Caesar

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO, ET CIVILI,
EJUSQUE FRAGMENTA,
ET ALIA QUÆCUMQUE EXSTANT.

ACCEDIT AD COMMENTARIOS DE BELLO GALLICO A. HIRTII CONTINUATIO, ITEMQUE EJUSDEM BELLUM ALEXANDRINUM, AFRICANUM, ET HISPANIENSE.

Omnïa ex veteri Seminarii Patavini editione, cui adjectæ sunt Christophori Cellarii adnotationes.

EDITIO NOVISSIMA MATRITENSIS

AUCTA, LONGEQUE CORRECTA A D. PETRO DEL CAMPO, ET LAGO PHILOSOPH., AC SACR. THEOLOG. EX-PROFESS., NUNC HUMANIOR. LITERAR. MODERAT., NECNON REG. LATIN. MATRIT. ACAD. SOCIO.

IN TYPOGRAPHIA BENEDICTI CANO.
ANNO MDCCCIV.
Sumptibus Regiæ Societatis Typographorum, et Bibliopolarum.

DE GALLIÆ DIVISIONE ALDI MANUTII

P. F. A. N. COMMENTARIUS

AD FRANCISCUM MORANDUM SIRENAM.

Sæpe legendo incurrimus in hæc Galliæ cognomina, Togatæ, Comatæ, Brachatæ; nec tamen omnes, quæ sit earum differentia, novere: quod ostendere, brevi definitione proposita, veterum testimonio conabimur. Definitur Gallia vel a regione, vel ab hominum cultu. A regione sic: Gallia vel Transalpina est, quæ Ulterior etiam dicitur, vel Cisalpina, quæ Citerior. Utraque dividitur in duas, Transalpina in Narbonensem, et Comatam: Cisalpina in Transpadanam, et Cispadanam. Rursus a cultu definitur hoc modo: Gallia vel Comata est, vel Brachata, vel Togata. Comata est omnis Transalpina, præter Narbonensem: Brachata, quæ postea Narbonensis dicta; Togata Cisalpina omnis. De Comata probat Plinius libr. IV. cap. XVII. Gallia, inquit, omnis Comata uno nomine appellata, in tria populorum genera dividitur; amnibus maxime distincta, a Scalde ad Sequanam Belgica, ab eo ad Garumnam Celtica, eademque Lugdunensis, inde ad Pyrenæi montis excursum, Aquitania, Aremorica ante dicta. Apparet Narbonensem omitti, de qua separatim libr. III. cap. IV. jam locutus erat, Opinor autem, antiquitus Galliam omnem Transalpinam Comatam fuisse; postea vero Narbonensem, in qua fuere Allobroges, provinciam a Romanis factam, Romanorum hominum consuetudine alere comas desiisse. Intonsas enim gentes vocat Plinius, Alpinas quoque gentes, quarum nonnullas Narbonensis opinor Galliæ partem fuisse libr. XI. cap. XXXVII. Nomina, inquit, ex eo capillatis Alpium incolis, Galliæ Comatæ. Et, quamquam reliqua quoque Gallia a C. Cæsare in provinciæ formam est redacta: quia tamen Narbonensis prius provincia facta fuerat, ideo Provinciæ nomine, quod hodie quoque retinet, semper appellata; reliqua vero Gallia vetus Comatæ cognomen retinuit: propterea nec Agrippa, cum Galliam longe, lateque metiretur, Narbonensis rationem habuit, quasi provinciæ separatæ: scripsit enim hæc Plinius eodem loco: Agrippa universarum Galliarum inter Rhenum, et Pyrenæum, atque Oceanum, ac montes Gebennam, et Juram, quibus Narbonensem Galliam excludit, longitudinem CDXXXM. passuum, latitudinem CCCXIII. computavit, et Catullus Comatam appellavit Galliam a Cæsare perdomitam:

Quis hoc potest videre, quis potest pati?
Mamurram habere, quod Comata Gallia
Habebat omnis, ultima et Britannia?

Quis porro dubitet, quin Transalpina Gallia, non Cisalpina, significetur in iis Antonii verbis, quæ recitat Cicero Philippica II. Galliam Togatam remitto: Comatam postulo? Fuit enim hoc Antonii consilium, ut Cisalpinam Galliam D. Bruto jam eam obtinenti relinqueret; Transalpinam autem, a L. Planco tunc administratam, quæ longe erat firmior, sibi assumeret; quo posset deinde, superatis alpibus, in Bruti Provinciam, quæ Togata Gallia a Romano vestitu vocabatur, impetum facere; Brutoque ejecto urbem ipsam, exemplo Cæsaris, occupare, quod Ciceronem non fugit; subjecit enim in eo loco: Otiosus videlicet esse mavult. Et Philippi-

ca v. Est, inquit, opinio decreturum aliquem Antonio illam ultimam Galliam, quam Plancus obtinet. Comata igitur omnis Transalpina, præter Narbonensem; Togata vero Cisalpina, quam ab Italia amnes duo, Rubico a supero mari, Arnus ab infero dirimebant. Quod autem ait Plinius, ab Ancone Gallica ora incipit, Togatæ Galliæ cognomine: in eo terminos jurisdictionis non spectavit; nam ita Anconem Italiæ adjudicasset: sed Gallorum veterum incolarum rationem habuit: quis autem Anconem cis Rubiconem esse nescit? Mela quoque Togatam nominat Galliam, et ait: Carni, et Veneti colunt togatam Galliam. Placet autem Dionis verba recitare ex libro XLVI. quæ Galliarum distinctionem ostendant, adjuncta nominis causa et Togatæ, et Comatæ.

Λεπίδῳ τὴν Ἰβηρίαν πᾶσαν, καὶ τὴν Γαλατίαν τὴν Ναρβωνησίαν. Ἀντωνίῳ δὲ τήν λοιπὴν Γαλατίαν τήντε ἐντὸς τῶν ἀλπέων, καὶ τὸν ὑπὲρ αὐτὰς οὖσαν ἄρχειν δοθῆναι. Ἐκαλεῖτο δὲ ἐκεῖν μὲν Τόγατα, ὅτι τε εἰρηνικωτέρα παρὰ τὰς ἄλλας ἐδόκει εἶναι, καὶ ὅτι καὶ τῇ ἐσθῆτι τῇ Ῥωμαικῇ τῇ ἀστικῇ ἐχρῶντο ἤδη αὐτῇ καὶ δὴ Κόματα, ὅτι οἱ Γαλάται οἱ ταύτην ἐς κόμην τὸ πλεῖστον τὰς τρίχας ἀνιέντες, ἐπίσημοι κατὰ τοῦτο παρὰ τοὺς ἄλλους ἦσαν.

Brachata restat: hæc transalpinæ pars fuit, quæ postea Narbonensis nominata. Plinius libr. III. cap. 4. Narbonensis provincia appellatur pars Galliarum, quæ interno mari alluitur, Brachata ante dicta, amne Varro ab Italia discreta, alpiumque saluberrimis Romano imperio jugis; a reliqua vero Gallia latere septemtrionali, montibus Gebenna, et Jura. Et Mela libr. II. cap. III. Pars Galliæ nostro mari apposita, fuit aliquando Brachata, nunc Narbonensis. Cicero etiam in oratione ad Pisonem, Brachatæ illum cognationis dedecus appellat, quod avus ejus maternus trans alpes natus erat. Et in oratione pro Fontejo, Sagatos, Brachatosque vocat Gallos, qui Fontejum accusabant: cum Narbonensi Galliæ, quod ipsa declarat oratio, Fontejus præfuisset. Quod patet, licet ea Galliæ pars nomen mutuaverit, Narbonensis dicta, quæ Brachata fuerat, ipsas tamen brachas non esse depositas. Brachæ autem quasi tunica fuit omnis Galliæ Transalpinæ, cun sagum imponebatur; Comata tamen potius, quam a brachis dicta, quæ capillatior fuit. Quod si quis roget, cur brachas tunicam fuisse Galliam putem, recitabo illud Suetonii, quod in C. Cæsaris vita scriptum est. Idem in curia Gallia brachas deposuerunt, latum clavum sumpserunt. Latus enim clavus tunica Senatorum Romæ fuit, quem Galli, brachis depositis, sumpserunt.

SERIES OPERIS.

C. Julii Cæsaris de bello, a se in Gallia gesto, libri septem.

Belli a Cæsare in Gallia gesti continuatio: seu Commentariorum de Bello Gallico liber octavus, scriptore Hirtio.

C. Julii Cæsaris de bello, a se contra Pompejum, et ipsius legatos gesto libri tres.

De Bellis Alexandrino, Africano, et Hispaniensi libri singulares, quos Hirtio quidam, alii Oppio tribuunt: forte duos Hirtius, unum Oppius scripserit, aut contra.

Librorum Cæsaris, qui non extant, Fragmenta.

Accedit Index tum Rerum, tum Latinitatis.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO
LIBER PRIMUS.

CAPUT I.

Galliæ divisio, Gallorum mores, et termini.

Gallia est omnis divisa in partes tres: [1] quarum 1
unam incolunt Belgæ, aliam Aquitani, tertiam, qui i-
psorum lingua Celtæ, nostra Galli appellantur. Hi omnes
lingua, institutis, legibus inter se differunt. [2] Gallos ab
Aquitanis Garumna flumen, a Belgis [3] Matrona, et Se-
quana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgæ:
propterea quod a cultu, atque humanitate provinciæ lon-
gissime absunt, minimeque ad eos mercatores sæpe
commeant, atque ea, quæ ad effeminandos animos

ADNOTATIONES.

COMMENTARIORUM.) Summo viro Gerard. Joann. Vossio, de Philologia, pag. 71. videtur Cæsar abusus *commentariorum* nomine, qui proprie sint similes picturæ inchoatæ, et materiam tantummodo historiæ delineent. Cæsar autem, ut Hirtius proœmio, lib. VII. censet, non præbuit facultatem scriptoribus, sed præripuit. Adeo limati, et elegantes sunt illius Commentarii. Adde Cicer. de Clar. Orat. cap. 75.

1 *Gallia divisa in partes tres.*) Gallia tum barbara, distincta a provincia Romana, quæ Augusti nova, et quadripartita divisione pars prima est, Narbonensis appellata.

2 *Gallos ab Aquitanis.*) Gallos non universos, sed proprie dictos, sive *Celtas*, quos Augustus Lugdunensi parte conclusit. Vide mox sect. 5. et 6. hujus libris.

3 *Matrona, et Sequana.*) Flumina Galliæ. Sidonius Panegyr. Majorani, vers. 208.

Rhenus, Arar, Rhodanus, Mosa,
Matrona, Sequana, Ledus.

pertinent, important. Proximi sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt: qua de causa [4] Helvetii quoque reliquos Gallos virtute præcedunt; quod fere quotidianis præliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; [5] attingit etiam a Sequanis, et Helvetiis flumen Rhenum: vergit ad Septemtriones. Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in Septemtriones, et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenæos montes, et eam partem Oceani, quæ ad Hispaniam pertinet, spectat inter occasum solis, et Septemtrionis.

4 *Helvetii reliquos Gallos.*) Helvetii et ipsi Galli erant, quia intra Rhenum contenti: olim Celticæ, ab Augusto Belgicæ adscripti.

5 *Attingit a Sequanis flumen Rhenum.*) Sequani a Vesontione, quæ ipsorum urbs maxima fuit, *infra* cap. 38. longo tractu ad Rhenum pertinuerunt, quorum angusta forsan ad amnem possessio a Triboccis fuit occupata.

CAPUT II.

Helvetiorum motus, duce Orgetorige; apparatus bellicus.

2 Apud Helvetios longe nobilissimus, et ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messalla, et M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit, et [6] civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus præstarent, totius Galliæ imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur; una ex parte, flumine Rheno latissimo, atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte, mon-

6 *Civitati persuasit.*) Semel notasse sufficiat, *Civitatem* Cæsari non oppidum, sed populum, et nationem esse, sicut Helvetii hoc loco unam constituunt civitatem: vide Scalig. in Euseb. p. 147.

te Jura altissimo, qui est inter Sequanos, et Helvetios;[7] tertia, lacu Lemano, et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloria belli, atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem [8] millia passuum CCXL. in latitudinem CLXXX.
patebant. His rebus adducti, et auctoritate Orgetori- 3
gis permoti, constituerunt ea, quæ ad proficiscendum pertinerent, comparare, jumentorum, et carrorum quam maximum numerum coemere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret; cum proximis civitatibus pacem, et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt, in tertium annum profectionem [9] lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur: is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantalendis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. Q. R. [10] amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Æduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate sua obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet: eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat, conata perficere: propterea quod ipse suæ civitatis imperium obtenturus esset, non esse du-

7 *Lacu Lemano.*) Qui ab urbe adjacente *Geneva* nunc nomen ducit.

8 *Millia passum* CCXL. *in latit.* CLXXX.) Nimius uterque numerus Cluverio in Germ. Antiq. lib. II. cap. IV. videtur, cui pro longitudine satis sunt CLXX. pro latitudine LXXX. circiter abjecto centenario. Approbat Hadr. Valesius Notit. Gall. p. 243. Cæsaris autem, an librarii error sit, incertum est. Metaphrastes vulgarem lectionem, milliariis in stadia conversis, secutus est.

9 *Lege confirmant.*) Pactione, fœdere conjuratorum. *Hotm.*

10 *Amicus appellatus est.*) Magna regum dignitas, amicos ab senatu Rom. appellari. Vide infra cap. 21. sect. 43. et Civ. I. 4. sect. 2. adde Livium. XXXI., II.

bium, quin totius Galliæ plurimum Helvetii possent: se suis copiis, suoque exercitu, illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem, et jusjurandum dant, et regno occupato, [11] per tres potentissimos, ac firmissimos populos totius Galliæ sese potiri posse sperant.

11 *Per tres potentissimos populos.*) Sequanos, Æduos, et ipsos Helvetios.

CAPUT III.

Dies dicta Orgetorigi, ejusdem mors, Helvetiorum profectio.

4 Ea res ut est Helvetiis per indicium enuntiata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coegerunt. Damnatum pœnam sequi oportebat, [12] ut igni cremaretur. Die constituta causæ dictionis, Orgetorix ad judicium omnem suam familiam, ad hominum millia x. undique coegit, et omnes clientes, obæratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent; Orgetorix mortuus est, neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit. Post
5 ejus mortem [13] nihilominus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia numero ad xii., vicos ad quadringentos, reliqua privata ædificia incendunt, frumentum omne, præter quod secum portaturi erant, comburunt, [14] ut, domum

12 *Ut igni cremaretur.*) Tamquam hostis reipublicæ, aut proditor. Usitatum Gallis supplicium, vide extremo hoc libro, c.24. sect.43. Julius Celsus vita Cæs. p. 10. *Orgetorige primum duce! mox ubi ille adfectatæ tyrannidis suspectus in carcere diem obiit, &c.*

13 *Nihilominus Helvetii id*) Celsus ibidem; *cœpto nihilominus insidentes, per se ipsos nullo duce.*

14 *Domum reditionis*) hoc est, in domum, ad domum. Supprimitur præpositio, quia dicimus, *redire domum*, sine illa.

reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium [15] molita frumenta sibi quemque domo efferre jubent. Persuadent [16] Rauracis, et Tulingis, et Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio, oppidis suis, vicisque exustis, una cum iis proficiscantur: Bojosque, qui trans Rhenum incoluerant, et [17] in agrum Noricorum transierant, [18] Norejamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

6 Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos angustum, et difficile, inter montem Juram, et flumen Rhodanum; quo vix singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat; ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius, atque expeditius: propterea quod inter fines Helvetiorum, et [19] Allobrogum, [20] qui nuper populo Romano pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus Geneva: ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet, Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Rom. viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant: is dies erat ad v. Kalend. April., L. Pisone, A. Gabinio Coss.

15 *Molita frumenta*) Farinam, polentam, seu præparata frumenta, ut facile inde cibus conficiatur. Vide F. Luisini Parerg. lib. I. cap. 10.

16 *Rauracis, Tulingis, Latobrigis*) Exstant Augustæ Rauracorum rudera in parvo vico *August.* prope Basileam, unde de situ Rauracorum judicatur. *Latobrigos* Cluverius in Vallesiæ pago *Erige* quærit. *Tulingis*, cis Rhenum fuerint, an trans illum, ignoratur.

17 *In agrum Noricum*) Qui ab Æno ad Pannoniam inter Danubium, et Alpes est.

18 *Norejamque oppugnarant*) Sic veteres libri, et Metaphrastes *Νορήιαν*. Peutingeriana Tabula in Norico *Norejam* habet: at Strabo IV. et Plinius III. 19. in Carinis id nominis urbem posuerunt. Vide Notit. Orbis Antiq. utroque loco.

19 *Allobrogum*) Qui nunc Sabaudi, inter *Lemanum* lacum, et Rhodanum.

20 *Qui nuper pacati erant*) C. Pontinio duce, qui prætor, Cicerone consule, fuerat, rebelles Allobroges in ordinem redacti, Cicer. de Provinc. cons. cap. 10. epit. Liv. c. 111.

CAPUT IV.

Profectio Cæsaris in ulteriorem Galliam: Helvetiorum legati ad Cæsarem missi, qui peterent, ut Cæsar sineret eos per provinciam transire: Cæsar denegat.

7 Cæsari cum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et quam maximis itineribus potest, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit: provinciæ toti, quam maximum potest, militum numerum imperat. Erat omnino in Gallia ulteriore legio una. Pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cujus legationis Numejus, et Verodoctius principem locum obtinebant, qui dicerent, “sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat.„ Cæsar, quod memoria tenebat, [21] L. Cassium consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum, et sub jugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria, et maleficio existimabat: tamen ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, diem “se ad deliberandum sumpturum; si quid vellent, ad idus
8 Apr. reverterentur.„ Interea ea legatione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemano, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, [22]

21 *L. Cassium consulem occisum.*) Vide Epit. Livii LXV. et Oros. V. 17. et adde infra cap. 12. sect. 5. et 6. hujus libri.

22 *Millia passuum decem novem, murum.*) Situs loci evincit X., aut IX. legendum esse, quod variantes numeros conjunxit forte librarius, imperitus: quod etiam Cluverius Germ. A. lib. III. 4. observavit. Murum autem non trans Rhodanum, ubi plures locant; sed cis flumen, in ripa tamen, a Geneva ad Juram, quem dividit Rhodanus, deductum fuisse, Dionysius Vossius præclare demonstravit.

millia passuum decem novem, murum in altitudinem pedum XVI., fossamque perducit, eo opere perfecto, præsidia disponit, castella communit; quo facilius, si se invito transire conarentur, prohiberi possent. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat "se more, et exemplo pop. Rom. posse iter ulli per provinciam dare; et si vim facere conentur, prohibiturum ostendit.„

CAPUT V.

Legati ad Dumnorigem, ut facilius impetretur iter per Sequanos: ex utraque parte obsides dati.

Helvetii ea spe dejecti, navibus junctis, ratibus- 9
que compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu, sæpius noctu,[23] si perrumpere possent, conati, operis munitione, et militum concursu, et telis repulsi, hoc conatu destiterunt. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. Iis cum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Æduum mittunt, ut, eo deprecatore, a Sequanis hoc impetrarent. Dumnorix gratia, et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat, et quam plurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit, et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur; obsidesque uti inter sese dent, perficit; Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Helvetii, ut sine maleficio, et injuria transeant.

23 *Si perrumpere.*) *Si* est *An*, Græco more, *Rhellio.*

CAPUT VI.

Cæsar præficit T. Labienum legatum munitioni; inde in Italiam contendit, porro in Galliam ulteriorem, cujus exercitus itinere prohibetur.

10 Cæsari renuntiatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum, et Æduorum iter [24] in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt: quæ civitas est in provincia: id si fieret, intelligebat magno cum provinciæ periculo futurum, ut homines bellicosos, pop. Rom. inimicos, locis patentibus, maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum præfecit. Ipse in Italiam magnis itineribus contendit; duasque ibi legiones conscribit; et tres, quæ circum Aquilejam hiemabant, ex hibernis educit, et, qua proximum erat iter, per Alpes in ulteriorem Galliam cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi [25] Centrones, et Garoceli, et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his præliis pulsis, [26] ab Ocelo, quod est citerioris provinciæ extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciæ die septimo pervenit: inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit: hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

24 *In Santonum fines.*) Santones ad Oceanum inter Garumnam, et Ligerim.

25 *Centrones, Garoceli, Caturiges.*) Alpinæ gentes, *Centrones* circa Darantasiam. *Caturiges* circa Eburodunum (nunc Embrum) fuisse, indiciis probatur. Vide Not. Orb. Antiqui. *Garoceli* incertiores, quod quidam in valle Maurienensi quærunt.

26 *Ab Ocelo*) Strabo IV. p. 124. Ocelum finem terræ Cotti dixit: et finis Cisalpinæ Galliæ in Alpibus fuit: vicus, an oppidum, non liquet.

CAPUT VII.

Æduorum ager ab Helvetiis depopulatur; Æduorum legati auxilium petunt a Cæsare, ad quem Allobroges confugiunt.

11 Helvetii jam per angustias, et fines Sequanorum

suas copias transduxerant, et in Æduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Ædui cum se, suaque ab his defendere non possent, legatos ad Cæsarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut pene in conspectu exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore, quo Ædui, [27] Ambarri quoque necessarii, et consanguinei Æduorum, Cæsarem certiorem faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere: item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos, possessionesque habebant, fuga se ad Cæsarem recipiunt, et demonstrant, sibi præter agri solum, nihil esse, reliqui.

27 *Ambarri.*) Ignoti Ambarri. Æduis tamen, qui inter Ararim, et Ligerim colebant vicini.

CAPUT VIII.

Describitur fluvius Arar: Cæsar eos aggreditur, qui nondum flumen transierant; ex quibus alios occidit, alii fugiunt. Helvetiæ divisio in quatuor pagos.

Quibus rebus adductus Cæsar, non exspectandum sibi 12
statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santones Helvetii pervenirent. Flumen est [28] Arar, quod per fines Æduorum, et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit: id Helvetii ratibus, ac lintribus junctis transibant. Ubi per exploratores Cæsar certior factus est, tres jam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quæ nondum flumen transierat. Eos impeditos, et inopinantes aggressus, magnam partem eorum concidit: reliqui sese fugæ mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus

28 *Arar incredibili lenitate*) Arar, nunc *la Saone*, tardissimo lapsus, ideoque *segnis*, et *cunctabundus amnis* ab Emenio, panegyrico Constantini cap. 18. dicitur.

appellatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia [29] in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset, patrum nostrorum memoria, [30] L. Cassium consulem interfecerat, et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita sive casu, sive consilio deorum inmortalium, quæ pars civitatis Helvetiæ insignem calamitatem popul. Rom. intulerat, ea [31] princeps pœnas persolvit: qua in re Cæsar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem Legatum Tigurini eodem prælio, quo Cassium, interfecerant.

29 *In quatuor pagos.*) In tot præfecturas: hodie *Cantons*. Sic infra hoc libro, cap. 18. sect. 37. *pagi centum Suevorum*: et lib. IV. cap. 12. sect. 22. *pagi Morinorum* dicuntur, qui vero non videntur amplitudinem Helvetiorum pagorum adæquasse, utpote quibus præcipua, et singularis hujus vocis notio vindicatur.

30 *L. Cassium consulem.*) Supra cap. 4. sect. 7.

31 *Princeps pœnas persolvit.*) Prima persolvit pænam ea pars, antequam alios pagos, flumen jam transgressos, Cæsar aggrederetur.

CAPUT IX.

Pons in Arare jussu Cæsaris fit, ad quem legati Helvetiorum missi: Cæsaris responsio ad legatos: Helvetiorum mos circa obsides.

23 Hoc prælio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii repentino ejus adventu commoti, cum id quod, ipsi diebus XX. ægerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt, cujus legationis Divico princeps fuit, qui [32] bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Cæsare egit: "Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem iturus, atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Cæsar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani, et pristinæ

32 *Bello Cassiano dux fuerat.*) Bello, quo L. Cassius interiit. Oportet autem grandævum hunc Diviconem fuisse, qui cum avo soceri Cæsaris quondam bellum gesserat.

virtutis Helvetiorum, quod improviso unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suæ magnopere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret; se ita a patribus, majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo contenderent, aut insidiis niterentur, quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate pop. Rom. et internecione exercitus nomen caperet, aut [33] memoriam proderet. “His Cæsar ita respondit: „ Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas 14
res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui, si alicujus injuriæ sibi conscius fuisset, non fuisset difficile cavere: sed eo deceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliæ oblivisci vellet, num etiam recentium injuriarum, quod, eo invito, iter per provinciam per vim tentassent, quod Æduos, quod Ambarros, quod Allobroges vexassent, memoriam deponere posset? quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque se tam impune tulisse injurias admirarentur, eodem pertinere. [34] Consuesse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res, et diuturniorem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quæ polliceantur, facturos intelligat, et si Æduis de injuriis, quas ipsis, sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. “Divico respondit. „ Ita Helvetios a majoribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare consueverint: ejus rei pop. Rom. esse testem. “Hoc responso dato, discessit. „

33 *Memoriam proderet.*) Frustra quidam lectionem sollicitant. Sic et Gellius 1. 10. *In antiquis annalibus memoria super libris Sybillinis hæc prodita est.*

34 *Consuesse Deos immortales.*) Idem est, quod Valerius Max. 1. c. 1. dixit: *Lento gradu ad vindictam sui divinam iram procedere.*

CAPUT X.

Utrinque castra moventur: prælium cum Helvetiis committitur.

15 Postero die castra ex eo loco movent: idem Cæsar facit, equitatumque omnem ad numerum IV. millium, quem ex omni provincia, et Æduis, atque eorum sociis coactum habebat, præmittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant: qui cupidius novissimum agmen insecuti, [35] alieno loco cum equitatu Helvetiorum prælium committunt: et pauci de nostris cadunt, quo prælio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnunquam ex novissimo agmine, prælio nostros lacessere cœperunt. Cæsar suos a prælio continebat, ac satis habebat in præsentia hostem [36] rapinis, populationibusque prohibere. Ita dies circiter XV. iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen, et nostrum primum non amplius quinis, aut senis millibus passuum interesset.

35 *Alieno loco.*) Iniquo, non opportuno.

36 *Rapinis, populationibusque.*) Sic veteres libri. Scaliger, et sequaces *populationibus* interserunt.

CAPUT XI.

Cæsar frumentum sibi promissum ab Æduis poscit, hi dare differunt. Cæsar Æduorum principes incusat: Liscus Cæsari aperit, quod diu tacuerat: Cæsar, dimisso consilio, Liscum retinet; accusatur Dumnorix.

16 Interim quotidie Cæsar Æduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub Septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea minus uti poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat. Diem

ex die ducere Ædui, conferri, comportari, adesse dicere. 37 Ubi se diutius duci intellexit Cæsar, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco, et Lisco, qui 38 summo magistratu præerant (quem Vergobretum appellant Ædui, qui creatur annuus, et vitæ, necisque in suos habet potestatem) graviter eos accusat, quod, cum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur, præsertim cum magna ex parte, eorum precibus adductus, bellum susceperit: multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur. Tum demum Liscus oratione Cæsaris adductus, 17
quod antea tacuerat, proponit: "esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint, quam ipsi magistratus: hos seditiosa, atque improba oratione multitudinem deterrrere, ne frumentum conferant: quod præstare dicant, si jam principatum Galliæ obtinere non possent, Gallorum, quam Romanorum imperia perferre: neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Æduis libertatem sint erepturi: ab iisdem nostra consilia, quæque in castris gerantur, hostibus enuntiari: hos a se coerceri non posse: quin etiam, quod necessariam rem coactus Cæsari enuntiarit, intelligere sese quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quamdiu potuerit, tacuisse."

Cæsar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat: sed quod pluribus præsentibus eas res jactari nolebat, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet; quærit ex solo ea, quæ in conventu dixerat: dicit liberius, atque audacius; eadem secreto ab aliis quærit: reperit esse vera: "ipsum esse Dumnorigem summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum novarum rerum, complures annos 18

37 *Ubi se diutius duci.*) Procrastinari, vanis promissis trahi, et differri.

38 *Summo magistratu præerant.*) Dandi casu, sine accessione vocalis tertiæ, quod solenne Cæsari fuisse, ex Analogicis, et aliis ejus libri Gellius IV. 16. demonstravit.

portoria, reliquaque omnia Æduorum vectigalia parvo pretio redempta habere: propterea quod, illo licente, contra licere audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse, magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere, et circum se habere: neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse: atque hujus potentiæ causa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo, ac potentissimo collocasse; ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre, et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasset: favere, et cupere Helvetiis propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Cæsarem, et Romanos, quod eorum adventu potentia ejus imminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiæ, atque honoris sit restitutus: 39 si quid accidat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare.„ Reperiebat etiam Cæsar, inquirendo, "quod initium fugæ prælii equestris adversi paucis ante diebus a Dumnorige, atque ejus equitibus factum esset: (40 nam equitatu, quem auxilio Cæsari Ædui miserant, Dumnorix præerat) eorumque fuga reliquum esse equitatum perterritum.„

39 *Si quid accidat Romanis.*) Si vincantur Romani, εὐφημία elegans, grata.

40 *Nam equitatu.*) Tertio casu, ut solitus Cæsar. Vide paullo ante ad c. XI. sect. 16. dicta.

CAPUT XII.

Cæsar animadversionem in Dumnorigem curat; ad se ejus fratrem Divitiacum vocat, cujus precibus injurias ab ipsius fratre Reipubl. illatas condonat: custoditur Dumnorix.

19 Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimæ res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset; quod obsides inter eos dandos curasset; quod ea omnia non modo injussu suo, et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis, fecisset: quod a Magistratu Æduorum accusaretur, satis esse causæ arbitrabatur, qua-

re in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat; nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque prius quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet: et quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliæ provinciæ, familiarem suum, cui summam rerum omnium fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quæ ipso præsente in concilio Gallorum de Dumnorige sunt dicta, et ostendit, quæ separatim quisque de eo apud se dixerit: petit, atque hortatur, ut sine ejus offensione animi vel ipse de eo, causa cognita, statuat, vel civitatem statuere jubeat.

Divitiacus multis cum lacrymis Cæsarem complexus 20
obsecrare cœpit, "ne quid gravius in fratrem statueret: scire se, illa esse vera: nec quemquam ex eo plus, quam se doloris capere: propterea quod, [41] cum ipse gratia plurimum domi, atque in reliqua Gallia, [42] ille minimum propter adolescentiam posset, [43] per se crevisset: quibus opibus, ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed pene ad perniciem suam uteretur, sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi commoveri, quod si quid ei a Cæsare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiæ apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum, qua ex re futurum, uti totius Galliæ animi a se averterentur." Hæc cum pluribus verbis flens a Cæsare peteret, Cæsar ejus dextram prehendit: consolatus, rogat, finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, ut et reip. injuriam, et suum dolorem ejus voluntati, ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat; fratrem adhibet; quæ in eo reprehendat, ostendit; quæ ipse intelligat, quæ civitas queratur, proponit: monet,

41 *Cum ipse gratia.*) Ipse Divitiacus, major fratrum. Metaphrastes: ἐμου μέν πλεῖον ἐν τῇ ἐμῇ χώρᾳ καὶ παρα τῇ ἄλλῳ πάσῃ Γαλατίᾳ ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ ἰσχύσαντος.

42 *Ille minimum.*) Ille Dumnorix, frater junior.

43 *Per se crevisset.*) Idem interpres Græcus: δι' ἑαυτοῦ νῦν μεγάλην δύναμιν κέκτηται.

ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; præterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quæ agat, quibuscum loquatur scire possit.

CAPUT XIII.

T. Labienus legatus montem, sub quem hostes consederant, jussus ascendere; quo inde Cæsar contendit.

21 Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub montem consedisse, millia pasuum ab ipsius castris VIII.: qualis esset natura montis, et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum 44 legatum pro prætore cum duabus legionibus, et iisdem ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis ascendere jubet: quid sui consilii sit, ostendit, ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit, equitatumque omnem ante mitit P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L Sillæ, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus præmittitur.

44 *Legatum propratore.*) Sunt qui substituant, *legatum propere*: atque ita etiam recenti editione cum Dionysii Vossii Notis legitur. Lud. autem Carrio Antiq. lect. III. 8. auctor est, in vetustissimis, et manuscriptis *proprat.* legi, quæ non insolens dignitas fuit, alia tamen in libera republica, alia sub Cæsaribus. Adfert nummos Metelli Pii (quos etiam Fulv. Ursinus habet in Famil. R. p. 152.) in quorum aversa est P. CRASSUS JUNI. PRO. PR. Addit alios vir illust. Ezech. Spanhemius de Usu numism. 560. ubi distinctionem, quam diximus, dignitatis hujus pro diversis reipublicæ temporibus exposuit. Hic primus legatorum legionum est, in quem proconsul Cæsar præcipuam curarum partem transtulit.

CAPUT XIV.

Considius perterritus Cæsari nuntiat montem ab hostibus teneri: Cæsar aciem instruit: Labienus Cæsarem exspectat: interim hostes castra movent.

Prima luce, cum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille, et quingentis passibus abesset; neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni cognitus esset; Considius, equo admisso, ad eum accurrit; dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis, atque insignibus cognovisse. Cæsar suas copias in proximum collem subducit; aciem instruit. Labienus, ut erat ei pæceptum a Cæsare, ne prælium committeret, nisi ipsius copiæ prope hostium castra visæ essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato, nostros exspectabat, prælioque abstinebat. Multo denique die per exploratores cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios castra movisse, et Considium timore perterritum, quod non vidisse, pro viso sibi renuntiasse. 22

CAPUT XV.

Cæsar hostes sequitur: postridie causa rei frumentariæ Bibracte contendit, quo cognito hostes Cæsarem insequuntur, qui acie instructa prælium committit. Hostes perfracta phalange se in vicinum montem recipiunt; qui inde Bojorum, et Tulingorum auxilio prælium redintegrant: iterum pedem referunt: tandem Cæsar castris potitur.

Eo die, quo consuerat, intervallo hostes sequitur, 23
et millia passuum tria ab eorum castris castra ponit. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret; et quod a Bibracte, oppido Æduorum longe maximo, ac copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII. ab-

erat, rei frumentariæ prospiciendum existimavit, et iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Æmilii,[45] decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur.

Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis ocupatis, prælium non commisissent, sive eo quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo ag-
24 mine insequi, ac lacessere cœperunt. Postquam id animadvertit, copias suas Cæsar in proximum collem subducit, equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranorum, ita uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocaret, ac totum montem hominibus compleret. Interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab iis, qui in superiore acie constiterant, muniri jussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt; ipsæ confertissima acie, rejecto nostro equitatu,[46] phalange facta sub primam nostram aciem
25 successerunt. Cæsar primum suo, deinde omnium[47] e conspectu[48] remotis equis, ut, æquato omnium periculo, spem fugæ tolleret; cohortatus suos, prælium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt: ea disiecta, gladis districtis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod[49] pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis,

45 *Decurionis equitum*) In turma, quæ terdenos equites habebat primi singularum decuriarum, *decuriones* dicti, *Varro L. L. lib.* 4. *sect.* 16.

46 *Phalange facta.*) Orosius VI. 7. harum gentium phalangem ita descripsit: *Pugna maxime gravis ex phalange Germanorum fuit, quam coacto in unum agmine, scutisque supra capita contextis, ad irrumpendam Romanorum aciem tuti undique præstruxerunt.*

47 *E conspectu.*) Dubitant de his viri docti, et uncinis, tanquam suspecta, includunt. Anonimus tamen ex Julii Celsi Vita Cæsaris verba eadem expressit.

48 *Remotis equis.*) De hac consuetudine Cæsaris sueton. cap. 60.

49 *Pluribus eorum scutis.*) In phalange, seu testudine connexis ita, ut alio aliud ex parte tegeretur.

et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant, multi ut, diu jactato brachio, præoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi, et pedem referre, et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere cœperunt. Capto monte, et succedentibus nostris, Boii, et Tulingi, qui hominum millibus circiter XV. agmen hostium claudebant, et novissimis præsidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, et prælium redintegrare cœperunt. Romani conversa signa [50] bipartito intulerunt; prima, ac secunda acies, ut victis, ac submotis resisteret: tertia, ut venientes sustineret: ita, ancipiti prælio, diu, atque acriter pugnatum est. Diutius cum no- 26
strorum impetum sustinere non possent, alteri se, ut cœperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta, et carros suos se contulerunt: nam hoc toto prælio, cum ab hora septima ad vesperam pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit: ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est: propterea quod pro vallo carros objecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros, rotasque [51] mataras, ac tragulas subjiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis, castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo prælio circiter millia hominum CXXX. superfuerunt; eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die IV. pervenerunt: cum et propter vulnera militum, et propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati, eos sequi non potuissent.

50 *Bipartito.*) Quidam legunt *tripartito.* Sed etiam interpres διχῆ.

51 *Mataras, ac tragulas.*) Matara, et Mataris: item Matera, et Materis, telum Gallicum. Nonius ex Sisenna: *Gallia materibus configit.* Livius lib. VII. 24. in Gallico bello: *lævo humero materi prope trajecto.* Et Strabo lib. IV. p. 136. de Gallorum armis μέρις παλτοῦ τι εἶδος, prave: paullo melius Epitome μάκαρις, scribe μάταρις. *Tragulam* autem Varro IV. 24. de LL. à *trajiciendo* duxit: Festus à *trahendo*, quod infixa scuto trahat, quasi fuerit hamata.

CAPUT XVI.

Cæsaris literæ ad Lingones, ne Helvetios juvent: Helvetiorum legati ad Cæsarem acturi de deditione: multorum fuga ex castris, eorumque reductio: Helvetii, et alii revertuntur, unde erant profecti: Boii in partem juris Æduorum adsciscuntur: Tabulæ in castris repertæ, indicantes numerum hostium, qui domo exierant.

Cæsar ad Lingones literas, nuntiosque misit, ne eos frumento, neve alia re juvarent: qui si juvissent, se eodem
27 loco illos, quo Helvetios, habiturum. Ipse triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi cœpit. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditione ad eum miserunt: qui cum eum in itinere convenissent, seque ad pedes projecissent, suppliciterque locuti, flentes pacem petissent, atque eos in loco, quo tum essent, suum adventum spectare jussisset, paruerunt. Eo postquam Cæsar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur, et conferuntur nocte intermissa, circiter hominum millia sex ejus [52] pagi, qui Urbigenus apellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum, suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent, vigilia prima noctis, ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum, finesque Germanorum conten-
28 derunt. Quód ubi Cæsar rescivit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent, et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit; reductos in hostium numero habuit; reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit: Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit, et quod, omnibus frugibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allo-

52 *Pagi, qui Urbigenus.*) Libri *Verbigenus.*) Etiam Metaphrastes Οὐρβιγένη φυλή. Quod vero Antonini Itinerarium in occidentali Helvetia *Urbem* oppidum designat, quod hodieque Orbe vocatur; etiam in Cæsare *Urbigenus pagos* legendum cum Cluverio censemus.

brogibus imperavit, ut his frumenti copiam facerent; ipsos oppida, vicosque, quos incenderant, restituere jussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent, et finitimi Galliæ provinciæ, Allobrogibusque essent. Bojos, petentibus Æduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, eosque postea in parem juris, libertatisque conditionem, atque ipsi erant,
acceperunt. In castris Helvetiorum [53] tabulæ repertæ sunt, 29
literis Græcis confectæ, et ad Cæsarem perlatæ, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exissent eorum, qui arma ferre possent; et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia CCLXIII. Tulingorum millia XXXVI. Latobrigorum XIV. Rauracorum XXIII. Bojorum XXXII. ex his, qui arma ferre possent, ad millia XCII. summa omnium fuerat ad millia CCCLXVIII. eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Cæsar imperaverat, repertus est numerus millium C. et X.

53 *Tabulæ literis Græcis.*) Characteribus Græcis, sed lingua, seu verbis Helvetiis. Gallos enim barbaros ignaros sermonis Græci fuisse, ex lib. V. sect. 48. manifestum est, ubi ideo epistolam Græce Cæsar scripsit, ne intercepta intelligeretur. Literarum autem figuram (quarum antiquitus videntur usum ignorasse) sine dubio a Massiliensibus Græcis acceperunt. Adi supra lib. I. 10. ubi Cæsar cum Æduis, cultissimis Gallorum extra provinciam, per interpretem loquitur: quod non opus fuisset apud gnaros sermonis Græci.

CAPUT XVIII.

Galliæ legati Cæsari gratulantur, eorumque petitiones: Oratio Divitiaci Ædui: Promissio Cæsaris ad Gallos, et ejusdem legati ad Ariovistum: hujus responsio.

30 Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliæ legati, principes civitatum, ad Cæsarem gratulatum convenerunt: intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum injuriis, populus Rom. ab iis pœnas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terræ Galliæ, quam pop. Rom. accidisse: propterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, ut toti Galliæ bellum inferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum, ac fructuosissimum judicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, ut sibi concilium totius Galliæ in diem certam indicere, idque Cæsaris voluntate facere liceret; sese habere quasdam res, quas è communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.
31 Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant, ad Cæsarem reverterunt, petieruntque, uti sibi secreto de sua, omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Cæsaris ad pedes projecerunt: "non minus se id contendere, et laborare, ne ea, quæ dixissent, enuntiarentur, quam uti ea, quæ vellent, impetrarent; propterea quod, si enuntiatum esset, summum se in cruciatum venturos viderent.„ Locutus est pro his Divitiacus Æduus: "Galliæ totius factiones esse duas, harum alterius principatum tenere Æduos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere [54] de potentatu inter se multos

54 *De potentatu.*) Principatu, imperio, Græc. metaphor. ἀρχή. Cave vero, insolens vocabulum existimes, quo etiam Livius XXV. 38. usus est, *æmulo potentatus inimicus*: et plurativo numero Lactantius lib. VI. c. 17. 10. *opes istas, et honores, et potentatus, et regna ipsa contemnet.*

annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis, Sequanisque Germani mercede arcesserentur: horum primo circiter millia XV. Rhenum transisse: postea quam agros, et cultum, et copias Gallorum homines feri, ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad C. et XX. millium numerum: cum his Æduos, eorumque clientes semel, atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse: quibus præliis, calamitatibusque fractos, qui et sua virtute, et pop. Rom. hospitio, atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et jurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a pop. Rom. imploraturos, neque recusaturos, quominus perpetuo sub illorum ditione, atque imperio essent: unum se esse ex omni civitate Æduorum, qui adduci non potuerit, ut juraret, aut suos liberos obsides daret: ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad senatum venisse auxilium postulatum, quod solus neque jurejurando, neque obsidibus teneretur; sed pejus victoribus Sequanis, quam Æduis victis accidisse, propterea quod [55] Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliæ, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet, propterea quod, paucis mensibus ante, [56] Harudum millia hominum XXIV. ad eum venissent, quibus locus, ac sedes pararentur: futurum esse paucis annis, uti omnes e Galliæ finibus pellerentur, atque o-

55 *Ariovistus, Rex Germanorum.*) Eorum videlicet, quorum militantes in exercitu suo infra cap. 24. sect. 51. habuisse dicitur, qui erant *Harudes*, *Marcomanni*, *Triboci*, *Vangiones*, *Nemetes*, *Sedussi*, *Suevi*: neque hi omnes subjecti, sed ex iis etiam auxiliares, quod de Suevia, sive Cattis certum est. Vide post paullo cap. 18. sect. 37. Inde colligitur. populis ad Rhenum superiorem imperasse, sive qui inter Rhenum, Nicri confluentem, et Danubii fontes, et paullo ultra coluerunt, antequam Marcomanni a Marobuduo in Bojohemum transducerentur.

59 *Harudum millia hominum XXIV.*) Vicini Harudes Marcomannis inter Rhenum, et Danubium a fontibus novum: qui an cum Marcomannis in Bojohemum postea transierint, incertum est.

mnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias prælio vicerit, quod prælium factum sit [57] Amagetobriæ, superbe, et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatus edere, si qua res non ad nutum, aut ad voluntatem ejus facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse ejus imperia diutius sustineri: nisi quid in Cæsare, populoque R. sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerunt, ut domo emigrent: aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant, fortunamque, quæcumque accidat, experiantur: hæc si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat: Cæsarem vel auctoritate sua, atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi R. deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.

32 "Hac oratione a Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Cæsare petere cœperunt. Animadvertit Cæsar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas cæteri facerent, sed tristes, capite demisso, terram intueri, ejus rei quæ causa esset, miratus ex ipsis quæsivit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab iis sæpius quæreret, neque ullam omnino vocem exprimere posset; idem Divitiacus Æduus respondit: „ hoc esse miseriorem, et graviorem fortunam Sequanorum, quam reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri, nec auxilium implorare auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent; propterea quod reliquis tantum fugæ facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferen-

57. *Amagetobriæ.*) Sic et Metaphrastes scripsit. Ignotus locus a nemine præterea memoratus. Videtur autem circa Æduos, aut Sequanos fuisse.

di. "His rebus cognitis, Cæsar Gallorum animos verbis 33
confirmavit: pollicitusque est, sibi eam rem curæ futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo, et auctoritate adductum Ariovistum, finem injuriis facturum. Hac oratione habita, consilium dimisit, et secundum ea multæ res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam, et suscipiendam putaret: in primis, quod [58] Æduos fratres, consanguineosque [59] sæpenumero ab senatu appellatos, in servitute, atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum, ac Sequanos intelligebat: quod in tanto imperio populi Rom. turpissimum sibi, et reip. esse arbitrabatur. Paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populi Rom. periculosum videbat: neque sibi homines feros, ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupassent, ut ante [60] Cimbri, Teutonique fecissent, in provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent; præsertim cum [61] Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret, quibus rebus quam maturrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus [62] tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur. Quamobrem placuit ei, 34
ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, ut aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret: velle sese de republ. et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit, "si quid ipsi a Cæsare opus esset, sese ad eum venturum

58 *Æduos fratres.*) Ædui fratres Romanorum dicti propter antiquissimum fœdus. Vide Tacit. II. 25.

59 *Sæpenumero ab Senatu.*) Ad hæc senatus consulta provocat Eumenius Paneg. Flaviensium nomine cap. 2.

60 *Cimbri, Teutonique.*) De his Vellejus II. 12. Florus III. 3. et Eutropejus V. 1.

61 *Sequanos a Provincia.*) Circa Genevam, postquam ex lacu exiit, Rhodanus Sequanos accedit propius, Geneva autem extremum oppidum erat Allobrogum, qui gravibus bellis domiti provinciæ contributi sunt, *supra cap.* 3. *sect.* 6.

62 *Tantus spiritus sumpserat.*) Plurali *spiritus* ferociam sonant, et superbiam: ut lib. II. hujus belli, cap. 2. sect. 4. Et Nepos Dione, cap. 5. *regios spiritus repressit.* Cicero pro lege Manil. cap. 22. extr. *animos, ac spiritus* hac notione conjunxit.

fuisse; si quid ille a se velit, illum ad se venire oportere: præterea se neque sine exercitu in eas partes Galliæ venire audere, quas Cæsar possideret, neque exercitum sine magno commeatu, atque [63] molimento in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Cæsari, aut omnino populo Rom. negotii esset."

63 *Molimento.*) Ita Gabr. Færni manuscriptus codex, Fulvio Ursino teste: plures aliquot *emolumento*, quod Petrus Victorius Var. Lect. XXII. 10. ex gemina vocabuli significatione tuetur, quæ hoc loco non quæstus sit, sed studii, et laboris; quod ex Varronis R. R. III. 14. putat confirmari. Dionysius Vossius desperat de Varronis loco, quo operæ pretium, non difficultas indicetur. Ipse aliud exemplum subdit ex Gellii XI. 13. *quæ vis, quodve emolumentum ejus sententiæ foret.* Sed quod neque hoc satis clare notionem alteram emolumenti, quæ non a *mola*, vel *molere*, sed ab *emoliri* sit, evincit, dum clarius exemplum proferatur. Færno, Ciacconio, Hotmano subscribimus, qui *molimentum* substituunt. Saltem *emolumentum* legere malim, formam simplicis presse imitatus.

CAPUT XVIII.

Iterum ad Ariovistum Cæsaris legati cum mandatis: ejus responsio. Cæsar ad Ariovistum contendit. Nuntiatur Ariovisti profectio ad occupandum Vesontionem, quo celerrime Cæsar pervenit, ibique præsidium collocat.

35 His responsis ad Cæsarem relatis, iterum ad eum Cæsar legatos cum his mandatis mittit: "Quoniam tanto suo, populique Rom. beneficio affectus, cum in consulatu suo Rex, atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi, populoque Rom gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi, et cognoscendum putaret: hæc esse, quæ ab eo postularet; primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam transduceret; deinde obsides, quos haberet ab Æduis, redderet; Sequanisque permitteret, ut quos illi haberent, voluntate ejus red-

dere illis liceret; neve Æduos injuria lacesseret, neve his, sociisque eorum bellum inferret: si id ita fecisset, sibi, populoque Rom. perpetuam gratiam, atque amicitiam cum eo futuram; si non impetraret (quoniam [64] M. Messalla, M. Pisone Coss. senatus-censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reip. facere posset, Æduos, cæterosque amicos pop. Rom. defenderet) se Æduorum injurias non neglecturum.„ Ad 36
hæc Ariovistus respondit: "Jus esse belli, ut, qui vicisset, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum Rom. victis non ad alterius præscriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse: si ipse populo Rom. non præscriberet, quemadmodum suo jure uteretur, non oportere se a populo Rom. in suo jure impediri: Æduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et armis congressi, ac superati essent, stipendiarios esse factos; magnam Cæsarem injuriam facere, qui sub adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Æduis se obsides redditurum non esse: neque iis, neque eorum sociis injuria bellum illaturum, si in eo manerent, [65] quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecisset, longe iis fraternum nomen populi Rom. abfuturum. Quod sibi Cæsar denuntiaret, se Æduorum injurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contendisse: cum vellet, congrederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui intra annos XIV. tectum non subissent, virtute possent.„ Hæc eodem tem- 37
pore Cæsari mandata referebantur: et legati ab Æduis, et Treviris veniebant: Ædui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, [66] pagos centum Sue-

64 *M. Messalla, M. Pisone* COSS.) Biennio post Ciceronis: itidemque biennio ante Cæsaris consulatum.

65 *Quod convenisset.*) Male quidam libri, *convenissent.* Sic enim dicendum fuisset, *in quo.*

66 *Pagos centum Suevorum.*) Milites ex singulis centum pagorum delectos, nam centum omnino pagi Suevorum (sic Cattos Cæsar vocat) fuerunt, e quibus quotannis singula millia armatorum educebantur, l. 4. *ineunte.* De *pagis* supra dictum in Helvetia: quamquam Germanorum pagi minores videantur, quam Helvetiorum.

vorum ad ripam Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur: iis præesse Nasuam, et Cimberium fratres. Quibus rebus Cæsar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si novas manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset: itaque, re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

28 Cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id ne accideret, magnopere præcavendum sibi Cæsar existimabat: namque omnium rerum, quæ ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas; idque natura loci sic muniebatur, ut magnam [67] ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod [68] flumen Adduasdubis, ut circino circumductum, pene totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod non est amplius pedum sexcentorum, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices ejus montis ex utraque parte ripæ fluminis contingant; hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido conjungit. Huc Cæsar magnis diurnis, nocturnisque itineribus contendit, occupatoque oppido, ibi præsidium collocat.

67 *Ad ducendum bellum.*) Ad trahendum, cum mora gerendum, nec aleæ præliorum facile committendum. Sic verbo hoc Cicero usus est, lib. VII. epist. III. sect. 7. et Offic. III. cap. 3. Nepos Alcib. cap. 8.

68 *Flumen Adduasdubis.*) Vox sine dubio depravata: in qua disonant codices scripti. Amnis hic Straboni, et Ptolemæo dictus *ὁ Δοῦβις*, *Dubis*, unde Hadr. Valesius, Isaacus Vossius ad Melam, pag. 160. et Joann. Goduinus in Cæsare legunt *flumen Dubis*, hodie *le Dou*. Forsan Cæsaris ætate nomen plurium syllabarum fuit truncatus postea: nec enim nova hæc lectio, sed Metaphrastes etiam Αλδουάσδουβις expressit. Julianus epist. XXXVIII. legitur Δάνουβις, etiam prave. Vossio *Adduas* est glossema ex Festi corrupto loco, errore veterum redundans.

CAPUT XIX.

Timor animos militum occupat: quare alii discessum petunt, alii conqueruntur.

Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariæ, 39
commeatusque causa moratur, ex percunctatione nostrorum, vocibusque Gallorum, ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute, atque exercitatione in armis esse prædicabant, et sæpenumero sese cum iis congressos ne vultum quidem, atque aciem oculorum ferre potuisse: tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes, animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, ac præfectis, reliquisque, qui ex urbe, amicitiæ causa, Cæsarem secuti, non [69] magnum periculum miserabantur, quod non magnum in re militari usum habebant; quorum alius, alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant: hi neque vultum fingere, neque interdum lacrymas tenere poterant; abditi in tabernaculis, aut suum factum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur; vulgo totis castris [70] testamenta obsignabantur. Horum vocibus, ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites, centurionesque, quique equitatui præerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, et magnitudinem silvarum,

69 *Magnum periculum miserabantur, quod.*) Inclusa hæc delenda censet Carrio, Antiq. Lect. III. 8. manu scriptorum, Vaticani præsertim auctoritate: quasi ex interiore sect. 4. in hunc locum adscenderint. Muretus autem V. L. l. x. 4. prius *miserabantur* mutat in *esse rebantur*. Neutrum placet Dionys. Vossio, qui vulgarem lectionem tuetur. Nec insolens Cæsari una formula, etiam ex brevi intervallo, bis uti: vide aliis in locis.

70 *Testamenta obsignabantur.*) Id quoque Florus III. 10. notavit, tamquam magni timoris signum: quasi mox omnes interituri essent.

quæ inter eos, atque Ariovistum intercederent, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant: nonulli etiam Cæsari renuntiabant, cum castra moveri, ac signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

CAPUT XX.

Cæsar concilium convocat: ejusdem oratio, qua animi militum alacres efficiuntur: Cæsari gratiæ actæ a Decima legione.

40 Hæc cum animadvertisset Cæsar, convocato concilio,[71] omniumque ordinum ad id concilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: "primum, quod, aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quærendum, aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Rom. amicitiam appetisse; cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret? sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque æquitate conditionum perspecta, eum neque suam, neque populi Rom. gratiam repudiaturum. Quod si furore, atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? factum ejus hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum, Cimbris, et Teutonis a C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quam ipse Imperator meritus esse videbatur: factum etiam[72] nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquis usus, ac disciplina,

71 *Omnium ordinum centurionibus.*) Erant decem in legione cohortes; in coborte tres manipuli; in manipulo duo centuriones. Omnes sic numero pares, genere, seu gradu impares. Vide Lips. Mil. R. II. 8. Hoc plenius concilium: alibi tantum *primorum ordinum centuriones* cum tribunis convocati, ut mox cap. 20. sect. 41. lib. v. cap. 18. s. 44. et c. 15. sect. 37.

72 *Nuper in Italia servili tumultu.*) NUPER, post Cimbricum bellum. Servile autem hoc bellum, quod Livius epitome XCVII. memoravit, a servis Germanis, Caii Marii victoria captis, gestum: ideoque ejus mentionem Cæsar fecit, ut vinci et Germanos posse demonstraret.

quam a nobis accepissent, sublevaret: ex quo judicari posse, quantum haberet in se boni constantia; propterea quod, quos aliquandiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos, ac victores superassent; denique hos esse eosdem Germanos, quibuscum sæpenumero Helvetii congressi, non solum in suis sedibus, sed etiam in illorum finibus plerumque superassent, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum prælium, et fuga Galorum commoveret, hos, si quærerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, cum multos menses castris, ac paludibus se continuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna, et dispersos subito adortum, magis ratione, ac consilio, quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines barbaros, atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariæ simulationem, angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, cum aut de officio Imperatoris desperare, aut ei præscribere viderentur: hæc sibi esse curæ: frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare; jamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi tempore judicaturos. Quod non fore dicto audientes, neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri; scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse, aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vitæ felicitate Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se quod in longiorem diem collaturus esset, [73] repræsentaturum, et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quamprimum intelligere posset, utrum apud eos pudor, atque officium, an timor plus valeret. Quod si præterea nemo sequatur, tamen se [74] cum sola Decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibique eam prætoriam cohortem

73 *Repræsentaturum.*) Sic vetus tuenda lectio: quia *repræsentare* est ante diem præstare, aut facere, aut solvere. *Hotm.*

74 *Cum sola decima legione.*) Hoc tamquam singulare strategema laudat, et explicat Frontinus, 1. 6. 4. sed paullo aliter historiam recenset.

futurum." Huic legioni Cæsar & indulserat præcipue,
41 et propter virtutem confidebat maxime. Hac oratione habita, mirum in modum conversæ sunt omnium mentes, summaque alacritas, et cupiditas belli gerendi innata est: princepsque Decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum judicium fecisset; seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquæ legiones per tribunos militum, et
75 primorum ordinum centuriones egerunt, uti Cæsari satisfacerent, se neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum judicium, sed Imperatoris esse existimavisse.

75 *Primorum ordinum centuriones.*) Ut erant centurio primi pili, primus princeps, primus hastatus. Lips. II. Mil. Rom. 8.

CAPUT XXI.

Cæsaris profectio: Ariovisti legati ad Cæsarem: inter utrosque colloquium.

Eorum satisfactione accepta, et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis Gallis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius XL. circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, uti dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris
42 millibus passuum IV. et XX. abesse. Cognito Cæsaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimaret. Non respuit conditionem Cæsar: jamque eum [76] ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur: magnamque in spem veniebat, pro suis tantis, populique Rom. in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, ut pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, cum sæpe ultro citroque

76 *Ad sanitatem.*) Id est, ad meliora consilia. Cicer. XII. ep. X. sect. I. pari ratione *ad sanitatem redire* dixit.

legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Cæsar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum aequitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Cæsar, quod nec colloquium, interposita causa, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, in eos legionarios milites legionis Decimæ, cui quam maxime confidebat, imponere, ut præsidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet: quod cum fieret, [77] non irridicule quidam ex militibus Decimæ legionis dixit, "plusquam pollicitus esset, Cæsarem facere, pollicitum esse in cohortis prætoriæ loco Decimam legionem habiturum, et nunc [78] ad equum rescribere.„

43 Planities erat magna, et in ea tumulus terreus satis grandis: hic locus æquo fere spatio ab castris utriusque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Cæsar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt: Ariovistus, ut ex equis colloquerentur, et, præter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Cæsar initio orationis sua, senatusque in eum beneficia commemoravit, quod [79] Rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa; quam rem et paucis contigisse, et a Romanis [80] pro maximis hominum officiis consuevisse tribui docebat, illum, cum neque aditum, neque causam postulandi justam haberet, beneficio, ac liberalitate sua, ac senatus, ea præmia consecutum. Docebat etiam, quam veteres, quamque justæ causæ necessitudinis ispis cum Aeduis intercederent; quæ senatusconsulta, quoties, quamque honorifica in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliæ

77 *Non irridicule.*) Argute, lepide. Metaphrastes. ἀςεῖ ὄντι.

78 *Ad equum* rescribere) sicut *scribere*, *conscribere* est legere milites, ita *rescribere*, quum mutatur ordo: quod *transcribere*. Valer. Maximus, lib. II. cap. 7. exemp. 15. dixit.

79 *Rex appellatus esset.*) Vide supra cap. 2. sect. 4.

80 *Pro maximis officiis tribui* Livium lege lib. XXXI. cap. 21.

principatum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Pop. R. hanc esse consuetudinem, ut socios, atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse. Quod vero ad amicitiam populi R. attulissent, id iis eripi, quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quæ legatis in mandatis dederat, ne aut Aeduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhe-
44 num transire pateretur. Ariovistus ad postulata Cæsaris pauca respondit, de suis virtutibus multa prædicavit: transisse Rhenum sese, non sua sponte, sed rogatum, et accersitum a Gallis, non sine magna spe, magnisque præmiis domum, propinquosque reliquisse: sedes habere in Gallia ab ipsis concessas; obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consueverint. Non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliæ civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias uno ab se prælio fusas, ac superatas esse; si iterum experiri velint, paratum se decertare: sin pacem malint, iniquum esse, de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint. Amicitiam populi Rom. sibi ornamento, et præsidio, non detrimento, esse oportere, idque se ea spe petisse. Si per popul. Rom. stipendium remittatur, et dedititii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Rom. amicitiam, quam appetierit. Quam multitudinem Germanorum in Galliam transducat, id se sui muniendi, non Galliæ oppugnandæ causa facere: ejus rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Sed prius in Galliam venisse, quam pop. Rom.. Numquam ante hoc tempus exercitum pop. Rom. Galliæ provinciæ fines ingressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam esse hanc Galliam, sicuti illam nostram. Ut sibi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret; sic item nos esse iniquos, quod in suo jure se interpellaremus. Quod fratres ex S. C. et amicos appellatos Aeduos diceret, non se

tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum, et cum Sequanis habuissent, auxilio pop. Rom. usos esse. Debere se suspicari, simulata Cæsarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. Quod nisi decedat, aut exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus, principibusque pop. Rom. gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam, atque amicitiam ejus morte redimere posset: quod si discessisset, ac liberam sibi possessionem Galliæ tradidisset, magno se illum præmio remuneraturum, et quæcumque bella geri vellet, sine ullo ejus labore, et periculo confecturum. "Multa a Cæsare in eam senten- 45
tiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam, neque populi Rom. consuetudinem pati, ut optime meritos socios desereret, neque se judicare Galliam potius esse Ariovisti, quam populi Rom. Bello superatos esse [81] Auvernos, et Rutenos a Q. Fabio Maximo, quibus populus Rom. ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, popul. Rom. justissimum esse in Gallia imperium: si judicium senatus servari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam, suis legibus uti voluisset.

81 *Auvernos, et Rutenos a Q. Fabio.*) Auverni procul a provincia trans Gehennam montem: Ruteni citra montem in austrum vergunt. Fabio hanc victoriam tribuunt Strabo IV. p. 128. Epit. Livii LXI. ac Suetonius Ner. c. 1. Domitio. Vellejus II. 10. divise Auvernos Domitio, Allobroges Fabio dat. Videtur uterque vicisse utrosque, quia Fabius fuit Domitii successor in provincia, teste Val. Maximo x. lib. 13. c. 6.

CAPUT XXII.

Equitatus Ariov. prope tumulum accedit, Cæsaris exercitum infestans: Ariovistus legatos ad Cæsarem mittit, et Cæsar ad Ariovistum, qui ejus legatos in vincula conjicit.

46 Dum hæc in colloquio geruntur, Cæsari nuntiatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere, et ad nostros adequitare, lapides, telaque in nostros conjicere. Cæsar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit: suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent: nam, etsi sine ullo periculo legionis delectæ commissum cum equitatu prælium fore videbat; tamen committendum non putabat, ut, pulsis hostibus, dici posset, eos a se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam [82] in vulgus militum relatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus, omni Gallia Romanis interdixisset; impetumque in nostros ejus equites fecissent; eaque res colloquium ut diremisset, multo major alacritas, studiumque pugnandi majus exercitui injectum est. Biduo post Ariovistus legatos ad Cæsarem mittit, velle se de his rebus, quæ inter eos agi cœptæ, neque perfectæ essent, agere cum eo: uti iterum colloquio diem constitueret; aut, si id minus vellet, ex suis legatis ali-
47 quem ad se mitteret. Colloquendi Cæsari causa visa non est, at eo magis, quod pridie ejus diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, et hominibus feris subjecturum, existimabat. Commodissimum visum est, M. Valerium Procillum. C. Valerii Caburi F. summa virtute, et humanitate adolescentem, (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem, et propter linguæ Gallicæ scientiam,

82 *In vulgus militum elatum.*) Bene *elatum* secundum MSS. libros: non *relatum*. Et lib. VI. 13. noster *in vulgus efferri.* Et Tacitus, XII. 21. *elata vox ejus in vulgum.*

quæ multa jam Ariovistus [83] longinqua consuetudine utebatur, et, quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere; et M. Titium, qui hospitio Ariovisti usus erat; his mandavit, ut, quæ diceret Ariovistus, cognoscerent, et ad se referrent. Quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo præsente, conclamavit: quid ad se venirent? an speculandi causa? conantes dicere prohibuit, et in catenas conjecit. Eodem die castra promovit, et millibus passuum 48
VI. a Cæsaris castris sub monte consedit.

83 *Longinqua consuetudine.*) Ciacconius *longa* mavult. Tuetur receptam lectionem Joann. Fr. Gronovius, Observat. IV. II. pag. 168. quia idem Cæsar Civ. cap. 14. sect. 29. et *temporis longinquitatem* dixit, et III. Civil. cap. 24. sect. 80. *longinquam oppugnationem*, id est, diuturnam. Adi Nepot. Themist. cap. 4. *longinquiore tempore.*

CAPUT XXIII.

Ariovistus copiis transductis equestri prælio cum Cæsare contendit. Cæsar non procul a Germanis castra ponit, et aciem instruit; castra minora Cæsaris oppugnantur. Vaticinatio matrumfamilias apud Germanos.

Postridie ejus diei, præter castra Cæsaris suas copias transduxit, et millibus passuum II. ultra eum castra fecit; eo consilio, uti frumento, commeatuque, qui ex Sequanis, et Æduis supportaretur, Cæsarem intercluderet. Ex eo die dies continuos V. Cæsar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus prælio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit; equestri prælio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnæ, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant VI. totidem numero pedites velocissimi, ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos, suæ salutis causa, delegerant: cum his in præliis versabantur: ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat diutius, concurrebant: si qui, graviore vul-

nere accepto, equo deciderent, circumsistebant: si quo
erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum,
tanta erat horum exercitatione celeritas, ut, jubis equo-
46 rum sublevati, cursum adæquarent. Ubi eum castris se-
se tenere Cæsar intellexit, ne diutius commeatu pro-
hiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani con-
sederant, circiter passus sexcentos ab his castris ido-
neum locum delegit: acieque triplici instructa, ad eum
locum venit. Primam, et secundam aciem in armis esse,
tertiam castra munire jussit. Hic locus ab hoste circi-
ter passus sexcentos, uti dictum est, aberat, eo circiter
hominum numero XVI. millia expedita cum omni equita-
tu Ariovistus misit, quæ copiæ nostros perterrerent, et
munitione prohiberent. Nihilo secius Cæsar, ut ante
constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam
opus perficere jussit. Munitis castris, duas ibi legiones
reliquit, et partem auxiliorum: quarum reliquas in ca-
50 stra majora reduxit. Proxima die, instituto suo, Cæsar
ex castris utrisque copias suas eduxit: paululumque a
majoribus castris progressus, aciem instruxit, hostibus-
que pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos
prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in ca-
stra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum co-
piarum, quæ castra minora oppugnaret, misit. Acriter
utrimque, usque ad vesperum, pugnatum est. Solis oc-
casu suas copias Ariovistus, multis et illatis, et acce-
ptis vulneribus, in castra reduxit. Cum ex captivis quære-
ret Cæsar, quamobrem Ariovistus prælio non decertaret,
hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea con-
suetudo esset, ut [84] matresfamilias eorum sortibus, et
vaticinationibus declararent, utrum prælium committi ex
usu esset, necne; eas ita dicere, non esse fas Germa-
nos superare, si ante novam Lunam prælio contendissent.

84 *Matresfamilias sortibus, et vaticinationibus.*) Tacitus Hist. IV. 61. *vetere apud Germanos more, quo plerasque feminarum fatidicas arbitrentur.* Quin etiam *sanctum, et providum* iis inesse putabant, quod idem de Morib. German. cap. 4. prodidit.

CAPUT XXIV.

Præsidio castris relicto, Cæsar ad castra hostium accedit; Germani copias educunt; prælium committitur. Ex hostibus alii fugam arripiunt, alii interficiuntur. C. Valerius Procillus, et M. Titius Cæsari restituti sunt. Cæsar in ulteriorem Galliam proficiscitur.

Postridie ejus diei Cæsar præsidio utrisque ca- 51
stris, quod satis esse visum est, relicto, [85] omnes ala-
rios in conspectu hostium pro castris minoribus con-
stituit; quod minus multitudine militum legionariorum
pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis ute-
retur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra ho-
stium accessit. Tum demum necessario Germani suas
copias e castris eduxerunt, [86] generatimque constitue-
runt paribus intervallis Harudes, Marcomannos, Tri-
boccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos, o-
mnemque aciem suam rhedis, et carris circumdederunt,
ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres impo-
suerunt, quæ in prælium proficiscentes milites, passis
manibus, flentes implorabant, ne se in servitutem Ro-
manis traderent. Cæsar singulis legionibus singulos le- 52
gatos, et quæstorem præfecit; uti eos testes suæ quis-
que virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam
partem minime firmam hostium esse animadverterat,
prælium commisit. Ita nostri acriter in hostes signo
dato impetum fecerunt. Itaque hostes repente, celeri-
terque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conji-
ciendi non daretur. Rejectis pilis, cominus gladiis pu-
gnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine sua,

85 *Omnes alarios.*) Lipsius de Mil. Rom. tr. 7. p. 68. ita hunc locum interpretatur: *Mens ibi et consilium Cæsaris non disjungere legionarios, sed una habere ad pugnam: alarios autem, id est, auxiliares et socios, pro castris alteris in speciem, ut loquitur, relinquere terrendo hosti, aut distinendo.*

86 *Generatimque constituerunt.*) Per genera, et nationes suas, quas singulas seorsim statuerunt: Metaphrastres κατὰ φολάς.

phalange facta, impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalanges insilirent, et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa, atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatui præerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus
53 nostris subsidio misit. Ita prælium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt; neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum [87] millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci, aut viribus confisi transnare contenderunt; aut lintribus inventis salutem sibi petierunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes equites consecuti nostri interfecerunt. Duæ fuerunt Ariovisti uxores, una Sueva natione, quam domo secum adduxerat, altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraque in ea fuga periit. Duæ filiæ harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Cæsarem, hostium equitatum persequentem incidit. Quæ quidem res Cæsari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciæ Galliæ, suum familiarem, et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat; neque ejus calamitate de tanta voluptate, et gratulatione quidquam fortuna diminue-

87 *Millia passuum circiter quinquaginta.*) Libri veteres *quinque*: et Metaphrastres *τεττα ράκοντα ςάδια.* Sed minus spatium, pro fugæ longinquitate, quam hoc loco Cæsar descripsit. Iccirco doctissimus quisque censet *quinquaginta legendum*, quia Orosius VI. 7. qui haud dubie Cæsarem sublegit, *quinquaginta millia passuum* habet: et Plutarchus Cæsare p. 717. ἐπὶ ςαδίους τιριακοσίους, quod quidem numero explendo non sufficit; vetus tamen interpres ejus *quadringenta* habet, et Stephano teste in quibusdam libris *τετρακοίους* invenitur, quot stadia omnino quinquaginta milliaria conficiunt.

rat. Is, se præsente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in alind tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Titius repertus, et ad eum reductus est. Hoc prælio trans Rhenum nuntiato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti cœperunt; quos ubi qui proxime Rhenum incolunt, perterritos senserunt, insecuti magnum ex his numerum occiderunt. Cæsar una æstate, duobus maximis bellis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum præposuit: ipse in citeriorem Galliam, ad conventus agendos profectus est.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO
LIBER SECUNDUS.

CAPUT I.

Cæsar certior fit de Belgarum conjuratione, simulque de causa.

Cum esset Cæsar in citeriore Gallia in hibernis, 1
ita, uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, literisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliæ partem dixeramus, contra populum Rom. conjurare, obsidesque inter se dare. Conjurandi has esse causas: primum, quod vererentur, [1] ne, omni pacata Gallia, ad eos

1 *Ne, omni pacata Gallia, ad eos*) Gallia propria, a Belgis distincta. Sic mox enlm c. 2. sect. 3. *Rhemi, qui proximi Galliæ ex Belgis sunt.*

exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Rom. exercitum hiemare, atque inveterascere in Gallia moleste ferebant: partim qui mobilitate, et levitate animi novis imperiis studebant; ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus, atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur: qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

CAPUT II.

Cæsar legiones conscribit, eos missurus in ulteriorem Galliam; inde ad fines Belgarum castra ponit; ad quem Rhemi legatos mittunt. Belgarum origo; quantus sit eorum in militia nervus. Convocatur Senatus: obsides dantur.

2 Iis nuntiis, literisque commotus Cæsar, duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et ineunte æstate [2] in ulteriorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quæ apud eos gerantur, cognoscant: seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt, manus cogi, exercitus in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos ([3] duodecimo die) proficisceretur. Re frumentaria comparata, castra movit, diebusque circiter XV. ad fines Belgarum
3 pervenit. Eo cum de improviso, celeriusque omnium opinione venisset, [4] Rhemi, qui proximi Galliæ ex Bel-

2 *In ulteriorem Galliam.*) Sic veteres libri: etiam Jul. Celsus, seu quisquis auctor est Vitæ Cæsaris: quod præfert, et tuetur Dionysius Vossius. Recentiores *interiorem.* Græcus tantum εἰς τὴν Γαλατίαν.

3 *Duodecimo die.*) Absunt hæc a veteribus libris. Loco illorum Metaphrastes ὡς τάχιστα, id est, *quam celerrime.*

4 *Rhemi.*) Sine adspiratione. Inscriptiones, et Hadr. Valesius. Horum caput *Durocortorum nunc Reims.*

gis sunt, ad eum legatos Iccium, et Antebrogium, primos civitatis suæ miserunt: qui dicerent, se, suaque omnia in fidem, atque potestatem pop. R. permittere, neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra popul. R. omnino conjurasse, paratosque esse et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento, cæterisque rebus juvare. Reliquos omnes Belgas in armis esse: [5] Germanosque, qui ripas Rheni incolunt, sese cum his conjunxisse; tantumque esse eorum omnium furorem, [6] ut ne Suessiones quidem fratres, consanguineosque suos, qui eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium, unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.
Cum ab his quæreret, quæ civitates, quantæque in armis 4
essent, et quid in bello possent; sic reperiebat, plerosque Belgas esse ortos a Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedisse; Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse: solosque esse, qui patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos, Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuissent: qua ex re fieri, ut earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem, [7] magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata Rhemi dicebant, propterea quod propinquitatibus, affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus esset, cognoverant. Plurimum inter eos [8] Bellovacos et virtute, et auctoritate, et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum: pollicitos ex eo numero lecta milia LX. totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitissimos, latissimos, fe-

5 *Germanosque, qui ripas Rheni incolunt.*) Recentiores libri, *qui cis Rhenum incolunt.* Sed Græcus etiam interpres: τοὺς πρὸς ταῖς ὄχθαις τοῦ Ρηνοῦ οἰκοῦντας Γερμανούς.

6 *Ut ne Suessiones.*) Quidam libri *Suessones.*) quatuor syllabis: sed Metaphrastes Σουεσσίονες, ac Hirtius VIII. cap. 3. sect. 6. *Suessiones, qui Rhemis eos attribuit*: quos Axona amnis separet.

7 *Magnosque spiritus.*) Supra ad lib. I. cap. 17. sect. 33. expositum.

8 *Bellovacos.*) Populum inter Sequanam, et Œsiam flumina, inter Parisios, Velocasses, et Suessiones, nunc *Beauvaisius.*

racissimosque agros possidere: apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliæ potentissimum, qui cum magnæ partis harum regionum, tum etiam Britanniæ imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter justitiam, prudentiamque summam totius belli omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII. polliceri millia armata quinquaginta, totidem [9] Nervios; qui maxime feri inter ipsos habeantur, longissimeque absint; XV. millia [10] Attrebates: [11] Ambianos X. millia; Morinos XV. millia; Menapios VII. millia: [12] Caletes X. millia, Velocasses, et Veromanduos totidem; [13] Aduaticos XXIX. millia, Condrusos, Eburones, Cæræsos, Pæmanos, qui uno nomine Germa-
5 ni appellantur, arbitrari ad LX. millia. Cæsar Rhemos cohortatus, liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci jussit: quæ omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Æduum magnopere cohortatus docet, quantopere reipubl. communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit: id fieri posse, si suas copias Ædui in fines Bellovacorum introduxerint, et eorum agros populari cœperint. His mandatis eum ab se dimittit.

9 *Nervios.*) Quorum caput videtur *Camaracum* (nostris Camerick) fuisse.

10 *Attrebates.*) nunc *Artesii*: eorumque regio *Artesia*: Gall. *l'Artois*. Sidonius Paneg. Majoriani, v. 212.

qua Clojo patentes
Attrebatum terras pervaserat.

11 *Ambianos*, *Morinos*, *Menapios.*) Ambiani, ubi nunc *Amiens*: Morini, ad fretum Britannicum: Menapii, ad Rhenum; item inter Mosam, et Scaldim.

12 *Caletes*, *Velocasses*, *Veromanduos.*) Caletes, ubi nunc *Calais*: Velocasses, ubi *Rovan*. Veromandui, ubi *S. Quintin*.

13 *Aduaticos*, *Condrusos*, *Eburones.*) De Aduaticis plura infra cap. 15. sect. 29. In Flandriæ, Brabantiæ, Hannoniæ confinio videntur coluisse; Eburones, qui postea *Tungri*. Qui sequuntur Condrusi, Cæræsi, Pæmani, his nemo facile certos, distinctosque limites adsignaverit.

CAPUT III.

Trans fluvium Axonam a Cæsare castra ponuntur. Oppugnatur Bibrax oppidum Rhemorum, ad quos Cæsar petitum per nuntios subsidium mittit.

Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire, neque jam longe abesse, ab his, quos miserat, exploratoribus, et ab Rhemis cognovit, [14] flumem Axonam, quod est in extremis Rhemorum finibus, exercitum transducere maturavit, atque ibi castra posuit; quæ res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat, et post eum quæ erant, tuta ab hostibus reddebat, et commeatus ab Rhemis, reliquisque civitatibus, ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat: ibi præsidium ponit, et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum VI. cohortibus relinquit: castra in altitudinem pedum XII. vallo, fossaque duodeviginti pedum munire jubet. Ab 6
ipsis castris [15] oppidum Rhemorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu Belgæ oppugnare cœperunt. Ægre eo die sustentatum est. Gallorum eadem, atque Belgarum, oppugnatio est. Hi, ubi circumjecta multitudine hominum totis mœnibus, undique in murum lapides jaci cœpti sunt, murusque defensoribus nudatus est; testudine facta, portis succedunt, murumque subruunt, quod tum facile fiebat: nam tanta multitudo lapides, ac tela conjiciebant, ut in muro consistendi potestas esset nulli. Cum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Rhemus, summa nobilitate, et gratia inter suos, qui tum oppido præerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Cæsarem venerant, nuntios ad

14 *Flumen Axonam.*) Qui Augustam Suessionum adluit. Ausonius Mosell. 461.

Non tibi se Liger anteferet,
non Axona præceps.

15 *Oppidum Rhemorum, nomine Bibrax.*) Diversum ergo ab hoc est Bibracte Æduorum. Locus autem, ubi in Rhemis fuerit, in tanta dissensione Gallorum geographorum (vide Valesii Notit. in Rhemis) distincte definiri non potest.

7 eum mittit. Nisi subsidium sibi mittatur, se diutius sustinere non posse. Eo de media nocte Cæsar, iisdem ducibus usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas, et [16] Cretas sagittarios, et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit; quorum adventu, et Rhemis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit.

CAPUT IV.

Hostes ad castra Cæsaris contendunt; is equestre prælium committit; inde utrinque acies instruitur. Hostes, Cæsareis in castra reductis, ad Axonam contendunt, inde eo Cæsar ipse proficiscitur.

Itaque paulisper apud oppidum morati, agrosque Rhemorum depopulati: omnibus vicis, ædificiisque, quo adire poterant, incensis, ad castra Cæsaris cum omnibus copiis contenderunt: et a millibus passuum minus duobus castra posuerunt: quæ castra, ut fumo, atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum VIII. in la-
8 titudinem patebant. Cæsar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis prælio supersedere statuit. Quotidie tamen equestribus præliis, quid hostis virtute posset, et quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura opportuno, atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planitie editus, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum locis acies instructa occupare poterat, atque [17] ex utraque parte lateris dejectus

16 *Cretas sagittarios.*) Laudantur Cretenses sagittæ, laudantur et sagittarii. De illis Silium vide 12. vers. 90. et 101. de his Ælianus V. H. lib. I. c. 10. οἱ Κρῆτες εἰσὶ τοξεύειν ἀγαθοί.

17 *Ex utraque parte lateris dejectus.*) Vulgatis libris additum est *habebat*, quod tollit Dion. Vossius, quia suavius sit participium, quam quartus casus nominis, qui cum adjecto verbo durum sonat. Et infra cap. XI. sect. 22. ineunte noster *dejectusque collis*: quamquam et ibi Goduinus *declivitas collis* interpretatur.

habebat, et in fronte leviter [18] fastigatus, paulatim ad
planitiem redibat: ab utroque latere ejus collis transver-
sam fossam obduxit circiter passuum quadringentorum,
et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormen-
ta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes (quod
tantum multitudine poterant) a lateribus suos pugnantes
circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas
proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si quid
opus esset, subsidio duci possent; reliquas sex legiones
pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex
castris eductas instruxerunt. Palus erat non magna inter 9
nostrum, atque hostium exercitum, hanc si nostri trans-
irent, hostes exspectabant; nostri autem, si ab illis
initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur,
parati in armis erant. Interim prælio equestri inter duas
acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium fa-
ciunt, secundiore equitum nostrorum prælio, Cæsar suos
in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen
Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra de-
monstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum co-
piarum transducere conati sunt; eo consilio, ut, si pos-
sent, castellum, cui præerat Q. Titurius legatus, expu-
gnarent, pontemque interscinderent; sin minus, agros
Rhemorum popularentur, qui magno nobis usui ad bel-
lum gerendum erant, commeatusque nostros sustinebant.
Cæsar certior factus a Titurio, omnem equitatum, et 10
levis armaturæ Numidas, funditores, sagittariosque pon-
tem transducit, atque ad eos contendit. Acriter in eo
loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine
aggressi, magnum eorum numerum occiderunt. Per eorum
corpora reliquos audacissime transire conantes, multitu-
dine telorum repulerunt. Primos, qui transierant, equi-
tatu circumventos interfecerunt.

18 *Fastigatus.*) Sic veteres libri. Et Isaacus Vossius in Melam I. 4. auctor est, ubique in scriptis codicibus *fastigare* legi, non *fastigiare*? addit analogiam τῶν *vestigium*, *vestigare*; *litigium*, *litigare*. Dionysius autem Vossius vulgatum *fastigiatus* tuetur. Qui etiam pro *leviter* præcedente voce legerit *leniter*, ut lib. II. Gall. cap. 15. sect. 29. et lib. II. Civ. cap. 9. sect. 24. minime meo judicio errat. Sed nihil muto in tanta librorum consensione.

CAPUT V.

Hostes, concilio convocato, constituunt, optimum esse, quemque domum suam reverti. Cæsar eos insequutus, magnam eorum multitudinem interficit.

Hostes, ubi et de expugnando oppido, et de flu-
mine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, ne-
que nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi
causa viderunt, atque eos res frumentaria deficere cœ-
pit; consilio convocato, constituerunt, optimum esse,
domum suam quemque reverti, et quorum in fines
primum Romani exercitum introduxissent, ad eos de-
fendendos undique convenire, ut potius in suis, quam
in alienis finibus decertarent, et [19] domesticis copiis rei
frumentariæ uterentur. Ad eam sententiam, cum reli-
quis causis, hæc quoque ratio eos deduxit: quod Divi-
tiacum, atque Æduos finibus Bellovacorum appropinqua-
re cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur,
II neque suis auxilium ferrent, non poterat. Ea re constitu-
ta, secunda vigilia magno cum strepitu, ac tumultu ca-
stris egressi, nullo certo ordine, neque imperio, cum sibi
quisque primum itineris locum peteret, et domum per-
venire properaret, fecerunt, ut consimilis fugæ profe-
ctio videretur. Hac re statim Cæsar per speculatores co-
gnita, insidias veritus, quod, qua de causa discederent,
nondum perspexerat, exercitum, equitatumque castris
continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus,
omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur,
præmisit, eique Q. Pedium, et L. Auruncule jum Cot-
tam legatos præfecit. T. Labienum legatum cum legio-
nibus III. subsequi jussit. Hi novissimos adorti, et mul-
ta millia passuum prosecuti, magnam multitudinem eo-
rum fugientium conciderunt. Cum ab extremo agmine hi,
ad quos ventum erat, consisterent, fortiterque impetum

19 *Domesticis copiis rei frumentariæ.*) COPIIS, abundantia, commeatu, etiam plurali numero. Cicero pro Dejotar. cap. 5. *Exercitum suis tectis, et copiis sustentavit.* Adi lib. IV. cap. 4. sect. 7.

nostrorum militum sustinerent; priores, quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate, neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi subsidium posuerunt. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque Solis sequi destiterunt, seque in castra, uti erat imperatum, receperunt.

CAPUT VI.

Profectio Cæsaris ad oppidum Noviodunum, quod frustra oppugnatur. Legati ad Cæsarem de deditione.

Postridie ejus diei Cæsar, priusquam se hostes ex 12
terrore, ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Rhemis erant, exercitum duxit, et magno itinere confecto, ad [20] oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossæ, murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis [21] vineas agere, quæque ad oppugnandum usui erant, comparare cœpit. Iterim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere jacto, turribusque constitutis, magnitudine operum, quæ neque viderant ante Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Cæsarem de deditione mittunt, et, petentibus Rhemis, ut conservarentur, impetrant.

20 *Oppidum Noviodunum.*) Ex Cæsaris itinere apparet illud esse, quod postea dictum est *Augusta Suessionum*, nunc *Soissons*. Vide Notit. Orb. antiqui.

21 *Vineas agere.*) Machinas admovere, quibus tecti milites, quæ opugnationes erant, perfecerunt. Vide Lipsii Polior. I. 7.

CAPUT VII.

Datis obsidibus, Cæsar Suessiones in deditionem accepit: exercitum in Bellovacos ducit, qui ultro se ei dedunt: Cæsar obsides petit.

13 Cæsar, obsidibus acceptis primis civitatis, atque
ipsius Galbæ regis duobus filiis, armisque omnibus ex
oppido traditis, in deditionem Suessiones accepit; exer-
citumque in Bellovacos duxit; qui cum se, suaque omnia
in oppidum [22] Bratuspantium contulissent, atque ab eo
oppido Cæsar cum exercitu circiter millia passuum v.
abesset, omnes majores natu ex oppido egressi, manus
ad Cæsarem tendere, et voce significare cœperunt, sese
in ejus fidem, ac potestatem venire, neque contra po-
pulum R. armis contendere. Item cum ad oppidum ac-
cessisset, castraque ibi poneret; pueri, mulieresque ex
muro passis manibus, suo more, pacem a Romanis pe-
14 tierunt. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belga-
rum, dimissis Æduorum copiis, ad eum reverterat) fa-
cit verba: "Bellovacos omni tempore in fide, atque ami-
citia civitatis Æduæ fuisse. Impulsos a suis principibus,
qui dicerent, Æduos a Cæsare in servitutem redactos,
omnes indignitates, contumeliasque perferre, et ab
Æduis defecisse, et pop. Rom. bellum intulisse: qui hu-
jus consilii principes fuissent, quod intelligerent, quan-
tam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam pro-
fugisse: petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his
Æduos, ut sua clementia, ac mansuetudine in eos utatur:
quod si fecerit, Æduorum auctoritatem apud omnes Bel-
gas amplificaturum, quorum auxiliis, atque opibus, si qua
15 bella inciderint, sustentare consueverint. "Cæsar, hono-
ris Divitiaci, atque Æduorum causa, sese eos in fidem
recepturum, et conservaturum dixit: et, quod erat ci-
vitas magna, et inter Belgas auctoritate, ac hominum
multitudine præstabat, sexcentos obsides poposcit.

22 *Bratuspantium.*) Bellovacorum oppidum Primarium, post *Cæsaromagus* dictum, ut ex Ptolemæo constat.

CAPUT VIII.

Profectio Cæsaris ad fines Ambianorum: horum deditio. Nerviorum mores.

His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se, suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant: quorum de natura, moribusque Cæsar cum quæreret, sic reperiebat: "Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini, reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri, quod his rebus relanguescere animos, eorumque remitti virtutem existimarent: esse [23] homines feros, magnæque virtutis: increpitare, atque incusare reliquos Belgas, qui se populo R. dedissent, et patriam virtutem projecissent: confirmare, se neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.„ Cum per eorum fines triduo iter fecis- 16
set, inveniebat ex captivis, [24] Sabin flumen ab castris suis non amplius millia passum x. abesse: trans id flumen omnes Nervios consedisse, adventumque ibi Romanorum exspectare, una cum Attrebatibus, et Veromanduis, finitimis suis: nam his utrisque persuaserant, ut eamdem belli fortunam experirentur: exspectari etiam ab his Aduaticorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per ætatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum conjecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

23 *Homines feros, magnæque virtutis.*) Magnæ in repugnando ferocitatis. Hanc enim virtutem, id est, fortitudinem hoc loco barbari jactitant.

24 *Sabin flumen.*) Nunc *Sambre* dictum, in Hannonia apud Namur se Mosæ adfundens.

CAPUT IX.

Exploratores præmissi locum castris idoneum deligunt. Interim ex iis quidem, qui noctu aufugerant, Nerviis rem omnem aperiunt: hi struunt insidias. Ratio, et ordo agminis Cæsarei.

17 Cæsar, his rebus cognitis, exploratores, centurio-
nesque præmittit, qui locum castris idoneum deligant.
Cumque ex dedititiis Belgis, reliquisque Gallis complu-
res Cæsarem secuti una iter facerent; quidam ex his, ut
postea ex captivis cognitum est, eorum dierum con-
suetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad
Nervios pervenerunt, atque his demonstrarunt, inter
singulas legiones impedimentorum magnum numerum
intercedere; neque esse quidquam negotii, cum pri-
ma legio in castra venisset, reliquæque legiones ma-
gnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua
pulsa, impedimentisque direptis, futurum, ut reliquæ
contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eo-
rum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii an-
tiquitus, cum equitatu nihil possent, (neque enim ad
hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pe-
destribus valent copiis) quo facilius finitimorum equi-
tatum, si prædandi causa ad eos venisset, impedirent,
teneris arboribus incisis, atque inflexis, crebrisque in
latitudinem ramis enatis, et rubis, sentibusque inter-
jectis effecerunt, ut, instar muri, hæ sepes munimenta
præberent: quo non modo non intrari, sed ne per-
spici quidem posset: iis rebus cum iter agminis nostri
impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii
18 existimaverunt. Loci natura erat hæc, quem no-
stri castris delegerant. Collis ab summo æqualiter de-
clivis ad flumen Sabin, quod supra nominavimus, ver-
gebat: ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur
adversus huic, et contrarius, passus circiter ducentos,
infimus apertus, ab superiore parte silvestris, ut non
facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes
in occulto sese continebant. In aperto loco, secundum

flumen, paucæ stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo circiter pedum trium. Cæsar, equitatu præmisso, subsequebatur omnibus copiis. Sed ratio, ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgæ ad Nervios detulerant: nam, quod hostis appropinquabat, consuetudine sua Cæsar VI. legiones expeditas ducebat; post eas totius exercitus impedimenta collocabat: inde duæ legiones, quæ proxime conscriptæ erant, totum agmen claudebant, præsidioque impedimentis erant. 19

CAPUT X.

Committitur prælium, inde Cæsar castra munit, in cujus equites impetus fit; quibus pulsis, hostes ad castra Cæsaris contendunt. Cæsar omnino imparatus, dum alii agunt, quod cuique videbatur, decimam legionem cohortatur.

Equites nostri cum funditoribus, sagittariisque flu- 20
men transgressi, cum hostium equitatu prælium committunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus e silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem [25] porrecta, ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones VI., quæ primæ venerant, opere dimenso, castra munire cœperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi prælii convenerat; ita ut intra silvam aciem, ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis, ac perturbatis, incredibili celeritate ad flumen decurrerunt; ut pene uno tempore et ad silvas, et in flumine, et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos, qui

25 *Porrecta, ac loca aperta.*) Plana, ac patentia. Horat. lib. I. ep. VII. 42. *locus planis porrectus spatiis.* Ex Minuc. Felix, cap. 17. sect. 12. *porrecta camporum.* Ciaccon.

in opere occupati erant, contenderunt. Cæsari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, [26] quod erat insigne, cum ad arma concurri oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paulo longius, aggeris petendi causa, processerant, accersendi: acies instruenda: milites cohortandi: [27] signum dandum: quarum rerum magnam partem temporis brevitas, et successus, et incursus hostium impediebat. Iis difficultatibus duæ res erant subsidio; scientia, atque usus militum, quod superioribus præliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi præscribere, quam ab aliis doceri poterant; et quod ab opere, singulisque legionibus singulos legatos Cæsar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter celeritatem, et propinquitatem hostium, nihil jam Cæsaris imperium exspectabant,
21 sed per se, quæ videbantur, administrabant. Cæsar, necesariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem sors obtulit, decurrit: et ad legionem Decimam devenit. Milites non longiore oratione est cohortatus, quam uti suæ pristinæ virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent: et, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adjici posset, prælii committendi signum dedit; atque item in alteram partem cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit.

26 *Quod erat insigne, cum ad arma c. o.*) Manutio hæc glossema videntur: legit tamen etiam Metaphrastes.

27 *Signum dandum.*) Tessera, σύνθημα, ut recte Græcus exposuit. Aliud vero est, quod præcessit, *signum tuba dandum.*

CAPUT XI.

Hostes ad pugnam promptissimi reperiuntur, Attrebates interficiuntur. Prælium undecimæ, et octavæ legionis cum Veromanduis.

Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo [28] ad

28 *Ad insignia accomodanda.*) Ornamenta ducum, et præfectorum. Adi lib. VII. cap. 19. sect. 45.

insignia accomodanda, sed etiam ad galeas induendas [29] scutisque tegmenta detrahenda tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quæque prima signa conspexit, ad hæc constitit: ne in quærendo suos pugnandi tempus dimitterent. Instructo exer- 22
citu, magis ut loci natura, dejectusque collis, et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio, atque ordo postulabat, cum diversis locis legiones aliæ alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, [30] ut ante demostravimus, interjectis, prospectus impediretur; neque certa subsidia collocari, neque, in quaque parte opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate, fortunæ quoque eventus varii sequebantur. Le- 23
gionis nonæ, et decimæ milites, ut in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu, ac lassitudine exanimatos, vulneribusque confectos Attrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt: et transire conantes, insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et in locum iniquum progressi, rursus regressos, ac resistentes hostes, redintegrato prælio, in fugam conjecerunt. Item alia in parte diversæ duæ legiones, undecima, et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis præliabantur. At totis fere a fronte, et a sinistra parte [31] nudatis castris, cum in dextro cornu legio duodecima, et non magno ab ea intervalo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui sumam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum locum castrorum petere cœpit.

29 *Scutisque tegmenta.*) Extra prælium, et lustrationem tecta scuta erant, ne ornatus illorum pollueretur. Cujus elegantiæ cum primis Cæsar in exercitu suo studiosus erat, de quo Suetonius, cp. 67. et in eum locum Casaubonus consulatur.

30 *Ut ante demonstravimus.*) Supra cap. 22. sect. 47.

31 *Nudatis castris.*) Infra lib. III. cap. 4. sect. 4. *pars castrorum nudata defensoribus.*

CAPUT XII.

Cæsaris equitatus hostibus ex adverso ocurrit; Calonum fuga: Treviri, desperatis Cæsaris rebus, domum redeunt.

24 Eodem tempore equites nostri, levisque armaturæ pedites, qui cum his una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant, ac rursum aliam in partem fugam petebant: et calones, qui ab [32] Decumana porta, ac summo jugo collis nostros victores flumen transire conspexerant, prædandi causa egressi cum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent, præcipites sese fugæ mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor, fremitusque oriebatur: aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa a civitate missi, ad Cæsarem venerant, cum multitudine hostium castra nostra compleri, [33] legiones premi, et pene circumventas teneri; calones, equites, funditores Numidas diversos, dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos, superatosque, castris, impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renuntiaverunt.

32 *Decumana porta.*) Ut quadrangulo Romanorum castra, ita quatuor patebant portis, in singulis lateribus una. Quæ hosti obversa erat, dicta *Prætoria*; quæ aversa, *Decumana*; reliquæ *principales* ad latera. Vide Lipsii de Milit. Rom. lib. v. dialogo v. Græcus hoc loco vertit ἀπὸ τῆς μεγάλης τῶ ςρατοπέδου πύλης. Castigatiores libri *decumana porta* sexto casu, sine præpositione: atque ita etiam MSS.

33 *Legiones premi.*) Nepos Miltiade, cap. 3. *male rem gerere Darium*, *premique ab Scythis*. Noster infra IV. cap. 17. sect. 32. *suos ab hostibus*.

CAPUT XIII.

Cæsar, ut vidit suos male habitos fuisse, in primam aciem procedit, et milites cohortatus, signum jubet inferri. T. Labienus hostium castris potitus, Cæsari subsidium mittit. Hostium magna virtus in pugna conspecta.

Cæsar, ab decimæ legionis cohortatione ad dextrum 25 cornu profectus, ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis, duodecimæ legionis milites confertos, sibi ipsis ad pugnam esse impedimento; quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his [34] primipilo P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis, gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset; reliquos esse tardiores, et nonnullos a novissimis desertos prælio excedere, ac tela vitare; hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, ab utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset: [35] scuto ab novissimis uni militi detracto (quod ipse eo sine scuto venerat) in primam aciem processit; centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus milites signa inferre, et manipulos laxare jussit, quo facilius gladiis uti possent. Hujus adventu spe illata militibus, ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu Imperatoris etiam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est. Cæsar cum septimam le- 26 gionem, quæ juxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, Tribunos militum monuit, ut paulatim sese legiones conjungerent, et conversa signa in hostes in-

34 *Primipilo P. Sextio Baculo.*) Primipilus idem est, qui primi pili centurio. Lib. III. cap. 4. sect. 5. *P. Sextius Baculus primipili centurio.*

35 *Scuto, ab novissimis uni militi detracto.*) Florus III. 10. addit, *fugientis e manu*, sed nihil Cæsar de fuga.

ferrent. Quo facto, cum aliis alii subsidium ferrent, neque timerent, neque aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere, ac fortius pugnare cœperunt. Interim milites legionum duarum, quæ in novissimo agmine præsidio impedimentis fuerant, prælio nuntiato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur. Et T. Labienus, castris hostium potitus, et ex loco superiore, quæ res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit. Qui, cum ex equitum, et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra, et legiones, et Imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt. Horum adventu tanta rerum commutatio

27 est facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi prælium redintegrarent, tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrunt. Equites vero, ut turpitudinem fugæ virtute delerent, omnibus in locis pugnabant, quo se legionariis militibus præferrent. At hostes etiam in extrema spe salutis tantam virtutem præstiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent: his dejectis, et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo tela in nostros conjicerent, pilaque intercepta remitterent; ut non nequidquam tantæ virtutis homines judicari deberent: ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quæ facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

CAPUT XIV.

Nerviorum legati ad Cæsarem de deditione: in eos Cæsaris clementia conspicitur.

28 Hoc prælio facto, et prope ad internecionem gente, ac nomine Nerviorum redacto, majores natu, quos una cum pueris, mulieribusque in æstuaria, ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nuntiata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur; omnium, qui supererant, consensu, legatos ad Cæsarem

miserunt, seque ei dederunt, et in commemoranda civitatis calamitate, [36] ex quadragintis ad III. Senatores, ex hominum millibus sexaginta vix ad quingentos, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt: quos Cæsar, ut in miseros, ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit, suisque finibus, atque oppidis uti jussit; et finitimis imperavit, ut ab injuria, et maleficio [37] se, suosque prohiberent.

36 *Ex CD. ad III. Senatores.*) Plutarchus Cæsare, p. 718. *ἀπὸ τετρακοσίων a quadringentis*: unde ex vulgato librorum DC., qui numerus est nimius, fecimus CD. In Epitome Livii CIV. Gronovius etiam *quadringentis* legit: veteres autem Epitomes libri, Schefferi Moguntini, Sigonii, Gryphii, habent *ex nonaginta quinque senatoribus*; quasi nota numeralis fuerit XC.

37 *Se, suosque prohiberent.*) Abstinerent. Vid. lib. V. cap. 14. sect. 32.

CAPUT XV.

Aduatici, cum auxilium Nerviis ferrent, pugna nunciata, domum revertuntur, et sua omnia in unum oppidum conferunt; horum origo. Legati de pace ad Cæsarem missi, et responsio relata.

Aduatici, de quibus supra scripsimus, cum omnibus 29
copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata, ex itinere domum reverterunt: cunctis oppidis, castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt: quod cum, ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes, despectusque haberet, una ex parte, [38] leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius ducentorum pedum relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant; tum magni ponderis saxa, et præacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris, Teutonisque prognati; qui, cum iter in provinciam nostram, atque Italiam facerent, his impedimentis, quæ secum agere, ac portare non poterant, citra flu-

38 *Leniter acclivis.*) Sensim, non prærupte: ut lib. VII. cap. 9. sect. 19. *collis leniter ab infimo acclivis*: et cap. 29. sect. 83. *loco leniter declivi*: et de Civ. Bell. lib. II. cap. 9. sect. 24. *leniore jugi fastigio.*

men Rhenum depositis, custodiam ex suis, ac præsidium vi. millia hominum una reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent; consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

30 Ac, primo adventu exercitus nostri, crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque præliis cum nostris contendebant. Postea, vallo pedum xii. 39 in circuitu xv. millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere extructo, turrim constitui procul viderunt, primum irridere ex muro, atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur? quibusnam manibus, aut quibus viribus præsertim homines tantulæ staturæ (nam plerisque hominibus Gallis præ magnitudine corporum suorum brevitas nostra contemptui est) tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent?

31 Ubi vero moveri, et appropinquare mœnibus viderunt, nova, atque inusitata specie commoti, legatos ad Cæsarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti: "Non se existimare, Romanos sine ope Deorum bellum gerere, qui tantæ altitudinis machinationes tanta celeritate promovere, et ex propinquitate pugnare possent: se, suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt: unum petere, ac deprecari, si forte pro sua clementia, ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audissent, statuisset Audiaticos esse conservandos; ne se armis despoliaret: sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suæ virtuti invidere, a quibus se defendere, traditis armis, non possent: sibi præstare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a pop. Rom. pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuevissent."

32 Ad hæc Cæsar respondit: "Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius, quam aries murum attigisset, se dedidissent, sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in

39 *In circuitu* xv. *millium.*) Puta passuum, ut lib. v. de hoc bello, cap. 47. sect. 2.

Nervios fecisset, facturum; finitimisque imperaturum, ne quam dedititiis populi Romani injuriam inferrent. Re nuntiata ad suos, illi se, quæ imperarentur, facere dixerunt.

CAPUT XVI.

Quanta fuerit armorum multitudo de mœnibus jacta. Eruptio ab oppidanis noctu facta, non sine acri prælio. Occisorum numerus. Cæsar oppidum auctionatur.

Armorum magna multitudine de muro in fossam, quæ erat ante oppidum, jacta, sic ut prope summam muri, aggerisque multitudinem acervi armorum adæquarent, et tamen circiter parte tertia (ut postea perspectum est) celata, atque in oppido retenta: portis patefactis, eo die pace sunt usi. Sub vesperum Cæsar portas 33
claudi, militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani a militibus injuriam acciperent. Illi, ante inito (ut intellectum est) consilio, quod deditione facta, nostros præsidia non inducturos, aut denique indulgentius servaturos, crediderant, partim cum his, quæ retinuerant, et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quæ subito (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Cæsar imperaverat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est; pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus in extrema spe salutis iniquo loco contra eos, qui ex vallo, turribusque tela jacerent, pugnari debuit, cum una in virtute omnis spes salutis consisteret. [40] Occisis ad ho-

40 *Occisis ad hominum millibus* IV.) Ita libri: ut *Ad* sit quod *circiter*, adverbii more. *Goduinus.* Sic et Suetonius Cæs. cap. 20. *ad* XX. *millibus civium divisit*: quod Casaubonus interpretatur, *divisit millibus civium ad viginti.* Vellejus in eadem historia II. 44. *circiter* XX. Confirmant Casauboni emendationem (nam vulgo ac legebatur) Salmasius, Berneggerus, Grævius, Jacob. Gronovius.

minum millibus IV. reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, cum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, [41] sectionem ejus oppidi universam Cæsar vendidit. Ab his, qui emeraant, capitum numerus ad eum relatus est millium quinquaginta trium.

41. *Sectionem universam vendidit.*) Sectio sunt bona confiscata, quæ sector redimit, et singulatim distrahit. Auctio proprie sed μετωνυμικῶς ipsa bona publice vendenda. Cic. Philipp. II. cap. 26. de Pompeii bonis sub hasta positis: *quisnam esset tam impius, qui ad illud scelus sectionis auderet accedere? inventus est nemo, præter Antonium.* Adi Ascon. in Verr. de prætor. urb.

CAPUT XVII.

Deditio plurimorum populorum Romanis se committentium: a quibusdam nationibus legati ad Cæsarem missi de dandis obsidibus. Cæsaris in Italiam profectio, eidem supplicatio Romæ decernitur.

34 Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, [42] Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quæ sunt maritimæ civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in deditionem, potestatemque pop. Rom.
35 esse redactas. His rebus gestis, omni Gallia pacata, tanta hujus belli ad barbaros opinio perlata est, ut ab nationibus, quæ trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Cæsarem, quæ se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur. Quas legationes Cæsar quod in Italiam, Illyricumque properabat, inita proxima æstate, ad se reverti jussit. Ipse [43] in Carnutes, Andes, Turones,

42 *Sesuvios.*) Ignoti Sesuvii, quare Ciacconius, Valesius (in *Aulerci*) Dion. Vossius, *Lexuvios* legendum censent. Quos præterea hoc loco Cæsar nominavit, in ulteriore Gallia trans Sequanam, et in extrema peninsula, quam nunc Britanniam minorem vocant, fuerunt Veneti, Unelli, Curiosolites, Aulerci, Rhedones. Vide Tabulam.

43 *In Carnutes, Andes, Turones.*) Populi sunt circa Ligerim, quorum nunc urbes Aurelianum, Augers, Tours. Carnutes autem a Ligeri ad Chartres usque patebant, aut ultra.

quæ civitates propinquæ his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob eas res, ex literis Cæsaris, 44 dies xv. supplicatio decreta est; quod ante id tempus acciderat nulli.

44 *Dies xv. Supplicatio.*) Supplicatio, id est, festa populi conventio, vel ad unius numinis ædem, vel ad omnia pulvinaria, gratulandi, et gratias agendi causa, et ob rem bene gestam celebranda, vel in unum diem, vel in biduum, decreta fuit pro magnitudine victoriæ. Exempla apud Livium plura sunt; tandem crescente luxu, et ambitu, hoc loco xv. et lib. IV. extremo. xx. dierum decreta. Dicitur autem *dies* xv. *supplicatio*, ἐλλειπτικῶς, intellecta præpositione *in*, vel *per*. Atque sic Livius XI. 19. *diem unum supplicatio indicta est*: ac lib. XLI. 9. *unum supplicatio fuit*. Ipse Cæsar, lib. IV. extremo, *dierum* xx. *supplicatio*.

C. JULII CÆSARIS COMMENTARIORUM

DE BELLO GALLICO

LIBER TERTIUS.

CAPUT I.

Serv. Galva in Nantuates, Veragros, et Sedunos mittitur, ut iter per Alpes patefaciat. Is post aliquot prælia in Veragrorum vico hiemat, cujus vici alteram partem Gallis, cohortibus alteram assignat.

1 Cum in Italiam proficisceretur Cæsar, Serv. Galbam cum legione duodecima, et parte equitatus, [1] in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum, et lacu Lemano, et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo, magnisque portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, ut in iis locis legionem, hiemandi causa, collocaret. Galba, secundis aliquot præliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, et pace facta, constituit cohortes duas in Nantua-

1 *In Nantuates, Veragros, Sedunosque.*) Populi Alpini sunt trans summas Alpes, Italiæ terminum in principio Galliæ: uti ex Cæsaris hac descriptione liquet. De Nantuatibus plura non constant, etsi Plinius quoque, et Strabo nominaverint, lib. III. autem cap. 6. sect. 5. Cæsar ita *Nantuates* posuit, ut ab Octoduro Veragrorum in Allobroges profecturis transeundum fuerit per Nantuates: *Sedunos* prodit oppidum hujus nominis medio ævo, nunc Sion, sive Sitten. *Veragrius* vicus, sect. I. *Octodorus*, quem plerique censent nunc Martigni, seu Martinach apellari: ut sic omnes hi populi in Valesiam, ut ejus continium incidat.

tibus collocare; et ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magna adjecta planitie, altissimis montibus undique continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis ad hiemandum concessit, alteram, vacuam ab illis relictam, cohortibus attribuit. Eum locum vallo, fossaque munivit.

CAPUT II.

Gallorum discessio ex vico. Occupantur montes a multitudine Sedunorum, et Veragrorum, ut Galli opprimendæ legionis consilium capiant.

Cum dies hibernorum complures transissent, frumen- 2
tumque eo comportari jussisset; subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum, et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi, legionisque opprimendæ consilium caperent. Primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, et compluribus sigillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent, et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. Accedebat,[1] quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; et Romanos, non solum itinerum causa, sed etiam perpetuæ possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimæ provinciæ adjungere, sibi persuasum habebant.

CAPUT III.

Galba, cum necessaria deesse videret, concilium convocat, in quo statuitur, castra defendenda esse.

His nuntiis acceptis, Galba, cum neque opus hiber- 3

norum, munitionesque plene essent perfectæ, neque de frumento, reliquoque commeatu satis esset provisum, quod deditione facta, obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat; concilio celeriter convocato, sententias exquirere cœpit. Quo in concilio cum tantum repentini periculi præter opinionem accidisset, ac jam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari, interclusis itineribus, posset; prope jam desperata salute nonnullæ hujusmodi sententiæ dicebantur, ut impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, et castra defendere.

CAPUT IV.

Hostium decursio. Galbæ castra premuntur, ad quem P. Sext. Baculus, et C. Volusenus accurrunt; quorum consilio hostes fugantur, plures armis spoliati occiduntur. Inde Galba in provinciam contendit.

4 Brevi spatio interjecto, vix ut his rebus, quas constituissent, collocandis, atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato [2] decurrere, lapides, [3] gæsaque in vallum conjicere. Nostri, primo integris viribus, fortiter repugnare, [4] neque ullum

2 *Decurrere, conjicere.*) Puta *cœperunt*, quæ solemnis figura historicis, Livio, aliis, Sallustio maxime.

3 *Gæsaque in vallum conjicere.*) Gæsum telum Gallicum, *grave* Festo, *tenerum* Nonio Marcello: ideoque Livius VIII. 8. levibus militibus tribuit etiam inter Romanos, Virgilius VIII. 691. *Alpina gæsa* dixit, quem Silius I. 629. imitatus est; ad quem quæ notavimus, si lubet, videas.

4 *Neque ullum frustra telum in loco superiori.*) Mureto v. I. lib. X. 15. hæc videntur ad superiora de Alpinis impugnantibus retrahenda ob *locum superiorem*: sed salva res est, quia decurrerant ex montibus, et vallum castrorum ex valle oppugnabant: Romani autem ex vallo se defendentes stabant superiores. Adde Dion. Vossio notata.

frustra telum ex loco superiore mittere, ut quæque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, occurrere, et auxilium ferre: sed hoc superati, quod diuturnitate pugnæ hostes defessi cum prælio excedebant, alii integris viribus succedebant. Quarum rerum a nostris, propter paucitatem, fieri nihil poterat; non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat, relinquendi, ac sui recipiendi facultas dabatur.
Cum jam amplius horis VI. continenter pugnaretur, ac 5
non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris, vallum scindere, et fossas complere cœpissent, resque esset jam ad extremum deducta casum: P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem Nervico prælio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus tribunus milit. vir et consilii magni, et virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent prælium, ac tantummodo tela missa exciperent, seque ex labore reficerent; post, signo dato, e castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent. Quod jus- 6
si sunt, faciunt; ac subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi, quod fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiendorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt; et ex hominum millibus amplius XXX., quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt, ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis, armisque exutis, se in castra, munitionesque suas recipiunt. Quo prælio facto, quod sæpius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio esse in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus videbat, maxime frumenti, commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici ædificiis incensis, in provinciam reverti contendit: ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legio-

nem in Nantuates, inde in Allobrogas perduxit, ibique hiemavit.

CAPUT V.

Novum, et inopinatum bellum in Gallia cooritur: Venetorum auctoritas: Gallorum conjuratio: Communis legatio ad P. Crassum: Profectio Cæsaris ad exercitum.

7 His rebus gestis, cum omnibus de causis Cæsar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis; atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset; quod eas quoque nationes adire, et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli hæc fuit causa P. Crassus adolescens cum legione VII. [5] proximus mare Oceanum in Andibus hiemabat. Is, quod in iis locis inopia frumenti erat, præfectos, tribunosque milit. complures in finitimas civitates frumenti, commeatusque petendi causa, dimisit: quod in numero erat T. Terrasidius, [6] missus in Unellos, [7] M. Trebius Gallus in Curioso-
8 litas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos. "Hujus civitatis est longe amplissima auctoritas omnis oræ maritimæ regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt; et scientia, atque usu nauticarum rerum cæteros antecedunt, et in magno impetu maris, atque aperto, paucis portubus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui

5 *Proximus mare Oceanum in Andibus.*) Fulvio Ursino auctore plures codd. *proximus mare Oceanum*, id est, *proximum ad*: ut Cic. 3. Attic. epist. 14. *proxime Pompejum sedebam*, quod plene Ovid. in M. S. de Arte v. 139.

Proximus ad dominam.... sedeto.

Nec insolens *mare Oceanum*. Etiam Tacitus ann. I. 9. *mari Oceano*. Præpositio *in* Andibus, ex MSS. et olim impressis: recentiores sine illa, cum tamen non urbis, sed populi nomen sit.

6 *Missus in Unellos.*) Recentes *in Eusebios*, quos nemo novit; veteres plerique *in Unellos*: etiam Metaphrastes εἰς τὴν τῶν Ουύελλων.

7 *M. Trebius Gallus.*) sic vulgati, Ursinus ex vet. codd. *Trebonius*, cui favet inscriptio, Q. TREBONIUS Q. L. CLA. GALLUS.

eodem mari uti consueverunt, habent vectigales.„ Ab iis fuit initium retinendi Silii, atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita, et repentina consilia) eadem de causa Tribium, Terrasidiumque retinerent, et celeriter missis legatis per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eumdemque omnis fortunæ exitum esse laturos: reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperant, permanere, quam Romanorum servitutem perferre, mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, si velit suos recipere, obsides sibi remittat. Quibus de rebus Cæsar a Crasso certior factus, quod 9
ipse aberat longius, naves interim longas ædificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas, gubernatoresque comparari, jubet. His rebus celeriter administratis, ipse cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit.

CAPUT VI.

Veneti, et aliæ nationes bellum parant: item ea, quæ ad usum navium maxime necessaria sunt. Quem exitum Veneti sortiantur; pluribus adscitis sociis naves in Venetiam coguntur.

Veneti, reliquæque civitates, cognito Cæsaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, legatos (quod nomen ad omnes nationes sanctum, inviolatumque semper fuisset) retentos abs se, et in vincula conjectos, pro magnitudine periculi bellum parare, et maxime ea, quæ ad usum navium pertinerent, providere instituunt; hoc majore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa æstuariis, navigationem impeditam propter inscitiam locorum, paucitatemque portuum sciebant; neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutius apud se morari posse confidebant: ac jam ut

omnia contra opinionem [8] acciderent, tamen se plurimum navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulasque novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo, et apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt; frumenta ex agris in oppida comportant; naves in Venetiam, ubi Cæsarem primum bellum gesturum constabat, quamplurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexobios, Nannetes, [9] Ambialites, Morinos, Diablintes, [10] Menapios adsciscunt. Auxilia ex Britannia, quæ contra eas regiones posita est, accersunt.

8 *Ut omnia acciderent.*) Quamvis omnia fierent ex parte Romanorum, quæ fieri posse dubitabant.

9 *Ambialites.*) Ignoti sunt: quibusdam videntur *Ambibarii* esse, et ad Abrincatuos referunt. Vossio ex codice suo, et Ciacconii, et Ursini sunt *Ambiani*. Valesius retinet nomen *Ambialites*, putans Lamballenses esse, quod oppidum Britanniæ Armoricæ est inter Briocenses, et Maclovienses.

10 *Diablintes.* Sic scribendum docet Valesius, non *Diablintres.* Sedes etiam incertior, quamquam vulgo Aulercorum partem ex dubio Ptolemæi loco interpretantur. Vide Not. Orbis antiq.

CAPUT VII.

Retentio equitum Romanorum, rebellio post deditionem, plurium civitatum conjuratio Cæsarem ad bellum impellunt. T. Labienus legatus in Treviros mittitur; P. Crassus in Aquitaniam; Q. Titurius Sabinus legatus in Unellos, Curiosolitas, et Lexobios; D. Brutus classi præficitur; hi omnes cum mandatis Cæsaris.

10 Erant hæ difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus: sed multa tamen Cæsarem ad id bellum incitabant: „ injuriæ [11] retentorum equitum Romanorum: rebellio facta post deditionem: defectio datis obsidibus:

11 *Retentorum equitum Rom.* Silii, Vellanii, Terrasidii, supr. c. 8.

tot civitatum conjuratio: in primis, ne, hac parte neglecta, reliquæ nationes, idem sibi licere, arbitrarentur." Itaque cum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter, celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, et conditionem servitutis odisse, prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi, ac latius distribuendum exercitum putavit. Itaque T. Labienum legatum in 11
Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Rhenos, reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat: Germanosque, qui auxilio a Belgis accersiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII., et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci jubet, [12] ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantæ nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum con legionibus III. in Unellos, Curiosolitas, Lexobiosque mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi, Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus, et Santonis, reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, præficit: et, cum primum posset, in Venetos proficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12 *Ne ex his nationibus in Galliam.)* Galliam proprie dictam, sive Celticam, distinctam ab Aquitania.

CAPUT VIII.

Situs oppidorum, quæ in Unellis, Curiosolitis, et Lexobiis sunt, quorum oppugnatio impeditur. Quanam ratione hostium naves ædificatæ fuerint. Earum comparatio cum navibus Cæsaris.

Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut posita [13] in 12
extremis lingulis, promontoriisque, neque pedibus adi-

12 *In extremis lingulis.)* Quidam *linguis* legunt, quod idem est. Lingula pars terræ, specie linguæ in mare protensa. Festus: *Lingua promontorii quoque genus non excellentis, sed molliter in planum devexi.*

tum haberent, cum ex alto se æstus incitavisset, quod bis semper accidit horarum XII. spatio, neque navibus, quod rursus minuente æstu, naves in vadis afflictarentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere, ac molibus, atque his ferme mœnibus adæquatis, suis fortunis desperare cœperant, magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua omnia deportabant, seque in proxima oppida recipiebant. Ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Hæc eo facilius magnam partem æstatis faciebant, quod nostræ naves tempestatibus detinebantur: summaque erat vasto, atque aperto mari, magnis æstibus, raris, ac prope nullis portubus, difficultas navigandi. Namque ipsorum naves ad hunc modum factæ, arma-
12 tæque erant. "Carinæ aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada, ac decessum æstus excipere possent; proræ admodum erectæ, atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum, tempestatumque accommodatæ. Naves totæ factæ ex robore, ad quamvis vim, et contumeliam perferendam. Transtra ex pedalibus in altitudinem trabibus, confixa clavis ferreis digiti pollicis crassitudine. Anchoræ, pro funibus, ferreis catenis revinctæ. Pelles pro velis, alutæque tenuiter confectæ, sive propter lini inopiam, atque ejus usus inscitiam, sive, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani, tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode arbitra-
13 bantur.„ Cum his navibus nostræ classi ejusmodi congressus erat, ut una celeritate, et pulsu remorum præstaret, reliqua pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora, et accomodatiora. Neque enim his nostræ rostro nocere poterant; tanta in his erat firmitudo; neque propter altitudinem facile telum adjiciebatur, et eadem de causa minus incommode scopulis continebantur. Accedebat, ut, cum sævire ventus cœpisset, et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent tutius, et ab æstu derelictæ, nihil saxa, et cautes timerent. Quarum rerum omnium nostris navibus casus erat extimescendi.

CAPUT IX.

Cæsar classem e portu profectam exspectat, cujus navibus magno usui sunt quædam falces præacutæ.

Compluribus expugnatis oppidis, Cæsar, ubi intelle- 14
xit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit exspectandam classem: quæ ubi convenit, ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX. naves eorum paratissimæ, atque omni genere armorum ornatissimæ e portu profectæ nostris adversæ constiterunt. Neque satis Bruto, qui classi præerat, neque tribunis militum, centurionibusque, quibus singulæ naves erant attributæ, constabat, quid agerent, aut quam rationem pugnæ insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tantum tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adjici possent, et missa a Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res præparata a nostris, falces præacutæ, insertæ, affixæque longuriis, non absimili forma [14] muralium falcium. His cum funes, qui antennas ad malos distinebant, comprehensi, adductique erant, navigio remis incitato prærumpebantur. Quibus abscissis, antennæ necessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in velis, armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Cæsaris, atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles, et loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

14 *Muralium falcium.*) De his etiam infra lib. VII. cap. II. sect. 22. cap. 29. sect. 84. cap. 25. sect. 68. Postremo loco: *falcibus vallum, ac loricam rescindunt.* Muri autem Gallorum non cæmentis, et calce exstructi erant, sed trabibus directis, et introrsus revinctis interjectus agger, ut Cæsar eodem VII. 23. descripsit.

CAPUT X.

Milites hostium naves conscendere curant; hi frustra fugam arripiunt: postquam acerrime pugnatum est, Veneti, amissis navibus, se Cæsari dedunt; qui in eos graviter animadvertit.

15 Disjectis, ut diximus, antennis, cum singulas binæ, aut ternæ naves circumsisterent, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. Ac, jam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito [15] malacia, ac tranquillitas extitit, ut se loco movere non possent: quæ quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna; nam singulas nostri consectati expugnaverunt; ut perpaucæ ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, cum ab hora fere IV. usque ad Solis occasum pugnare-
16 tur. Quo prælio bellum Venetorum, totiusque oræ maritimæ confectum est. Nam, cum omnis juventus, omnes etiam gravioris ætatis, in quibus aliquid consilii, aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum navium quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant. Quibus amissis, reliqui neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se, suaque omnia Cæsari dediderunt; in quos eo gravius Cæsar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

15 *Malacia, ac tranquillitas.*) Festus FLUSTRA: *Flustra dicuntur, cum in mari fluctus non moventur, quam Græci μαλακίαν vocant.* Sed plus *malacia*, quam quietem a fluctibus infert, ideoque distincta est a *tranquillitate*. Seneca, epist. LXVII. *In otio inconcusso jacere non est tranquillitas, malacia est.* Hæc vero in mari dicitur, cum stat sine vento, ac sine motu.

CAPUT XI.

Q. Titurii Sabini adventus in fines Unellorum. Aulerci Eburovices, et Lexovii, suo sublato Senatu, se cum Viridovice conjungunt, qui inde productis copiis ad pugnam Sabinum provocat.

Dum hæc in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus 17
cum his copiis, quas a Cæsare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His præerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quæ defecerant; ex quibus exercitum, magnasque copias coëgerant. Atque his paucis diebus [16] Aulerci Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt, seque cum Viridovice conjunxerunt: magnaque præterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum, latronumque convenerat, quos spes prædandi, studiumque bellandi ab agricultura, et quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat; cum Viridovix contra eum duum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut jam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris præbuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent: id ea causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, præsertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi æquo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

16 *Aulerci Eburovices.*) Sine incisione, quæ perperam in libros irrepsit. Aulerci enim duorum generum erant, *Eburovices*, et *Cenomani*: quibus quidam tertium genus addunt, *Diablintes*, de quibus supra. Plinius IV. 13. *Aulerci: qui cognominantur Eburovices, et qui Cenomani.* Eburovicum oppidum, nunc *Evreus*.

CAPUT XII.

Vir quidam nomine Gallus Sabini pollicitationibus captus ad hostes transit, eisque aperit, quid Sabinus agat. Hostes proficisci ad castra Sabini constituunt.

18 Hac confirmata opinione timoris, idoneum quemdam hominem, et callidum delegit Gallum ex iis, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis præmiis, pollicitationibusque persuadet, ut ad hostes transeat; quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, "timorem Romanorum proponit; quibus angustiis ipse Cæsar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Cæsarem, auxilii ferendi causa, proficiscatur.„ Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multæ res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugæ confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab his erat provisum; spes Venetici belli, et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt.

CAPUT XIII.

Hostium profectio ad Sabinum, cujus jussu milites eruptionem faciunt. Hostium fuga, et plurimorum interitus.

His rebus adducti, non prius Viridovicem, reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant, et ad castra contendant. Qua re concessa, læti velut explorata victoria, sarmentis, virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant,
19 ad castra pergunt. Locus erat castrorum editus, et paulatim ab imo acclivis, circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos, armandosque Romanis daretur, [17] exanimatique

[17] *Exanimatique pervenerunt.*) anhelantes, et præ nimio cursu difficulter respirantes pervenerunt. Sic supra lib. II. cap. II. sect. 23. *cursu, ac lassitudine exanimatos.* Adi de Civ. B. lib. III. cap. 29. sect. 92.

pervenerunt. Sabinus suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quæ ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscitia, ac defatigatione, virtute militum, ac superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent. Quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt, reliquos equites consectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus, et de Sabini victoria Cæsar certior factus est; civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer, ac promptus est animus, sic mollis, ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

CAPUT XIV.

P. Crassus in Sotiatium fines exercitum ducit; hi coactis magnis copiis cum Crasso prælium committunt; tandem vulnerati fugiunt: eorum oppidum oppugnatur. Inde ad Crassum legati mittuntur. Adcantuanni frustranea eruptio; Devotorum conditio; Crassi profectio in fines Vocatium, et Tarusatium.

Eodem fere tempore P. Crassus, cum in Aquitaniam 20
pervenisset, quæ pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum, ex tertia parte Galliæ est æstimanda; cum intelligeret, in illis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Præconius legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius Procos. impedimentis amissis, profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentaria provisa, auxiliis, equitatuque comparato, multis præterea viris fortibus [18] Tolosa, et Narbone, quæ sunt [19] civitates Galliæ provinciæ fini-

18 *Tolosa, et Narbone.*) Nota hodieque illustrium civitatum nomina; tum in extrema Romanorum provincia, occasum versus, sitarum.

19 *Civitates Galliæ provinciæ finitimæ ex his regionibus.*) Ciacconii hæc emendatio est, quam etiam Dionysius Vossius approbavit. Vulgo legitur: *provinciæ finitimæ, ex his regionibus*: quod falsum est, quia dictæ civitates

timæ ex his regionibus nominatim evocatis, [20] in Sotiatium fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre prælium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subito pedestres copias,
21 quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disjectos adorti, prælium renovaverunt. Pugnatum est diu, atque acriter, cum Sotiates superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniæ salutem positam putarent; nostri autem, quid sine Imperatore, et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent. Tandem confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere [21] oppidum Sotiatium oppugnare cœpit. Quibus fortiter resistentibus, vineas, turresque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem, vineasque actis, cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos [22] ærariæ secturæ sunt; ubi, diligentia nostrorum, nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma
22 tradere jussi, faciunt. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, [23] cum sexcentis devotis, quos

non erant finitimæ Romanorum provinciæ, sed in ipsa provincia. Cæsar lib. I. cap. 6. sect. 10. *quæ* (Tolosatium) *civitas est in provincia.* Narbo autem, antiqua colonia.

20 *In Sotiatium fines.*) Sotiates in veter. codicibus male *Sontiates* editis. Aquitaniæ Populus. Plin. IV. 19. *Ausci, Elusates, Sotiates, duplicata litera.* Athenæus lib. VI. pag. 149. Σωτιανοὶ ἔθνος τοῦτο κελτικόν.

21 *Oppidum Sotiatium.*) Medio ævo memoratur ibi *Sotium*, seu *Sotia*, quod an antiquum ejus oppidi fuerit, nescimus. Nunc præcipua ejus tractus urbs est *Aire* ad Atturum fluvium.

22 *Ærariæ secturæ.*) Quidam *stricturæ*: alii *structuræ*: Ciacconius delendam vocem dubiam censet, ut *ærariæ* absolute dicantur, sicut *ferrariæ*, lib. VII. cap. 10. sect. 22. Sed sic obscurabit glossema, non explicabit. Quod *secturæ* plurium librorum sunt, non mutamus, sed fodinas interpretamur, præsertim cum vox cuniculorum, id est, meatuum subterraneorum, postulare videatur.

23 *Cum DC. devotis, quos Soldurius.*) Devoti, qui se pro ali-

illi Soldurios appellant, ("quorum hæc est conditio, ut
omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quo-
rum se amicitiæ dediderint: si quid iis per vim accidat,
aut eumdem casum una ferant, aut sibi mortem con-
sciscant: neque adhuc hominum memoria repertus est
quisquam, qui, eo interfecto, cujus se amicitiæ devo-
visset, mori recusaret,,) cum iis Adcantuannus eruptio-
nem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis su-
blato, cum ad arma milites concurrissent, vehementer-
que ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum est: uti
tamen eadem deditionis conditione uteretur, a Crasso
impetravit. Armis, obsidibusque acceptis, Crassus in fi- 23
nes [24] Vocatium, et Tarusatium profectus est.

quo devoverunt, quem nec vivum deserturi sint, nec mortuo superfuturi. Numerum etiam ex Nic. Damasceno, Athenæus VI. 13. habet ἑξακοσιους. Soldurios ille Σιλοδούνους expressit (forte Σιλοδούρους legendum) quod is εὐγωλιμαίους interpretatur, cui bene cum Cæsaris *devotio* convenit. Ipse Cæsar in simili historia VII. 40. ext. *clientes* dixit. Adi Celtiberos apud Val. Max. II. 6. sect. II.

24 *Vocatium, et Tarusatium.*) Horum sedes ignoratur: Alteros quidam ad *Tursan* regiunculam ferunt.

CAPUT XV.

Barbarorum motus, et legatorum missio: apparatus bellicus. Crassus convocat consilium de prælio committendo: Hostium consilium.

Tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci, et manu munitum paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquoversus dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare cœperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quæ sunt citerioris Hispaniæ, finitimæ Aquitaniæ; inde auxilia, ducesque accersuntur. Quorum adventu magna cum auctoritate, et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Ii con-

suetudine populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis præsidii relinquere; ob eam causam minus commode frumentum, commeatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri: non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad concilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem
24 pugnæ constituit. Prima luce productis omnibus copiis, duplici acie instructa, auxiliis in mediam aciem collocatis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem, et veterem belli gloriam, paucitatemque nostrorum, se tuto dimicaturos existimabant: tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et si propter inopiam rei frumentariæ Romani sese recipere cœpissent, impeditos agmine, et sub sarcinis inferiores animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant.

CAPUT XVI.

Crassus ad hostium castra contendit; ejusdem mandata ad præfectos equitum. Hostes rebus desperatis fugiunt. Aquitania, obsidibus datis, se Crasso committit.

Hac re perspecta, Crassus, cum sua cunctatione, atque opinione timidiores hostes, nostros milites alacriores ad pugnandum effecisset, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur: cohortatus suos, omnibus cupienti-
25 bus, ad hostium castra contendit. Ibi, cum alii fossas complerent, alii, multis telis conjectis, defensores vallo, munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus, telisque subministrandis, et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem, atque opinionem pugnantium præberent; cum item ab hostibus constanter, et non ti-

mide pugnaret; telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent: equites, circuitis hostium castris, Crasso renuntiaverunt, non eadem esse diligentia [25] ab Decumana porta castra munita, facilemque aditum habere. Crassus, equitum præfectos cohortatus, ut ma- 26
gnis præmiis, pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quæ, præsidio castris relictæ, integræ ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis, mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt, atque his proruptis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri, aut quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri, redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriæ accidere consuevit, acrius impugnare cœperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, et fuga salutem petere contenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex millium quinquaginta numero, quæ ex Aquitania, Cantabrisque venisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit. Hac audita pugna, 27
maxima pars Aquitaniæ sese Crasso dedit, obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt [26] Tarbelli, Bigerriones, [27] Preciani, Vocates, Tarusates, Elustates, Garites, Ausci, Garumni, [28] Sibutsates, Cocosatesque. Paucæ ultimæ nationes, anni tempore confisæ, quod hiems suberat, id facere neglexerunt.

25 *Ab decumana porta.*) Quæ aversa ab hoste erat, ut supra lib. 2. cap. 12. sect 24. ostensum est, nam Romano more, ex Sertorii disciplina, castra communierant, lib. 3. cap. 15. sect. 23.

26 *Tarbelli*, *Bigerriones.*) Aquæ Tarbellicæ ad Atturum fluvium, hodie *Acqs*, sive *Dax*. Bigerriones in *Bigorre* Comitatu, cujus est *Tarbe* ad eumdem fluvium.

27 *Preciani*, *Garites.*) Hi ignorantur: de Vocatibus, et Tarusatibus dictum supra. *Elusates*, quorum *Elusa* erat: et *Ausci*, quorum urbs hodie *Aux*, sive *Auseh* dicitur, utrique inter Atturum, et Garumnam siti sunt. *Garumnos* prodit fluvius ὁμώνυμος, sed Sanson ad ostia ponit; Valesius prope fontes.

28 *Sibutsates*, *Cocosatesque.*) Ignoti.

CAPUT XVII.

Cæsar exercitum ducit ad Morinos, et Menapios. Horum bellandi ratio: impetus in Cæsareos fit, qui inde hostes repellunt. Cæsar exercitum in hibernis collocat.

28 Eodem fere tempore Cæsar, etsi prope exacta jam æstas erat, tamen quod, omni Gallia pacata, Morini, Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum umquam legatos de pace misissent; arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit. Qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, [29] bellum agere instituerunt. Nam quod intelligebant, maximas nationes, quæ prælio contendissent, pulsas, superatasque esse; continentesque silvas, ac paludes habebant: eo se, suaque omnia contulerunt. Ad quorum initium silvarum cum pervenisset Cæsar, castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvæ evolaverunt, et in nosotros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma repetunt, eosque in silvas repulerunt: et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex
29 suis deperdiderunt. Reliquis deinceps diebus Cæsar silvas cædere instituit, et, ne quis inermibus, imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quæ erat cæsa, conversam ad hostem collocabat, et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum jam pecus, atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent: ejusmodi tempestates sunt consecutæ, uti opus necessario intermitteretur, et continuatione imbrium, diutius [30] sub

29 *Bellum agere instituerunt.*) Sic membranæ, Gronovio teste, Observ. lib. II. cap. 3. quorum et *instituerant* est. Ab imperitis suppositum erat *gerere cœperunt*. De bonitate autem dictionis *bellum agere*: ad Nepotis Hannibalem, cap. 8. sect. 3. diximus: nam et is hac formula usus est.

30 *Sub pellibus contineri.*) Sub tentoriis factis ex pellibus: qui mos Romanorum erat. Vide Livium v. 2. Tacit. XIII. 35. XIV. 38. Flor. lib. 22.

pellibus milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis, ædificiisque incensis, Cæsar exercitum reduxit, et in Aulercis, Lexobiisque, reliquis item civitatibus, quæ proxime [31] bellum fecerant, in hibernis collocavit.

31 *Bellum fecerant.*) Hoc Seneca, epist. CXIV. in Sallustio tamquam insolens, notavit: nec vero optimi scriptores hac formula erubuerunt. Cicer. in Catil. III. 9. pro Milone, cap. 23. pro Domo sua, cap. 26. Nepos Dione, cap. 4. Livius a. 38. Vide Curas nostras posteriores.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO
LIBER QUARTUS.
CAPUT I.

Usipetes Germani, et Tencteri Rhenum transeunt. Suevorum mores, et vires. Quid apud eos significet agrorum vacatio. Ubiorum regio, et mores.

Ea, quæ secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Po- 1
mpejo, M. Crasso Coss. [1] Usipetes Germani, item Tencteri, magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt; non longe a mari, quo Rhenus influit. Caussa transeundi fuit, quod ab Suevis complures annos exagitati, bello premebantur, et agricultura prohibebantur.

1 *Usipetes, et Tencteri.*) Germaniæ populi, qui olim intus habitaverant; unde pulsi a Cattis, ad Rhenum fugerunt. Tacito sunt *Usipii*, *et Tencteri*: et quia Dio Cassius etiam lib. XXXIX. p. 112. Τέγκτηροι, utique hæc scriptura præferenda videtur illi, quæ in vulgatis Cæsaris libris apparet cum gemina adspiratione *Tenchtheri*.

"Suevorum gens est longe maxima, et bellicosissima Germanorum omnium. [2] Ii centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causa, suis ex finibus educunt. Reliqui domi manent: pro se, atque illis colunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, neque ratio, atque usus belli intermittitur; sed privati, ac separati agri apud eos nihil est: neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causa, licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte, atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus. Quæ res et cibi genere, et quotidiana exercitatione, et libertate vitæ (quod a pueris nullo officio, aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant) et vires alit, et immani corporum magnitudine efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus, præter pelles, habeant quidquam (quarum propter exiguitatem magna est corporis
2 pars aperta) et laventur in fluminibus. Mercatoribus est ad eos aditus, magis eo, ut quæ bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maxime Galli delectantur, quæque impenso parant pretio, Germani importatis non utuntur; sed, quæ sunt apud eos nata, prava, atque deformia, hæc quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus præliis sæpe ex equis desiliunt, ac pedibus præliantur, eosque eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, cum usus poscit, recipiunt. Neque eorum moribus turpius quidquam, aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines, atque ef-
3 feminari arbitrantur. Publice maximam putant esse

2 *'Ii centum pagos.*) De *pagis* dictum ad lib. I. cap. 18. sect. 37. quamquam hi minores, quam Helvetiorum; non tamen parvi, aut exigui: quod ex numero militum, quod singulis annis emittebant, intelligimus.

laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non potuisse. Itaque una ex parte a Suevis circiter [3] millia passuum sexcenta agri vacare dicuntur. [4] Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla, atque florens, ut est captus Germanorum, et paulo, qui sunt ejusdem generis, etiam cæteris humaniores, propterea quod Rhenum attingunt, multique ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti.„

3 *Millia passuum sexcenta vacare.*) Spatium nimietate suspectum, et tamen Metaphrastes stadiorum numero adæquat. Lipsius, et Hotomanus LX. sive *sexaginta*: Dionys. Vossius ex MS. *centum*.

4 *Ad alteram partem succedunt Ubii.*) Tum dextra Rheni ripam colentes, seu *transrhenanus* populus, ut Cæsar paulo post dicit, cap. 8. Sect. 16. Germani, nondum Galli, antequam ab Augusto in Galliam transducti sunt, aut sponte transgressi, permittentibus Romanis: ut arcerent, non ut custodirentur. *Tacit. German. cap.* 28.

CAPUT II.

Ubii Suevorum vectigales fiunt. Usipetes, et Tencteri, simulato domum reditu, Menapios opprimunt.

Hos cum Suevi, multis sæpe bellis experti propter amplitudinem, gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt, ac multo humiliores, infirmioresque reddiderunt. In eadem 4
causa fuerunt Usipetes, et Tencteri, quos supra diximus: qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt. Ad extremum tamen agris expulsi, et multis locis Germaniæ triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, et ad utramque ripam fluminis agros, ædificia, vicosque habebant; sed tantæ multitudinis adventu perterriti, ex his ædificiis, quæ trans flumen habuerant, demigraverunt: et cis Rhenum depositis præsidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes, regio-

nesque simulaverunt, et tridui viam progressi rursus reverterunt, atque omni hoc itinere una nocte equitatu confecto, inscios, inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quæ citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt; atque omnibus eorum ædificiis occupatis, reliquam partem hiemis [5] se eorum copiis aluerunt.

5 *Se eorum copiis aluerunt.*) Eorum cibariis, alimentis. Vide supra lib. II. cap. 5. sect. 10.

CAPUT III.

Gallica consuetudo circa viatores. Cæsar ad exercitum profectus intelligit, legatos missos esse ad Germanos.

5 His de rebus Cæsar certior factus, et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. "Est autem hoc Gallicæ consuetudinis, ut et viatores etiam invitos consistere cogant, et, quod quisque eorum de quaque re audierit, aut cognoverit, quærant, et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibus ex regionibus veniant, quasque res ibi cognoverint, pronuntiare cogant. His rumoribus, atque auditionibus permoti, de summis sæpe rebus consilia ineunt: quorum eos e vestigio pœnitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant; et plerique ad
6 voluntatem eorum ficta respondeant." Qua consuetudine cognita, Cæsar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consueverat, ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quæ fieri suspicatus erat, facta cognovit, missas legationes a nonnullis civitatibus ad Germanos; invitatosque eos, uti ab Rheno discederent: omniaque, quæ postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius jam vagabantur; et in fines Eburonum,

et [6] Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant.

6 *Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes.*) Non item Eburones sub Treveris erant, libera civitas, quamlibet ignobilis, et exigua, lib. 5. cap. 21. sect. 53. sed soli hoc loco Condrusi dicuntur clientes, quod contra Ottelium Cluverius Germ. A. lib. II. 13. demonstravit. Nec vero Condrusorum sedes definiri potest, nec nomen post Cæsaris tempora memorabile, ut videantur cum Tungris coaluisse.

CAPUT IV.

Cæsar constituit bellum cum Germanis gerere, ad quos habito delectu contendit. Germanorum legati ad Cæsarem, et eorum oratio; responsa Cæsaris, et legatorum petitio.

Principibus Galliæ evocatis, Cæsar ea, quæ cognoverat, dissimulanda sibi existimavit: eorumque primis permulsis, et confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit. Re frumentaria 7
comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere cœpit, quibus in locis Germanos esse audiebat. A quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab iis venerunt, quorum hæc fuit oratio: "Germanos neque priores populo Romano bellum inferre; neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant: quod Germanorum consuetudo hæc sit a majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: hoc tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint. Sese unis Suevis concedere, quibus ne Dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint." Ad hæc Cæsar, quod visum est, respondit. 8
Sed exitus fuit orationis: "Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantæ præsertim multitudini sine injuria possint: sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum sint legati

apud se, et de Suevorum injuriis querantur, et a se auxilium petant: hoc se ab Ubiis impetraturum.„ 9 Legati hæc se ad suos relaturos dixerunt: et, re deliberata, post diem tertium ad Cæsarem reversuros: interea, ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Cæsar ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante prædandi, frumentandique causa, [7] ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos exspectari equites, atque ejus rei causa moram interponi arbitrabatur.

7 *Ad Ambivaritos.*) Ignotos plane, neque alibi memoratos. Alii tamen sunt ab *Ambivaretis* Æduorum clientibus, lib. VII. cap. 27. sect. 75.

CAPUT V.

Origo, et cursus Mosæ, et Rheni. Legati ad Cæsarem redeunt, eorumque petitiones frustraneæ.

10 “Mosa profluit [8] ex monte Vogeso, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam Rheni recepta, [9] quæ appellatur Valis, insulam efficit Batavorum: neque longius ab eo millibus passuum LXXX. in Oceanum influit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines [10] Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum [11],

8 *Ex Vogeso monte, in finibus Lingonum.*) Nota ex tabulis nomina. Mons inter Burgundiam, Lotharingiam, et Alsatiam procurrit: populi caput hodie *Langres.*

9 *Quæ appellatur Valis.*) Libri veteres habent *Vacalos*, etiam Græcus *Βάκχλος*, vetustiores, Glareano teste, *Walis*, Germanica litera, qua quis usum Cæsarem credet, abhorrente ab ore Romano? Credo *Valis*, vel *Valos* scripsisse: *Vacalos* autem ortum ex Taciti *Vabalis*, *c* ad *b*, ut sæpe solebant barbaris temporibus, a librariis adjecta, et rursus deinde sublata adspiratione. Recentiores editiones habent *Walis.*

10 *Nantuatium.*) Alii hi a Nantuatibus inter Varagros, et Allobrogas sitis, lib. III. ineunte, et cap. 4. sect. 6. adeo, ut quidam dubitent de nomine, ac *Rætos* putent intelligi, nusquam a Cæsare memoratos, quos vero longo tractus Rhenus in Grisonibus stringit.

11 *Mediomatricorum.*) At hi ad Mosellam sunt, eorumque caput Divodurum, nunc Metis, seu Metz. Hos Cæsar, eumque secutus Strabo ad Rhenum perducunt, de quo dubitant Valesius in *Rhenum*: nisi Tribocorum, id est, Alsatorum partem simul tenuerunt.

Mediomatricorum, Tribocorum, Trevirorum citatus fertur: et, ubi Oceano appropinquavit, in plures diffluit partes, multis, ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris, barbarisque nationibus incolitur: ex quibus sunt, qui piscibus, atque ovis avium vivere existimantur: [12] multisque capitibus in Oceanum influit.,,
Cæsar cum ab hoste non amplius passuum XII. millibus 11
abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui in itinere congressi, magnopere, ne longius progrederetur, orabant. Cum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, præmitteret, eosque pugna prohiberet, sibique uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi: quorum si principes, ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, ea conditione, quæ a Cæsare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Hæc omnia Cæsar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur: tamen sese non longius millibus passuum IV. aquationis causa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret.

12 *Multis capitibus in Oceanum.*) Multis ostiis, ἐκβολαῖς rara, et singulari notione, cum *caput* potius fons fluminis ab aliis appelletur. Græcus interpres bene πολλοῖς στόμασιν.

CAPUT VI.

Cæsaris mandata ad præfectos. Ab hostibus impetus factus: horum fuga: occisorum numerus: Cæsaris sententia de legatis, et conditionibus.

Interim ad præfectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nuntiarent, ne hostes prælio lacesserent; et si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad
ipse cum exercitu propius accessisset. At hostes, ubi 12
primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V. millium numerus, cum ipsi non amplius octingentos equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant

trans Mosam, nondum redierant: nihil nostris timenti-
bus, quod legati eorum paullo ante a Cæsare discesse-
rant, atque is dies induciis erat ab iis petitus, impetu
facto, celeriter nostros perturbaverunt: rursus, resisten-
tibus nostris consuetudine sua, ad pedes desilierunt, suf-
fossisque equis, compluribusque nostris dejectis, reli-
quos in fugam conjecerunt, atque ita perterritos egerunt,
ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum a-
gminis nostri venissent. In eo prælio ex equitibus no-
stris interficiuntur xv. et lxx. in his vir fortissimus Piso
Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civi-
tate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro
appellatus. Hic, cum fratri intercluso ab hostibus auxi-
lium ferret, illum periculo eripuit; ipse, equo vulnera-
to dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Cum cir-
cumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset; atque
id frater, qui jam prælio excesserat, procul animadver-
tisset, incitato equo, sese hostibus obtulit, atque inter-
13 fectus est. Hoc facto prælio, Cæsar neque jam sibi lega-
tos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitraba-
tur ab iis, qui, per dolum atque insidias petita pace,
ultro bellum intulissent: exspectare vero dum hostium
copiæ augerentur, equitatusque reverteretur, summæ
dementiæ esse judicabat: et cognita Gallorum infirmi-
tate, quantum jam apud eos hostes uno prælio auctori-
tatis essent consecuti, sentiebant: quibus ad consilia ca-
pienda nihil spatii dandum existimabat.

CAPUT VII.

Germanorum adventus in castra Cæsaris, cujus jussu re-tinentur. Impetus fit in hostium castra, et prælium com-mittitur. Germani, rebus desperatis, se in flumen præci-pitant: Cæsar libertatem concedit iis, quos in castris retinuerat.

His constitutis rebus, et consilio cum legatis, et quæstore communicato, ne quem diem pugnæ prætermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie ejus diei mane eadem et perfidia, et simulatione

usi Germani frequenter omnibus principibus, majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum, et ipsi petissent, prælium pridie commisissent; simul, ut si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Cæsar oblatos gavisus retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit: equitatum, quod recenti prælio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit. Acie triplici instructa, et 14
celeriter XII. millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri, et discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato, perturbabantur; ut copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, præstaret. Quorum timor cum fremitu, et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irruperunt: quo in loco qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt; atque inter carros, impedimentaque prælium commiserunt. At reliqua multitudo puerorum, mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant, Rhenumque transierant) passim fugere cœpit: ad quos consectandos Cæsar equitatum misit. Germani, post tergum clamore audito, 15
cum suos interfici viderent, armis abjectis, signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt: et cum [13] ad confluentem Mosæ, et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen præcipitaverunt; atque ibi timore, lassitudine, et vi fluminis oppressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, cum hostium numerus capitum CDXXX.

13 *Ad confluentem Mosæ, et Rheni.*) Sic omnes libri: etiam Grecus, *ἔνθα συμμίγνυται ὁ Μόσης τῷ ῥ᾽ ήνῳ.* Cluverius G. A. lib. II. 14. contendit *Mosellæ* legendum esse, recentiorem credens Mosæ confluentem, ac manu factum, quem Joann. Isaacus Pontanus Discept. chorogr. part. I. cap. 5. refutavit. Scilicet fugerunt inter Mosam, et Rhenum usque ad concursum illorum, quo fuga impediebatur.

millium fuisset, se in castra receperunt. Cæsar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi supplicia, cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. Iis Cæsar libertatem concessit.

CAPUT VIII.

Cæsar Rhenum transire statuit; hujusce rei causa Cæsaris nuntii ad hostes missi; Ubii auxilium a Cæsare petunt.

16 Germanico bello confecto, multis de causis Cæsar statuit sibi Rhenum esse transeundum: quarum illa fuit justissima, quod, cum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intelligerent, et posse, et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. Accesit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum, et Tencterorum, quam supra commemoravi, prædandi, frumentandique causa Mosam transisse, neque prælio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in [14] fines Sicambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos cum Cæsar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi, Galliæque bellum intulissent, uti sibi dederent, responderunt: "Populi Rom. imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire non æquum existimaret; cur sui quidquam esse imperii, aut potestatis trans Rhenum postularet?,, Ubii autem, qui uni [15] ex transrhenanis ad Cæsarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, "ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus Reip. probiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium,

14 *In fines Sicambrorum.*) Sicambri, sive Sigambri easdem fere regiones tenuerunt, supra Lupiam usque Alisonem, et in meridiem usque ad Cattorum fines: quas postea his transductis in Galliam, Usipetes, et Tencteri possederunt.

15 *Ex transrhenanis.*) Tunc temporibus enim Germani erant, antequam ex dextra ripa Rheni in sinistram, sive Gallicam migrarent. Vide supra ad cap. I. sect. 3. dicta.

spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen apud eos, atque opinionem exercitus Romani, Ariovisto pulso, et hoc novissimo prælio facto, ut etiam ad ultimas Germanorum nationes opinione, et amicitia populi Romani tuti esse possent: navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.„

CAPUT IX.

Ratio, juxta quam pons est fabricatus, ut exercitus transduceretur.

Cæsar his de causis, quas commemoravi, Rhenum 17
transire decreverat: sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suæ, neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque etsi summa difficultas faciundi potius proponebatur propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis; tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem igitur pontis hanc instituit. "Tigna bina sexquipedalia paulum ab imo præacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat; hæc cum machinationibus immissa in flumine defixerat, fistucisque adegerat, non sublicæ modo directa ad perpendiculum, sed prona, ac fastigiata, ut secundum naturam fluminis procumberet: his item contraria duo ad eumdem modum juncta, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim, atque impetum fluminis conversa statuebat: hæc utraque bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrinque fibulis ab externa parte distinebantur: quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquæ se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur. Hæc directa materia injecta contexebantur, ac longuriis, cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicæ ad inferiorem partem fluminis obliquæ adigebantur; quæ, [16] pro arie-

16 *Pro ariete subjecta.*) Pro munimento, ac defensione. Et Græcus hoc loco κριοῦ meminit.

te subjectæ, et cum omni opere conjunctæ, vim fluminis exciperent, et aliæ item supra pontem mediocri spatio: ut, si arborum trunci, sive naves, dejiciendi operis causa, essent a barbaris missæ, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

CAPUT X.

Exercitu transducto, Cæsar in fines Sicambrorum contendit, ad quem plures legati veniunt: cum Sicambri se in silvas absconderent, Cæsar in fines Ubiorum se recipit, qui ei quædam detegunt. Pons rescinditur.

18 Diebus decem, quibus materia cœpta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Cæsar, ad utramque partem pontis firmo præsidio relicto, in fines Sicambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem, atque amicitiam petentibus, liberaliter respondet, obsidesque ad se adduci jubet. Sicambri ex eo tempore, quo pons institui cœptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tencteris, atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia exportaverant, seque in solitudinem,
19 ac silvas abdiderant. Cæsar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis, ædificiisque incensis, frumentisque succisis, se [17] in fines Ubiorum recepit; atque his auxilium suum pollicitus, si a Suevis premerentur, hæc ab iis cognovit: Suevos, postquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo consilio habito, nuntios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvis deponerent, utque omnes, qui arma ferrre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: ibi Romanorum adventum exspectare, atque ibi decertare constituis-

17 *In fines Ubiorum se recepit.*) Quia Ubiorum precibus est transitus in Germaniam factus, cap. 9. sect. 16. et nunc a Sicambris in Ubios revertitur: pontem ipsum ad Ubios pertinuisse non dubitatur, sed quo loco, et parte, definiri non potest, tacente historia.

se. Quod ubi Cæsar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa exercitum transducere constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sicambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino octodecim trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem, et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.

CAPUT XI.

Cæsar in Britanniam proficisci contendit; prius tamen eo mittit C. Volusenum cum mandatis. Plurium insularum legati ad Cæsarem: hujus mandata ad Comium. Voluseni reditus ad Cæsarem.

Exigua parte æstatis reliqua, Cæsar, etsi in his 20
locis, quod omnis Gallia ad Septemtrionem vergit, maturæ sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit: quod, omnibus fere Gallicis bellis, hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, [18] si modo insulam adisset, et genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset, quæ omnia fere Gallis erant incognita: neque enim temere præter mercatores adit ad illos quisquam; neque iis ipsis quidquam, præter oram maritimam, atque eas regiones, quæ sunt contra Galliam, notum est. Itaque, convocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulæ magnitudo, neque quæ, aut quantæ nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat. Ad hæc 21
cognoscenda, priusquam periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum, cum navi longa præ-

18 *Si modo insulam adisset.*) Cæsar Britanniam constanter vocat insulam: fama magis, quam certa inductus ratione. Dubitatum postea, donec Julius Agricola sub Tito primus circumnavigavit: quod ex Dione Xiphilinus, et Tacitus *Agr.* cap. 10. referunt.

mittit. [19] Huic mandat, ut exploratis omnibus rebus, ad se quamprimum revertatur. Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur: quod inde erat brevissimus in Britanniam trajectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus, et quam superiore æstate ad Veneticum bellum fecerat classem, jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito, et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insulæ civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare, atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus, hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit: et cum his una [20] Comium, quem ipse, Attrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus virtutem, et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in his regionibus magna habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates; horteturque, ut populi Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi, ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Cæsarem revertitur; quæque ibi perspexisset, renuntiat.

19 *Huic mandat, ut exploratis omnibus rebus.*) Hæsitat in his Goduinus, quod Suetonius cap. 8. dicat, Cæsarem *per se* explorasse post navigationem Voluseni. *At per se* non legato Voluseno, sed incerta fama, ac mercatorum relatione. Quæ enim imperator per duces suos explorat, ipse explorasse dicitur. Idem Julii Celsi excerptori respondit D. Vossius.

20 *Comium, quem... regem ibi constituerat.*) In Thesauro Brandeburgico (p. 305.) extat nummus, in cujus una facie circa equum COMMIOS: in altera capiti Galeato GERMAN adscriptum est: quem nobilissim. vir. L. Beger ad hunc Comium Attrebatem refert. Dio certe lib. XL. scripsit Κόμμιος: etiam libri quidam Latini.

CAPUT XII.

Cæsar Morinorum excipit excusationem, eosque in fidem recipit. In Britanniam transmissurus, naves parat.

22 Dum in his locis Cæsar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum

legati venerunt; qui se de superioris temporis consilio excusaret, quod homines barbari, et nostræ consuetudinis imperiti, bellum populo Romano fecissent; seque ea, quæ imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Cæsar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniæ anteponendas judicabat; magnum his numerum obsidum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recipit. Navibus circiter LXXX. onerariis coactis, contractisque, quot satis esse ad duas legiones transportandas existimabat, quidquid præterea navium longarum habebat, quæstori, legatis, præfectisque distribuit. Huc accedebant XVIII. onerariæ naves, quæ ex eo loco millibus passuum VIII. vento tenebantur, quominus in eumdem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, et L. Aurunculejo Cottæ legatis in Menapios, atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. [21] P. Sulpicium Rufum legatum cum eo præsidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

21. *P. Sulpicium Rufum.*) Dion. Vossius hunc nummum Cæsaris refert, qui averso latere navem habet cum inscriptione. ΠΟΥΒ. ΣΟΥΛΠΙΚΙΟΣ ΡΟΥΦ.

CAPUT XIII.

Cæsar naves solvit, et Britanniam attingit, ubi hostium copias reperit. Tribunis et Legatis mandata dat. Hostes Cæsareos navibus egredi probibent.

His constitutis rebus, nactus idoneam ad navi- 23
gandum tempestatem, [22] tertia fere vigilia solvit equi-

22. *Tertia vigilia solvit.*) Ex portu Itio, ut Strabo adnotavit, lib. IV. p. 278. quem de primo trajectu in Britanniam loqui, ex tempore, et hora in Notitia Orbis Antiq. probavimus.

equitesque [23] in ulteriorem portum progredi, et naves conscendere, ac se sequi jussit: ab quibus cum id paullo tardius esset administratum, ipse hora circiter diei quarta cum primis navibus Britanniam attigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci hæc erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, ut ex locis superioribus in litus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquæ naves eo convenirent, ad horam nonam in anchoris exspectavit. Interim legatis, tribunisque militum convocatis, et quæ ex Voluseno cognovisset, et quæ fieri vellet, ostendit; monuitque (ut rei militaris ratio, maximeque ut res maritimæ postularent.) ut quam celerem, atque instabilem motum haberent, ad nutum, et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum, et æstum uno tempore nactus secundum, dato signo, et sublatis anchoris, circiter millia passuum VIII. ab eo loco progressus, aperto, ac plano

24 litore naves constituit. At barbari consilio Romanorum cognito, præmisso equitatu, et [24] essedariis, quo plerumque genere in præliis uti consueverunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant.

23 *In ulteriorem portum.*) Qui post paullo, c. 16. sect. 28. *superior* vocatur, in ortum, et ad dexteram ab Itio recedens: cui opponitur *inferior*, ab Itio recedens in occasum, eodem loco. Ita enim plagæ discernuntur in hoc litore. Lege id. c. quo et *superior portus* memoratur, et *inferior pars insulæ, quæ est propius solis occasum.*

24 *Essedariis.*) Qui ex *essedis*, id est, militaribus curribus pugnabant. Ipse post interpres est, c. 53. ubi omnia accuratius descripsit. Belgæ feruntur auctores, si Servio credimus ad illud Georgic. III. vers. 204.

Belgica vel molli melius feret esseda collo.

CAPUT XIV.

Cum magna difficultas milites implicatos teneret, Cæsar, ut expeditiores milites essent, quædam mandata dat: acris pugna, et ordinum perturbatio cooritur. Datis a Cæsare aliis mandatis, impetus in hostes fit, et ii fugantur.

Erat ob has causas summa difficultas, quod naves

propter magnitudinem nisi in alto constitui non poterant.
Militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno,
et gravi onere armorum pressis, simul et de navibus desi-
liendum, et in fluctibus consistendum, et cum hostibus
erat pugnandum; cum illi aut ex arido, aut paululum in
aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis
locis, audacter tela conjicerent, et equos insuefactos in-
citarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omni-
no generis pugnæ imperiti, non omnes eadem alacritate,
ac studio, quo in pedestribus uti præliis consueverant,
utebantur. Quod ubi Cæsar animadvertit, naves longas, 25
quarum et species erat barbaris inusitatior, et motus ad
usum expeditior, paululum removeri ab onerariis navibus,
et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui,
atque inde fundis, tormentis, sagittis hostes propelli, ac
submoveri jussit: quæ res magno usui nostris fuit: nam
et navium figura, et remorum motu, et inusitato genere
tormentorum permoti barbari, constiterunt, ac paulum
modo pedem retulerunt. At, nostris militibus cunctanti-
bus, maxime propter altitudinem maris, qui x. legionis
aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feli-
citer eveniret: "Desilite, *inquit*, milites, nisi vultis a-
quilam hostibus prodere: ego certe meum Reip. atque
imperatori officium præstitero.„ Hoc cum magna voce
dixisset, se ex navi projecit, atque in hostes aquilam fer-
re cœpit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum de-
decus admitteretur, universi ex navi desilierunt. Hos item
alii ex proximis navibus cum conspexissent, subsecuti,
hostibus appropinquarunt. Pugnatum est ab utrisque acri- 26
ter. Nostri tamen, quod neque ordines servare, neque fir-
miter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius
alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggre-
gabat; magnopere perturbabantur. Hostes vero, notis o-
mnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi
egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos ado-
riebantur. Plures paucos circumsistebant; alii ab latere
aperto in universos tela conjiciebant. Quod cum animad-
vertisset Cæsar, scaphas longarum navium, item specu-
latoria navigia militibus compleri jussit: et, quos labo-
rantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul

atque in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt, neque longius prosequi potuerunt, quot equites cursum tenere, atque insulam capere non potuerunt. Hoc unum ad pristinam fortunam Cæsari defuit.

CAPUT XV.

Hostium legati de pace missi ad Cæsarem, cui obsides dantur.

27 Hostes prælio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Cæsarem legatos de pace miserunt: obsides daturos, quæque imperasset, sese facturos, polliciti sunt: una cum his legatis Comius Attrebas venit, quem supra demonstraveram a Cæsare in Brittanniam præmissum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos imperatoris mandata perferret, comprehenderant, atque in vincula conjecerant. Tunc, facto prælio, remiserunt; et in petenda pace ejus rei culpam in multitudinem contulerunt, et, propter imprudentiam, ut ignosceretur, petiverunt. Cæsar questus, quod, cum ultro in continentem legatis missis pacem a se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiæ dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquioribus locis accersitam paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt: principesque undique convenere, et se, civitatesque suas Cæsari commendarunt.

CAPUT XVI.

Aliquot Cæsareæ naves subita tempestate coorta agitantur: quæ res exercitum universum perturbat.

28 His rebus pace firmata, post diem quartum, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII. [25] de quibus su-

25 *De quibus supra.*) Cap. 14. sect. 25.

pra demonstratum est, quæ equites sustulerant, [26] ex superiore portu leni vento solverunt; quæ cum appropinquarent Britanniæ, et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset; sed aliæ eodem, unde erant profectæ, referrentur, aliæ ad inferiorem partem insulæ, quæ est propius Solis occasum, magno sui cum periculo [27] dejicerentur; quæ tamen, anchoris jactis, cum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectæ, continentem petiverunt. Eadem nocte accidit, ut esset Luna plena, quæ maritimos æstus maximos in Oceano efficere 29
consuevit, nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore, et longas naves, quibus Cæsar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, æstus complebat, et onerarias, quæ ad anchoras erant deligatæ, tempestas afflictabat. Neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquæ cum essent, funibus, anchoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles; magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est. Neque enim naves erant aliæ, quibus reportari possent; et omnia deerant, quæ ad reficiendas eas usui sunt, et, quod omnibus constabat, hiemare in Gallia oporteret, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

26 *Ex superiori portu.*) Vide ibidem adnotata.

27 *Dejicerentur.*) Bene, ac proprie de loco inferiore, consensu tuente librorum: ut frustra Ciacconius *reficerentur* maluerit.

CAPUT XVII.

Britanniæ Principes, colloquio inter se habito suos clam ex castris deducunt: Cæsar necessaria comparat, in cujus milites impetus ad hostibus fit.

Quibus rebus cognitis, principes Britanniæ, qui post 30
prælium ad ea, quæ jusserat Cæsar, facienda convenerant, inter se collocuti, cum et equites, et naves, et frumentum Romanis deesse intelligerent, et paucitatem militum ex

castrorum exiguitate cognoscerent; quæ hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Cæsar legiones transportaverat: optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento, commeatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere: quod his superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa, in Bri-
31 tanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus conjuratione facta, paulatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere cœperunt. At Cæsar, etsi nondum eorum consilia cognoverat; tamen, et ex eventu navium suarum, et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat: nam et frumentum ex agris in castra quotidie conferebat; et quæ gravissime afflictæ erant naves, earum materia, atque aere ad reliquas reficiendas utebatur; et quæ ad eas res erant usui, ex continenti comportare jubebat. Itaque, cum id summo studio a militibus administraretur, XII. navibus amissis,
32 reliquis ut navigari commode posset, effecit. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, una frumentatum missa, quæ appellabatur VII. neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Cæsari renuntiaverunt, pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Cæsar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii; cohortes, quæ in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas in stationem succedere, reliquas armari, et confestim se subsequi jussit. Cum paulo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi, atque ægre sustinere, et conferta legione [28] ex omnibus partibus tela conjici animadvertit. Nam quod omni ex reliquis partibus demesso frumento, una pars erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant. Tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos subito adorti, paucis interfectis, reli-

28 *Ex omnibus partibus tela conjici.*) A barbaris in confertam legionem. Græcus τοὺς καὶ βαρβάρους εἰς τὸ τάγμα σφῶπει. ῥαδέν βέλη παντόθεν θρασέως ἀφιέναι.

quos incertis ordinibus perturbaverant, simul equitatu, atque essedis circumdederant. "Genus hoc est ex esse- 33
dis pugnæ: primo per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum, et strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant; et cum se inter equitum turmas insinuavere, ex essedis desiliunt, et pedibus præliantur. Aurigæ interim paulum e prælio excedunt; atque ita se collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in præliis præstant, ac tantum usu quotidiano, et exercitatione efficiunt, ut declivi, ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, et brevi moderari, ac flectere, et per temonem percurrere, et in jugo insistere, et inde se in currus citissime recipere consueverint." Quibus 34
rebus, perturbatis nostris novitate pugnæ, tempore opportunissimo Cæsar auxilium tulit. Namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri ex timore se receperunt. Quo facto, ad lacessendum hostem, et committendum prælium, alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit, et brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit.

CAPUT XVIII.

Plures, quæ sequuntur, tempestates pugnam probibent. Barbari, nuntiis in diversas partes missis, ad castra Cæsaris accedunt, præliumque committitur.

Dum hæc geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutæ sunt continuos dies complures tempestates, quæ et nostros in castris continerent, et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuntios in omnes partes dimiserunt, paucitatemque nostrorum militum suis prædicaverunt, et quanta prædæ faciendæ, atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus, equitatusque coacta, ad castra venerunt. Cæsar, etsi idem, quod superioribus 35

diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus [29] equites circiter xxx. quos Comius Attrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso prælio diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt: quos tanto spatio secuti, quantum cursu, et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt: deinde omnibus longe, lateque [30] ædificiis adflictis, incensisque, se in castra receperunt.

29 *Equites circiter* xxx.) Hotmanus ccc. mavult. Repugnant libri omnes, et Græcus, qui τριάκοντα vertit.
30 *Adflictis incensisque.*) Joann. Fr. Gronovius ex membranis restituit, cum vulgo legeretur, *ædificiis incensis*. Vide ejus Observ. iv. 8. pag. 210.

CAPUT XIX.

Ab hostibus legati mittuntur ad Cæsarem de pace: hic eis obsidum numerum duplicat: Morini Cæsareos circumsistunt: Cæsar suis auxilium mittit: plures ex hostibus occiduntur.

36 Eodem die legati ab hostibus missi ad Cæsarem de pace venerunt. His Cæsar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit, eosque in continentem adduci jussit, quod, propinqua die æquinoctii, infirmis navibus hiemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus, paulo post mediam noctem naves solvit, quæ omnes incolumes ad continentem pervenerunt. Ex his onerariæ ii. eosdem portus, quos reliquæ capere non po-
37 tuerunt, sed paulo infra delatæ sunt. Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter ccc., atque in castra contenderent, Morini, quos Cæsar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe prædæ adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt, ac si sese interfici nollent, arma ponere jus-

serunt: [31] cum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI. convenerunt. Qua re nuntiata, Cæsar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt, atque amplius horis quatuor fortissime pugnaverunt, et paucis vulneribus acceptis, complures ex his occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes, abjectis armis, terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

31 *Cum illi orbe facto.*) Hæc aciei forma etiam lib. V. cap. 14. sect. 33. et 34. memoratur. Factus autem *orbis* non tam impugnandi hostis, quam sui defendendi causa. Sallustius Iugurth. c. 57. ext. *denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerunt, orbes facere* (cœperunt) *atque ita ab omnibus partibus simul tecti, et instructi hostium vim sustentabant.*

CAPUT XX.

Cæsar T. Labienum legatum in Morinos mittit; hi in ejus potestatem veniunt. Q. Titurius, et L. Cotta ad Cæsarem se conferunt: supplicatio Cæsari decernitur.

Cæsar postero die T. Labienum legatum cum iis 38
legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui cum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent: (quo perfugio superiore anno fuerant usi) omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius, et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, ædificisque incensis, quod Menapii omnes se in densissimas silvas abdiderant, ad Cæsarem se receperunt. Cæsar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duæ omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquæ neglexerunt. His rebus gestis ex literis Cæsaris [32] dierum XX. supplicatio a senatu decreta est.

32 *Dierum* XX. *supplicatio.*) Vide quæ supra ad extremum lib. II. sunt notata.

C. JULII CÆSARIS COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO
LIBER QUINTUS.

CAPUT PRIMUM.

Cæsar, monstrato modo, et forma, imperat naves quam plurimas ædificari, veteresque refici: inde cum pars provinciæ finitima a Pirustis vastaretur, in Illyricum proficiscitur, ad quem Pirustæ legatos mittunt: Cæsar obsides imperat ad certam diem adducendos.

1 Lucio Domitio, Ap. Claudio Coss. discedens ab hibernis Cæsar in Italiam, ut quotannis facere consueverat, legatis imperat, quos legionibus præfecerat, uti quam plurimas possent, hieme naves ædificandas, veteresque reficiendas curarent, earum modum, formamque demonstrat: ad celeritatem onerandi, [1] subductionesque paullo facit humiliores, quam quibus nostro mari uti consuevimus: atque id eo magis, quod propter crebras commutationes æstuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera, et ad multitudinem jumentorum transportanda paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem humilitas multum adjuvat. Ea, quæ sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari ju-

1 *Subductionesque.*) Retractiones ex mari in terram hiberno tempore: ut Virgil. Æneid. I. vers. 555.

Quassatam ventis liceat subducere classem:

ubi Servius interpretatur, *in terram ducere.* Post paullo cap. 7. sect. 11. noster: *omnes naves subduci* statuit. Contrarium est *deduci*, de quo mox cap. 2.

bet. Ipse conventibus Galliæ citerioris peractis, [2] in Illyricum proficiscitur, quod [3] a Pirustis finitimam partem provinciæ incursionibus vastari audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat, certumque in locum convenire jubet. Qua re nuntiata, Pirustæ legatos ad eum mittunt, qui doceant, "nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de injuriis satisfacere." Accepta oratione eorum, Cæsar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adducti, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem æstiment, pœnamque constituant.

2 *In Illyricum proficiscitur.*) Suetonius Cæs. cap. 22. *Initio quidem Galliam Cisalpinam, Illyrico adiecto, lege Vatinia accepit: mox per senatum Comatam quoque.*

3 *Pirustis.*) Pirustas Ptolemæus lib. II. cap. 17. penultimam Illyrici gentem Macedoniam versus prope Drilonem fluvium constituit.

CAPUT II.

Cæsar in citeriorem Galliam revertitur, inde ad exercitum, ubi 600 et 28 naves instructas invenit: omnibusque ad portum Itium convenire jussis, ipse in fines Trevirorum, quod hi ejus nollent parere imperio, Germanosque transrhenanos sollicitarent, cum exercitu contendit.

His confectis rebus, conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum 2 proficiscitur. Eo cum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa rerum omnium inopiam, circiter DC. ejus generis, cujus supra demonstravimus, naves, et longas XXVIII. invenit constructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus [4] deduci possent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio præ-

4 *Duci possent.*) Immitti in mare ex terra. Virgil. Æneid. III. vers. 71. *deducunt socii naves.* Servius ibi: *Proprie, ut e contrario subducunt.*

fuerant, quid fieri velit, ostendit: atque omnes ad portum Itium convenire jubet: quod ex portu commodissimum in Britaniam trajectum esse cognoverat, circiter millium passuum xxx. transmissum a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, reliquit. Ipse cum legionibus expeditis iv. et equitibus DCCC, in fines Trevirorum proficiscitur, quod hi neque ad consilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

CAPUT III.

Civitas Germanorum transrhenanorum pedite, et equite maxime pollet; in qua Induciomarus, et Cingetorix inter se de principatu contendunt. Hic Cæsari adventanti obviam it, simulque quid in Treviris agatur, ostendit. Ille vero abditis in silvam Arduennam iis, qui in armis esse non poterant, bellum parat. At postremo principibus civitatibus ad Cæsarem euntibus, Cingetorix etiam legatos ad Cæsarem mittit; is jubet Induciomarum ad se venire cum cc. *obsidibus, eumdem consolatur, et Principes Trevirorum Cingetorigi conciliat.*

3 "Hæc civitas longe plurimum totius Galliæ equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demostravimus, tangit. „In ea civitate de principatu inter se contendebant [5] Induciomarus, et Cingetorix, ex quibus alter, simul atque de Cæsaris, legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se, suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi Romani defecturos, confirmavit; quæque in Treviris gererentur, ostendit. At Induciomarus equitatum, peditatumque cogere; iisque, qui per ætatem in armis esse non poterant, [6] in silvam Arduennam abditis, quæ ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cin-

5 *Induciomarus.*) Græcus Ἰνδουκιόμαρος scripsit. vulgo editum per T. *Indutiomarus.*

6 *In silvam Arduennam.*) Adi infra lib. 6. cap. 7. sect. 29. et quæ nos de silva hac in Notitia Orbis Antiqui disputamus.

getorigis adducti, et adventu nostri exercitus perterriti ad Cæsarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere cœperunt, quoniam civitati consulere non possent; veritus, ne ab omnibus desereretur, Induciomarus legatos ad Cæsarem mittit, se idcirco a suis discedere, atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio continerent, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur: itaque civitatem in sua potestate esse, seque, si Cæsar permitteret, ad eum in castra venturum, et suas, civitatisque fortunas ejus fidei permissurum. Cæsar, etsi intelligebat, qua de causa ea dicerentur, 4
quæque eum res ab instituto consilio deterreret; tamen, ne æstatem in Treviris consumere cogeretur; omnibus rebus ad Britannicum bellum comparatis, Induciomarum ad se cum cc. obsidibus venire jussit. His adductis, et in iis filio, propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum, hortatusque est, ut in officio permaneret; nihilo tamen secius principibus Trevirorum ad se convocatis, eos singillatim Cingetorigi conciliavit. Quod cum merito ejus a se fieri intelligebat, tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quamplurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Induciomarus, suam gratiam inter suos minui; et qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

CAPUT IV.

Cæsar ad portum Itium pervenit: ibique paratas naves invenit, exceptis 40 tempestate rejectis: eo etiam equites Galliæ, et civitatum principes conveniunt, inter quos Dumnorix Æduus. Ædui Legatos ad Cæsarem non audent mittere, quod Dumnorix diceret, civitatum regnum sibi a Cæsare esse delatum. Dumnorix Cæsarem precatur, ut ipsum in Gallia relinquat; qua re negata principes Galliæ sollicitat, metu territat, ne in Britanniam cum Cæsare proficiscantur.

His rebus constitutis, Cæsar ad portum Itium cum 5
legionibus pervenit, ibi cognoscit quadraginta na-

ves, [7] quæ in Meldis factæ erant, tempestate rejectas,
tenere cursum non potuisse, atque eodem, unde erant
profectæ, relatas: reliquas paratas ad navigandum, at-
que omnibus rebus instructas invenit. Eodem equitatus
totius Galliæ convenit, numero millium IV. principes-
que ex omnibus civitatibus, ex quibus perpaucos, quo-
rum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, re-
liquos obsidum loco secum ducere decreverat; quod,
6 cum ipse abesset, motum Galliæ verebatur. Erat una
cum cæteris Dumnorix Æduus, de quo a nobis ante
7 dictum est. Hunc secum ducere in primis constituerat,
quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii,
magni animi, magnæ inter Gallos auctoritatis cogno-
verat. Accedebat huc, quod jam in concilio Æduorum
Dumnorix dixerat: Sibi a Cæsare regnum civitatis de-
ferri, quod dictum Ædui graviter ferebant; neque re-
cusandi, neque deprecandi causa legatos ad Cæsarem
mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Cæsar
cognoverat. Ille primo omnibus precibus petere conten-
dit, ut in Gallia relinqueretur, partim quod insuetus
navigandi mare timeret, partim quod religionibus sese
diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari
vidit, omni spe impetrandi adempta, principes Galliæ
sollicitare, sevocare singulos, hortarique cœpit, ut
in continenti remanerent, metu territare, non sine cau-
sa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse
consilium Cæsaris, ut, quos in conspectu Galliæ inter-
ficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos
necaret: fidem reliquis interponere, jusjurandum posce-
re, ut, quod esse ex usu Galliæ intellexissent, communi
consilio administrarent.

7 *Quæ in Meldis factæ erant.*) Dubitat Goduinus, an hi *Meldæ* sint illi mediterranei, Parisiis finitimi, inter Matronam, Sequanamque. Græcus tamen æque ὑπὸ τῶν Μέλδων. Credibilius certe in maritima regione fabricatas naves esse, quam tam longo tractu per flumen in mare deductas. Quidam codices *Belgis* habent.

CAPUT V.

Cæsar Dumnorigem coercere, et deterrere statuit; inde tempestatem idoneam nactus, milites naves conscendere jubet. Dumnorix cum equitibus Æduorum, insciente Cæsare, domum proficiscitur. Cæsar, re nuntiata, mittit, qui eum insequantur, et retrahant; quod si vim faciat, (ut accidit) occidant.

Hæc a compluribus ad Cæsarem deferebantur. Qua 7
re cognita, Cæsar, quod tantum civitati Æduæ dignitatis tribuebat, coercendum, atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi, ac Reipubl. nocere posset. Itque dies circiter xxv. in eo loco commoratus, quod [8] corus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut Dumnorigem in officio contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret. Tandem idoneam tempestatem nactus, milites, equitesque conscendere naves jubet. At impeditis omnium animis, Dumnorix cum equitibus Æduorum a castris, insciente Cæsare, domum discedere cœpit. Qua re nuntiata, Cæsar, intermissa profectione, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mitit, retrahique imperat; si vim faciat, neque pareat, interfici jubet: nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui præsentis imperium neglexisset. [9] Ille enim revocatus resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem implorare cœpit, sæpe clamitans, "liberum se, liberæque civitatis esse.„ Illi, ut erat imperatum, circumsistunt, hominemque interficiunt. At Ædui equites ad Cæsarem omnes revertuntur.

8 *Corus ventus.*) Spirans ab ocasu solstitiali. Plin. II. 47.

9 *Ille enim revocatus.*) Sic meliores libri: cæteri ex imperita manu, *ille autem*. Est vero *enim* hoc loco idem quod *enim vero*, nihilque intert, sed adversandi vim habet. Sic lib. II. Civil. B. cap. II. sect. 32. sic Tacit. Histor. IV. et extr.

CAPUT VI.

Labieno cum exercitu in continente relicto ad portus tutelam, Cæsar ad occidentem naves solvit. Aliquanto post ad Britanniam accedit: inde navibus præsidio relicto ad hostes in superiora loca timore abditos contendit. Quo ubi venit, hostes prælio commisso, et repulsi se in silvas abdunt, ex quibus expelluntur, et fugantur.

8 His rebus gestis, Labieno in continente cum III. legionibus, et equitum millibus II. relicto, ut portus tueretur, et rei frumentariæ provideret, quæque in Gallia gererentur, cognosceret, et consilium pro tempore, et pro re caperet: ipse cum legionibus v. et pari numero equitum,[10] quem in continente relinquebat,[11] Solis occasu naves solvit, et leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; et longius delatus æstu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus æstus commutationem secutus remis contendit, ut eam partem insulæ caperet, qua optimum esse egressum superiore æstate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis, gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adæquarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore, neque in eo loco hostis est visus: sed, ut postea Cæsar ex captivis comperit, cum magnæ manus eo convenissent, multitudine navium perterritæ, quæ[12] cum annotinis, privatisque, quas sui quisque commodi causa fecerat, amplius DCCC. uno erant visæ tempore, a litore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

10 *Quem in continente relinquebat.*) Ex membranis ita Gronovius, Observ. IV. 4. pag. 58. Vulgo, *quem... reliquerat.*

11 *Solis occasu.*) Ex iidem membranis. Vulgo, *ad solis occasum.* Sed elegantius *solis occasu.* Livius XXIII. 4. *Flaminius, quum pridie solis occasu ad locum venisset.*

12 *Cum annotinis.*) Quas superioris anni expeditione viderant. Græcus bene, σὺν ταῖς τοῦ πρόσθεν ἔτους. Ridet Vossius, qui annonarias interpretantur.

Cæsar, exposito exercitu, ac loco castris idoneo capto, 9
ubi ex captivis cognovit, quo [13] in loco hostium copiæ consedissent, cohortibus x. ad mare relictis, et equitibus ccc., qui præsidio navibus essent, de III. vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in litore molli, atque aperto deligatas ad anchoras relinquebat; et præsidio navibus Q. Atrium præfecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter XII. hostium copias conspicatus est. Illi equitatu, atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere, et prælium committere cœperunt. Repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt, locum nacti egregie et natura, et opere munitum; quem domestici belli, ut videbatur, causa jam ante præparaverant. Nam crebris arboribus succisis, omnes introitus erant præclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII. testudine facta, et aggere ad munitiones adjecto, locum ceperunt, eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Cæsar persequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

13 *Hostium copiæ consedissent.*) Hostes castra metati essent, ut supra III. cap. II. sect. 17. Vide plura ad lib. v. cap. 19. sect. 47.

CAPUT VII.

Milites, dum hostes insequuntur, a Cæsare ab itinere revocantur. Naves pene omnes coorta tempestate afflictæ ad litus ejiciuntur, quas tamen Cæsar refici jubet. Postea, relicto navibus præsidio, unde digressus erat, revertitur.

Postridie ejus diei mane, tripartito milites, equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. Iis aliquantum itineris progressis, cum jam extremi essent in conspectu, equites a Q. Atrio ad Cæsarem venerunt, qui nuntiarent, superiori nocte maxima coorta tempestate prope omnes naves afflictas, atque in 10

litore ejectas esse, quod neque anchoræ, funesque subsisterent, neque nautæ, gubernatoresque vim tempestatis pati possent: itaque ex eo concursu navium ma-
11 gnum esse incommodum acceptum. His rebus cognitis, Cæsar legiones, equitatumque revocari, atque itinere desistere jubet: ipse ad naves revertitur. Eadem fere, quæ ex nuntiis, literisque cognoverat, coram perspicit sic, ut, amissis circiter XL. navibus, reliquæ tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros deligit, et ex continente alios [14] arcessiri jubet. Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quæ sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multi operis, ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes [15] naves subduci, et cum castris una munitione conjungi. In his rebus circiter dies X. consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus, castrisque egregie munitis, easdem copias, quæ ante fuerant præsidio navibus, relinquit. Ispe eodem, unde redierat, proficiscitur.

14 *Arcessiri.*) Arcessiri, et accersiri legitur, sed Priscianus, et Lipsius prius commendant. Vide Ortographiam. Casus *iri* ex quarta forma antiquus, ut Columelæ IX. 8. *Lacessiri.*

15 *Naves subduci.*) E mari in terram. Vide supra cap. I. sect. I. hujus libri.

CAPUT VIII.

Summa Imperii a Britannis Cassivellauno committitur. Describuntur Britannia, et populorum mores, et termini. Ab equitibus hostium duplex prælium committitur. Interficitur Q. Laberius Durus trib. milit. Cæsariani minus apti reperiuntur ad repellendum hostium impetum, propter eorum bellandi rationem.

Eo cum venisset, majores jam undique in eum locum copiæ Britannorum convenerant. Summa imperii, bellique administrandi communi consilio permissa est Cassivellauno, cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter millia passuum XXXX. Huic superiori tempore cum reliquis ci-

vitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Britanni hunc toti bello, impericque præfecerant. " Britanniæ pars interior ab iis incolitur, 12
quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt. Maritima pars ab iis, qui prædæ, ac belli inferendi causa, ex Belgio transierant, qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello illato ibi remanserunt, atque agros colere cœperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaque ædificia fere Gallicis consimilia: pecoris magnus numerus. Utuntur aut nummo æreo, [16] aut anulis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum: sed ejus exigua est copia. Ære utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia est, præter fagum, atque abjetem. Leporem, et gallinam, et anserem gustare fas non putant: hæc tamen alunt animi, voluptatisque causa: loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus. Insula na- 13
tura triquetra, cujus unum latus est contra Galliam, hujus lateris alter angulus, qui est [17] ad Cantium, quo fere ex Gallia naves appelluntur, ad orientem Solem, inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum quingenta: alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem Solem; qua ex parte est Hibernia; dimidio minor, ut existimatur, quam Britannia, sed [18] pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. [19]

16 *Aut anulis ferreis.*) Sic libri veteres, et Græcus δακτυλίοις. Scaliger suffecit *taleis*, ingenio, an ex codice incertum, quem plures hodie sequuntur, tales interpretantes ferri præsegmina ad similitudinem, quam vero non facile invenire, aut explicare contigerit.

17 *Ad Cantium.*) Cantium ἄκρον *promontorium* Ptolomeo, a quo regio adiecta *Cantium* appellatur. Notus tractus, manente nomine, et hic quoque satis designatus Metaphrasis, πρὸς τῇ Καντίῳ πόλει sed ignotum geographis hujus nominis oppidum.

18 *Pari spatio transmissus.*) Secundo casu, quasi transfretationis. Transmissus enim transfretationis. Transmissus enim trajectus est, seu, ut significantius hoc loco Græcus vertit, διάπλους.

19 *In hoc cursu.*) Cursu maris navigatione inter Britanniam, et Hiberniam.

In hoc medio cursu est insula, quæ appellatur [20] Mona. Complures præterea minores objectæ insulæ existimantur: de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos xxx. sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi quod [21] certis ex aqua mensuris, breviores esse noctes, quam in continente, videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, septingentorum millium passuum. Tertium est contra Septemtrionem, cui parti nulla est objecta terra: sed ejus angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. Hoc millia passuum octingenta in longitudinem esse arbitrantur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centena millia passuum.
14 Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quæ regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte, et carne vivunt, pellibusque sunt vestiti: omnes vero [22] se Britanni vitro inficiunt, quod cæruleum efficit colorem; atque hoc horribiliori sunt in pugna aspectu: capilloque sunt promisso, atque omni parte corporis rasa, præter caput, et labrum superius. Uxores habent deni, duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus, et parentes cum liberis. Sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, a quibus primum virgines quæque ductæ sunt.
15 "Equites hostium, essedariique acriter prælio cum equitatu nostro, in itinere conflixerunt; ita tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas, collesque compulerint. Sed compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris, atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis ejecerunt; impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt,

20 *Mona.*) Non illa Taciti, quæ proxima Britanniæ, angusto freto dirempta: sed superior, in medio cursu sita, ac etiam num vocata. *Man.*

21 *Certis ex aqua mensuris.*) Clepsydris, seu horologiis ad aquæ mensuram factis.

22 *Se Britanni vitro inficiunt.*) Tuetur Salmasius, ad Solini cap. 23. pag. 180. contra eos, qui *luteo*, vel *glasto* substituunt.

duabusque missis subsidio cohortibus a Cæsare, atque his primis legionum duarum, cum hæ, intermisso perexiguo loci spatio, inter se constitissent, novo genere pugnæ perterritis nostris, per medios audacissime profuperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus milit. interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur. „Toto hoc in ge- 16
nere pugnæ cum sub oculis omnium, ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros, propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem; equites autem magno cum periculo dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent: et cum paululum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, et pedibus dispari prælio contenderent. Equestris autem prælii ratio et cedentibus, et insequentibus par, atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut nunquam conferti, sed rari, magnisque intervallis præliabantur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique, et recentes defatigatis succederent."

CAPUT IX.

Hostes lenti Cæsarianos prælio lacessunt: hi præsidio Trebonii confisi, in eos impetu facto, præcipites agunt, et quam plures interficiunt. Cæsar ducit exercitum ad Temesim fluvium, ad cujus alteram ripiam hostium copias instructas conspicit: illi, cum impetum eorum, qui immissi fuerant, non possent sustinere, fugam arripuere.

Postero die procul a castris hostes in collibus con- 17
stiterunt, rarique se ostendere, et lentius, quam pridie, nostros equites prælio lacessere cœperunt. Sed meridie, cum Cæsar pabulandi causa III. legiones, atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt sic, uti ab signis, legionibusque non absisterent. Nostri, acriter in eos impetu facto, repule-

runt : neque finem insequendi fecerunt, quoad subsidio confici equites, cum post se legiones viderunt, præcipites hostes egerunt : magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quæ undique convenerant, auxilia discesserunt: neque post id tempus umquam summis nobiscum co-
18 piis hostes contenderunt. Cæsar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesim, in fines Cassivellauni exercitum duxit : quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc ægre transire potest. Eo cum venisset, animadvertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas. Ripa autem erat acutis sudibus præfixis munita, ejusdemque generis sub aqua defixæ sudes flumine tegebantur. Iis rebus cognitis a captivis, perfugisque, Cæsar, præmisso equitatu, confestim legiones subsequi jussit ; sed ea celeritate, atque impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua extarent, ut hostes impetum legionum, atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugæ mandarent.

CAPUT X.

Cassivellaunus retentis 4. millibus essedariorum Cæsaris iter observat ; quocum inde confligit. Trinobantes legatos ad Cæsarem mittunt ; is, exauditis eorum petitionibus, 40. obsides, et frumentum petit. Interim Segontiaci, Ancalites, et alii se dedunt. Cæsar proficiscitur ad oppidum Cassivellauni, quod dum oppugnatur, hostes fugiunt.

19 Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni spe deposita contentionis, dimissis amplioribus copiis, millibus circiter IV. essedariorum retentis, itinera nostra servabat, paululumque ex via excedebat, locisque impeditis, atque silvestribus sese occultabat, atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora, atque homines ex agris in silvas compellebat : et, cum equitatus noster liberius vastandi, prædandique causa, se in agros effunderet, omnibus viis notis, semitisque

essedarios ex silvis emittebat; et magno cum periculo
nostrorum equitum cum iis confligebat, atque hoc metu
latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque lon-
gius ab agmine legionum discedi Cæsar pateretur, et
tantum in agris vastandis, incendiisque faciendis hostibus
noceretur, quantum labore, atque itinere legionarii mi-
lites efficere poterant. Interim, [23] Trinobantes, prope fir- 20
missima earum regionum civitas (ex qua Mandubratius
adolescens Cæsaris fidem secutus, ad eum in continen-
tem Galliam venerat: cujus pater Imanuentius in ea ci-
vitate regnum obtinuerat: interfectusque erat a Cassi-
vellauno, ipse fuga mortem vitaverat) legatos ad Cæsa-
rem mittunt, pollicenturque sese ei dedituros, et impe-
rata facturos: petunt, ut Mandubratium ab injuria Cas-
sivellauni defendat: atque in civitatem mittat, qui præ-
sit, imperiumque obtineat. His Cæsar imperat obsides
XL., frumentumque exercitui: Mandubratiumque ad eos
mittit. Illi imperata celeriter fecerunt: obsides ad nu- 21
merum, frumentumque miserunt. Trinobantibus defen-
sis, atque ab omni militum injuria prohibitis, [24] Ceni-
magni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legatio-
nibus missis, sese Cæsari dediderunt. Ab his cognoscit
non longe ex eo loco [25] oppidum Cassivellauni abesse,
silvis paludibusque munitum, quo satis magnus homi-
num, pecorumque numerus conveniret. [26] Oppidum au-
tem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo, atque
fossa munierunt, quo, incursionis hostium vitandæ cau-
sa, convenire consueverunt. Eo proficiscitur cum legio-
nibus: locum reperit egregie natura, atque opere mu-
nitum: tamen hunc duabus ex partibus oppugnare con-

23 *Trinobantes.*) Hi Ptolomæo sunt τρινόαντες, trans flumen Tamesim, quorum Londinum in ripa fuit.

24 *Cenimagni*, *Segontiaci*, *Anaclites.*) Obscuri cum *Bibrocis*, et *Cassis*, qui sequuntur. *Cenimagni*, Græce Κεν[illegible]ανοι quasi a Cenimagnis Aulercis plura Gallicarum gentium nomina in Britannis. Lipsio, et Camdeno vox concreta est ex duabus gentibus; illi ex Icenis, et Cangis; huic ex iisdem Icenis, et Regnis. Sed pugnant hæc cum libris.

25 *Oppidum Cassivellauni.*) Cujus ignotum nomen.

26 *Oppidum Britanni vocant.*) Strabo lib. IV. pag. 138. de Britannis; πολεις αὐτῶν οἱ δρυμοι, *Oppida illorum sunt nemora.*

tendit. Hostes paulisper morati militum nostrorum impetum non tulerunt: seseque ex alia parte oppidi ejecerunt. Magnus ibi numerus pecorum repertus, multique in fuga sunt comprehensi, atque interfecti.

CAPUT XI.

Cassivellaunus ad Cantium nuntios mittit, hortaturque earum regionum reges, ut navalia Cæsaris castra adoriantur; quod cum facerent, eruptione facta a Cæsarianis, multi ex hostibus interficiuntur, et Cingetorix capitur. Inde Cassivellaunus de deditione legatos ad Cæsarem mittit. Is præter aliquas conditiones, obsidibus receptis, exercitum ad mare reducit.

22 Dum hæc in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV. reges præerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuntios mittit; atque his imperat, ut, coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso adoriantur, atque oppugnent. Hi cum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Cingetorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc prælio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Attrebatem Comium de deditione ad Cæsarem mittit. Cæsar cum statuisset hiemem in continente, propter repentinos Galliæ motus, agere, neque multum æstatis superesset, atque id facile extrahi posse intelligeret, obsides imperat, et, quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit. Interdicit, atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus noceat. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad
23 mare, naves invenit refectas.

CAPUT XII.

Cæsar, ut exercitum duplici commeatu reportet, naves exspectat, sed frustra; quare, cum se navigandi occasio idonea obtulisset, militibus angustius collocatis in iis, quas secum habebat, navibus, solvit: inde exercitum in hibernis collocat, legionibus in plures civitatis partes distributis; ipse vero in Gallia moratur.

His deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullæ tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare constituit. Ac sic accidit, ut, ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno ulla omnino navis, quæ milites portaret, desideraretur: at ex iis, quæ inanes ex continente ad eum remitterentur, et prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX., perpaucæ locum caperent; reliquæ fere omnes rejicerentur: quas cum aliquandiu Cæsar frustra exspectasset, ne anni tempore navigatione excluderetur, quod æquinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit, ac summam tranquillitatem consecutus, secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit, omnesque incolumes naves perduxit. Subductis navibus, concilioque Gallorum[27] 24
Samarobrivæ peracto, quod eo anno frumentum in Gallia, propter siccitates, angustius provenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit: alteram in Nervios Q. Ciceroni: [28] tertiam in Essuos L. Roscio: quartam in Rhemis cum T. Labieno in

27 *Samarobrivæ.*) Hoc verum nomen ex Færni, et ursini codicibus Ptolomæo Σαμαροβρύουα, non Samarobrina, ut in editis multis est. Et Cicero *Samarobriva*, lib. VIII. ep. XI. et XVI. *Briva*, sive *briga* pons est Celticæ; quem oppidum habet in Samara fluvio. Hodie *Amiens*, caput Ambianorum.

28 *Tertiam in Essuos.*) Quod nemo umquam Essuorum meminit, D. Vossius, et Hadr. Valesius censent *Æduos* legendum esse.

confinio Trevirorum hiemare jussit:[29] tres in Belgis collocavit; his M. Crassum quæstorem, et L. Munatium Plancum, et C. Trebonium legatos præfecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes v. in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam, et Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis, et Cativulci erant, misit: his militibus Q. Titurium Sabinum, et L. Aurunculejum Cottam legatos præesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiæ frumentariæ sese mederi posse existimavit; atque harum tamen omnium legionum hiberna (præter eam, quam L. Roscio in pacatissimam, et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum c. continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocasset, munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

29 *Tres in Belgis collocavit.*) Belgium pars est Galliæ Belgicæ, non tota: complectitur *Bellovacos*, *Attrevates*, et *Ambianos*. Vide infra cap. 19. sect. 46. et nostram Notit. Orbis antiqui lib II. cap. 3. ext.

CAPUT XIII.

Tasgetius ab inimicis interficitur. Cæsar re cognita mittit in Carnutes L. Plancum cum legione, et occisores ad se mitti jubet. Ambiorix, et Cativulcus seditionis auctores deferuntur. Ambiorigis colloquium ad C. Carpinejum, et Q. Junium; hi legatis narrant, quidquid Ambiorix dixit. Legati rem ad concilium deferunt; circa quam rem inter omnes magna controversia oritur. Aurunculeji, et Titurii sententia affertur.

25 Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius; cujus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Cæsar, pro ejus virtute, atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici palam, multis etiam ex civitate auctoribus, interfecerunt. Defertur ea res ad Cæsarem. Ille veritus, quod ad plures res pertinebat, ne civitas eorum impulso deficeret, L. Plancum cum legione ex Bel-

gio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare: quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis, quæstoribusque, quibus legiones tradiderat, certior factus est, in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum. Diebus circiter xv., qui- 26
bus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus, ac defectionis ortum est ab Ambiorige, et Cativulco: qui, cum ad fines regni sui Sabino, Cottæque præsto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treviri nuntiis impulsi, suos concitaverunt: subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma cepissent, vallumque adscendissent; atque una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri prælio superiores fuissent: desperata re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quæ de re communi dicere vellent, quibus controversias minui posse sperarent. Mittitur ad eos colloquendi causa C. 27
Carpinejus, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante iussu Cæsaris ad Ambiorigem ventitare consueverat; apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: „Sese pro Cæsaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Aduaticis finitimis suis pendere consuesset; quodque ei et filius, et fratris filius ab Cæsare remissi essent, quos Aduatici obsidum numero missos apud se in servitute, et catenis tenuissent: neque id, quod fecerat de oppugnatione castrorum, aut judicio, aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet in se juris multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinæ Gallorum conjurationi resistere non potuerit, se id facile ex utilitate sua probare posse; quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanorum se superare posse confidat: sed esse Galliæ commune consilium: omnibus hibernis Cæsaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alteri

legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse: præsertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur: quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc rationem officii: pro beneficiis Cæsaris monere, orare Titurium pro hospitio, ut suæ, ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc affore biduo: ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem, aut ad Labienum deducere, quorum alter millia passuum circiter L. alter paullo amplius absit: illud se polliceri, et jurejurando confirmare, tutum se iter per fines suos daturum: quod cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Cæsari pro ejus meritis gratiam referre." Hac oratione habita discedit Ambiorix.
28 Carpinejus, et Junius quæ audierant, ad legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant: maximeque hac re permovebantur, quod, civitatem ignobilem, atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad Concilium rem deferunt; magnaque inter eos existit controversia. L. Aurunculejus, compluresque tribuni militum, et [30] primorum ordinum centuriones, „nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu Cæsaris discedendum *existimabant*: quantasvis magnas copias etiam Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissima sustinuerint: re frumentaria non premi: interea et ex proximis hibernis, et a Cæsare conventura subsidia: *postremo* quid esset levius, aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?
29 *contra ea Titurius*, sero facturos *clamitabat*, cum majores manus hostium, adjunctis Germanis, convenissent, aut cum ali-

30 *Primorum ordinum centuriones.*) Primipili centurio, primus princeps, primus hastatus. Vide supra lib. I. cap. 20. sect. 40. et hoc lib. 5. cap. 15. sect. 37.

quid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum: brevem consulendi esse occasionem. Cæsarem arbitrari profectum in Italiam: nec aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemptione nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem spectare: [31] subesse Rhenum; magno [32] esse Germanis dolori Ariovisti mortem, et superiores nostras victorias, ardere Galliam tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta; *postremo* quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottæ quidem, atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo si non præsens periculum, at certe longa obsidione fames esset pertimescenda."

31 *Subesse Rhenum.*) Græc. πλησίου ὁ Ῥῆνος.

32 *Esse dolori Ariovisti mortem.*) Cluverius A. Germ. 10. 53. *fortem* mavult legere, quia victus effugerit. At potest ex vulnere in Gallia accepto, aut mœrore mortuus esse. Et libri consentiunt omnes, et Græcus interpres θάνατον: etiam quæ Julii Celsi nomine exstat Cæsaris historia p. 65.

CAPUT XIV.

Res multum in concilio agitata, atque altero alteri cedere nolente, tandem dat manus Cotta, et Sabini sententiam, docentis prima luce iter suscipiendum esse, amplectuntur omnes. Interim dum e castris cum impedimentis discedunt, hostes, collocatis insidiis, eos procedentes exspectant, inde prælium committunt. Qua in re Titurii timor, et Cottæ virtus perspicitur. Ab signis milites discedunt, quæ e contra hostes diligentissime observant. In hac pugna T. Baluentio utrumque femur perfoditur. Q. Lucanius interficitur; L. Cotta vulneratur.

Hac in utramque partem habita disputatione, cum a 30

Cotta, primisque ordinibus acriter resisteretur: „Vincite, *inquit*, si ita vultis, *Sabinus*: et *id clariore voce*, ut *magna pars militum exaudiret*; neque is sum, *inquit*, qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear; hi sapient, et si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent; qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis casum sustineant; ne rejecti, et relegati longe ab ceteris aut
31 ferro, aut fame intereant.“ Consurgitur ex consilio: [33] comprehendunt utrumque, et orant, „ne sua dissensione, et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant, ac probent: contra in dissensione nullam se salutem perspicere.“ Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem [34] dat Cotta permotus manus. Superat sententia Sabini. Pronuntiatur, prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum, et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo
32 agmine, magnisque impedimentis. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu, vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis, opportuno, atque occulto loco, a millibus passuum circiter II. Romanorum adventum exspectabant, et cum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito sese ostenderunt, novissimosque premere, et primos prohibere adscensu, atque iniquissimo nostris loco prælium committere coe-
33 perunt. Tum demum Titurius, uti qui nihil ante providisset, trepidare, et concursare, cohortesque dispo-

33 *Comprehendunt utrumque.*) Centuriones, et tribuni utrumque legatum Sabinum, et Cottam prensant, amplectuntur, amice, et orant:

34 *Dat Cotta permotus manus.*) Cedit Sabino, et ægre consentit, tamquam victus.

nere: hæc tamen ipsa timidè, atque ut eum omnia deficere viderentur; quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset hæc posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat: et, in appellandis, cohortandisque militibus, imperatoris, et in pugna militis officia præstabat; cumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire, et quid quoque loco faciendum esset, providere possent: jusserunt pronuntiari, ut impedimenta relinquerent, atque [35] in orbem consisterent: quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit; nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnandum alacriores effecit, quod non sine summo timore, et desperatione id factum videbatur. Præterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent; quæque quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere, atque arripere properaret, et clamore, ac fletu omnia complerentur. At 34
barbaris consilium non defuit: nam duces eorum tota acie pronuntiari jusserunt, „ne quis ab loco discederet: illorum esse prædam, atque illis reservari, quæcumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent." Erant et [36] virtute, et numero pugnando pares nostri: tametsi a duce, et a fortuna deserebantur: tamen omnem spem salutis in virtute ponebant; et quoties quæque cohors procurrerat, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronuntiari jubet, ut procul tela conjiciant, neu propius accedant: et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum, et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur. Quo præcepto ab iis diligentissime observato, cum quæpiam cohors ex orbe excesserat, 35

35 *In orbem consisterent.*) De orbe militari diximus supra ad lib. IV. cap. 19. sect. 37.

36 *Virtute, et numero pugnando pares.*) Id est, inter pugnandum. Græcus Interpres nullam gerundii hujus rationem habuit. Veteres libri, *numero pugnandi.*

atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat, et ab latere aperto tela recipi. Rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti cœperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur: sin autem locum tenere vellent, neque virtuti locus relinquebatur, neque a tanta multitudine conjecta tela conferti vitare poterant. Tamen tam multis incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant: et magna parte diei consumpta, cum a prima luce ad horam VIII. pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Baluentio, qui superiore anno [37] primum pilum duxerat, viro forti, et magnæ auctoritatis, utrumque femur tragula trajicitur. Q. Lucanius, ejusdem ordinis fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur. L. Cotta Legatus omnes cohortes, ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur.

37 *Primum pilum duxerat.*) Centurio primi pili fuerat.

CAPUT XV.

Q. Titurius Cn. Pompejum interpretem suum mittit ad Ambiorigem, veniam rogatum: sed dum de conditionibus agitur, Titurius circumventus occiditur; impetuque in exercitum facto ordines turbantur. Cotta, et L. Petrosidius dimicantes interficiuntur. Denique desperata salute omnes (paucis exceptis, qui ad T. Labienum legatum ivere, eumque rem edocuere) se occidunt.

36 His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompejum ad eum mittit, rogatum, ut sibi, militibusque parcat. Ille appellatus respondit: „si velit secum colloqui, licere; sperare a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat, ipsi vero nihil nocitum iri; inque eam rem se, suamque fidem interponere. *Ille cum Cotta saucio communicat*, si videatur, pugna ut excedant, et cum Ambiorige una col-

loquantur; sperare se ab eo suam, ac militum salutem impetrari posse.„ Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo perseverat. Sabinus, quos in præsen- 37
tia tribunos militum circum se habebat, et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet: et cum propius Ambiorigem accessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit: suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus interficitur. Tum vero, suo more, [38] victoriam conclamant, atque ululatum tollunt: impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum, reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit. Ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Alii ægre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex prælio elapsi incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt, atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

38 *Victoriam conclamant, atque ululutum.* Livius lib. v. 17. Gallis non modo in prælio *trucem cantum*, et *horrendum sonum*, sed post victoriam etiam c. 39. *ululatus*, *et cantus dissonos* tribuit.

CAPUT XVI.

Ambiorix in Aduaticos proficiscitur, inde in Nervios, eosque, ut injurias a Rom. acceptas ulciscantur, hortatur. Itaque maxima manu comparata ad Ciceronis hiberna advolant; et legionem, quæ cum eo erat, oppugnant. Literæ a Cicerone ad Cæsarem intercipiuntur. Colloquium Ducum, et Principum Nerviorum cum Cicerone.

Hac victoria sublatus Ambiorix, statim cum equi- 38
tatu in Aduaticos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur, neque diem, neque noctem intermittit; peditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata, Aduati-

cisque concitatis, postero die in Nervios pervenit: "hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi, atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duos, magnamque partem exercitum interiisse demonstrat: nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quæ cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem profitetur
39 adjutorem.„ Facile hac oratione Nerviis persuadet. Itaque, confestim dimissis nuntiis ad [39] Centrones, Grudios, Levacos, Pleumosios, Gordunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt; et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant; nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit (quod fuit necesse) ut nonnulli milites, qui lignationis, munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Aduatici, Nervii, atque horum omnium socii, et clientes legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Ægre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant, atque hanc adepti victoriam, in perpetuum se
40 fore victores confidebant. Mittuntur ad Cæsarem confestim a Cicerone literæ, magnis propositis præmiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportaverant, [40] turres cxx. excitantur incredibili celeritate. Quæ deesse operi videbantur, perficiunt. Hostes postero die multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. A nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur. Hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non ægris, non vulneratis facultas quietis datur. Quæcumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur. Multæ præustæ su-

39 *Centrones, Grudios, Levacos, &c.*) Hi Nerviorum clientes, ac finitimi ignorantur. Certe diversi hi Centrones ab Alpinis sunt, lib. 1. cap. 6. sect. 10.

40 *Turres* cxx.) Et Metaphrastes ἑκατὸν καὶ εἴκοσι: ne de numero dubites.

des, magnus [41] muralium pilorum numerus institui-
tur: turres contabulantur; pinnæ, loricæque ex cra-
tibus attexuntur. Ipse Cicero, cum tenuissima valetu-
dine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quie-
tem relinquebat, ut ultro militum concursu, ac voci-
bus sibi parcere cogeretur. Tunc duces, principesque 41
Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum, causamque
amicitiæ cum Cicerone habebant, colloqui sese velle
dicunt. Facta potestate, eadem, quæ Ambiorix cum
Titurio egerat, commemorant: "omnem esse in armis
Galliam; Germanos Rhenum transisse: Cæsaris, reli-
quorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sa-
bini morte. [42] Ambiorigem ostentant, fidei faciendæ
causa. Errare eos dicunt, si quidquam ab iis præsidiis
sperent, qui suis rebus diffidant: sese tamen hoc esse
in Ciceronem, populumque Romanum animo, ut ni-
hil, nisi hiberna recusent, atque hanc inveterascere
consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se
ex hibernis discedere, et in quascumque partes velint,
sine metu proficisci. *Cicero ad hæc unum modo respon-
dit*; non esse consuetudinem populi Romani ullam ac-
cipere ab hoste armato conditionem. Si ab armis dis-
cedere velint, se adjutore utantur, legatosque ad Cæ-
sarem mittant; sperare se pro ejus justitia, quæ petie-
rint, impetraturos."

41 *Muralium pilorum.*) Grandiorum, quibus murus, seu vallum contra adscendentes defendebatur.

42 *Ambiorigem ostentant.*) Paullo ante amicum Cæsaris tot devinctum beneficiis, nunc hostem, et castrorum oppugnatorem: ut facilius credat Cicero, omnem Galliam in armis adversus Romanos esse.

CAPUT XVII.

Nervi biberna muniunt, inde jactis jaculis accensis casas incendunt: sed egregia in tali re militum virtus existit. Demum, quamvis Cæsariani plura damna patiantur, bostium tamen maximus numerus interficitur, et una turris incensa corruit.

42 Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum XI. et fossa peduum XV. hiberna cingunt. Hæc superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant: et, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur. Sed nulla his ferramentorum copia, quæ esset ad hunc usum idonea, gladiis cespites circumcidere, [43] manibus, sagulisque terram exhaurire cogebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus X. millium passuum in [44] circuitu munitionem perfecerunt; reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, [45] falces, testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare, ac facere cœperunt.
43 Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, [46] ferventes fusili ex argilla glandes fundis, et fervefacta jacula in casas, quæ more gallico stramentis erant tectæ, jacere cœperunt. Hæ celeriter ignem comprehenderunt, et, venti magnitudine, in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes maximo clamore insecuti, quasi parta jam, atque explorata victoria, turres, testudinesque agere, et scalis vallum adscendere cœperunt. At tanta militum virtus, atque ea præsentia animi fuit, ut, cum undique flamma torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suaque omnia impedimenta, atque omnes fortunas conflagra-

43 *Manibus, sagulisque.*) Metaphrastes ταῖςτε χερσὶ καὶ ταῖς χιτῶςιν. Alii *furculis* legunt: alii *sarculis*.

44 *Decem millium passuum in circuitu.*) Sic veteres libri: quibus Græcus consentit, περιοδον ὀγδοηκοντα ςάδια.

45 *Falces.*) Falces murales. Vide supra III. cap. 9. sect. 14.

46 *Ferventes fusili ex argilla gl.*) Orosius VI. 10. in hac historia: *Testas ferventes intorsere fundis, flammataque focis tela, ac mox concepto igne rutilantia, intra castra fecerunt.*

re intelligerent, non modo [47] demigrandi causa de vallo decederet nemo, sed pene ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrime, fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit: sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur, ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paullum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta, et contingente vallum, tertiæ cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque omnes removerunt: nutu, vocibusque hostes, si introire vellent, vocare cœperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte [48] lapidibus conjectis deturbati, turrisque succensa est.

47 *Demigrandi causa.*) Fugiendi, castra deserendi causa, Metaphrastes, οὐχ ὅπως φυγῆς ἐμέμνηντο.

48 *Lapidibus conjectis deturbati, turrisque.*) Romani lapidibus hostes abegerunt, eorumque turrim incenderunt. Græcus, Ρωμαῖοι σφενδονήσαντες cætera.

CAPUT XVIII.

T. Pulfio, et L. Varenus centuriones, cum de primo loco inter se semper contendissent, adeoque alter alteri inimicus esset; accidit, ut, dum congrediuntur cum hoste, in maximo vitæ periculo alter alteri auxilio sit, adeo ut vix possit judicari, uter utri anteferendus virtute sit. Plures nuntii ad Cæsarem missi, comprehensi necantur.

Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui 44
jam [49] primis ordinibus appropinquarent, T. Pulfio, et L. Varenus. Ii perpetuas controversias inter se habebant, uter alteri anteferretur, omnibusque annis [50] de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulfio, cum acerrime ad munitionem pugnaretur: "Quid dubitas,

49 *Primis ordinibus appropinquarent.*) Quod gradatim centuriores promovebantur, videntur hi in secundo principe, aut pilo fuisse, ac primum certatim adspirasse. Lipsium lege de Mil. Rom. lib. II. 8.

50 *De loco.*) De gradu dignitatis.

inquit, Varene? aut quem locum probandæ virtutis tuæ exspectas? Hic dies de nostris controversiis judicabit. „ Hæc cum dixisset, procedit extra munitiones; et quæ pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem tum vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur, mediocri spatio relicto. Pulfio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit: quo percusso, et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, et in illum universi tela conjiciunt; neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulfioni, et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam, et gladium educere conantis dextram moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulfione omnis multitudo convertit. Illum veruto transfixum arbitrantur. Illic vero occursat ocyus gladio, comunisque rem gerit Varenus: atque uno interfecto reliquos paulum propellit. Dum cupidius instat, in locum inferiorem dejectus concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio: atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione, et certamine utrumque servabit, ut alter alteri inimicus auxilio, salutique esset; neque dijudicari posset, uter utri virtute an-
45 teferendus videretur. Quanto erat in dies gravior, atque asperior oppugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores literæ, nuntiique ad Cæsarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabantur.

CAPUT XIX.

Nervius quidam, nomine Vertico, Ciceronis literas per medios Gallos ad Cæsarem defert. A Cæsare nuntii ad M. Crassum in Bellovacos, et ad C. Fabium missi; itemque literæ ad Labienum. Equitatu coacto Cæsar Crassum, ut advenit, Samarobrinæ præficit, eique legionem assignat. Labienus Cæsari rescribit. Ad Nerviorum fines Cæsar accedit; hic cuidam ex Gallis literas ad Ciceronem deferendas dat: quæ lectæ, omnes maxima lætitia afficiunt. Galli, obsidione relicta, ad Cæsarem cum exercitu contendunt. Cæsar ex Ciceronis literis cognoscit, quo loco res sit, suosque ad pugnam hortatur.

Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem profugerat, suamque ei fidem præstiterat. Hic servo spe libertatis, magnisque persuadet præmiis, ut literas ad Cæsarem deferat. Has ille in jaculo illigatas afert: et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Cæsarem pervenit. Ab eo de periculo Ciceronis, legionisque cognoscit. Cæsar, ac- 46
ceptis literis circiter hora XI. diei, statim nuntium [51] in Bellovacos ad M. Crassum quæstorem mittit; cujus hiberna aberant ab eo millia passuum XXV. Jubet media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire. Exit cum nuntio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Attrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si Reipubl. commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat exspectandam. Equites circiter CD. ex proximis hibernis cogit. Hora circiter III. 47
ab antecursoribus de Crassi adventu certior est factus: eo die millia passuum XX. progreditur. Crassum Samarobrinæ præficit, legionemque ei attribuit, quod ibi

51 *In Bellovacos ad M. Crassum.*) De Bellovacis ad lib. II. cap. 2. sect. 4. dictum. Pars erant præcipua Belgii proprii, quod Cæsar ita supra cap. 12. sect. 24. nominavit. Ibi enim Crassus cum legione in Belgio locavit: hic ex Bellovacis evocat.

impedimenta exercitus, obsides civitatum, literas publicas, frumentumque omne; quod eo tolerandæ hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini, et cæde cohortium cognita, cum omnes ad eum Trevirorum copiæ venissent, [52] veritus, si ex hibernis fugæ similem profectionem fecisset, ut hostium impetum sustinere non posset, præsertim quod recenti victoria efferri sciret, literas Cæsari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset: [53] rem gestam in Eburonibus præscribit: docet, omnes peditatus, equitatusque copias Tervirorum III. millia passuum longe

48 ab suis castris [54] consedisse. Cæsar, consilio ejus probato, etsi, opinione III. legionum dejectus, ad II. redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quæ apud Ciceronem gerantur; quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis præmiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Græcis conscriptam literis mittit, ne intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur: si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola ad amentum deligata intra munitiones castrorum abjiciat. In literis scribit, se cum legionibus profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat præceptum, tragulam mittit. Hæc casu ad turim adhæsit, neque ab nostris biduo animadversa. Tertio die a quodam milite conspicitur, dempta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnes lætitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur, quæ

52 *Veritus, ut non.*) Malim *non* deleri: aut legi *ne non*, v. Cl. Perizon. ad Minerv. p. 915.

53 *Rem gestam in Eburonibus.*) Cum Titurio Sabino, et Auruncuiejo Cotta, utroque cæso. Supra cap. 13. sect. 28. seq.

54 *Consedisse.*) Castra posuisse: ut l. 2. cap. 11. sect. 21. c. 8. sect. 16. l. v. c. 6. sect. 6. *consedit, et castra communiit.* Et Livius v. 39. *Galli inter Romam, atque Anienem consedere.*

res omnem dubitationem adventus legionum expulit. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem re- 49
linquunt, ad Cæsarem omnibus copiis contendunt. Eæ erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demostravimus, repetit, qui literas ad Cæsarem deferat; hunc admonet, iter caute, diligenterque faciat: perscribit in literis, hostes abs se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus literis circiter media nocte allatis, Cæsar suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat.

CAPUT XX.

Cæsar castra movet; eadem conspectis hostibus communit. Hostium equites ad Cæsaris castra accedunt, et prælium committunt: quo inito Cæsariani se in castra recepiunt; hostes propius accedunt. At Cæsar, simulato aliquandiu timore, erumpit, et hostes fugat. Inde ad Ciceronem proficiscitur; eumque, et legionem commendat pro rebus gestis. Interim fama de victoria a Cæsare relata ad Labienum perfertur.

Postero die luce prima movet castra: et circiter millia passuum IV. progressus trans vallem magnam, et rivum hostium multitudinem conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare: tamen, quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino [55] remittendum de celeritate existimabat, consedit; et quam æquissimo loco potest, castra communit: atque hæc, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII. præsertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quammaxime potest, contrahit; eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissime itinere vallem transire posset. Eo die parvulis equestribus 50
præliis ad aquam factis, utrique sese suo loco conti-

55. *Remittendum de celeritate.*) Ideo minus celebrandum existimabat.

nent: Galli, quod ampliores copias, quæ nondum convenerant, exspectabant; Cæsar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, citra vallem, ut prò castris prælio contenderet; si id eficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem, rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit, præliumque cum nostris equitibus committit. Cæsar consulto equites cedere, seque in castra recipere jubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque iis administrandis rebus quam maxime con-
51 cursari, et cum simulatione agi timoris jubet. Quibus omnibus rebus hostes invitati, copias transducunt, aciemque iniquo loco constituunt; nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt; et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; præconibusque circummissis, pronuntiari jubent, "seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere, post id tempus non fore potestatem." Ac sic nostros contempserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, [56] quod ea non posse introrumpere videbantur, alii [57] valum manu scandere, alii fossas complere inciperent. Tunc Cæsar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam sic, ut omnino pugnandi causa resisteret nemo; magnumque ex his numerum occidit, atque omnes armis exuit. Longius prosequi veritus, quod silvæ, paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento illum locum relinqui videbat; omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines,
52 munitionesque hostium admiratur. Legione producta, cognoscit non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, et quanta virtute sint res administra-

56 *Quod ea non posse introrumpere.*) *Ea*, sub audi via, quæ ellipsis videtur ad verbum facere..

57 *Vallum manu scandere.*) Dura locutio: ab recentioribus tamen recepta. Vetustiores libri, *manu scindere*, sicut Græcus interpres, *τὸ ἔρυμα τῃ χειρὶ περιτέμνειν*... Alius codex, *vallum vi conscendere.*

tæ. Ciceronem pro ejus merito, legionemque collaudat: centuriones sigillatim, tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem, testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini, et Cottæ certius ex captivis cognoscit. Postero die, concione habita, rem gestam proponit: milites consolatur, et confirmat: quod detrimentum culpa, et temeritate legati sit acceptum, hoc æquiore animo ferendum docet, quod beneficio Deorum immortalium, et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina lætatio, neque ipsis longior dolor relinquatur. Interim 53
ad Labienum per Rhemos incredibili celeritate de victoria Cæsaris fama perfertur: ut cum ab hibernis Ciceronis millia passuum L. abesset, eoque post horam nonam diei Cæsar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur; quo clamore significatio victoriæ, gratulatioque ab Rhemis Labieno fieret.

CAPUT XXI.

Indutiomarus copias in Treviros reducit. Cæsar, Fabio in hiberna remisso, hiemare statuit circum Samarobrinam. Gallorum motus, et concilia nocturna, quæ ab illis habentur. Cæsar Principes civitatum, quæ Armoricæ dicuntur, terrendo, et cohortando in officio retinet. Cavarinus a Senonibus regno, et domo expellitur. Treviri, et Indutiomarus civitates trans Rhenum pecunias pollicendo sollicitant.

Hac fama ad Treviros perlata, Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, [58] copiasque omnes in Treviros reducit. Cæsar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum III. legionibus circum Samarobrinam trinis hibernis hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliæ extiterant, totam hiemem ipse ad exerci-

58 *Copias in Treviros reducit.*) Non enim in Treviris castra Labieni erant, sed in confinio Trevirorum. *Supra capit.* 12. *sect.* 24.

tum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliæ civitates de bello consultabant, nuntios, legationesque in omnes partes dimittebant; et quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant; nocturnaque in locis desertis concilia habebant, neque ullum totius hiemis tempus intercessit sine sollicitudine Cæsaris, quin aliquem de consiliis, et metu Gallorum nuntium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII. præfecerat, certior et factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, [59] quæ Armoricæ appellantur, oppugnandi sui causa, convenisse; neque longius millibus passuum VIII. ab hibernis suis abfuisse; sed nuntio allato de victoria Cæsaris, discessisse, adeo ut
54 fugæ similis discessus videretur. At Cæsar, principibus cujusque civitatis ad se vocatis, alios territando, cum se scire, quæ fierent, denuntiaret, alios cohortando, magnam partem Galliæ in officio tenuit. Tamen Senones, quæ est civitas in primis firma, et magnæ inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Cæsar apud eos regem constituerat, cujus frater Moritasgus, adventu in Galliam Cæsaris, cujusque majores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, cum ille præsensisset, ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno, domoque expulerunt; et, missis ad Cæsarem satisfaciendi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnium voluntatis commutationem attulit, ut præter Æduos, et Rhemos, quos præcipuo semper honore Cæsar habuit, alteros pro vetere, ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus belli Gallici officiis, nulla fere fuerit civitas non suspecta nobis. Idque adeo haud scio, mirandumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod qui virtute belli omnibus gentibus præ-

59 *Quæ Armoricæ appellantur.*) lib. VII. cap. 27. sect. 75. *eorum* (Celtarum) *consuetudine ita appellari traditur*; quod verbum Celticum esse demonstrat. Maritimæ significantur, quia *armor* est Latine *ad mare.*

ferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut populi Romani imperia perferrent, gravissime dolebant. Treviri vero, atque Indutiomarus totius hiemis 55
nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent: civitates sollicitarent: pecunias pollicerentur: magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transire, "cum se bis expertos *dicerent*, Ariovisti bello, et Tencterorum transitu; non esse fortunam amplius tentaturos.,,

CAPUT XXII.

Indutiomarus delectum habet: et armato concilio indicto, Cingetorigem generum suum, bonis publicatis, hostem judicat: inde in concilio dicit, se per fines Remorum iturum, et Labieni castra oppugnaturum. Labienus nuntiis ad finitimas civitates missis, equitatum convocat. Indutiomarus ad castra Labieni accedit, ejusque milites ad pugnam provocat. Tandem e portis eruptione facta, milites Labieni Indutiomarum insequuntur, et occidunt. Eburones, et Nervii, recognita, discedunt.

Hac spe lapsus Indutiomarus nihilominus copias cogere, exigere a finitimis, equos parare, exules, 60 damnatosque e Gallia magnis præmiis ad se allicere cœpit; ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent; gratiam, atque amicitiam publice, privatimque peterent. Ubi intellexit, ultro ad se 56
veniri; altera ex parte Senones, Carnutesque conscientia facinoris instigari; altera Nervios, Aduaticosque bellum Romanis parare; neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi cœpisset; armatum concilium indicit. Hoc more Gallorum est initium

60 *Damnatosque e Gallia.*) E Gallia propria, aut latius etiam sumpta, ut Treviris solis, ac clientibus illorum opponatur. Quidam recentes libri sine præpositione; at interpres etiam ἐκ πάσης τῆς Γαλατίας.

belli, quo, lege communi, omnes puberes armati convenire coguntur; et qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Cæsaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem judicandum curat; bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronuntiat, accersitum se a Senonibus, et Carnutibus, aliisque compluribus Galliæ civitatibus; huc iter facturum per fines Rhemorum, eorumque agros populaturum, ac priusquam id faciat, castra Labieni oppugnaturum: quæque fieri velit, præ-
57 cipit. Labienus, cum et loci natura, et manu munitissimis castris sese contineret, de suo, ac legionis periculo nihil timebat, sed ne quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige, atque ejus propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique convocat. Iis certam diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris ejus vagabatur; alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi, aut territandi causa. Equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat: timorisque opinionem, quibuscumque
58 poterat rebus, augebat. Cum majore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos accersendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari, aut ad Treviros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Indutiomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit. Equites tela conjiciunt, et magna contumelia verborum nostros ad pugna evocant. Nullo a nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi, ac dissipati discedunt: subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit: præcipit, atque interdicit, perterritis hostibus, atque in fugam conjectis, quod fore, sicut accidit, videbat, omnes unum peterent Indutiomarum,

neu quis quemquam prius vulneraret, quam illum interfectum videret; quod, mora reliquorum, illum spatium nactum effugere nolebat. Magna proponit iis, qui occiderint, præmia. Summittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna; et, cum unum omnes peterent, [61] in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur, caputque ejus refertur in castra. Redeuntes equites, quos possunt, consectantur, atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum, et Nerviorum, quæ convenerant, copiæ discedunt, paulloque habuit post id factum Cæsar quietiorem Galliam.

61 *In ipso fluminis vado.*) Hiberna Labieni *in Rhemis* erant, *in confinio Trevirorum*, ut supra cap. 12. sect. 24. definiuntur: Rhemos autem Mosa divisit a Treviris, quod Cluverius II. 14. probavit.

C. JULII CÆSARIS COMMENTARIORUM *DE BELLO GALLICO* LIBER SEXTUS.

CAPUT I.

Cæsar per legatos celeriter delectum habet, adjuvante Cn. Pompejo. Treviri imperium deferunt ad propinquos Indutiomari. Hi finitimos, Germanosque sollicitant, Ambiorige sibi socio adjuncto. Cæsar rebus cognitis, in fines Nerviorum contendit; quibus in deditionem acceptis, legiones in biberna reducit.

1 Multis de causis Cæsar majoren Galliæ motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Rheginum, T. Sextium legatos, delectum habere instituit; simul ab Cn. Pompejo proconsule petit, quoniam ipse [1] ad urbem cum imperio [2] Reipublicæ causa maneret, [3] quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire, et ad se proficisci juberet:

1 *Ad urbem cum imperio.*) Ad urbem, quia proconsul erat Pompejus, nec vero in provincia, quam per legatos regebat. Adi quæ ad Cic. lib. III. ep. VIII. pr. notavimus.

2 *Reipublicæ causa.*) Rei frumentariæ causa, quam Tiberis exundatio corruperat. Dion. Cassius, lib. XXXIX. pag. 119. *ὁ Πομπήιως κατά τήν τοῦ σίτου πρόνοιαν εκδημήσας.*

3 *Quos consulis sacramento rogavisset.*) Quidam conjiciunt *consul*: alius *consul iis* divise legendum esse: sed nec *consulis sacramento* male, id est, in quod consul adigebat. Formula sacramenti est apud Livium XXII. 38. Dicendi formula, *sacramento rogare* apud eumdem XXXII. 26. XXXV. 2. XL. 26. Festus dixit *sacramento interrogari*, quia interrogando exigebatur. Ei opponitur *dicere sacramentum*, Cæsar Civ. I. seu *dicere sacramento*, cap. 37. sect. 86.

magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem
Galliæ existimans, tantas videri Italiæ facultates, ut
si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo
id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adauge-
ri copiis posset. Quod cum Pompejus et Reipubl. et
amicitiæ tribuisset, celeriter confecto per suos delectu,
tribus ante exactam hiemem et constitutis, et addu-
ctis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero,
quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate, et co-
piis docuit, quid populi Romani disciplina, atque opes
possent. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad ejus 2
propinquos a Treveris imperium defertur. Illi finitimos,
atque Germanos sollicitare, et pecuniam polliceri non
desistunt. Cum ab proximis impetrare non possent, ul-
teriores tentant: inventis nonnullis, civitates jureju-
rando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia ca-
vent. Ambiorigem sibi societate, et fœdere adjungunt.
Quibus rebus cognitis, Cæsar, cum undique bellum pa-
rari videret, Nervios, Aduaticos, ac Menapios, ad-
junctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis; 4
Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus,
finitismisque civitatibus consilia communicare; a Tre-
viris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius
sibi de bello cogitandum putavit. Itaque, nondum hie- 3
me confecta, proximis IV. legionibus coactis, de im-
proviso in fines Nerviorum contendit; et priusquam illi
aut convenire, aut profugere possent, magno pecoris,
atque hominum numero capto, atque ea præda mili-
tibus concessa, vastatisque agris, in deditionem venire,
atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto ne-
gotio, rursus legiones in hiberna reduxit.

4 *Senones ad imperatum.*) Græcus οἱ Σενόνες κατὰ τὸ ἐκείνοις παραγγελθέν. Eodem sensu Cicero lib. IX. epist. XXV. Pæto scribit; *nunc ades ad imperandum.* Lege ibi interpretes. De Senonibus mox cap. 3.

CAPUT II.

Cæsar concilium in Lutetiam Parisiorum transfert, indeque contra Senones proficiscitur. Hi, propter tentatum defectionem, legatos ad Cæsarem mittunt veniam poscentes, quam impetrant. Porro Cæsar bellum in Treviros meditatur, et Ambiorigem; prius tamen contra Menapios contendit. Hi coacti legatos ad Cæsarem de pace mittunt.

4 Concilio Galliæ primo vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui [5] præter Senones, Carnutes, Trevirosque venissent, initium belli, ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoria conjunxerant: sed ab hoc consilio abfuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronuntiata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire: conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos nuntiatur. Necessario sententia desistunt, legatos deprecandi causa ad Cæsarem mittunt. Adeunt per Æduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Cæsar, petentibus Æduis, dat veniam, excusationemque accipit, quod æstivum tempus instantis belli, non quæstionis esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Æduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos, obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Rhemis, quorum erant in clientela. Eadem ferunt responsa. Peragit concilium
5 Cæsar, equitesque imperat civitatibus. Hac parte Galliæ pacata, totus et mente, et animo in bellum Trevirorum, et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis

5 *Præter Senones.*) Senones supra Icaunæ, et Sequanæ confluentes, in meridiem vergunt a Parisiis. Urbs illorum *Agendicum*, deinde populi nomine *Senones* dicta; nunc *Sens*.

motus existat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem prælio non esse certaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus, silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Cæsarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat; item per Treviros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Hæc prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacessendum, ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta [6] ad Labienum in Treviros mitti, duasque legiones ad eum proficisci jubet. Ipse cum legionibus expeditis v. in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci præsidio freti, in silvas, paludesque confugiunt; suaque eodem conferunt. Cæsar par- 6
titis copiis cum C. Fabio legato, et M. Crasso quæstore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito, ædificia, vicosque incendit, magno pecoris, atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum, pacis petendæ causa, mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut ejus legatos finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Comium Attrebatem cum equitatu, custodis loco, in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

6 *Ad Labienum in Treviros.*) Ergone promoverat castra, quæ in Rhemis habuerat, in confinio Trevirorum, lib. v. cap. 13. sect. 25. Adi dicta ad lib. v. cap. 22. sect. 58.

CAPUT III.

Treviri Labienum adoriri parant, is non procul ab hostibus castra munit; paullo post motis castris milites ad pugnam hortatur, prælioque commisso hostes fugiunt. Inde civitatis receptæ imperium Cingetorigi traditur.

Dum hæc a Cæsare geruntur, Treviri magnis coa- 7
ctis peditatus, equitatusque copiis, Labienum cum una

legione, quæ in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant. Jamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Cæsaris cognoscunt. Positis castris ab eis millibus passuum xv. auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, v. cohortium præsidio impedimentis relicto, cum xxv. cohortibus, magnoque equitatu contra hostem proficiscitur, et M. passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum, atque hostem [7] difficili transitu flumen, ripisque præruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in concilio palam, "quoniam Germani appropinquare dicuntur, sese suas, exercitusque fortunas in dubium non devocaturum, et postero die prima luce castra moturum." Celeriter hæc ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitum numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus noctu tribunis milit., [8] primisque ordinibus convocatis, quid sui consilii sit, proponit, et quo facilius hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu, et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugæ similem profectionem efficit. Hæc quoque per exploratores ante lucem in tanta propinquitate ca-
8 strorum ad hostes deferuntur. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, cum Galli cohortati inter se, "ne speratam prædam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium exspectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, præsertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant:" flumen transire, et iniquo loco prælium committere non dubitant. Quæ fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret [9]

7 *Difficili transitu flumen.*) Quoniam castrorum locus non satis certus, ut ad cap. 5. sect. 4. dubitavimus; neque flumen hoc licebit ex pluribus designare.

8 *Primis ordinibus convocatis.*) Centurionibus primorum ordinum. Vide lib. 5. c. 13. sect. 28.

9 *Eadem usus simulatione itineris.*) ITINERIS, discessus, recessionis, fugæ similis, ut non sit quod Fulvius *timoris* malit. Hoc Labieni stratagema Frontinus laudavit lib. 2. cap. 5. n. 20.

eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum præmissis paululum impedimentis: "Habetis, *inquit*, milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito, atque iniquo loco tenetis: præstate eamdem nobis ducibus virtutem, quam sæpenumero imperatori præstitistis: eum adesse, et hæc coram cernere existimate." Simul signa ad hostem converti, aciemque dirigi jubet, et paucis turmis præsidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes jaciunt. Illi, ubi præter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt, ac primo concursu in fugam conjecti, proximas silvas petiverunt, quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recipit. Nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus, atque imperium est traditum.

CAPUT IV.

Ponte supra Rhenum Cæsaris jussu facto, exercitus transducitur. Ubii legatos ad Cæsarem mittunt; porro ab iisdem Cæsar certior fit, Suevos, qui auxilia Treviris miserant, exercitum cogere. Cæsar Ubiis imperat, ut cognoscant, quænam a Suevis gerantur, quod prompte faciunt.

Cæsar postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit, quarum erat 9
altera, quod auxilia contra se Treviris miserant, altera, ne Ambiorix receptum ad eos haberet. His constitutis rebus, [10] paulum supra eum locum, quo antea exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota, atque

10 *Paulum supra eum locum.*) Prior pons in Ubiis fuit, ut ad lib. IV. cap. 10. sect. 19. ostendimus; hic autem factus in Treveris, sect. 6.

instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur: firmo in Treviris præsidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur; reliquas copias, equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant, atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant, "neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem læsam. *Petunt, atque orant*, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum, innocentes pro nocentibus pœnas pendant. Si amplius obsidum velit, dare pollicentur." Cognita Cæsar causa, reperit ab Suevis auxilia missa esse, Ubiorum satisfactionem accipit, aditus, viasque in
10 Suevos perquirit. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes in unum locum copias cogere, atque iis nationibus, quæ sub eorum sunt imperio, denuntiare, ut auxilia peditatus, equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit. Ubiis imperat, ut pecora deducant, suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans barbaros, atque imperitos homines, inopia cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci. Mandat, ut crebros exploratotes in Suevos mittant, quæque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt, et paucis diebus intermissis referunt: "Suevos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerant, cum omnibus suis, sociorumque copiis, quas coegissent, penitus ad extremos fines sese recepisse. Silvam esse ibi infinitæ magnitudinis, [11] quæ appellatur Bacenis: hanc longe introrsus pertinere, et pro nativo muro objectam, Cheruscos a Suevis, Suevosque a Cheruscis injuriis, incursionibusque prohibere: ad ejus initium silvæ Suevos adventum Romanorum exspectare constituisse."

11 *Quæ appellatur Bacenis.*) Græcus Βωκένυη. Pars fuit magnæ Herciniæ, et quia in extremis Cattorum, a quibus Cheruscos inter Visurgim, et Albim populos sejungit, non videtur longius ab illis reliquiis, quas hodieque *den Haartz* appellamus.

CAPUT V.

Describuntur Galliæ mores. Omnes Galliæ civitates in duas partes divisæ principes suos habent. Alterius quidem partis sunt Ædui; alterius vero Sequani; qui adventu Cæsaris in Galliam dimittunt principatum, quem Rheni consequuntur. Eorum, qui in bonore sunt apud Gallos, duo sunt genera, alterum Druidum, equitum alterum: multa alia præterea ad utrumque genus pertinentia narrantur.

Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliæ, Germaniæque moribus, et quo differant eæ nationes inter sese, proponere. "In Gallia non solum in omnibus civitatibus, atque pagis, partibusque, sed pæne etiam in singulis domibus factiones sunt: earumque factionum sunt principes, qui summam auctoritatem eorum judicio habere existimantur, quorum ad arbitrium, judiciumque summa omnium rerum, consiliorumque redeat. Idque ejus rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret. Suos enim opprimi quisque, et circumveniri non patitur; neque aliter si faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. „Hæc eadem ratio est in summa totius Galliæ. Namque omnes civitates in duas partes divisæ sunt. Cum Cæsar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Ædui, alterius Sequani. Ii cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Æduis, magnæque eorum erant clientelæ, Germanos, atque Ariovistum sibi adjunxerant, eosque ad se [12] magnis jacturis, pollicitationibusque produxerant. Præliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Æduorum interfecta, tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientum ab Æduis ad

11 (margin, beside first line of paragraph); 12 (margin, beside "Cum Cæsar in Galliam venit")

12 *Magnis jacturis, pollicitationibusque.*) Interpres δωρεαῖς, una voce utramque latinam complexus. Jacturæ, largitiones cum damno largientis factæ. Noster Civil. III. extremo; *de principatu controversia apud milites largitiones auxit, magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat.*

se transducerent; obsidesque ab iis principum filios acciperent; et publicè jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent, Galliæque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus auxilii petendi causa Romam ad Senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Cæsaris facta commutatione rerum, obsidibus Æduis redditis veteribus clientelis restitutis, novis per Cæsarem comparatis, quod ii, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione, atque imperio æquiore se uti videbant, reliquis rebus eorum gratia, dignitateque amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Rhemi successerant, quos quod adæquare apud Cæsarem gratia intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Æduis conjungi poterant, se Rhemis in clientelam dederant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam, et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Ædui, secundum locum dignitatis Rhemi obtinerent.
13 "In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam plebs pæne servorum habetur loco, quæ per se nihil audet, et nulli adhibetur consilio. Plerique, cum aut ære alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus. In hos eadem omnia sunt jura, quæ dominis in servos. Sed de his duobus generibus [13] alterum est Druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica, ac privata procurant, religiones interpretantur. Ad hos magnus adolescentium numerus disciplinæ causa concurrit; magnoque ii sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis, privatisque constituunt; et si quod est admissum faci-

13 *Alterum est Druidum.*) Quos Cæsar laxe vocat *Druides*, alii in tria genera dispescunt, *Bardos*, qui hymnos, et carmina tractent: et *Vates* (Οὐάτεις Strabo) qui sacrificia obeant: et *Druides* proprios, qui circa philosophiam, moralem præsertim, versentur. Vide Strab. xv. pag. 186. et Lucan. lib. I. vers. 448. seqq.

nus, si caedes facta, si de haereditate, de finibus controversia est, iidem decernunt: praemia, poenasque constituunt: si quis aut privatus, aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum, ac sceleratorum habentur; ab iis omnes decedunt; aditum eorum, sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant; neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si quis ex reliquis excellit dignitate, succedit. At, si sunt plures pares suffragio Druidum adlegitur; nonnumquam etiam de principatu armis contendunt. Ii certo anni tempore in finibus Carnutum, quae [14] regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt, eorumque judiciis, decretisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse existimatur. Et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo, discendi causa, proficiscuntur. Druides a bello abesse 14
consueverunt, neque tributa una cum reliquis pendunt, militiae vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a propinquis, parentibusque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque nonnulli annos vicenos in disciplina permanent; neque fas esse existimant ea literis mandare, cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, [15] Graecis literis utantur. Id mihi duabus de causis instituisse videntur, quod neque in vulgus disciplinam efferri velint, neque eos, qui discunt, li-

14 *Regio totius Galliae media.*) Laxe etiam haec medietas accipienda; sicut umbilicus terrae in Delphis, quem Graeci crediderunt. Vide Notit. O. A. lib. 1. cap. 4.

15 *Graecis literis utantur.*) Quamvis interpres etiam ἑλληνικοῖς reddiderit; tamen Hotmanus, et Dion. Vossius hanc vocem *Graecis* eliminandam censent. Potest tamen etiam retineri; ut explicatio ex lib. 1. cap. 16. sect. 29. repetatur.

teris confisos, minus memoriæ studere; quod fere plerisque accidit, ut præsidio literarum diligentiam in perdiscendo, ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed [16] ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa præterea de sideribus, atque eorum motu, de mundi, ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de Deorum immortalium vi, ac potestate disputant, et juventuti tradunt.

15 Alterum genus est equitum. Ii, cum est usus, atque aliquod bellum incidit, (quod ante Cæsaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent) omnes in bello versantur; atque eorum ut quisque est genere, copiisque amplissimus, ita plurimos circum se [17] ambactos, clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

16 Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus, atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in præliis, periculisque versantur, aut [18] pro victimis homines immolant, aut se immolaturos vovent, administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod pro vita hominis, nisi vita hominis reddatur, non posse aliter Deorum immortalium numen placari arbitrantur: publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent; quibus

16 *Ab aliis post mortem transire.*) Hæc ipsa est μετεμψύχωσις: quam an Pythagoras a Druidibus acceperit, an hi a Pythagora, incertum. Alexander tamen, Pythagoricus scriptor, tradit apud Clementem Alexandrinum lib. I. Strom. pag. 304. Pythagoram *Gallorum etiam auditorem fuisse.*

17 *Ambactos, clientesque.*) Posteriore verbo explicatur prius. Cæsari certe clientes sunt ambacti. Alibi servi, apud Ennium. Vet. Gloss. Ambactus δοῦλος μισθωτὸς ὡς Ἔννιος: quod etiam videtur Festus dixisse; sed interpolavit Paullus, ut genuina lectio ex glossa restituenda sit.

18 *Pro victimis homines immolant.*) Lactantium I. 21. 3. Galli Esum, atque Teutatem humano cruore placabant, quod etiam Lucanus lib. I. vers. 444. seq. confirmat.

succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto, aut latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur. Sed cum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt. [19] Deum 17
maxime Mercurium colunt. Hujus sunt plurima simulacra; hunc omnium inventorem artium ferunt; hunc viarum, atque itinerum ducem; hunc ad quæstus pecuniæ, mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Appollinem, et Martem, et Jovem, et Minervam. De his eamdem fere, quam reliquæ gentes, habent opinionem; Appollinem morbos depellere; Minervam operum, atque artificiorum initia tradere; Jovem imperium cœlestium tenere; Martem bella regere. Huic, cum prælio dimicare constituerunt, ea, quæ bello ceperunt, [20] plerumque devovent. Quæ superaverint, animalia capta immolant; reliquas res in unum
locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum ex- 18
tructos cumulos locis consecratis conspicari licet. Neque sæpe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est. Galli se omnes ab Dite patre prognatos prædicant: idque ab Druidibus proditum dicunt: ob eam caussam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt: et dies natales, et mensium, et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitæ institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverint, ut munus militiæ sustinere possint, palam ad se adire non patiantur; filiumque puerili ætate in publico, in conspectu patris assistere, turpe ducunt. Viri quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex

19 *Deum maxime Mercurium.*) Plures Deum legunt, et Græcus θεῶν, quia et Tacitus German. cap. 9. Deorum maxime Mercurium colunt. Sed an id Cæsaris dictio ferat, dubitat D. Vossius, et quarto casu mavult legi, præsertim quod inscriptiones hoc peculiare Mercurio tribuant DEO MERCURIO.

20 *Plerumque devovent.*) Hoc et solemne Capuanis fuit. Tacit. XIII. 56. 3.

suis bonis, æstimatione facta, cum dotibus commu-
nicant. Hujus omnis pecuniæ conjunctim ratio habetur,
fructusque servantur. Uter eorum vita superarit, ad
eum pars utriusque cum fructibus superiorum tempo-
19 rum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitæ
necisque habent potestatem: et cum paterfamilias illu-
striore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt:
et de morte, si res in suspicionem venit, de uxoribus
in servilem modum quæstionem habent: et, si compe-
tum est, igni, atque omnibus tormentis excruciatas in-
terficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica,
et sumptuosa; omniaque, quæ vivis cordi fuisse arbi-
trantur, in ignem inferunt, etiam animalia; ac paullo
supra hanc memoriam servi, et clientes, quos ab iis
dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, una
20 cremabantur. Quæ civitates commodius suam Rem-
publ. administrare existimantur, habent [21] legibus san-
21 ctum, si quis quid de Republ. a finitimis rumore, aut
fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum
quo alio communicet, quod sæpe homines temerarios,
atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus
impelli, et de summis rebus consilium capere cogni-
tum est. Magistratus, quæ visa sunt, occultant: quæ-
que esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De
Republ. nisi per concilium loqui non conceditur."

21 *Legibus sanctum.*) Id est, libri habent: castigatiores au-
sancitum, ut veteres quidam tem *sanctum*.

CAPUT VI.

Germaniæ mores describuntur, tum ea, quæ ad eorum religionem, judicia, dignitates, rem bellicam spectant. Loca circa silvam Herciniam fertilissima perhibentur, in qua multa animalia nascuntur nobis omnino ignota.

21 Germani multum ab hac consuetudine differunt.
"Nam neque Druides habent, qui rebus divinis præ-
sint; neque sacrificiis student. Deorum numero eos

solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus aperte juvantur, Solem, et Vulcanum, et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consistit. Ab parvulis labori, ac duritiei student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali vires, nervosque confirmari putant. Intra annum vero xx. feminæ notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus. Cujus rei nulla est occultatio; quod et promiscue in fluminibus perluuntur, et pellibus, aut [22] parvis rhenonum tegumentis utuntur, magna corporis parte nuda. Agriculturæ non student; ma- 22
jorque pars victus eorum in lacte, et caseo, et carne consistit: neque quisquam agri modum certum, aut fines proprios habet; sed magistratus, ac principes in annos singulos gentibus, cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum eis, et quo loco visum est, attribuunt agri, atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt causas; ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora, atque æstus vitandos ædificent; ne qua oriatur pecuniæ cupiditas, qua ex re factiones, dissensionesque nascuntur; ut animi æquitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis æquari videat. Ci- 23
vitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope se audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinæ incursionis timore sublato. Cum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert, magistratus, qui eo bello præsint, ut vi-

22 *Parvis rhenorum tegumentis.*) Varroni 4. 35. de LL. *rheno* peregrinum est vocabulum. Isidorus Orig. XXIX. 23. *Rhenones sunt velamina humerorum, et pectoris usque ad umbilicum, atque intortis villis adeo hispida, ut imbres respuant.* Addit ex Sallustii Hist. fragmentum: *Germani intectum rhenonibus corpus tegunt.* Sidonius lib. 4. epist. XX. *clausa bullatis latera rhenonibus.* Et Servius ad III. Georg. 183. *ut Sallustius dicit in Historiis vestes de pellibus rhenones vocantur.*

tæ, necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus communis est magistratus, sed principes regionum, atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quæ extra fines cujusvis civitatis fiunt; atque ea juventutis exercendæ, ac desidiæ minuendæ causa fieri prædicant. Atque, ubi quis ex principibus in concilio se dixit ducem fore, ut qui sequi velint, profiteantur; consurgunt ii, qui et causam, et hominem probant, suumque auxilium pollicentur, atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum, ac proditorum numero ducuntur; omniumque rerum iis postea fides abrogatur. Hospites violare, fas non putant: qui quaque de causa ad eos venerunt, ab injuria prohibent, sanctosque habent, iisque omnium
24 domus patent, victusque communicatur. „ Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, et ultro bella inferrent, ac, propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca circum Herciniam silvam (quam [23] Eratostheni, et quibusdam Græcis fama notam esse video, quam illi Orciniam appellant) [24] Volcæ Tectosages occuparunt, atque ibi consederunt: quæ gens ad hoc tempus iis sedibus se continet, summamque habet justitiæ, et bellicæ laudis opinionem; nuncque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent; eodem victu, et cultu corporis utuntur. Gallis autem propinquitas, et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam, atque usum largitur; paulatim assuefacti superari, multisque victi præliis ne se quidem ipsi cum illis
25 virtute comparant. Hujus Herciniæ silvæ, quæ supra

23 *Eratbosteni, et aliis q.*) Eratosthenes geographus, cujus sæpe Strabo mentionem fecit. Quod sequitur aliis, a Cluverio est Serm. p. 702. quia et ipse Eratosthenes Græcus fuit.

24 *Volcæ Tectosages.*) Galli genere, quorum ut colonia in Asiam venit, ita facilius in vicinam Germaniam deduci potuit. Male quidam libri, vulgo Tectosages. Græcus interpres: οἶτε βόλκαι καὶ οἱ Τεκτόσαγες. Sed abundat καὶ, quia non diversi sunt, sed genus Volcarum Tectosages.

demonstrata est, latitudo IX. dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, et Nemetum, et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines [25] Dacorum, et Anartium. Hinc se flectit sinistrorsus, diversis a flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. Neque quisquam est hujus Germaniæ, qui se adisse ad initium ejus silvæ dicat, cum dierum iter LX. processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quæ reliquis in locis visa non sint; ex quibus quæ maxime differant ab cæteris, et memoriæ prodenda videantur, hæc sunt. [26]
"Est bos cervi figura, cujus a media fronte inter aures unum cornu existit excelsius, magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo sicut palmæ, ramique late diffunduntur. Eadem est feminæ, marisque natura, eadem forma, magnitudoque cornuum. Sunt item, quæ appellantur [27] Alces. Harum est consimilis capreis figura, et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt, mutilæque sunt cornibus, et [28] crura sine nodis, articulisque habent, neque quietis causa procumbunt, neque, si quo afflictæ casu conciderint, erigere sese, aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus. Ad eas se applicant, atque ita paullum modo reclinatæ quietem capiunt; quarum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo

25 *Dacorum, et Anartium.*) Datis a septemtrione continui Anartes, sive Anati, Ptolemæo III. 8. designante, cui Ἀ'ναρτοι dicuntur.

26 *Est bos cervi figura.*) Vulgo bisontem interpretantur. Plinius VIII. 15. jubatos bisontes dixit. Seneca Hippolyto v. 64. villosos: neuter de cornu, sicut nec Cæsar de juba, aut villis. Videtur Cæsar ex fama potius, quam quod ipse viderit, hæc animalia descripsisse.

27 *Alces, consimilis capreis figura.*) CAPREIS Salmasius Exerc. Pl. p. 164. emendavit. Vulgo capris. Sed et in harum explicatione dissensus est. Pausaniæ ἀλκὴ alce est media inter cervum, et camelum specie, Beot. cap. 21. Plinius dicto loco: Alces, ut proceritas aurium, et cervicis distinguat, jumento similis.

28 *Crura sine nodis.*) Plinio ibidem non alces, sed *achlis*, sive *machlis* animal haud dissimile alci, est nullo suffraginum flexu.

se recipere consueverit, omnes eo loco aut a radicibus subruunt, aut accidunt arbores, tantum ut summa species earum stantium relinquatur. Huc cum se ex consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affli-
28 gunt, atque una ipsæ concidunt. Tertium est genus eorum, [29] qui Uri appellantur. Iii sunt magnitudine paullo infra elephantos; specie, et colore, et figura tauri. Magna vis est eorum, et magna velocitas. Neque homini, neque feræ, quam conspexerint, parcunt. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant adolescentes, atque hoc genere venationis exercent; et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quæ sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines, et mansuefieri, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, figura, et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Hæc studiose conquisita ab labris argento circumcludunt; atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.,,

29 *Qui uri appellantur.*) Plinius ante dicto loco: *gignit Germania excelenti vi, et velocitate uros*, Hos æque ac bisontes, *feros boves* vocat, et a bubalis distinguit Seneca Hippolyto v. 6.
Tibi villosi terga bisontes,
Latisque feri cornibus uri.

CAPUT VII.

Cæsar ultimam pontis partem rescindit, ut auxilia barbarorum tardet, ibique ad præsidium reliquit C. Volcatium Tullum; ipse vero ad bellum contra Ambiorigem proficiscitur; cujus adventu cognito Ambiorix fugit.

29 Cæsar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturæ student, constituit non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis, quæ [30] ripas Ubiorum

30 *Ripas Ubiorum.*) Adhuc in Germania barbara, et dextra Rheni ripa colentium; nondum transducterum.

contingebat, in longitudinem pedum. cc. rescindit, atque
in extremo ponte turrim tabulatorum IV. constituit,
præsidiumque cohortium XII. pontis tuendi causa ponit:
magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco, præ-
sidioque C. Volcatium Tullum adolescentem præfecit:
ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum
Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, „quæ est
totius Galliæ maxima, atque ab ripis Rheni „ finibus-
que Trevirorum ad Nervios pertinet „ [31] millibusque
amplius L. in longitudinem patet," L. Minucium Ba-
silum cum omni equitatu præmittit; si quid celerita-
te itineris, atque opportunitate temporis proficere pos-
sit, monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua
ejus adventus procul significatio fiat. Sese confestim 30
subsequi dicit. Basilus, ut imperatum est, facit; celeri-
ter, contraque omnium opinionem confecto itinere mul-
tos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio
ad Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis
equitatibus esse dicebatur. Multum cum in omnibus re-
bus, tum in re militari fortuna potest: nam sicut ma-
gno accidit casu, ut in ipsum incautum, atque impara-
tum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus
videretur, quam fama, ac nuntiis afferretur: sic ma-
gnæ fuit fortunæ, omni militari instrumento, quod cir-
cum se habebat, erepto, rhedis, equisque comprehen-
sis, ipsum [32] effugere mortem. Sed hoc eo factum est,
quod, ædificio circumdato silva, „(ut sunt fere domi-
cilia Gallorum, qui, vitandi æstus causa, plerumque
silvarum, ac fluminum petunt propinquitates)" co-
mites, familiaresque ejus angusto in loco equitum no-
strorum vim paulisper sustinuerunt. Iis pugnantibus, il-
lum in equum quidam ex suis intulit. Fugientem silvæ
texerunt. Sic ad subeundum periculum, et ad vitandum,

31 *Millibus amplius* L. *in longit.*) *Quinquaginta* ex Orosii vetustis lib. et hist. Miscellan. Valesius legit Not. Gall. p. 37. quod ante ipsum etiam Cluverius observaverat: et confirmat D. Vossius. Vulgo legebatur D. id est, quingentis, quod nimium est. Græcus hæc de magnitudine silvæ prætermisit.

32 *Effugere mortem.*) Videtur vox *mortem* a librario adjecta, quod plures observarunt, etiam D. Vossius.

31 multum fortuna valuit. Ambiorix copias suas judicio ne non conduxerit, quod prælio dimicandum non existimaverit, an tempore exclusus, et repentino equitum adventu prohibitus fuerit, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est. Sed certe, clam dimissis per agros nuntiis, sibi quemque consulere jussit, quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit. Qui proximi Oceano fuerunt, ii in insulis sese occultaverunt: quas æstus efficere consuerunt. Multi ex suis finibus egressi, se, suaque omnia alienissimis crediderunt.

CAPUT VIII.

Cativulcus se interimit. Segni, et Condrusi legatos ad Cæsarem mittunt, ne ipsi credantur in hostium numero. Cæsar impedimenta ad Atuatucam confert, et Q. Tullium Ciceronem ad præsidium cum legione relinquit. T. Labienus in Menapiorum, et Trebonius in Aduaticorum fines proficiscuntur Cæsaris jussu, qui flumen Scaldim petit, quo ierat Ambiorix.

Cativulcus rex dimidiæ partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, ætate jam confectus, cum laborem aut belli, aut fugæ ferre non posset, omnibus [33] precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, [34] taxo, cujus magna in Gallia, Germaniaque copia est, se exanimavit. Se-
32 gni, Condrusique, ex gente, et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones, Trevirosque, legatos ad Cæsarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, causam esse unam judicaret: nihil se de bello cogitasse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Cæsar explorata re quæstione captivorum, si qui ad eos Eburones

33 *Precibus detestatus.*) Diris imprecationibus: quod ex verbo detestatus clarum est. Horatio II. Satyr. VI. 30. iratæ preces sunt.

34 *Taxo se exanimavit.*) Et succus, et fructus hujus arboris lethiferi dicuntur esse.

ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum ad [35] Atuatucam contulit: id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius, atque Auruncułejus hiemandi causa consederant. Hunc cum reliquis rebus locum probabat Cæsar; tum quod superioris anni munitiones integræ manebant, ut militum laborem sublevaret. Præsidio impedimentis legionem XIV. reliquit, unam ex iis III. quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni, castrisque Q. Tullium Ciceronem præfecit, ducentosque equites attribuit. Partito exercitu, T. 33
Labienum cum legionibus III. ad Oceanum versus in eas partes, quæ Menapios attingunt, proficisci jubet. C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quæ Aduaticis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus [36] ad flumen Scaldim, quod influit in Mosam, extremasque Arduennæ partes ire constituit; quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens post diem VII. sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quæ in præsidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. Labienum, Treboniumque hortatur, si Reipubl. commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud initium belli capere possint.

35 *Atuatucam.*) Postea urbs ex castello facta adsumpsit gentis nomen Tungri, Tengem.

36 *Ad flumen Scaldim, quod influit in Mosam.*) Interpres Σάβιν, Sabini, nunc Sambre, atque ita expeditæ rationes sunt. Qui *Scaldim* tuentur, vel errasse Cæsarem dicunt, vel aliam nunc faciem horum fluminum, mersa forte terræ parte, per quam Scaldis ad Mosam decurrerit.

CAPUT IX.

Milites dispersi vallem quamdam, et silvestria loca ad præsidium, et defensionem occupant. Cæsar nuntios ad finitimos dimittit, quos convocat ad deripiendos Eburones.

34 Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non præsidium, non oppidum, quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita spem præsidii, aut salutis aliquam offerebat, consederat. Hæc [37] loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat universis ab perterritis, ac dispersis periculum accidere) sed in singulis militibus conservandis: quæ tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et prædæ cupiditas multos longius evocabat, ac silvæ incertis, occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendæ plures manus, diducendique erant milites. Si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio, et consuetudo exercitus Rom. postulabat, locus ipse erat præsidio barbaris, neque ex occulto insidiandi, et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur: ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo detrimento militum noceretur. Cæsar ad finitimas civitates nuntios dimittit. Omnes evocat spe prædæ ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionariorum periclitetur: simul, ut magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, [38] stirps, ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

37 *Loca vicinitatibus nota.*) Vicinis accolis, μετωνυμικῶς.

38 *Stirps, ac nomen civitatis tollatur.*) Civitas, gens, populus Eburonum, quorum ne nomen quidem superstes mansit: qui ex stirpe reliqui in Tungrorum nomen concesserunt.

CAPUT X.

Germani intelligunt, Eburones diripi. Sicambri Rhenum transeunt, et Eburonum fines adeunt, inde ad Atuatucam contendunt, ubi sunt impedimenta Romanorum. Germani in Ciceronis castra irrumpunt, ex quo magna perturbatio, et timor in castris cooritur.

Hæc in omnibus Eburonum partibus gerebantur, 35
diesque appetebat VII., quem ad diem Cæsar ad impedimenta, legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis, ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quæ parvam modo timoris causam afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad prædam evocari. Cogunt equitum II. millia Sicambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tencteros, atque Usipetes, supra docuimus. Transeuntes Rhenum navibus, ratibusque, XXX. millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, præsidiumque ab Cæsare relictum, primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati præda longius procedunt. Non hos palus in bello, latrociniisque natos, non silvæ morantur: quibus in locis sit Cæsar, ex captivis quærunt: profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: „Quid vos, *inquit*, hanc miseram, ac tenuem sectamini prædam, quibus jam licet esse fortunatissimis? III. horis ad Atuatucam venire potestis: huc omnes fortunas exercitus Romanorum contulit. Præsidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat.“ Oblata spe Germani, quam nacti erant, prædam in occulto relinquunt; ipsi ad Atuatucam contendunt, usi eodem duce, cujus hæc indicio cognoverant. Cicero, qui per 36
omnes superiores dies præceptis Cæsaris summa dili-

gentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset: VII. die diffidens, Cæsarem de numero dierum fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de ejus reditu fama afferebatur, simul, eorum permotus vocibus, qui illius patientiam pene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret, nullum hujusmodi casum exspectans, quo IX. oppositis legionibus, maximoque equitatu, dispersis, ac pene deletis hostibus, in millibus passuum III. offendi posset, V. cohortes frumentatum in proximas segetes mittit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus ægri relicti, ex quibus, qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC. sub vexillo una mittuntur: magna præterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quæ
37 in castris subsederat, facta potestate, sequitur. Hoc ipso tempore, et casu Germani equites interveniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab Decumana porta in castra irrumpere conantur; nec prius sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut [39] qui sub vallum tenderent mercatores, recipiendi sui non haberent facultatem. Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur hostes ex reliquis partibus, si quem aditum reperire possent. Ægre nostri portas tuentur. Reliquos aditus locus ipse per se, munitioque defendit. „Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quærit, neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius jam capta castra pronuntiat, alius deleto exercitu, atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique [40] novas sibi ex loco religiones fingunt, Cottæque, et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello,

39 *Qui sub vallum tenderent.*) Tentoria haberent. Virgil. Æn. II. vers. 29.
Hic sævus tendebat Achilles. Curtius X. 7. extr. *Excedere urbe, et tendere in campo.*

40 *Novas religiones.*) Metus, et mala omnia ex loco infausto.

ante oculos ponunt." Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus præsidium. Perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

CAPUT XI.

Publius Sextius Baculus æger in præsidio relictus inimicorum impetum sustinet. Adventu eorum, qui frumentatum ierant, barbari ab oppugnatione desistunt, sed cognito parvo numero, iterum impetum faciunt: sed tamen desperata expugnatione Rhenum transeunt, remanente magno in castris terrore, quem tamen Cæsaris adventus aufert.

Erat æger in præsidio relictus P. [41] Sextius Bacu- 38
lus, qui primum pilum apud Cæsarem duxerat, cujus mentionem superioribus præliis fecimus; ac diem jam v. cibo caruerat. Hic diffisus suæ, ac omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis, atque in porta consistit. Sequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quæ in statione erat. Paulisper prælium una sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: deficiens ægre [42] per manus tractus servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant, tantum in munitionibus consi-
stere audeant, speciemque defensorum præbeant. Inte- 39
rim, confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt, præcurrunt equites: quanto res sit in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quæ perterritos recipiat. Modo conscripti, atque usus militaris imperiti, ad tribunum milit. centurionesque ora convertunt: quid ab eis præcipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Bar-

41 *Sextius Baculus, qui primum pilum.*) Vide supra lib. 2. cap. 12. sect. 25. et cap. 4. sect. 5. Adi Baluentii exemplum, lib. 5. cap. 14. sect. 35.

42 *Per manus tractus.*) Quia æger, et vulneratus se recipere non poterat; manu prehensum retraxerunt socii a periculo.

bari signa procul conspicati, ab oppugnatione desi-
stunt; redisse primo legiones credunt, quas longius dis-
cessisse, ex captivis cognoverant. Postea, despecta pau-
40 citate, ex omnibus partibus impetum faciunt. Calones
in proximum tumulum procurrunt. Hinc celeriter de-
jecti se in signa, manipulosque conjiciunt; eo magis
timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto, ut celeri-
ter perrumpant, censent; quoniam tam propinqua sunt
castra, etsi pars aliqua circunventa ceciderit, at reli-
quos servari posse confidunt: alii, ut in jugo consi-
stant, atque eumdem omnes ferant casum. Hoc veteres
non probant milites, quos sub vexillo una profectos
docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio
equite Romano, qui eis erat præpositus, per medios
hostes perrumpunt, incolumesque ad unum in castra
perveniunt omnes. Hos subsecuti calones, equitesque
eodem impetu militum virtute servantur. At ii, qui
in jugo constiterant, [43] nullo etiam nunc usu rei mi-
litaris percepto, neque in eo, quod probaverant, con-
silio permanere, ut se loco superiore defenderent, ne-
que eam, quam profuisse aliis vim, celeritatemque vi-
derant, imitari potuerunt; sed se in castra recipere
conati, iniquum in locum demiserunt. Centuriones,
quorum nonnulli [44] ex inferioribus ordinibus reliqua-
rum legionum causa virtutis in superiores erant ordi-
nes hujus legionis transducti, ne ante partam rei mi-
litaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conci-
derunt. Militum pars horum virtute summotis hosti-
bus, præter spem incolumis in castra pervenit: pars
41 a barbaris circumventa periit. Germani, desperata ex-
pugnatione castrorum, quod nostros jam constitisse in
munitionibus videbant, cum ea præda, quam in silvis

43 *Nullo usu rei militaris percepto.*) Ciacconio, et Scaligero supperfluum est *percepto*, et ab aliena manu additum.

44 *Ex inferioribus ordinibus reliqvarum legionum.*) Inferiores ordines opponuntur primis ordinibus, de quibus sæpe dictum. Descendebant ordines usque ad decimum pro cohortium numero. Nec promotio centurionum semper in eodem genere per saltum, et ex legione in legionem, ex cohorte in cohortem aliam, *Lipsius de M. R. lib.* II. 8.

deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. At tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea nocte, cum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Cæsarem exercitu. Sic omnium animos timor præoccupaverat, ut [45] pene alienata mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent, neque incolumi exercitu, Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent. Quem timorem Cæsaris adventus sustulit.

45 *Pene alienata mente.*) Ita commota, ut vix compotes sui essent. *Voss.* Sic Celsus IV. 2. *oculorum caligo, mentis alienatio.* Et Ulpianus lege 15. D. de injuriis, principio: *Si quis mentem alicujus medicamento alienaverit.* Lactantius dixit I. 4. 3. *quis emotæ mentis*, id est, furiosus: et 4. 27. 2. *hominum mentes emotas in pristinos sensus reponebat.*

CAPUT XII.

Cæsar conquestus, cohortes missas e statione fuisse, ad vexandos hostes parum felici eventu progreditur. Concilio indicto de conjuratione Senonum, & Carnutum quæstionem habet. Supplicium de Accone sumptum. Cæsaris iter in Italiam.

Reversus ille, eventus belli non ignarus, unum 42
quod cohortes ex statione, et præsidio essent emissæ, questus, ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse judicavit: multo etiam amplius, quod pene ab ipso vallo, portisque castrorum barbaros avertissent. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerant. Cæsar ad vexandos rursus hostes 43
profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici, atque omnia ædificia, quæ quisque conspexerat, incendebantur: præda ex omnibus locis agebatur: frumenta non

solum a tanta multitudine jumentorum, atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore, atque imbribus procubuerant, ut si qui etiam in præsentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac sæpe in eum locum ventum est, tanto in omnes partes diviso equitatu, ut non modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, sed nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent: ut spe consequendi illata, atque infinito labore suscepto, qui se summam a Cæsare gratiam inituros putarent, pene naturam studio vincerent, semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur: atque ille latebris, ac silvis, aut saltibus se eriperet, et noctu occultatus alias regiones, partesque peteret, non majore equitum præsidio, quam IV. quibus solis
44 vitam suam committere audebat. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Cæsar, duarum cohortium damno, Durocortum Rhemorum reducit: concilioque in eum locum Galliæ indicto, de conjuratione Senonum, et Carnutum quæstionem habere instituit; et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata more majorum supplicium sumpsit. Nonnulli judicium veriti profugerunt, quibus cum aqua, atque igni interdixisset, II. legiones ad fines Trevirorum, II. in Lingonibus, VI. reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit, frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO
LIBER SEPTIMUS.

CAPUT PRIMUM.

Cæsar cognita Clodii cæde delectum habet. Galliæ principes inito concilio contra Cæsarem conjurant.

Quieta Gallia, Cæsar, ut constituerat, in Italiam 1
ad conventus agendos proficiscitur, ubi cognoscit [1] de P. Clodii cæde; de Senatusque consulto certior factus, [2] ut omnes Italiæ juniores conjurarent, delectum tota provincia habere instituit. Eæ res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi, et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, „retineri urbano motu Cæsarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse.“ Hac impulsi occasione, qui jam ante se populi Romani imperio subjectos dolerent, liberius, atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliæ conciliis, silvestribus, ac remotis locis queruntur [3] de Acconis morte: hunc casum ad ipsos recidere posse demonstrant: miserantur communem Galliæ fortunam: omnibus polli-

1 *De P. Clodii cæde.*) Notares ex Cic. Orat. pro Milone.

2 *Ut omnes Italiæ juniores conjurarent.*) In bonam partem hic *conjurare*, id est, simul jurare: cum enim per periculi vicinitatem non liceret singulos sacramento rogare, omnes simul jurabant, edicto in unum locum convocati, quæ militia *conjuratio* dicta. Ritum Servius scripsit ad principium, Æn. VIII.

3 *De Acconis morte.*) Quem Cæsar, auctorem rebellionis, supplicio adfecerat, lib. 6. c. 2. sect. 4. et c. 12. sect. 43. extr.

citationibus, ac præmiis deposcunt, qui belli initium faciant, et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam esse dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Cæsar ab exercitu intercludatur: id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant ex hibernis egredi, neque imperator sine præsidio ad legiones pervenire possit. Postremo in acie præstare interfici, quam non veterem belli gloriam, libertatemque, quam a majoribus acceperint, recuperare.

CAPUT II.

Carnutes bellum contra Rom. suscipiunt, et ductu Cotuati, et Conetoduni Genabum concurrunt, et C. Fusium Cottam interficiunt. Hujus rei fama ad omnes civitates Galliæ perfertur. Vercingetorix expulsus oppido Gergovia a patruo suo delectum perditorum hominum habet; hisque, a quibus expulsus fuerat, civitate ejectis, Rex a suis appellatus, adjungit sibi plures populos, et exercitum cogit.

His rebus agitatis, profitentur Carnutes, „se nullum periculum communis salutis causa recusare, principesque se ex omnibus [4] bellum facturos pollicentur: et quoniam in præsentia de obsidibus cavere inter se non possent, ne res efferatur, ut jurejurando, ac fide sanciatur, petunt, collatis militaribus signis, quo more eorum gravissimæ cæremoniæ continentur, ne facto initio belli, a reliquis desiderantur.“ Tunc collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus, qui aderant, tempore ejus
3 rei constituto, ab concilio disceditur. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato, et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, [5] Genabum dato signo concurrunt, civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in iis C. Fusium Cottam, honestum Equitem Romanum, qui

4 *Bellum facturos.*) vide supra ad lib. 2. cap. 17. sect. 35. extr.

5 *Genabum concurrunt.*) Genabum ad Ligerim, post *Aurelianum* dictum: nunc *Orleans*: in extremis finibus Carnutum. *Infra* cap. 6. sect. 11.

rei frumentariæ jussu Cæsaris præerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliæ civitates fama perfertur. „Nam ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros, regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt, et proximis tradunt, ut tunc accidit.“ Nam, quæ Genabi oriente sole gesta essent, [6] ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium est millium passuum circiter CLX. Simili ratione ibi Vercingetorix, Cel- 4
tilli filius, Arvernus, summæ potentiæ adolescens, cujus pater principatum Galliæ totius obtinuerat, et ob eam causam, quod Regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facile eos incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia: non tamen desistit; atque in agris habet delectum egentium, ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, in suam sententiam perducit. Hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur. Dimittit quoquoversus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adjungit. Omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus iis civitatibus obsides imperat; certum numerum militum celeriter ad se adduci jubet. Armorum quantum quæque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit. In primis equitatui studet: summæ diligentiæ summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit. Nam, majore commisso delicto, igni, atque omnibus tormentis necat: leviore de causa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento, et magnitudine pœnæ perterreant alios.

6 *Ante primam confectam vigiliam.*) πριν ἢ τὴν πρώτην τῆς νυκ- Metaphrasis Græca, τὸ διεγεγονῆσθαι φυλακῆς.

CAPUT III.

Vercingetorix, misso Lucterio Cadurco in Ruthenos, proficiscitur ad Bituriges. Hi legatos ad Æduos mittunt subsidium petentes. Equites, et pedites, qui ab Æduis in auxilium Biturigum missi erant, demum revertuntur. Bituriges se cum Arvernis conjungunt.

5 His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum summæ hominem audaciæ cum parte copiarum in Ruthenos mittit. [7] Ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Æduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Ædui de consilio legatorum, quos Cæsar ad exercitum reliquerat, copias equitatus, peditatusque subsidio Biturigibus mittunt: qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Æduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur, legatisque nostris renuntiant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam legatis pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernis conjungunt.

7 *Ipse in Bituriges.*) Bituriges Cubos, nunc *Berry*; alii sunt Bituriges Vibissi. Adi geographos.

CAPUT IV.

Cæsar in Galliam Transalpinam it. Lucterius Cadurcus Ruthenos Arvernis conciliat: inde in Narbonem erumpit, quo Cæsar pervenit. Inde in Helvios proficiscitur, et fines Arvernorum attingit.

6 His rebus in Italiam Cæsari nuntiatis, cum jam ille virtute Cn. Pompeji urbanas res commodiorem in sta-

tum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam, si legiones in provinciam accerseret, se absente in itinere prælio dimicaturas intelligebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat. Interim Lucterius Cadurcus [8] in Ruthenos missus, eam ci- 7
vitatem Arvernis conciliat. Progressus [9] in Nitiobriges, et Gabalos, ab utrisque obsides accipit; magna coacta manu, in provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata, Cæsar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo cum venisset, timentes confirmat: præsidia in [10] Ruthenis provincialibus, [11] Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quæ loca erant hostibus finitima, constituit; partem copiarum ex provincia, supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet. His rebus comparatis, represso jam Lucterio, et 8
remoto, quod intrare intra præsidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur; etsi mons Gebenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter impediebat: tamen discussa nive vi in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Gebenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem homini unquam eo tempore anni semitæ patuerant; equitibus imperat, ut, quam latissime possent, vagentur: et quam maximum hostibus terrorem inferant.

8 *In Ruthenos missus.*) Vide alibi.

9 *In Nitiobriges, et Gabalos.*) Nitiobriges ultra Ruthenos ad Garumnam, ubi Aginnum est: Gabali, sub Gebenna monte.

10 *Ruthenis Provincialibus.*) Rutheni in limites provinciæ Romanæ ad occasum: pars illorum in provincia: pars altera extra illam.

11 *Volcis Arecomicis.*) Volcarum duo genera, *Arecomici*, quorum Nemausus, et *Tectusages*, quorum Narbona caput erat.

CAPUT V.

Vercingetorix, cognito Cæsaris adventu, castra in Arvernos movet. Cæsar, præfecto castris Bruto, ab exercitu discedit ad cogendum copiarum supplementum, et Viennam pervenit; unde in Lingones contendit.

Celeriter hæc fama, ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt, atque obsecrant, ut suis fortunis consulat; neu se ab hostibus diripi patiatur, præsertim cum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet [12] in Ar-
9 vernos versus. At Cæsar biduum in his locis moratus, quod hæc de Vercingetorige usuventura opinione præceperat, per causam supplementi, equitatusque cogendi ab exercitu discedit. Brutum adolescentem iis copiis præficit: hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur. Daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus, [13] Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo præmiserat, neque diurno, neque nocturno itinere intermisso, per fines Æduorum in Lingones contendit, ubi legiones hiemabant; ut, si quid etiam de sua salute ab Æduis iniretur consilii, celeritate præcurreret. Eo cum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque in unum locum omnes cogit, quam de ejus adventu Arvernis nuntiari posset.

12 *In Arvernos versus.*) Ut supra lib. VI. cap. 8. sect. 33. *ad Oceanum versus.*

23 *Viennam pervenit.*) Urbem ad Rhodanum, Allobrogum caput.

CAPUT VI.

Vercingetorix exercitum in Bituriges reducit. Postea Gergoviam Bojorum oppidum oppugnat. Cæsar nuntios de suo adventu ad Bojos mittit, eosque, ut in fide maneant, hortatur. Oppido Senonum a Cæsare oppugnatur. Cæsar Genabum petit, ibique castra ponit. Genabenses noctu ex oppido fugiunt. Cæsar oppido potitus in Biturigum fines pervenit.

Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit, atque inde profectus [14] Gergoviam, Bojorum oppidum, quos ibi Helvetico prælio victos Cæsar collocaverat, Æduisque attribuerat, oppugnare instituit.
Magnam hæc res Cæsaris difficultatem ad consilium capien- 10
dum afferebat, si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne stipendiariis Æduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum in eo amicis præsidium videretur positum esse; sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Præstare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quam tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Æduos de supportando commeatu, præmittit ad Bojos, qui de suo adventu doceat, hortenturque, ut in fide maneant, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Bojos proficiscitur.
Altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum 11
venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit. Idque biduo circumvallabit. Tertio die missis ex oppido legatis

14 *Gergoviam, Bojorum oppidum.*) Suspecta multis Gergovia Bojorum: nota, et probata Arvernorum. Accedit varietas vetustorum codicum, *Gerbonia*, *Gergobinna* quemadmodum et Græcus Γεργοβίνναν vocat hanc Bojorum. Nihilominus, quod plures habent, servamus, præsertim quo et aliæ urbes plures uno vocabulo (e. gr. Novioduni) in Galliis usæ sunt. Anonymus Julii excerptor, pag. 88. *Profectus in Bojos Transalpinos, oppidum illorum sub Helveticæ victoriæ tempus ædificatum a Cæsare, Æduisque attributum, oppugnare disposuit, oppido nomen Gorgobia.*

de deditione, arma proferri, jumenta produci, DC. obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse ut quamprimum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur; qui tunc primum allato nuntio de oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existimarent, præsidium Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo Cæsar pervenit, et castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differunt; quæque ad eam rem usi sint militibus, imperat; et quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris contingebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, II. legiones in armis excubare jubet. Genabenses paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi flumen transire cœperunt. Qua re per exploratores nuntiata, Cæsar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit, atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperentur, quod pontis, atque itinerum angustiæ multitudinis fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit, prædam militibus donat: exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

CAPUT VII.

Vercingetorix Cæsari occurrit. Oppidum Biturigum se Cæsari dedit; sed postea, viso hostium equitatu, quem oppidani in auxilium venire opinabantur, arma sumuntur. Cæsar equestre prælium committit, cui tandem oppidani se rursus dedunt.

12 Vercingetorix, ubi de Cæsaris adventu cognovit, oppugnatione desistit, atque obviam Cæsari proficiscitur. Ille [15] oppidum Biturigum positum in via Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido cum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suæque vitæ consuleret, ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos

15 *Oppidum Biturigum, Noviodunum.*) Pagus hodie, *Neuvy sous Baranjon.*

produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, centurionibus, et paucis militibus intromissis, qui arma, jumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat, quem simul atque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere cœperunt. Centuriones in oppido, cum ex significatione Gallorum novi aliquid ab iis inire consilii intellexissent, gladiis districtis portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt. Cæsar ex castris equi- 13
tatum educi jubet, præliumque equestre committit: laborantibus jam suis Germanos equites circiter CD. submittit, ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt, atque in fugam conjecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti, comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Cæsarem produxerunt, seseque ei dediderunt.

CAPUT VIII.

Cæsar oppidum Avaricum petit. Vercingetorix Romanos pabulo, commeatuque probibet; cujus rei causa urbes Biturigum, et alia loca incenduntur. Vercingetorix Cæsarem insequitur; inde non nimis longe ab Avarico castra ponit; Cæsar quoque castra communit.

Quibus rebus confectis, Cæsar apud oppidum [16] Avaricum, quod erat maximum, munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissima regione, profectus est; quod, eo oppido recepto, civitatem Bituri- 14
gum se in potestatem redacturum confidebat. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad consilium convocat. "Docet longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione, et commeatu Romani prohibeantur. Id sese

16 *Avaricum.*) Medio ævo gentis nomine *Bituriges*, sive *Biturica* Sidonio lib. VII. ep. V. pr. nunc *Bourges*.

facile, quod equitatu ipsi abundent, et quod anni tempore subleventur, pabulum secari non posse. Necessario dispersos hostes ex ædificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Præterea, salutis causa, rei familiaris commoda negligenda. Vicos, atque ædificia incendi oportere hoc spatio [17] a Boja quoquoversus, quo pabulandi causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur. Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius a castris progressuros. Neque interesse, ipsos ne interficiant, impedimentisve exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Præterea oppida incendi oportere, quæ non munitione, et loci natura ab omni sint periculo tuta, neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus, prædamque tollendam. Hæc si gravia, aut acerba videantur, multo illa gravius existimare debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici, quæ sit necesse accidere victis. „Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius xx. urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur; quæ etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se prope explorata victoria celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Procumbunt Gallis omnibus ad pedes Bituriges, "ne pulcherrimam prope totius Galliæ urbem, quæ et præsidio, et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur, facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine, et palude circumdata, unum habeat, et perangustum aditum. Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum, et misericordia vulgi.

15 (margin number beside "dere victis. „Omnium consensu…")

16 Defensores idonei oppido deliguntur. Vercingetorix mi-

17 *A Boja quoquoversus.*) Locus dubius, et nomen suspectum, Græcus tamen etiam ἀπὸ τῆς Βοΐας, Cæsaris stilo propius *a Bojis* esset.

noribus Cæsarem itineribus subsequitur, et locum castris deligit, paludibus, silvisque munitum, Avarico longe millia passuum XV. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quæ ad Avaricum agerentur, cognoscebat, et, quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes, frumentationesque observabat, dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo afficiebat: etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus, diversisque itine-
ribus iretur. Castris ad eam partem oppidi positis, Cæ- 17
sar, quæ intermissa a flumine, et palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere cœpit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Bojos, atque Æduos adhortari non destitit: [18] quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adjuvabant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua, et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumpserunt. Summa difficultate rei frumentariæ affecto exercitu, tenuitate Bojorum, indigentia Æduorum, incendiis ædificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint, et [19] pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent: nulla tamen vox est ab iis audita populi Romani majestate, et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Cæsar, cum in opere singulas legiones appellaret; et si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret: universi ab eo, "ne id faceret, *petebant*: sic se complures annos, illo imperante, meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se ignominiæ laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent; præstare omnes per-

18 *Quorum alteri.... alteri.*) Illi sunt Ædui, opulenti, sed languido studio: hi sunt Boji, exigua civitas. Unde sequitur, sect. 3. *tenuitate Bojorum; indiligentia Æduorum*, id est, per, vel propter tenuitatem, indiligentiam, interprete Gronovio, Observ. lib. IV. cap. 17. p. 271.

19 *Pecore e longinquioribus vicis adacto.*) Bene *adacto* omnes libri, puta, in castra ex vicis, non *abacto*. Adigere vero est adducere.

ferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interiissent,[20] parentarent." Hæc eadem centurionibus, tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Cæsarem deferrent.

20 *Parentarent.*) Cædem illorum ulciscerentur. Sic et Livius XXIV. 21. et Curtius, Florus, alii.

CAPUT IX.

Cæsar Avaricum petit, insidias Vercingetorigi structurus, ad cujus adventum arma utrimque sumuntur.

18 Cum jam muro appropinquassent turres, ex captivis Cæsar cognovit, Vercingetorigem consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu, expeditisque, qui inter equites præliari consuessent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi celeriter, per exploratores adventu Cæsaris cognito, carros, impedimentaque sua[21] in arctiores silvas abdiderunt, copias o-
19 mnes in loco edito, atque aperto instruxerunt. Qua re nuntiata, Cæsar celeriter[22] sarcinas conferri, arma expediri jussit. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis, atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi in civitates, omnia vada, ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant; sic animo parati, ut si eam paludem Romani perrumpere conarentur, hæsitantes premerent ex loco superiore: ut qui propinquitatem loci viderent, paratos prope æquo marte ad dimicandum existimarent: qui iniquitatem

21 *In arctiores silvas.*) Densiores. Græcus εἰς δασύτερα δρυμά.

22 *Sarcinas conferri.*) Bene adjecit interpres εἰς ἕνα τόπον, in unum locum, quod fiebat ante pugnam.

conditionis perspicerent, inani simulatione sese ostentare cognoscerent. Indignantes milites Cæsar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, et signum prælii exposcentes edocet, "quanto detrimento, et quot virorum fortium morte necesse esset constare victoriam: quos cum sic animo paratos videret, ut nullum pro sua laude periculum recusarent, summæ se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem.„ Sic milites consolatus eodem die reducit in castra, reliquaque, quæ ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

CAPUT X.

Vercingetorix proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, se purgat. Decem millia hominum in oppidum Biturigum. Describitur forma muri Gallici.

Vercingetorix, cum ad suos rediisset, proditionis 20
insimulatur, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate, et celeritate venissent: non hæc omnia fortuito, aut sine consilio accidere potuisse: regnum illum Galliæ malle Cæsaris concessu, quam ipsorum habere beneficio. Tali modo accusatus ad hæc respondit: "Quod castra movisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunæ; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco

superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint, qui, dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Imperium se a Cæsare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quæ jam esset sibi, ac omnibus Gallis explorata. Quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Quod ut intelligatis, inquit, sincere a me pronuntiari, audite Romanos milites. "Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, et fame, vinculisque excruciaverat Ii jam ante edocti, quæ interrogati pronuntiarent," milites se esse legionarios dicunt; fame, et inopia adductos, clam ex castris exiisse, si quid frumenti, aut pecoris in agris reperire possent. Simili omnem exercitum inopia premi, nec jam vires sufficere cujusquam, nec ferre operis laborem posse. Itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. "Hæc a me, *inquit Vercingetorix*, beneficia habetis, quem proditionis insimulatis, cujus opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame pene consumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me
21 provisum est.," Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat, quod facere in eo consueverunt, cujus orationem approbant: summum esse Vercingetorigem ducem, nec de ejus fide dubitandum, nec majori ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur: nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quod penes eos, si oppidum retinuissent, summam victoriæ constare intelligebant.

Desunt nonnulla.

22 Singulari militum nostrorum virtuti consilia cujusque modi Gallorum occurrebant, "ut est summæ genus sollertiæ, atque ad omnia imitanda, atque efficien-

23 *Constare intelligebant.*) Recentiores putant hic quædam inter cap. 21. et 22. deesse: sed nullum in vetustis codicibus, neque in Græco lacunæ indicium. *D. Voss.*

da, quæ ab quoque traduntur, aptissimum." Nam et [24] laqueis falces avertebant, [25] quas cum destinaverant, tormentis introrsus deducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant; eo scientius, quod [26] apud eos magnæ sunt ferrariæ, atque omne genus cuniculorum notum, atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis, nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur, et nostrarum turrium altitudinem, quantum has [27] quotidianus agger expresserat, [28] commissis suarum turrium malis, adæquabant; et [29] apertos cuniculos præusta, et præacuta materia, et pice fervefacta, et maximi ponderis saxis morabantur, mœnibusque propinquare prohibebant. "Muris autem omnibus Gallicis hæc 23
fere forma est. Trabes directæ perpetuæ in longitudinem, paribus intervallis distantes inter se binos pedes in solo collocantur. Eæ revinciuntur introrsus, et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quæ diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effartiuntur. Iis collocatis, et coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissæ spatiis, singulæ singulis saxis interjectis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus con-

24 *Laqueis falces avertebant.*) Murales falces, de quibus supra lib. III. cap. 9. sect. 14.

25 *Quas cum destinaverant.*) Destinare hoc loco est, quod petis attingere Turnebo interprete Advers. XIV. 11.

26 *Apud eos magnæ ferrariæ.*) Rutilius Itinerar. lib. I. vers. 351. insulæ Ilvæ laudans chalybem, addit:

Qua nihil uberius Norica gleba tulit.
Non Biturix largo potior strictura camino,
Nec quæ Sardoo cespite massa fluit.

27 *Quotidianus agger expresserat.*) Græcus ὅσον χώματι καθ' ἑκάστην οἱ Ῥωμαῖοι ἠδύναντο ἀνυψοῦν.

28 *Commissis suarum turrium malis.*) Nec *alis*, nec *aliis*, neque *scalis* aliorum placet. Mali sunt arbores grandiores, instar earum, quæ in navibus eriguntur.

29 *Apertos cuniculos.*) Opponuntur *tectis*, Hirt. VIII. cap. 11. sect. 41. An vero similes obliquis ductibus, quos *approches* vocant; non videtur tam antiquus illorum usus fuisse. Ad appropinquationem tamen, et irruptionem videntur hoc loco facti esse.

texitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem, varietatemque opus deforme non est, alterius trabibus, ac saxis, quæ rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem, et defensionem urbium summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit, quæ perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta neque perrumpi, neque distrahi potest.„

CAPUT XI.

Cæsar aggerem extruendum curat. Hostes, incenso aggere, e turribus erumpunt. Narratur cujusdam Galli factum, scorpionis ictu extincti.

24 His tot rebus impedita oppugnatione, milites cum toto tempore frigore, et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia hæc superaverunt, et diebus xxv. aggerem latum pedes cccxxx. altum pedes lxxx. exstruxerunt. Cum is murum hostium pene contingeret, et Cæsar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur, paullo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant, eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces, atque aridam materiem de muro in aggerem eminus jaciebant: picem alii, reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Cæsaris duæ semper legiones pro castris excubabant, duæque partitis temporibus in opere erant, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.
25 Cum in omnibus locis, consumpta jam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriæ redintegraretur, eo magis, quod deustos plu-

teos [30] turrium videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliæ salutem [31] in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit inspectantibus nobis, quod dignum memoria visum, prætermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi, ac picis traditas glebas in ignem e regione turris projiciebat, [32] scorpione ab latere dextro trajectus, exanimatusque concidit; hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, et tertio quartus; nec ille prius est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

30 *Deustos pluteos turrium.*) Tabulas, et asseres: id enim *plutei* Latinis, quamquam et machinæ sic dictæ, quibus et oppugnatores tegebantur, etiam qui turres admovebant.

31 *In illo vestigio temporis.*) Sic et infra Civil. II. cap. 10. sect. 26. *vestigio* temporis primum agmen erat in conspectu. Et Cicero in Pis. cap. 9. extr. eodem et loci vestigio, et temporis. Interpres hoc nostro loco: ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ.

32 *Scorpione.*) Tertulliano principio libri de hoc nomine dicti, machina est bellica, quæ cum spiculo et virus in vulnus effundit. Cæteris nulla mentio est veneni. Posteriores manubalistam dixere, teste Vegetio.

CAPUT XII.

Galli ex oppido profugere meditantes a matribusfamilias detinentur, quæ Romanos de suorum fuga certiores faciunt, clamoribus sublatis.

Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, 26
postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante, et jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus, quæ perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, cum matresfamilias repente in publicum procurrerunt, flentesque

projectæ ad pedes suorum omnibus precibus petierunt, ne se, et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam natura, et virium infirmitas impediret. Ubi eos perstare in sententia viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare, et significare de fuga Romanis cœperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viæ præoccuparentur, consilio destiterunt.

CAPUT XIII.

Cæsar positis præmiis Milites hortatur, ut hostium murum ascendant, quod illi prompte faciunt. Magna pars hostium interficitur. Nonnulli ad Vercingetorigem fugiunt, quos ille postero die alloquitur. Galli castra muniunt. Vercingetorix necessaria ad bellum parat.

27 Postero die Cæsar promota turri, perfectisque operibus, quæ facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suosque languidius in opere versari jussit, et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones 33 intra vineas in occulto expeditas cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriæ perciperent, iis, qui primi murum ascendissent, præmia proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter
28 compleverunt. Hostes re nova perterriti, muro, turribusque dejectis, in foro, ac locis patentioribus cuneatim constiterunt; hoc animo ut, si qua ex parte obviam contraveniretur, acie instructa, depugnarent. Ubi neminem in æquum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spe fugæ tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, cum

33 *Intra vineas.*) Machinas, quibus oppugnatores tegebantur. Græcus. ὑπὸ ταῖς μηχαναῖς.

angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus,
pars jam egressa portis ab equitibus est interfecta. Nec
fuit quisquam, qui prædæ studeret. Sic et [34] Gena-
bensi cæde, et labore operis incitati, non ætate con-
fectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt.
Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL. mil-
lium, vix DCCC. qui primo clamore audito se ex op-
pido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem perve-
nerunt. Quos ille multa jam nocte, silentio sic ex fu-
ga excepit (veritus, ne qua in castris ex eorum con-
cursu, et misericordia vulgi seditio oriretur) ut pro-
cul in via dispositis familiaribus suis, principibusque
civitatum, [35] disparandos, reducendosque ad suos cu-
raret, quæ cuique civitati pars castrorum ab initio
obvenerat. Postero die concilio convocato, consola- 29
tus, cohortatusque est, "ne se admodum animo demit-
terent, neve perturbarentur incommodo: non virtute,
neque acie vicisse Romanos, sed artificio quodam, et
scientia oppugnationis, cujus rei fuerint ipsi imperiti:
errare, si qui in bello omnes secundos rerum eventus
exspectent: sibi nunquam placuisse Avaricum defendi,
cujus rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia
Biturigum, et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc
incommodum acciperetur: id tamen se celeriter ma-
joribus commodis sanaturum. Nam quæ ab reliquis
Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adjun-
cturum: atque unum totius Galliæ consilium effecturum,
cujus consensui ne orbis quidem terrarum possit obsi-
stere: idque se prope jam effectum habere. Interea æ-
quum esse, ab iis communis salutis causa impetrari, ut
castra munire instituerent, quo facilius hostium repen-
tinos impetus sustinere possent." Fuit hæc oratio non 30
ingrata Gallis, maxime quod ipse animo non defecerat,
tanto accepto incommodo, neque se in occultum ad-
diderat, neque conspectum multitudinis fugerat: plus-

34 *Genabensi cæde.*) Metaphrastes, τῷ τῶν ἐν τῇ Γενάβῳ πόλει Ῥωμαίων ὑπὸ τῶν Γάλλων γεγενημένῳ φόνων. Historia est cap. 2. sect. 3. hujus libri.

35 *Disparandos, deducendosque.*) Ne numerus animadverteretur, si, facto agmine, in castra pervenissent. Goduin.

que animo providere, et præsentire existimabatur, quod re integra primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversæ auctoritatem minuunt; sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant ejus affirmatione de reliquis adjungendis civitatibus, primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt: et sic sunt animo consternati homines insueti laboris, ut omnia, quæ im-
31 perarentur, sibi patienda existimarent. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum principes donis, pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines diligebat, quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia facillime capi posset. Qui, Avarico expugnato, refugerant, armandos, vestiendosque curat. Simul ut diminutæ copiæ redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus; quem, et quam ante diem in castra adduci velit, sagittariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in Gallia, conquiri, et ad se mitti jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur.

CPAUT XIV.

Theutomatus Rex Nitiobrigum Vercingetorigem convenit. Æduorum legati Cæsarem adeunt orantes, ut ipsis auxilio sit. Cæsar ad Æduos profectus eorum rebus opportune succurrit: inde exercitum in duas partes dividit: alteram Labieno in Senones, et Parisios ducendam committit, alteram secum ducit in Arvernos juxta flumen Elaverim.

Interim Theutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos
32 ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit. Cæsar Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti, et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore, atque inopia refecit. Jam prope hieme confecta, cum ipse anni tempore ad gerendum

bellum vocaretur; et ad hostem proficisci constituisset,
sive eum ex paludibus, silvisque eliceret, sive ob-
sidione premere posset; legati ad eum principes Æ-
duorum veniunt, oratum, "ut maxime necessario tem-
pore civitati subveniat: summo esse in periculo rem;
quod, cum singuli magistratus antiquitus creari, atque
regiam potestatem annum obtinere consuevissent, duo
magistratum gerant, et se uterque eorum legibus crea-
tum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem,
florentem, et illustrem adolescentem; alterum Cotum,
antiquissima familia natum, atque ipsum hominem
summæ potentiæ, et magnæ cognationis, cujus fra-
ter Vedeliacus proximo anno eumdem magistratum ges-
serit; civitatem omnem esse in armis: divisum sena-
tum, divisum populum: suas cujusque eorum cliente-
las. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars
cum civitatis parte confligat: id ne accidat, positum
in ejus diligentia, atque auctoritate." Cæsar, etsi a 33
bello, atque hoste discedere, detrimentosum esse exis-
timabat; tamen non ignorat, quanta ex dissensioni-
bus incommoda oriri consuessent; ne tanta, et tam
conjuncta populo Romano civitas, quam ipse semper
aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim, atque
ad arma descendere, atque ea pars, quæ minus sibi
confideret, auxilia a Vercingetorige accerseret, huic
rei prævertendum existimavit; et, quod legibus Æ-
duorum, iis, qui summum magistratum obtinerent,
excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure, aut
legibus eorum diminuisse videretur, ipse in Æduos pro-
ficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter con-
troversia esset, [36] Decetiam ad se vocavit. Cum pro-
pe omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis
clam vocatis, alio loco, alio tempore, atque opor-

36 *Decetiam ad se vocavit.*) Fulvii codex ita clare: etiam duo alii, Ciacconio teste. Vett. edd. etiam ad se evoc. quod et in Vaticano legi dicitur. Oppidi nomen subesse sequentia *cum eo venisset* ostendunt. *Eo* enim certum locum signat. Antonini autem itinere ab Augustoduno Lutetiam Decetio occurrit, quæ haud dubie est Decize in dextra Ligeris ripa, medio fere loco inter Nevres, et Bourbon Lancy.

tuerit, fratrem a fratre renuntiatum, cum leges, duos ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent; Cotum magistratum deponere coegit: Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.
34 Hoc decreto interposito, cohortatur Æduos, ut controversiarum, ac dissensionum obliviscerentur, atque, omnibus omissis rebus, huic bello servirent; eaque, quæ meruissent, præmia ab se, devicta Gallia, exspectarent equitatumque omnem, et peditum milia x. sibi celeriter mitterent, quæ in præsidiis rei frumentariæ causa disponeret, exercitum in duas partes divisit: IV. legiones in Senones, Parisiosque Labieno ducendas dedit: VI. ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum [37] flumen Elaverim duxit, Equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit.

[37] *Flumen Elaver.*) Ex Gebenna monte ruens, ab occasu Ligeris in septemtrionem tendens, eidem ad Noviodunum, seu Nivernum se adfundens.

CAPUT XV.

Vercingetorix, pontibus rescissis, iter facit ab altera Elaveris parte. Cæsar pontem reficit, et exercitum transducit; inde Gergoviam pervenit. Vercingetorix castra in monte ponit: Cæsar præsidio dejecto, potitur loco in quo legiones collocat.

Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris
35 parte iter facere cœpit. Cum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castra poneret; dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent; erat in magnis Cæsari difficultatibus res, ne majorem æstatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri soleat. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positis, e regione unius eorum pontium, quos

Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum XI. legionibus in occulto restitit: reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, [38] demptis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. Iis, quam longissime possent, progredi jussis, cum jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum; iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficire cœpit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit. Cæsar 36
ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit; equestrique prælio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quæ posita in altissimo monte omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit: de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem præbebat; principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium delegerat, prima luce ad se quotidie convenire jubebat, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin, equestri prælio interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi, ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis egregie munitus, atque ex omni parte circumcisus: quem si tenerent nostri, et aquæ magna parte, et pabulatione libera prohibituri hostes vide-

38 *Demptis quartis quibusque cohortibus.*) Torquent se interpretes in his, et superioribus de XI. legionibus, quibuscum Cæsar restitit; quæ doctissime ita D. Vossius expedit: Cæsar cum VI. legionibus in Arvernos profectus est, et cum Elaverim non nisi æstu transire posset, ipse cum duabus legionibus restitit. Dein ut ostendat, qua ratione illas duas legiones detrahere de exercitu potuerit, ut nihilominus VI. legionum species maneret, ait, se quartam quamque cohortem sumpsisse. Jam LX. cohortes ubi numerantur, necessario quarta pars est XV.

bantur. Sed is locus præsidio ab iis non nimis firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Cæsar ex castris egressus, priusquam subsidium ex oppido venire posset, dejecto præsidio, potitus loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit; ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli comeare possent.

CAPUT XVI.

Convictolitanis Æduus sollicitatus ab Arvernis quosdam adolescentes alloquitur, quorum princeps Litavicus contra Romanos exercitum ducit. Eporedorix rem banc Cæsari aperit, eumque rogat, ut auxilio sit.

37 Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Æduus, cui magistratum adjudicatum a Cæsare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litavicus, atque ejus fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis præmium communicat, hortaturque eos, „ut se liberos, et imperio natos meminerint: unam esse Æduorum civitatem, quæ certissimam Galliæ victoriam distineat: ejus auctoritati reliquas contineri, qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Cæsaris beneficio affectum, sic tamen, ut justissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potius Ædui de suo jure, et de legibus ad Cæsarem disceptaturi, quam Romani ad Æduos veniant?“ Celeriter adolescentibus et 39 oratione magistratus, et præmii spe ductis, cum se, vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quærebatur, quod civi-

39 *Oratione magistratus, et præmii spe ductis.*) Vulgo nunc legunt ratione magistratus, et præmio deductis. Inepte. Veteres libri, etiam excusi, oratione, et Græcus του ἄρχοντος δημηγορίᾳ. Alterum verit χρημάτων ἐλπίδι, quod arguit spe legisse in suo codice. Consule Dion. Vossium.

tatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, ut Litavicus decem illis millibus, quæ Cæsari ad bellum mitterentur, præficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Cæsarem præcurrerent: reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt. Litavicus, accepto exercitu, cum millia pas- 38
suum circiter xxx. ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrymans: „Quo proficiscimur, *inquit*, milites? Omnis noster equitatus, nobilitas omnis interiit: principes civitatis Eporedorix, et Viridomarus insimulati productionis ab Romanis, indicta causa, interfecti sunt. Hæc ab iis cognoscite, qui ex ipsa cæde fugerunt. Nam ego, fratribus, atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor, quæ gesta sunt, pronuntiare.“ Producuntur ii, quos ille edocuerat, quæ dici vellet, atque eadem, quæ Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: „multos equites Æduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media cæde profugisse.“ Conclamant Ædui, et Litavicum obsecrant, ut sibi consulat. „Quasi vero, *inquit ille*, consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere, et cum Arvernis nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt: atque hos latrones interficiamus.“ Ostendit cives Romanos, qui ejus præsidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti, commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatus interficit: nuntios tota civitate Æduorum dimittit, eodem mendacio de cæde equitum, et principum permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur. Eporedo- 39
rix Æduus summo loco natus adolescens, et summæ domi potentiæ, et una Viridomarus, pari ætate, et gratia, sed genere dispari, quem Cæsar sibi ab Divitiaco traditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principa-

tu contentio: et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverat. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Cæsarem defert; orat, „ne patiatur, civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerint; quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento æstimare possit.“

CAPUT XVII.

Cæsar, relicto C. Fabio legato ad castrorum præsidium, Æduorum agmen insequitur, eorumque iter moratur. Dum Ædui armorum profectione deditionem significant, Litavicus Gergoviam profugit; quo Cæsar ipse paullo post contendit.

40 Magna affectus sollicitudine hoc nuntio Cæsar, quod
semper Æduorum civitate præcipue indulserat, nulla
interposita dubitatione, legiones expeditas IV. equi-
tatumque omnem ex castris educit. Nec fuit spatium
tali tempore ad contrahenda castra: quod res in ce-
leritate posita esse videbatur. C. Fabium legatum cum
legionibus II. castris præsidio relinquit. Fratres Lita-
vici, cum comprehendi jussisset, paulo ante reperit
ad hostes profugisse. Adhortatus milites: „ne necessa-
rio tempore itineris labore permoveantur,“ cupidis-
simis omnibus, progressus millia passuum XXV. agmen
Æduorum conspicatus, immisso equitatu, iter eorum
moratur, atque impedit: interdicitque omnibus, ne
quemquam interficiant. Eporedorigem, et Viridoma-
rum, quos illi interfectos existimabant, inter equites
versari, suosque apellare jubet. His cognitis, et Lita-
vici fraude perspecta, Ædui manus tendere, et dedi-
tionem significare, et projectis armis, mortem depre-
cari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, „quibus
nefas more Gallorum est etiam in extrema fortuna de-
41 serere patronos,“ Gergoviam profugit. Cæsar, nuntiis
ad civitatem Æduorum missis, qui suo beneficio con-

servatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites a Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt: summis copiis castra oppugnata demonstrant: quam crebro integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset iisdem eodem in vallo permanendum: multitudine sagittarum, atque omnis generis telorum multos vulneratos: ad hæc sustinenda [40] magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere cæteras, [41] pluteosque vallo addere, et se in posterum diem similem ad casum parare. Iis rebus cognitis, Cæsar summo studio militum ante ortum Solis in castra pervenit.

40 *Magno usui fuisse tormenta.*) Bene interpres: *τὰς μηχαανὰς πρὸς τὴν τῶν πολεμίων ἀτάγε ν ὁρμήν.*

41 *Pluteosque vallo addere.*) Plutei hic non machinæ sunt, sed asseres, et tabulæ, quibus altitudo valli augebatur, quia subito terram adgerere non licebat. Festus in PLUTEI, cum de machinæ, et tegumenti notione dixisset, addit: *Nunc etiam tabulæ, quibus quid præsepitur, eodem nomine dicuntur.* Vide et supra cap. 11. sect. 25.

CAPUT XVIII.

Ædui Romanorum bona diripiunt, multosque cædunt. At vero fama perlata, omnes milites in Cæsaris potestatem devenisse, primum se apud Aristium purgant, deinde legatos, qui idem faciant, ad Cæsarem mittunt: sed postea clandestina colloquia de bello suscipiendo habent, Cæsare interim omnia hæc dissimulante.

Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Ædui, primis 42
nuntiis a Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia, et temeritas, quæ maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeat pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, cædes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem im-

pellit, ut, facinore admisso, ad sanitatem reverti pudeat. M. Aristium tribunum milit. iter ad legionem facientem, fide data, ex [42] oppido Cabillono educunt; idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo itinere adorti, omnibus impedimentis exeunt; repugnantes diem, noctemque obsident, multis utrimque interfectis, majorem multitu-
43 dinem ad arma concitant. Interim nuntio allato, omnes eorum milites in potestate Cæsaris teneri, concurrunt ad Aristium: nihil publico factum consilio demonstrant; quæstionem de bonis direptis decernunt: Litavici, fratrumque bona publicant: legatos ad Cæsarem, sui purgandi gratia, mittunt: hæc faciunt recuperandorum suorum causa: sed contaminati facinore, et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore pœnæ exterriti, consilia clam de bello iniri incipiunt, civitatesque reliquas relationibus sollicitant. Quæ tametsi Cæsar intelligebat; tamen quam mittissime potest, legatos appellat: „nihil se, propter inscientiam, levitatemque vulgi, gravius de civitate judicare, neque de sua in Æduos benevolentia diminuere." Ipse majorem Galliæ motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum a Gergovia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio nata a timore defectionis similis fugæ videretur.

42 *Oppido Cabillono.*) Cabillonum Æduorum oppidum ad flumen Ararim: Chalen.

CAPUT XIX.

Cæsar collem quemdam ab hostibus detentum occupat; hostes omni exitu, et pabulo prohibet: mandata militibus dat. Describitur oppidi murus, et situs. Cæsarei hostium castris potiuntur, ac dum ad portas oppidi appropinquant, hostes territi se e muro dejiciunt. L. Fabius oppidi murum ascendit: Hostes oppido, qua maxime laborat, succurrunt.

44 Hæc cogitanti accidere visa est facultas bene rei

gerendæ. Nam cum minora in castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix præ multitudine cerni poterat. Admiratus, quærit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Cæsar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope æquum, sed silvestre, et angustum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi, vehementer huic illos loco timere, nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin pene circumvallati, atque omni exitu, et pabulatione interclusi viderentur, ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

45 Hac re cognita, Cæsar mittit complures equitum turmas eo de media nocte. Iis imperat, ut paullo tumultuosius omnibus in locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris, mulorumque produci, [43] atque iis stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum specie, ac simulatione, collibus circumvehi jubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis causa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Hæ procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra, neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, et paulum progressam inferiore loco constituit, silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo munitionum copiæ transducuntur. Vacua castra hostium Cæsar conspicatus, [44] tectis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit, legatisque, quos singulis legionibus præfecerat, quid fieri vellet, ostendit:

43 *Atque iis stramenta.*) In vet. cod. *neque iis*: quod Scaliger emendavit *aque iis*, ut in plerisque nunc editis est: elegantius *atque* D. Vossius substituit: quia *detrahere cui* dicimus, non *ex quo*. Stramenta autem hic clitellæ, straminibus effartæ. *Goduin.*

44 *Tectis insignibus suorum.*) Vide supra l. II. cap. II. sect. 21.

in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi, aut spe prædæ longius progrediantur. Quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit. Hoc una celeritate posse vitari. Occasionis esse rem, non prælii. His rebus expositis, signum dat, et ab dextera
46 parte alio adscensu eodem tempore Æduos mittit. Oppidi murus ab planitie, atque initio adscensus, recta regione, si nullos anfractus intercederet, MCC. passus aberat. Quidquid huic circuitus ad moliendum clivum accesserat, spatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis VI. pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, præduxerant Galli, atque inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites signo dato celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi [45] trinis castris potiuntur. Ac tanta fuit in capiendis castris celeritas, ut Theutomathus rex Nitiobrigum subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus prædan-
47 tium militum eriperet. Consecutus id, quod animo proposuerat, Cæsar receptui cani jussit, legionisque decimæ, [46] qua tum erat comitatus, signa consistere. At reliquarum milites legionum, non exaudito tubæ sono, quo satis magna vallis intercedebat, tamen a tribunis militum, legatisque, ut erat a Cæsare præceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriæ, et hostium fuga, superiorumque temporum secundis præliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent; neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi, portisque appropinquarunt. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamo-

45 *Trinis castris potiuntur.*) Hostium castris, separatim ibi metatis: nunc autem, vacuis, cap. 19. sect. 45. Et Græcus τρία στρατόπεδα.

46 *Qua tum erat comitatus.*) Sic Gryphiana editum est, quod Lipsius probavit, et D. Vossius: nec melior emendatio adhuc allata fuit. Omnes priores, *quacum erat concionatus*; et Græcus ἐδημηγόρευε. Quis vero latine dixit, *concionari cum quo*?

more, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostes intra portas esse existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matresfamilias de muro vestem, argentumque jactabant, et pectore nudo prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent; neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem, atque infantibus abstinerent. Nonnullæ de muris per manus demissæ, sese militibus tradebant. L. Fabius centurio legionis VIII., quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Avaricensibus præmiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares, atque ab iis sublevatus, murum adscendit. Eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut su- 48
pra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati, oppidum ab Romanis teneri, præmissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum cum magna multitudo convenisset, matresfamilias, quæ paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et, more Gallico, passum capillum ostentare, liberosque in conspectum proferre cœperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero æqua contentio; simul et cursu, et spatio pugnæ defatigati non facile recentes, atque integros sustinebant.

CAPUT XX.

T. Labienus legatus nuntiis Cæsaris admonitus, cohortibus sub infimo colle hostium constitutis, eosdem terret. L. Fabius interficitur, et e muro præcipitatur. M. Petrejus pugnans diem suum obit.

Cæsar, cum iniquo loco pugnari, hostiumque auge- 49
ri copias videret, præmetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris præsidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret; ut, si nostros depulsos loco vidisset, quominus libere ho-

stes insequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco
50 cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnæ exspectabat. Cum acerrime cominus pugnaretur, hostes loco, et numero, nostri virtute confiderent; subito sunt Ædui visi, ab latere nostris aperto, quos Cæsar ab dextera parte alio adscensu manus distinendæ causa miserat. Ii similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt, ac tametsi dextris humeris exertis animadvertebantur, quod insigne pacatis esse consueverat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum adscenderant, circumventi, atque interfecti, de muro præcipitantur. M. Petrejus ejusdem legionis centurio, cum portas exscindere conatus esset, a multitudine oppressus, ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant: „Quoniam, *inquit*, me una vobiscum servare non possum, vestræ quidem certe saluti prospiciam, quos cupiditate gloriæ adductus, in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite." Simul irrupit in medios hostes; duobusque interfectis, reliquos a porta paulum submovit. Conantibus auxiliari suis: „Frustra, *inquit*, meæ vitæ subvenire conamini, quem jam sanguis, viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite." Ita pugnans post paulum concidit, ac
51 suis saluti fuit. Nostri cum undique premerentur, XLVI. centurionibus amissis, dejecti sunt loco; sed [47] intolerantius Gallos insequentes legio X. tardavit, quæ pro subsidio paullo æquiore loco constiterat. Hanc rursus XIII. legionis cohortes exceperunt; quæ ex castris minoribus eductæ, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus DCC. desiderati.

47 *Intolerantius Gallos insequentes.*) Cupidius, immoderatius; Græcus θρασέως.

CAPUT XXI.

Cæsar legiones e castris educit. Vercingetorix in Æduos castra movet; atque ex Viridomaro, et Eporedorige intelligit, Litavicum isse ad sollicitandos Æduos. Cæsar Æduos, quos secum habet, dimittit. Eporedorix, et Viridomarus, ut ad oppidum Æduorum perventum est, utilibus rebus servatis, oppidum incendunt, et copias cogunt. Cæsar flumen Ligerim transit cum omni exercitu, et in Senones proficiscitur.

Postero die Cæsar, concione advocata, „temeritatem, cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi judicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato, constitissent, neque a tribunis militum, legatisque retineri potuissent; exposuit, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, cum sine duce, et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci acciperet. Quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset, tantopere licentiam, arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem de victoria, atque exitum rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam, et continentiam, quam virtutem, atque animi magnitudinem desiderare.“ Hac habita concione, et ad extremum oratione confirmatis militibus, „ne ob hanc causam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent:„ eadem de profectione cogitans, quæ ante senserat, legiones ex castris eduxit, aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix nihilo magis in æquum locum descenderet, levi facto equestri prælio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos factum existimans, in Æduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus, III. die ad

flumen Elaverim pontem refecit, atque exercitum transduxit. Ibi a Viridomaro, atque Eporedorige Æduis
54 appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Æduos profectum; opus esse ipsos præcedere ad confirmandam civitatem. Et multis jam rebus perfidiam Æduorum Cæsar perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen retinendos eos non censuit, ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his, breviter sua in Æduos merita exposuit; „quos, et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, mulctatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem, et gratiam antecessisse viderentur. „His datis mandatis, eos ab se dimi-
55 sit. [48] Noviodunum erat oppidum Æduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Cæsar omnes obsides Galliæ, frumentum, pecuniam publicam, suorum, atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat; huc magnum numerum equorum hujus belli causa in Italia, atque Hispania coemptorum miserat. Eo cum Eporedorix, Viridomarusque venissent, et de statu civitatis cognovissent, Litavicum [49] Bibracte ab Æduis receptum, quod est oppidum apud eos maximæ auctoritatis, Convictolitanem magistratum, magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace, et amicitia concilianda publice missos, non prætermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque interfectis Novioduni custodibus, quique eo ne-

48 *Noviodunum Æduorum.*) Antonini Itinerarii *Nivernum*, hodie *Névers*, prope confluentem Elaveris, Ligerisque.

49 *Bibracte ab Æduis receptum.*) Id est, oppido Bibracte, seu in oppidum illud. Claros viros esse, qui idem oppidum Bibracte, et Augustodunum censeant, in Notit. Orb. Antiqui demonstravimus. Ibidem tamen diversa statuimus, secuti Eumenium rhetorem, panegyrico Flaviensium nomine, extremo. Fuit etiam in Æduis, et ut vestigia quidam observasse dicuntur, non longe ab Augustoduno.

gotiandi, aut itineris causa convenerant, pecuniam, at-
que equos inter se partiti sunt, obsides civitatum Bi-
bracte ad magistratum deducendos curaverunt, oppidum,
quod ab se teneri non posse judicabant, ne cui esset usui
Romanis, incenderunt; frumenti, quod subito potue-
runt, navibus avexerunt, reliquum flumine, atque in-
cendio corruperunt; ipsi ex finitimis regionibus copias
cogere, præsidia, custodiasque ad ripas Ligeris dispo-
nere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris
causa, ostentare cœperunt, si aut re frumentaria Ro-
manos excludere, aut adductos inopia [20] ex provincia
expellere possent: quam ad spem multum eos adjuva-
bat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado
transiri non posse videretur. Quibus rebus cognitis Cæ- 56
sar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis
pontibus periclitandum, ut prius, quam essent majores
eo copiæ coactæ, dimicaret. Nam ut commutato consi-
lio iter in provinciam converteret, id ne tum quidem
necessario faciendum existimabat, cum infamia, atque
indignitas rei, et oppositus mons Gebenna, viarumque
difficultas impediebat; tum maxime, quod adjungi La-
bieno, atque iis legionibus, quas una miserat, vehe-
menter cupiebat. Itaque admodum magnis diurnis, atque
nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinio-
nem ad Ligerim pervenit, vadoque per equites invento,
pro rei necessitate, opportuno, ut brachia modo, atque
humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent,
disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque
hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exerci-
tum transduxit; frumentumque in agris, et copiam pe-
coris nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones
facere instituit.

20 *Ex provincia expellere.*) At quanam? regione, in qua tum erat? Insolens Cæsari ad id abuti *provinciæ* vocabulo. Si manerent, ait, re frumentaria excludere voluerunt, si inopia adducti in provinciam Romanam reverti pararent, reditu quoque volebant exclusos, ut fame conficerentur. Dionys. Vossius in codice invenit lectionem sine dubio saniorem, *si re frumentaria Romanos, aut adductos inopia ex provincia excludere possent.* Suspectum sane verbum *expellere* hoc loco est.

CAPUT XXII.

Labienus Lutetiam proficiscitur. Camulegonus Aulercus (cui summa imperii a finitimis civitatibus commissa) Labienum transitu cujusdam paludis probibet. Is Melodunum petit, quo oppido potitur: inde refecto ponte, et exercitu transducto Lutetiam petit. Hostes ejus adventu cognito Lutetiam incendunt, et pontes scindunt; inde in ripis Sequanæ considunt. Labienus multis irretitus difficultatibus exercitum Agendicum reducere cogitat: interim equites secundo flumine progredi aliquantum, ibique commorari jubet, donec ipse superveniat. Alia præterea mandata dat. Hostes copias contra Labienum ducunt.

57 Dum hæc apud Cæsarem geruntur, Labienus, eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis præsidio, cum quatuor legionibus Lutetiam proficiscitur (id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanæ) cujus adventu ab hostibus cognito, magnæ ex finitimis civitatibus copiæ convenerunt. Summa imperii traditur Camulogeno Aulerco: qui prope confectus ætate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is, cum animadvertisset, perpetuam esse paludem, quæ influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit; nostrosque
58 transitu prohibere instituit. Labienus primo vineas agere, cratibus, atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere [51] Melodunum pervenit. Id

51 *Melodunum pervenit.*) Inde a Scaligeri ætate fere omnibus editionibus *Metiosedum* legitur, illius auctoritate. At veteres omnes *Melodunum*, quod et situ, et nomine convenit cum oppido, quod nunc est *Melud.* Et sane ipse Cæsar mox hoc cap. sect. 61. a Metiosedo distinxit ita, ut Meloduno Lutetiam secundo flumine, Lutetia Metiosedum itidem secundo per xv. millia passuum. Valesius consulatur in Not. Galliæ.

est oppidum Senonum, in insula Sequanæ positum, ut
paullo ante de Lutetia diximus. Deprehensis navibus cir-
citer quinquaginta, celeriterque conjunctis, atque eo mi-
litibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis,
quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine con-
tentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superiori-
bus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, et
secundo flumine ad Lutetiam iter facere incipit. Hostes,
re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam
incendi, pontesque ejus oppidi rescindi jubent; ipsi pro-
fecti a palude, in ripis Sequanæ, e regione Lutetiæ,
contra Labieni castra considunt. Jam Cæsar a Gergovia 59
discessisse audiebatur: jam de Æduorum defectione, et
secundo Galliæ motu rumores afferebantur, Gallique in
colloquiis interclusum itinere, et Ligeri Cæsarem, i-
nopia frumenti coactum, in provinciam contendisse con-
firmabant. Bellovaci autem, defectione Æduorum cogni-
ta, qui ante erant per se infideles, manus cogere, atque
aperte bellum parare cœperunt. Tum Labienus, tanta
rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum con-
silium, atque antea senserat, intelligebat. Neque jam,
ut aliquid acquîreret, prælioque hostes lacesseret, sed
ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogita-
bat. Namque altera ex parte Bellovaci, quæ civitas in
Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant;
alteram Camulogenus parato, atque instructo exercitu
tenebat. Tum legiones a præsidio, atque impedimentis
interclusas maximum flumen destinebat. Tantis subito
difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium peten-
dum videbat. Itaque sub vesperum concilio convocato, 60
cohórtatus, ut ea, quæ imperasset, diligenter, indu-
strieque administrarent; naves, quas a Meloduno dedu-
xerat, singulas equitibus Romanis attribuit; et, pri-
ma confecta vigilia, IV. millia passuum secundo flumi-
ne progredi silentio, ibique se exspectari jubet: V. co-
hortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existi-
mabat, castris præsidio relinquit: V. ejusdem legionis
reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis ad-
verso flumine magno tumultu proficisci imperat. Con-
quirit etiam lintres, has magno sonitu remorum incita-

tas, in eamdem partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus cum tribus legionibus, eum locum petit,
61 quo naves appelli jusserat. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: peditatus, equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio præfecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nuntiatur, in castris Romanorum præter consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paullo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones, atque omnes perturbatos defectione Æduorum fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. Nam et præsidio e regione castrorum relicto, et parva manu [52] Melodunum versus missa, quæ tantum progrederetur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

52 *Melodunum.*) Infra Lutetiam ad Sequanam. Vide paullo ante ad idem cap. sect. 58. notata.

CAPUT XXIII.

Labienus, conspecta hostium acie, dat signum prælii. Primum hostes fugantur, et plures ordines concidunt; tandem omnes una cum Camulogeno interficiuntur. Labienus Agendicum ad impedimenta revertitur; inde ad Cæsarem.

62 Prima luce et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, „ut suæ pristinæ virtutis, et tot secundissimorum præliorum memoriam tenerent, atque ipsum Cæsarem, cujus ductu sæpenumero hostes superassent, adesse existimarent;" dat signum prælii. Primo concursu ab dextero cornu, ubi VII. legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam conjiciuntur; ab sinistro, quem locum XII. legio tenebat, cum primi ordines

hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugæ quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriæ, cum VII. legionis Tribunis esset nuntiatum, quæ in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes, interfectique sunt. Eamdem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui præsidio contra castra Labieni erant relicti, cum prælium commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic cum suis fugientibus permisti, quos non silvæ, montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant. Inde cum omnibus copiis ad Cæsarem pervenit.

CAPUT XXIV.

Ædui Vercingetorigem ad se convocant, petuntque, ut ipsis summa imperii committatur; sed re suffragiis permissa, ab omnibus Vercingetorix imperator eligitur. Is coacto exercitu ex una parte Allobrogibus bellum infert; ex altera mittit, qui depopulentur Helvios, Volcas Aremicos. Cæsar equites peditesque ab illis civitatibus accersit, quas antea in Germania pacaverat.

Defectione Æduorum cognita, bellum augetur. Legationes in omnes partes circummittuntur. Quantum 63
gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Cæsar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Ædui, ut ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata, contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur; et re in controversiam deducta, totius Galliæ concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multi-

tudinis suffragiis res permittitur. Ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Rhemi, Lingones, Treviri abfuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur: Treviri, quod aberant longius, et ab Germanis premebantur, quæ fuit causa, quare toto abessent bello, et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Ædui ferunt se dejectos principatu; queruntur fortunæ commutationem; et Cæsaris indulgentiam in se requirunt: neque tamen, suspecto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summæ spei adolescentes Eporedorix, et Viridomarus Vercingetorigi

64 parent. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei rei constituit diem: huc omnes equites quindecim millia numero celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit: neque fortunam tentaturum, neque acie dimicaturum; sed quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus, pabulationibusque Romanos prohibere: æquo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant, ædificiaque incendant; qua rei familiaris jactura perpetuum imperium, libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, [43] Æduis, Segusianisque, qui sunt finitimi provinciæ, x. millia peditum imperat. Huc addit equites DCCC. His præficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus jubet. Altera ex parte Gabalos, proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Ruthenos, Cadurcosque ad fines Volcarum Aremicorum depopulandos mittit. Hic nihilo minus clandestinis nuntiis, legationibusque Allobroges sollicitant, quorum mentes nondum a superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius

65 provinciæ pollicetur. Ad hos omnes casus provisa erant præsidia cohortium duarum et viginti, quæ ex ipsa coacta provincia, ab L. Cæsare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis prælio congressi pelluntur, et C. Valerio Donotauro Caburi filio principe civitatis, compluribusque aliis inter-

53 *Æduis, Segusianisque.*) Segusiani a meridie sunt Æduorum finitimi usque ad Rhodani, et Araris confluentem.

fectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobrogesque, crebris ad Rhodanum dispositis præsidiis, magna cum cura, et diligentia suos fines tuentur. Cæsar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat, et interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia, atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his accersit, et levis armaturæ pedites, qui inter eos præliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a Tribunis militum, reliquisque equitibus Romanis, atque [54] evocatis equos sumit, Germanisque distribuit.

54 *Evocatis.*) Milites emeritis stipendiis, qui repentina necessitate ex sede, quam post militiam occupaverant, ad arma resumenda, et tuendam Rempublicam evocabantur. *Lips. M. R. lib.* I. *dial.* 8.

CAPUT XXV.

Cum Cæsar per Lingonum fines iter faceret, intelligit Vercingetorigem non multum abesse. Vercingetorix jubet præfectos equitum Cæsarem itinere probibere. Cæsar in bostes fertur, qui, pluribus interfectis, fugantur. Cotus, Cavarillus, et Eporedorix capti ad Cæsarem ducuntur. Vercingetorix Alesiam petit, quem Cæsar insecutus, ad Alesiam ipse quoque castra ponit, oppidumque circumvallat, cujus situs describitur.

Interea dum hæc geruntur, hostium copiæ ex Arvernis, equites, qui toti Galliæ erant imperati, conveniunt. 66
Magno horum coacto numero, cum Cæsar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium provinciæ ferri posset, circiter millia pasuum x. ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit, convocatisque ad concilium præfectis equitum, „ venisse tempus victoriæ *demonstrat*: fugere in Provinciam Romanos, Galliaque excedere: id sibi ad præsentem obtinendam libertatem satis esse: ad reliqui temporis pacem, atque otium parum profici. Majoribus enim coactis copiis

reversuros, neque finem bellandi facturos. Proinde agmine impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morientur, iter confici non posse: sin, id quod magis futurum confidebat, relictis impedimentis, suæ saluti consulant, et usu rerum necessariarum, et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quod majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum. Conclamat equites sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per

67 hostium agmen perequitasset.„ Probata re, atque omnibus ad jusjurandum adactis, postero die in tres partes distributo equitatu, duæ se acies a duobus lateribus ostendunt. Una a primo agmine iter impedire cœpit. Qua re nuntiata, Cæsar suum quoque equitatum tripartito divisum ire contra hostem jubet. Pugnatur una omnibus in partibus. Consistit agmen. Impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare, aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Cæsar, aciemque converti jubebat. Quæ res et hostes ad insequendum tardabat, et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextero latere, summum jugum nacti hostes loco depellunt: fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti, se fugæ mandant. Omnibus locis fit cædes. Tres nobilissimi Ædui capti ad Cæsarem reducuntur; Cotus præfectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat: Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis præfuerat; et Eporedorix, quo duce ante adventum Cæsaris Ædui cum Sequanis bello

68 contenderant. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit; protinusque [55] Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter

55 *Alesiam Mandubiorum.*) Mandubii populus inter Senones a septemtrione, et Æduos ab austro. Horum fuit munitissimum opidum *Alesia*.

facere cœpit; celeriterque impedimenta ex castris educi, et se subsequi jussit. Cæsar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus præsidio relictis, sequutus, quantum diei tempus est passum, circiter III. millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi; adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit. "Ipsum erat oppi- 69
dum in colle summo, admodum edito loco, ut nisi obsidione expugnari non posse videretur. Cujus collis radices 56 duo duabus ex partibus flumina subluebant. Ante oppidum planities circiter millia passuum III. in longitudinem patebat. Reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio oppidum cingebant." Sub muro, quæ pars collis ad orientem spectabat, hunc omnem locum copiæ Gallorum compleverant; fossamque, et maceriam sex in altitudinem pedum præduxerant. Ejus munitionis, quæ ab Romanis instituebatur, circuitus XI. millium passuum tenebat.

56 *Duo duabus ex partibus flumina.*) Lutosa, et Osera, *Goduin.*

CAPUT XXVI.

Castris Cæsaris opportuno loco positis, fit equestre prælium. Hostes fuguntur, et plures a Germanis insequentibus occiduntur. Vercingetorix equitatum a se cum mandatis dimittit. Cæsar omnium hostium consilia ex perfugis cognoscit, quæ ut impediat, plura munitionum genera circa oppidum exstruit.

Castra opportunis locis erant posita; ibique castella XXIII. facta, in quibus interdiu stationes disponebantur, ne qua subito irruptio fieret. Hæc eadem noctu excubitoribus, ac firmis præsidiis tenebantur. Opere 70
instituto, fit equestre prælium in ea planitie, quam intermissam collibus III. millia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Cæsar Germa-

nos submittit, legionesque pro castris constituit; ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Præsidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam conjecti se ipsi multitudine impediunt; atque [57] angustioribus portis relictis coacervantur. Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna cædes. Nonnulli, relictis equis, fossam transire, et maceriam transcendere conantur. Paullum legiones Cæsar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus qui intra munitiones erant, Galli perturbantur. Venire ad se confestim existimantes, ad arma conclamant. Nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix jubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese
71 recipiunt. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem a se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, "ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque, qui per ætatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita proponit; obtestaturque, ut suæ salutis rationem habeant, neu se de communi libertate optime meritum in cruciatum hostibus dedant: qui si indiligentiores fuerint, millia hominum LXXX. delecta secum interitura demonstrat: ratione inita, frumentum se exigue dierum triginta habere, sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo." His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se ferri jubet: capitis pœnam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit; frumentum parce, et paulatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliæ exspectare, et bellum administrare parat.
72 Quibus rebus cognitis ex perfugis, et captivis, Cæsar hæc genera munitionis instituit. "Fossam pedum

57 *Angustioribus portis relictis.*) Superfluum *relictis* consensu omnium, ab oscitante forsan librario ex sequentis versus verbis, *relictis equis*, huc etiam adsumptum.

xx. [58] latam directis lateribus duxit; ut ejus solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedibus CD. reduxit: id hoc consilio, quoniam tantum esset necessario spatium complexus, ne facile totum opus [59] militum corona cingeretur; neve de improviso, aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas xv. pedes latas, eadem altitudine, perduxit: quarum interiorem campestribus, ac demissis locis, aqua ex flumine derivata, complevit. Post eas aggerem, et vallum xii. pedum exstruxit. Huic loricam, pinnasque adjecit, [60] grandibus cervis eminentibus ad commissuras [61] pluteorum, atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent; turres toto operi circumdedit: quæ pedes LXXX. inter se distarent.
"Erat uno tempore et materiari, et frumentari, et tan- 73
tas [62] munitiones fieri necesse, diminutis nostris copiis, quæ longius ab castris progrediebantur; et nonnumquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis facere summa vi conabantur. Quare ad hæc rursus opera addendum Cæsar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent.„ Itaque truncis arborum, [63] aut admodum firmis ramis abscissis, atque horum dolabratis, atque præacutis cacuminibus, perpetuæ fossæ quinos pedes altæ ducebantur. Huc illi stipites demissi, et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti inter se, atque implicati, quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis indue-

58 *Latam.*) Vox hæc deest in aliqua edit.

59 *Militum corona cingeretur.*) Corona cingere est armato milite in circuitu oppidum circumdare, ut nemo exire possit. v. Lips. Poliorc. lib. 4.

60 *Grandibus cervis.*) Cervi, furcæ instar cornuum cervinorum. *Servius ad Eclog.* II. 29.

61 *Pluteorum atque aggeris.*) Plutei ipsa lorica tumultuaria ex asseribus facta.

62 *Munitiones fieri necesse.*) Gronovius, Observ. IV. 8. auctoritate Andini codicis delet *necesse*. Nihil vero muto contra cæterorum omnium consensionem, etiam Græci, qui vertit, ἦν ἀναγκαῖον.

bant.[64] Hos Cippos appellabant. Ante hos,[65] obliquis ordinibus in quincuncem dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad summum fastigio. Huc teretes stipites feminis crassitudine, ab summo præacuti, et præusti, demittebantur, ita ut non amplius IV. digitis ex terra eminerent. Simul confirmandi, et stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus, ac virgultis integebantur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id[66] ex similitudine floris Lilium appellabant. Ante hæc taleæ pedem longæ ferreis hamis infixis totæ in terram infodiebantur; mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos Stimulos nominabant.

74 His rebus perfectis, regiones secutus, quam potuit, æquissimas pro loci natura, XIV. millia passuum complexus, partes ejusdem generis munitiones diversas ab his contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, ejus discessu, munitionum præsidia circumfundi possent, neu cum periculo ex castris egredi cogerentur, dierum XXX. pabulum, frumentumque habere omnes convectum jubet.

63 *Aut admodum firmis armis.*) Plures olim legebant *haud admodum*: quod Lipsius rejecit Poliorc. II. I. idque non tam ratione, quam veterum librorum auctoritate. Venetus sane 1499. impressus *aut admodum*: quod etiam de vetere Florentino, et aliquot scriptis manu.

64 *Hos Cippos appelladant.*) Glos. vet. *Cippus*, κορμὸς, στήλη, *truncus*, *columna*.

65 *Obliquis ordinibus in quincuncem.*) Dicitur a quinarii nota V, quæ si inversa duplicatur, fit X figura decussationis.

66 *Ex similitudine floris lilium.*) Difficilis inventu similitudo. An quod fovea superne expansa? Ita plerique interpretantur, etiam Lipsius Poliorc. II. 2. sed hoc repugnat verbis, sect. 5. *angustiores ad summum fatigio scrobes.* An propter stipites, qui decidentibus sint, quod stamen lilii naribus?

CAPUT XXVII.

Galli omnibus populis certum militum numerum imperant. Commissa summa imperii Vergasillauno, exercitus ad Alesiam proficiscitur. Ab obsessis concilium habetur, in quo Critognatus crudelem habet orationem; inde statuitur optimum esse, ut ægroti, et ad arma inepti oppida exeant, qui ad Cæsarem frustra confugiunt.

Dum hæc ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Æduis, atque eorum clientibus, Segusianis, [67] Ambivaretis, Aulercis, Brannovicibus, Brannoviis millia xxxv.; parem numerum Arvernis, adjunctis [68] Eleutheris, Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonibus, Ruthenis, Carnutibus xii. millia; Bellovacis x.; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus, et Turonibus, Parisiis, et [69] Helviis; Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, [70] Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina millia; Aulercis Cenomanis totidem; Attrabatibus ix. millia; [71] Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis, et Bojis xxx.; universis civitatibus, quæ 75

67 *Ambivaretis,*) Hi longe alii ab Ambivaritis lib. iv. cap. 4. sect. 9. memoratis. Variant etiam libri hoc loco, ut nec de lectione certi simus. Qui sequuntur *Brannovices*, ignoti sunt.

68 *Eleutheris Cadurcis,*) Sine incisione, ut unus populus, isque libertate usus, significetur. *Cadurci* autem in citeriore Aquitania, ubi nunc *Cahors*. Sequuntur *Veruuni*, qui sub Avernis erant.

69 *Helviis, Suessionibus.*) Dionysii emendatio, quem consulat.

70 *Petrocoriis.*) Et in Aquitania, eorumque urbs *Vesunna*, medio ævo *Petrocorii*, gentis nomine, nunc *Perigord*, trans Garumnam sit. De cæteris populis supra actum.

71 *Bellocassis.*) Qui supra lib. ii. cap. 2. sect. 4. *Vellocasses*: et lib. viii. Hirtii cap. 3. sect. 7. *Vellocasses* dicti. Facilis vero, et sueta permutatio *V* et *B* literarum. Horum est Rotomagus.

Oceanum attingunt, quæque eorum consuetudine Armoricæ appellantur (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Cadetes, [72] Osismii, Lemovices, Unelli) sena: ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt; quod se suo nomine, atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos; rogati tamen a
76 Comio, pro ejus hospitio II. millia miserunt. Hujus opera Comii, ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Cæsar: pro quibus meritis civitatem ejus immunem esse jusserat; jura, legesque reddiderat: atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universæ Galliæ consensio fuit libertatis vindicandæ, et pristinæ belli laudis recuperandæ, ut neque beneficiis, neque amicitiæ memoria moverentur, omnesque et animo, et opibus in id bellum incumberent; coactis equitum VIII. millibus, et peditum circiter CCXL. Hæc in Æduorum finibus recensebantur, numerusque inibatur; præfecti constituebantur; Comio Atrebati, Viridomaro, et Eporedorigi Æduis, Vergasillauno Arverno consobrino Vercingetorigis summa imperii traditur. Iis delectis ex civitatibus attribuuntur; quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres, et fiduciæ pleni ad Alesiam proficiscuntur. Nec erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantæ multitudinis sustineri posse arbitraretur, præsertim ancipiti prælio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, et foris tantæ copiæ equitatus,
77 peditatusque cernerentur. At ii, qui Alesiæ obsidebantur, præterita die, qua suorum auxilia expectaverant, consumpto omni frumento, inscii, quid in Æduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum

72 *Osismii, Lemovices.*) At ante paullo sect. 3. etiam Lemovices memorati, ideoque posteriores multis sunt suspecti. Tuetur vero et hos Hadr. Valesius populum diversum ab illis nobilioribus Aquitaniæ Lemovicibus longe ab Oceano remotis. Alteri in Armoricis hoc loco censentur, proximi Osismiis, ultimis in magna Galliæ peninsula: propterea Armorici, seu Celtici Lemovices videntur *Leonenses* esse, ubi oppidum *S. Paul. de Leon.*

consultabant. Ac variis dictis sententiis, quarum pars deditionem; pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant, non prætereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem, ac nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernis natus loco, et magnæ habitus auctoritatis: "Nihil *inquit*, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad consilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilium omnium vestrum consensu pristinæ residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paulisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem (nam apud me multum dignitas potest) si nullam, præterquam vitæ nostræ, jacturam fieri viderem: sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid hominum millibus LXXX. uno loco interfectis, propinquis, consanguineisque nostris animi fere existimatis, si pene in ipsis cadaveribus prælio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio spoliare, qui vestræ salutis causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia, ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi omnem Galliam prosternere, ac perpetuæ servituti addicere. An, quod ad diem non venerint, de eorum fide, constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animi ne causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nuntiis confirmari non potestis, omni aditu præsepto, iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum, qui hujus rei timore exterriti, diem, noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? facere quod nostri majores nequaquam pari bello Cimbrorum, Teutonumque fecerunt: qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui ætate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt, neque se hostibus tradiderunt. Cujus rei exemplum si non haberemus; tamen libertatis causa institui, et posteris po-

di pulcherrimum judicarem. Nam quid huic simile bello fuit? Depopulata Gallia, magnaque illata calamitate, Cimbri finibus nostris aliquando excesserunt, atque alias terras petierunt: jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles, potentesque bello cognoverunt, horum in agris, civitatibusque considere, atque his æternam injungere servitutem? Neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quæ in longinquis nationibus geruntur, ignoratis, respicite finitimam Galliam, quæ in provinciam redacta, jure, et legibus commutatis, [73] securibus subjecta, perpetua premitur servitute.

78 „Sententiis dictis constituunt, ut, qui valetudine, aut ætate inutiles sunt bello, oppido excedant; atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat, atque auxilia morentur, quam deditionis, aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis, atque uxoribus exire coguntur. Ii, cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo juvarent. Hos Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

73 *Securibus subjecta.*) Magistratui Romano, proconsuli, cujus illa signa erant. Cicero pro Lege Manil. cap. I. *cum duodecim secures in prædonum potestatem pervenerint*, id est, duo prætores.

CAPUT XXVIII.

Comius, et alii duces ad Alesiam perveniunt, et non longe a Cæsareis considunt. Productis ex utraque parte copiis, prælium committitur. Ab Germanis impetu facto hostes fugantur; inde varia utrinque fortuna pugnatur.

79 Interea Comius, et reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam

perveniunt; et colle exteriore occupato, non longius D. passibus a nostris munitionibus considunt. Postero die, equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III. millia passuum patere demostravimus, compleant; pedestresque copias, paulum ab eo loco, abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad lætitiam excitantur. Itaque, productis copiis, ante oppidum considunt, et proximam fossam cratibus integunt, atque aggere explent; seque ad eruptionem, atque omnes casus comparant. Cæsar, omni exercitu ad utramque partem 80 munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat, et noverit; equitatum ex castris educi, et prælium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quæ summum undique jugum tenebant, despectus: atque omnium militum intenti animi pugna eventum exspectabant. Galli inter equites raros sagittarios, expeditosque levis armaturæ interjecerant, qui suis cedentibus auxilio sucurrerent, et nostrorum equitum impetum sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati, prælio excedebant. Cum suos pugna superiores esse Galli confiderent, et nostros premi multitudine viderent; ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore, et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte, aut turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupiditas, et timor ignominiæ ad virtutem excitabat. Cum a meridie prope ad Solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt. Quibus in fugam conjectis, sagittarii circumventi, interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, mœsti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt. Uno die 81 intermisso, Galli, atque hoc spatio, magno cratium,

scalarum; 74 harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque, quæ ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cuique erat locus attributus, ad munitiones accedunt; 75 fundis librilibus, sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrerent. Prospectu tenebris adempto, multa utrimque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius, et C. Trebonius legati, quibus eæ partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte 76 premi nostros intellexerunt, iis auxilio ex ulterioribus castel-
82 lis deductos submittebant. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut 77 se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo, et turribus transjecti 78 pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quæ a Vercingetorige ad eruptionem præparata erant, proferunt, priores fossas explent, diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita re infecta in oppidum reverterunt.

74 *Harpagonum.*) Harpagones instrumenta, quibus aliquid rapitur, aut attrahitur, varii generis, et usus: hoc loco, quibus munitiones disjiciuntur. Navales harpagones Curtius *ferreas manus* interpretatur lib. IV. cap. 2. sect. 12.

75 *Fundis librilibus.*) Quibus lapides libriles jaciebantur.

76 *Premi nostros.*) Vide supra lib. II. cap. 12. sect. 24.

77 *Se stimulis induebant.*) Sic paullo ante cap. 26. sect. 73. *se ipsi acutissimis vallis induebant.* Et Virgil. lib. X. vers. 682.

An sese mucrone ob tantum dedecus amens
Induat.

78 *Pilis muralibus.*) Vide supra l. V. c. 16. sect. 40.

CAPUT XXIX.

Galli situs, et munitiones castrorum, adhibitis locorum peritis, cognoscunt. Vergasillanus ad castra Antistii Rhegini, et C. Canini Rebili accedit, statimque Vercingetorix oppido egreditur. Acris pugna committitur. Cæsar suis laborantibus Labienum cum sex cohortibus mittit, inde etiam Brutum, et Fabium; postremo, cum acrior esset pugna, ipse procedit, prœliumque restituit. Labienus Cæsarem per nuntios contulit, quid fieri placeat in magna rerum difficultate.

Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, 83
consulunt. Locorum peritos adhibent. Ab his superiorum castrorum situs, munitionesque cognoscunt. Erat a Septemtrionibus collis, quem quia propter magnitudinem circuitus, opere circumplecti non potuerant, nostri necessario pene iniquo loco, et [79] leniter declivi castra fecerunt. Hæc C. Antistius Rheginus, C. Caninius Rebilus legati cum II. legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LV. millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quæ maximam virtutis opinionem habebant, quid, quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt. Ædui tempus definiunt, cum meridies esse videretur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex VI. ducibus, propinquum Vercingetorigis, præficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit, militesque ex nocturno labore sese reficere jussit. Cum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quæ supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, et
reliquæ copiæ sese pro castris ostendere cœperunt. 84
Vercingetorix ex arce Alesiæ suos conspicatus [80] ex

79 *Leniter declivi.*) Ut supra cap. 9. sect. 19. *leniter acclivis.*

80 *Ex oppido egreditur*; *e castris longurios.*) Suspectum, *e castris*, seu *a castris.* quod libri habent. Vide Lipsii Poliorc. I. 9. qui *crates* legendum censet, præsertim quod vetustiores libri, sine præpositione *castris* habent.

oppido egreditur; e castris [81] longurios, musculos, falces, reliquaque, quæ eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis, atque omnia tentantur. Quæ minime visa pars firma esse, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus extitit, quod suum periculum in aliena vident virtute consistere. Omnia enim plerumque, quæ absunt, vehementius hominum mentes perturbant.
85 Cæsar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit; laborantibus submittit; utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfugerint munitiones, de omni salute desperant. Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium spectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium magnum habet monumentum. Alii tela conjiciunt, alii testudine facta subeunt; defatigatis invicem integri succedunt; agger ab universis in munitionem conjectus et adscensum dat Gallis, et, quæ in ter-
86 ra occultaverant Romani, contegit. Nec jam arma nostris, nec vires suppetunt. His rebus cognitis Cæsar Labienum cum cohortibus VI. subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustineri non possit, deductis cohortibus eruptione pugnaret. Id, nisi necessario, non faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori succumbant: omnium superiorum dimicationum fructum in eo die, atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca prærupta ex adscensu tentant. Huc ea, quæ paraverant, confert: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant; aggere, et cratibus adi-

81 *Longurios, musculos, falces.*) Longurii longa ligna, quæ hic, ut Lipsius censet, fossis superinjicerentur, ut ponticulum facerent. *Musculos*, eorumque in oppugnando usum, ipse Cæsar II. Civil. c. 3. sect. 10., et II. descripsit. *Falces*, cognominatas *murales*, vide lib. III. Gall. cap. 9. sect. 14.

tus expediunt: [82] falcibus vallum, ac loricam rescindunt. Cæsar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus VI., post cum aliis VII. Fabium legatum. Postremo ipse, cum vehementius pugnaretur, integros subsidio adducit. Restituto prælio, ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit. Cohortes quatuor ex proximo castello educit. Equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones, et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossæ vim hostium sustinere poterant, coactis undequadraginta cohortibus, quas ex proximis præsidiis deductas sors obtulit, Cæsarem per nuntios facit certiorem, quid faciendum existimet. Accelerat Cæsar, ut prælio intersit. 87

82 *Falcibus vallum, ac loricam rescindunt.*) Hinc usum falcium muralium intelligimus.

CAPUT XXX.

Cæsar ad Labienum proficiscitur, cujus adventu cognito, ab hostibus prælium committitur, hique fugantur. Sedulius occiditur. Vergasillanus capitur. Galli fugiunt, quorum alii ab equitatu insequente capiuntur, alii occiduntur. Vercingetorix, legatis ad Cæsarem missis, se dedit. Cæsar ad Æduos proficiscitur, ad quem Arverni legatos mittunt. Labienus in Sequanos it: alii duces in aliis locis opportune a Cæsare collocantur. Supplicatio Cæsari Romæ indicitur.

Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in præliis uti consueverat, turmisque equitum, et cohortibus visis, quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus hæc declivia, et devexa cernebantur, hostes committunt prælium. Utrimque clamore sublato, excipit rursus ex vallo, atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur. Cohortes aliæ appropinquant. Hostes terga vertunt. Fugientibus equites occurrunt. Fit magna cædes. [83] Sedulius dux, et princeps Lemovicum 88

83 *Sedulius dux, et princeps Lemovicum.*) Nomen Romanum: gens babara, quia extra provinciam: quod mirum, Lemovice enim nunc *Limosins*, oppidum *Limoge*.

occiditur. Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur. Signa militaria LXXIV. ad Cæsarem referuntur. Pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido cædem, et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis, ac totius diei labore milites fuissent defessi, omnes hostium copiæ deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur. Magnus numerus capitur, atque interficitur: re-
89 liqui ex fuga in civitates discedunt. Postero die Vercingetorix concilio convocato, „id se bellum suscepisse, non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa demonstrat; et quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum tradere velint.“ Mittuntur de his rebus ad Cæsarem legati. Jubet arma tradi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit. Eo duces producuntur. [84] Vercingetorix deditur. Arma projiciuntur. Reservatis Æduis, atque Arvernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula, prædæ nomine, distribuit. His rebus confectis, in Æduos proficiscitur, civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, quæ imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit. Captivorum circiter XX. millia Æduis, Arvernisque reddit. T. Labienum cum II. legionibus, ut equitatu in Sequanos proficisci jubet. Huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium, et L. Minutium Basilium cum II. legionibus in Rhemis collocat, ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Rheginum in Ambibarenos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Ruthenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Cicero-

84 *Vercingetorix deditur.*) Florus III. 10. plura addidit, incertum quo auctore; et quæ locutus sit Vercingetorix Cæsari: et Alesiam *flammis* fuisse *adæquatam*; de quo Cæsar, et alii silent. Dion. Cassius lib. XL. pag. 140. de Vercingetorige, εὐθὺς ἐν δεσμοῖς ἔδησε, καὶ ἐς τὰ ἐπινίκια μετὰ τοῦτο πέμψας ἀπέκτεινε.

nem, et P. Sulpicium Cabilloni, et Matiscone in Æduis ad Ararim, rei frumentariæ causa collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus Cæsaris literis cognitis, Romæ [85] dierum xx. supplicatio inciditur.

85 *Dierum xx. supplicatio.*) Dictum supra ad finem lib. VI.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARIORUM

DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVUS.

Scriptore

A. HIRTIO PANSA.

A. Hirtii Præfatio in octavum librum Commentariorum C. Julii Cæsaris de Bello Gallico.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiæ videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Cæsaris nostri commentarios rerum gestarum Galliæ, non comparandos superioribus, atque insequentibus ejus scriptis, contexui: novissimeque imperfecta ab rebus gestis Alexandriæ confeci, usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris. Quos utinam qui legent, scire possent, quam invitus suscepe-

A. HIRTII, vel OPPII.) Et olim de auctore hujus libri, et aliorum, quibus Cæsaris de utroque bello commentarii supplentur, quod Suetonius Cæsar cap. 50. refert, dubitatum fuit.

rim scribendos, quo facilius caream stultitiæ, atque arrogantiæ crimine,[1] qui me mediis interposuerim Cæsaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Commentariorum superetur; qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum gestarum scriptoribus deesset: adeoque probantur omnium judicio, ut prærepta, non præbita facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum est admiratio. Cæteri enim quam bene, atque emendate, nos etiam quam facile, atque celeriter eos confecerit, scimus. Erat autem in Cæsare cum facultas, atque elegantia summa scribendi, tum verissima suorum scientia consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino, atque Africano bello interessem. Quæ bella, quamquam ex parte nobis Cæsaris sermone sint nota: tamen aliter audimus ea, quæ rerum novitate, aut admiratione nos capiunt, aliter quæ pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Cæsare conferar, hoc ipsum crimen arrogantiæ subeo, quod me judicio cujusquam existimem posse cum Cæsare comparari. Vale.

1 *Qui me mediis interposuerim.*) Sic curatiores libri; alii *medium*; sunt qui *medius*.

CAPUT PRIMUM.

Devicta Gallia a Cæsare, plures civitates contra Romanos arma sumunt. Cæsar, M. Antonio quæstore hibernis præfecto, ad legionem XII. iter habet, postea in fines Biturigum.

1 Omni Gallia devicta, Cæsar, cum a superiore æstate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine in unum locum

coacta resisti posse Romanis; nec si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquæ possent se vindicare in libertatem. Quæ 2
ne opinio Gallorum confirmaretur, Cæsar M. Antonium quæstorem suis præfecit hibernis: ipse equitatus præsidio, pridie Kalend. Januarii ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XII., quam non longe a finibus Æduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit legionem XI., quæ proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui cum latos fines, et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

CAPUT II.

Bituriges a Cæsare inopinantes opprimuntur, et qui prius aufugerant, se ejus clementiæ committunt. Cæsar Bibracte se recipit, postea in auxilium Biturigum contra Carnutes proficiscitur. Ejus adventu cognito, relictis oppidis, Carnutes fugiunt. Cæsar castra ponit in oppido Genabo. Carnutes in finitimas civitates dissipantur.

Repentino adventu Cæsaris accidit, quod imparatis, 3
² disjectisque accidere fuit necesse, ut sine timore, ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis hostium signum, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli, frumentique, si longius progredi vellet, deficeret, aut hostes incendiis ter-

2 *Disjectisque accidere f. n.*) Pluribus editis abest *accidere*, quod tamen scripti habent, et excusorum primi. Nec insolens Hirtio est repetitio verbi hujus, ut infra cap. 4. sect. 10.

verentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum confugerant, frustra; nam Cæsar magnis itineribus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi. Qua celeritate et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, cum sibi viderent clementia Cæsaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla pœna dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.
4 Cæsar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus II. millia nummûm [3] prædæ nomine condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recepit die XL. Bibracte. Ibi cum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, cum non amplius X. et VIII. dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV., et VI. ex hibernis ab Arare educit: quas ibi collocatas explicandæ rei frumentariæ causa, [4] superiore commentario demonstratum est. Ita cum II. legionibus ad perse-
5 quendos Carnutes proficiscitur. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate cæterorum ducti Carnutes, desertis vicis, oppidisque, quæ tolerandæ hiemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem ædificiis, incolebant; (nuper enim devicti complura oppida dimiserant) dispersi profugiunt. Cæsar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit; atque in tecta partim Gallorum, partim quæ conjectis celeriter stramentis, tentoriorum integendo-

3 *Prædæ nomine condonanda.*) Quidam codd. *condonata*: Sunt quibus glossema hæc verba videntur. Idem sane auctor sine tali additamento scripsit eandem rem Bell. Alexandr. cap. 15. Sect. 48.

4 *Superiore commentario.*) Lib. VII. cap. ult. sect. ult.

rum gratia erant inædificata, milites contegit. Equites tamen, & auxiliarios pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes: nec frustra; nam plerumque magna præda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum præsidio tempestatibus durissimis tegi possent: dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

CAPUT III.

C. Trebonio in hibernis collocato, Cæsar legionem XI. ex hibernis evocat, et C. Fabio scribit, ut in fines Suessionum duas legiones adducat; inde in Bellovacos proficiscitur, ibique castris, positis mittit equites ad cognoscenda hostium consilia, a quibus omnia intelligit. Cæsar consilio convocato statuit aciem instruere.

Cæsar tempore anni difficillimo, cum satis haberet 6
convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus æstivorum nullum summum bellum posse conflari: C. Trebonium cum II. legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit. Ipse cum crebris legationibus Rhemorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes, Belgasque præstabant, finitimasque iis civitates, duce Corbeo Bellovaco, & Comio Attrebate, exercitum comparare, atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Rhemis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicare, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI., literas autem ad C. Fabium mittit, ut fines Suessionum legiones II., quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus a T. Labieno accersit. Ita quantum hibernorum opportunitas, bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, invicem legionibus expeditionum onus injungebat. His copiis coactis, ad Bellova- 7

cos proficiscitur; castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renuntiant, paucos in ædificiis esse inventos, atque hos, non qui agrorum incolendorum causa remansissent; (namque esse undique diligenter demigratum) sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus cum quæreret Cæsar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodque esset consilium eorum, inveniebat. „Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletes, Vellocasses, Attrebates locum castris excelsum, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ulteriores silvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Corbeo obtemperare, quod ei summo odio esse nomen populi Romani intellexissent. Paucis ante diebus ex his castris Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita. Constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Cæsar cum III. legionibus veniret, offerre se ad dimicandum; ne miseriore, ac duriore postea conditione, cum toto exercitu decertare cogerentur; sin majores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent: pabulatione autem, quæ propter anni tempus cum exigua, tum disjecta esset, et frumentatione, et reliquo
8 commeatu ex insidiis prohibere Romanos.“ Quæ Cæsar cum consentientibus plurimis cognovisset, atque ea, quæ proponerentur, consilia plena prudentiæ, longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret; omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostes contempta suorum paucitate prodirent in aciem. Singularis enim virtutis veteranas legiones VII., VIII., et IX. habebat, summæ spei, delectæque juventutis XI., quæ [5] octavo jam stipendio functa, tamen collatione

5 *Octavo jam stipendio functa.*) Anni militiæ per stipendia numerari, quæ non menstrua, sed annua intelligantur. Tacitus annal. I. c. 36. *missionem dari vicenna stipendia meritis: exauctorari qui senadena fecissent.*

reliquarum, nondum eandem vetustatis, et virtutis ceperat opinionem. Itaque, consilio advocato, rebus iis, quæ ad se essent delatæ, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat; si forte hostes III. legionum 1
numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII. VIII. et IX. ante omnia iret impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogere XI., ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset; quam ipsi depoposcissent.

CAPUT IV.

Cæsar in conspectum hostium exercitum adducit. Hostes copias instruunt. Aliqua utriumque contentio habetur.

Hac ratione pene quadrato agmine instructo, in 9
conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit. Cum legiones repente instructas velut in acie certo gradu accedere Galli viderent, quorum erant ad Cæsarem plena fiduciæ consilia perlata, sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu exspectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Cæsar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Hæc imperat vallo pedum XII. muniri,[6] coronisque pro ratione ejus altitudinis inædificari: fossam duplicem, pedum quindenûm, lateribus dirutis, deprimi; turres crebras excitari, in altitudinem III. tabulatorum, pontibus transjectis, constratisque conjungi, quorum frontes viminea loricula munirentur; ut hostis a duplici propugnatorum ordine depelleretur; quorum 7
alter ex pontibus, quo tutior ex altitudine esset, hoc

6 *Coronisque inædificari.*) Corona summitas et fastigium operis; in vallo aut turri, lorica vel pars ejus et prominentia quædam coronæ vicem præstitit.

audacius, longiusque tella permitteret; alter, qui pro-
pior hostem in ipso vallo colocatus esset, ponte ab
incedentibus telis tegeretur. Portis fores, altioresque
20 turres imposuit. Hujus munitionis duplex erat consilium;
namque et operum magnitudinem, et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum; et, cum pabulatum, frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim, crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur; quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia, aut Gallorum, Germanorumque transibant, acriusque hostes insequebantur, aut vicissim hostes eamdem, transgressi nostros longius submovebant. Accidebat aut quotidianis pabulationibus, (id quod accidere erat necesse, cum raris, disjectisque ex ædificiis pabulum conquireretur) ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur. Quæ res etsi mediocre detrimentum jumentorum, ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum: atque eo magis, quod Comius, quem profectum ad auxilia Germanorum accersenda dixeram, cum equitibus venerat: qui tametsi numero non amplius erant quingenti; tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

CAPUT V.

Cæsar literas ad Trebonium mittit, ut legionem XIII. ad eum mittat. Bellovaci, quibus cognitæ erant Cæsaris stationes, insidias struunt, in quas incidunt Rhemi. Vertiscus interficitur. Interim ab utrisque prælium committitur.

21 Cæsar, cum animadverteret, hostes cumplures dies castris palude, et loci natura munitis se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi, nisi a majore exercitu, posse; literas ad Trebonium mittit, ut quam celerrime posset, legionem XIII., quæ cum T. Sextio

legato in Biturigibus hiemabat, accerseret, atque ita
eum III. legionibus magnis itineribus ad se veniret.
Ipse equites invicem Rhemorum, ac Lingonum, reli-
quarumque civitatum, quorum magnum numerum evo-
caverat, præsidio pabulationibus mittit; qui subitas
hostium incursiones sustineret. Quod cum quotidie fie- 12
ret, ac jam consuetudine diligentia minueretur; (quod
plerumque accidit diuturnitate) Bellovaci delecta manu
peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum no-
strorum, silvestribus locis insidias disponunt, eodem-
que equites postero die mittunt, qui primum elicerent
nostros in insidias, deinde circumventos aggrederentur.
Cujus mali sors incidit Rhemis, quibus illa dies fungen-
di muneris obvenerat. Namque ii, cum repente hostium
equites animadvertissent, ac numero superiores paucita-
tem contempsissent, cupidius insecuti, a pedibus undi-
que sunt circumdati. Quo facto perturbati celerius,
quam consuetudo fert equestris prælii, se receperunt,
amisso Vertisco, principe civitatis, præfecto equitum,
qui cum vix equo propter ætatem posset uti, tamen
consuetudine Gallorum, neque ætatis excusatione in
suscipienda præfectura usus erat, neque dimicari sine
se voluerat. Inflantur, atque incitantur hostium animi
secundo prælio, principe, et præfecto Rhemorum inter-
fecto. Nostri detrimento admonentur, diligentius explo-
ratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem
insequi hostem. Non intermittuntur interim quotidiana 13
prælia in conspectu utrorumque castrorum, quæ ad va-
da, transitusque fiebant paludis. Qua contentione Ger-
mani, quos propterea Cæsar transduxerat Rhenum, ut
equitibus interpositi præliarentur, cum constantius uni-
versi paludem transissent, paucisque resistentibus in-
terfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent inse-
cuti, perterriti non solum ii, qui aut cominus oppri-
mebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam qui
longius subsidiari consueverant, turpiter fugerunt: nec
prius finem fugæ fecerunt, sæpe amissis superioribus
locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut non-
nulli pavore coacti longius profugerent. Quorum peri-
culo sic omnes copiæ sunt perturbatæ, ut vix judica-

ri posset, utrum [7] secundis, minimisque rebus insolentiores, an adversis, mediocribusque timidiores essent.

7 *Secundis, minimisque*) Libri veteres, scripti, et excusi, *secundis minimisque*; pro quo Scaliger edidit *secundis nimiisque*; quem adhuc editores secuti sunt. D. Vossius retinet veterem scripturam, *soloque* sublato, ut sensus sit, *rebus parumper secundis inflatiores.*

CAPUT VI.

Hostes cognito legionum adventu, a se dimittunt impedimenta, et ineptos ad arma. Cæsar trans paludem legiones ducit, atque ad quoddam jugum pervenit, ibique castra munit. Bellovacos fugientes frustra turmæ insequuntur. Hostes loco munito castra ponunt, ibique insidias tendunt. Cæsar, rebus omnibus cognitis, plures legiones præmittit. Corbeus nequicquam in turmas impetum facit; acre prælium cooritur. Hostes frustra fugam quærunt. Corbeus interficitur.

14 Compluribus diebus iisdem in castris consumptis cum propius accessisse legiones, et C. Trebonium legatum cognovissent duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiæ, noctu dimittunt eos, quos aut ætate, aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta; quorum perturbatum, et confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit) oppressi luce copias armatorum pro suis instruunt castris; ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Cæsar neque resistentes tanto collis adscensu lacessendos judicabat; neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent. Ita cum paludem impeditam castris castra dividere, (quæ transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset) atque id jugum, quod trans paludem pene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animadverte-

ret; pontibus palude constrata, legiones transducit, celeriterque in summam planitiem jugi pervenit, quæ declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis ad ultimum jugum pervenit: aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tella in ho-
stium cuneos conjici possent. Barbari confisi loci natura, 15
cum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia cognita, Cæsar xx. cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat: equites frenatis equis in stationibus disponit. Bellovaci cum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare, neque diutius permaneri [8] sine periculo eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, ubi consederant (*nam in acie sedere Gallos consuesse*, [9] *superioribus commentariis declaratum est*) stramentorum, ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se traditos, ante aciem collocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronuntiato, uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehemen-
tissimo cursu fugerunt. Cæsar, etsi discessum hostium 16
animadvertere non poterat, incendiis oppositis, tamen id consilium cum fugæ causa initum suspicaretur, legiones promovet; et turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsisteret hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites, cum intrare fumum, et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent equorum, insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita, fuga timoris simul cal-

8 *Sine periculo.*) Hæc in MSS. plurimis, et antiquis editionibus exstat. Postea cusum est *sine cibariis*.

9 *Superioribus commentariis*) Non apparet hic locus in septem Cæsaris de hoc bello; ut vel exciderit, vel librariorum culpa mutatum sit: nisi memoria lapsus est ipse Hirtius.

liditatisque plena, sine ullo detrimento, millia non
amplius x. progressi hostes, munitissimo loco castra
posuerunt. Inde, cum sæpe in insidiis equites, pedites-
que disponerent, magna detrimenta Romanis in pabu-
17 lationibus inferebant. Quod cum crebrius accideret, ex
captivo quodam comperit Cæsar, Corbeum Bellova-
corum ducem, fortissimorum millia vi. peditum dele-
gisse, equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis
eo loco collocaret, quem in locum, propter copiam
frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros su-
spicaretur. Quo cognito consilio, Cæsar legiones plu-
res, quam solebat, educit; equitatumque, qui con-
suetudine pabulatoribus mittere præsidio consueverat,
præmittit. Huic interponit [10] auxilia levis armaturæ:
ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.
18 Hostes in insidiis dispositi cum sibi delegissent campum
ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes
passibus mille, silvis undique impeditissimis, aut altis-
simo flumine, velut indagine munitum, hunc insidiis
circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad
præliandum animo, atque armis parati, cum, subse-
quentibus legionibus, nullam dimicationem recusarent,
turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu
cum sibi Corbeus oblatam occasionem rei gerendæ exi-
stimaret, primum cum paucis se ostendit, atque in pro-
ximas turmas impetum facit. Nostri constanter impetum
sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum
conveniunt, quod plerumque equestribus præliis cum
propter aliquem timorem accidit, tum multitudine i-
19 psorum detrimentum accipitur. Cum dispositis turmis
invicem rari præliarentur; neque ab lateribus circum-
veniri suos paterentur, erumpunt cæteri, Corbeo præ-
liante, ex silvis. Fit magna contentione diversum præ-
lium: quod cum diutius pari Marte iniretur, paullatim
ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quæ no-
stros cogit cedere equites: quibus celeriter subveniunt le-
vis armaturæ pedites, quos ante legiones missos docui:

10 *Auxilia levis armaturæ.*) In MSS. ita, quorum sex nominatim laudat Vossius. Editi *præsidia l. a.*

turmisque nostrorum interpositi, constanter præliantur. Pugnatur aliquandiu pari contentione: deinde ut ratio postulabat prælii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso sunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris, et hostibus nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, præsidio cohortium confisi nostri, acerrime præliantur; ne, si tardius rem gessissent, victoriæ gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis, atque itineribus diversis fugam quærunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen, propulsique, majore parte amissa, consternati, [11] quo fors tulerat, confugiunt, partim silvis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur: cum interim nulla calamitate victus Corbeus, excedere prælio, silvasque petere, aut invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin fortissime præliando, compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundia victores in se tela conjicere.

11 *Quo fors tulerat.*) Hæc desunt multis scriptis; etiam edd. Venet. vetustæ, et Gryph. Et perperam *sors* pro *fors* legunt, qui retinent.

CAPUT VII.

Cæsar exercitum trans flumen ducit, ad quem Bellovaci Legatos mittunt. Responsio Cæsaris ad Legatos. Reliquæ civitates, Bellovacorum exemplo, Legatos ad Cæsarem mittunt, excepto Comio.

Tali modo re gesta, recentioribus prælii vestigiis ingressus Cæsar, cum victos tanta calamitate existimare hostes, nuntio accepto, locum castrorum relicturos, quæ non longius ab ea cæde abesse quam VIII. millia passuum dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat; tamen exercitu transducto, pro-

greditur. At Bellovaci, reliquæque civitates, repente
ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silva-
rum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis;
cognita calamitate, interfecto Corbeo, amisso equita-
tu, et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos
existimarent, concilio repente cantu tubarum convoca-
to, conclamant, ut legati, obsidesque ad Cæsarem
21 mittantur. Hoc omnibus probato consilio; Comius
Attrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bel-
lum auxilia mutuatus erat. Cæteri e vestigio mittunt ad
Cæsarem legatos, petuntque „ut ea pœna sit conten-
tus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris
posset, pro sua clementia atque humanitate, nunquam
profecto esset illaturus: afflictas opes equestri prælio
Bellovacorum esse: delectorum peditum multa millia
interiisse: vix refugisse nuntios cædis. Tamen magnum,
ut in tanta calamitate, Bellovacos eo prælio commo-
dum esse consecutos, quod Corbeus auctor belli, con-
citator multitudinis, esset interfectus. Numquam enim
senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum impe-
22 ritam plebem, potuisse. *Hæc orantibus legatis, comme-
morat Cæsar*, eodem tempore superiore anno Bellova-
cos, cæterasque Galliæ civitates suscepisse bellum:
pertinacissime hos ex omnibus in sententia perman-
sisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse per-
ductos: scire, atque intelligere se, causam peccati fa-
cillime mortuis delegari: neminem vero tantum polle-
re, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus
bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum con-
citare, et gerere posset; sed tamen se contentum fore
23 ea pœna, quam sibi ipsi contraxissent.“ Nocte inse-
quenti legati responsa ad suos referunt, obsides confi-
ciunt. Concurrunt reliquarum civitatum legati, quæ
Bellovacorum speculabantur eventum: obsides dant, im-
perata faciunt, excepto Comio, quem timor cohibebat
cujusquam fidei suam committere salutem. Nam supe-
riore anno T. Labienus, Cæsare in Gallia citeriore jus
dicente, cum Comium comperisset sollicitare civitates,
et conjurationem contra Cæsarem facere, infidelitatem
ejus sine ulla perfidia judicavit comprimi posse: quem

quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, [12] C. Volusenum Quadratum mittit, qui eum, per simulationem colloquii, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos tradidit centuriones. Cum in colloquium ventum esset, et, ut convenerat, manum Comii Volusenus arripuisset; centurio, velut insueta re permotus, vellet hominem conficere, celeriter a familiaribus prohibitus Comii non potuit. Graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Cum utrinque gladii districti essent, non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Comium credebant affectum: Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Comius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam Romani venire.

12 *C. Volusenum Quadratum.*) Quem lib. IV. cap. II. sect. 21. Cæsar ad exploranda Britanniæ litora præmiserat.

CAPUT VIII.

Retento secum M. Antonio, exercitum in diversas Galliæ partes Cæsar distribuit; inde ad populandos Ambiorigis fines proficiscitur. Labienus in Treviros mittitur. Cæsar ad oppidum Lemovicum contendit. Dumnacus Romanorum castra frustra oppugnat. Fabius Legatus, pluribus civitatibus receptis, auxilium Duracio fert. Dumnacus adventu Fabii territus exercitum trans Ligerim ducit.

Bellicosissimis gentibus devictis, Cæsar cum videret 24
nullam jam esse civitatem, quæ bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad præsens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quæstorem cum legione XI. conjungit: C. Fabium legatum cum cohortibus XXV. mittit in diversissimam partem Galliæ, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum legatum, qui illis regionibus præerat, satis firmas II. legiones habere existimabat. T. Labienum ad se vocat: legionemque XII., quæ cum eo

fuerat in hibernis, [13] in Togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accidere de incursione barbarorum, ac superiore æstate [14] Tergestinis accidisset; quia repentino latrocinio, atque impetu incolæ illorum erant oppressi. Ipse ad devastandos, depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur: quem perterritum, atque fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suæ dignitati esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, ædificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates ha-
25 beret in civitatem. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones, aut auxilia dimisisset, atque omnia cædibus, incendiis, ruinis vastasset; magno numero hominum interfecto, aut capto, Labienum cum II. legionibus in Treviros mittit, quorum civitas, propter Germaniæ vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu, et feritate non multum a Germanis differebat: neque imperata un-
26 quam, nisi exercitu coacta, faciebat. Interim C. Caninius legatus, cum magnam multitudinem convenisse hostium [15] in fines Pictonum, literis nuntiisque Duracii cognovisset, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, cum pars quædam civitatis ejus defecisset, [16] ad oppidum Limonum contendit. Quo cum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus, Dumnaco duce Andium, Duracium clausum, Limonum oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet: castra munito loco posuit. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit.

13 *In Togatam Galliam.*) Quæ paullo ante cap. 7. sect. 23. Citerior dicta fuit, a togæ usu, propter civitatem concessam, Togata dicta.

14 *Tergestinis.*) Tergeste, Carnicorum oppidum, ad Hadriaticum mare; quondam Italiæ finis, antequam pars Istriæ adjecta fuit.

15 *In fines Pictonum.*) Pictones populus Aquitaniæ adjectus prope Ligerim, Urbs illorum *Limonum*, Λίμωνον Ptolomæi, media ætate Pictavium, Pictavus: nunc *Poictiers*.

16 *Ad oppidum Limonum.*) Jam dictum est. Caput enim esse Pictonum, ex Magnone Valesius demonstravit, qui Notis Juris ad Carolum M. scripsit, *Pictavus Lemonum.*

Cum complures dies in oppugnatione consumpsisset, et magno suorum detrimento nullam partem munitionum convellere potuisset; rursus ad obsidendum Limonum redit. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, literisque C. Caninii certior fit, quæ in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duracio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperatà salute, si tempore eodem coactus esset et Romanorum externum sustinere hostem, et respicere, ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit; nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. 27

CAPUT IX.

Fabius Damnaci agmen insecutus, magna præda potitur. Q. Titatius Varus prælium cum hostibus committit; quibus fusis, impedimenta capit. Caninius legatus Drapetem Senonem insequitur. C. Fabius in Carnutes proficiscitur, quos in deditionem recipit, itemque reliquas civitates Armoricas dictas: Drapes, et Lucterius oppidum Uxellodunum occupant: in quos Caninius impetum facit. Lucterius cum paucis fugit.

Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostium, neque se cum Caninio conjunxerat; tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebant, petituros. Itaque cum copiis ad eumdem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat præceptum, invaduntque Dumnaci agmen: et fugientes, perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magna præda, multis interfectis, potiuntur. Itaque, re bene gesta, se recipiunt in castra. Insequenti 28
nocte Fabius equites præmittit, sic paratos, ut confligerent, atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus præceptis ut res gereretur, Q. Titatius Varus,

præfectus equitum, singularis et animi, et prudentiæ vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum prælium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit prælium acri certamine. Namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate celerius per se conficiendi prælii, fortissime contra pedites præliantur: hostesque nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri
29 nacti occasionem videbantur. Cum aliquandiu summa contentione dimicaretur; Dumnacus instruit aciem, quæ suis esset equitibus invicem præsidio. Tum repente confertæ legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis, perculsæ barbarorum turmæ, ac perterritæ acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore, discursuque passim fugæ se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, lætitia victoriæ elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum, dextræque ad cædendum valent, tantum eo prælio interficiunt. Itaque amplius millibus XII. aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis,
30 omnis multitudo capitur impedimentorum. Qua ex fuga cum constaret, Drapetem Senonem (qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatum accitis, receptis latronibus, impedimenta, et commeatus Romanorum interceperat) non amplius hominum V. millibus ex fuga collectis, provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem [17] in superiore commentario, prima defectione Galliæ facere in provinciam impetum voluisse, cognitum est: Caninius legatus, cum legionibus II.

17 *In superiore commentario.)* Cap. 3. sect. 5. Ibi Cæsar Lucterium scripsit, qui est Luterius.

ad eos persequendos contendit, ne timore, aut detrimento provinciæ magna infamia perditorum hominum latrociniis caperetur. C. Fabius cum reliquo exercitu 31
in Carnutes, reliquasque proficiscitur civitates, quarum eo prælio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accitas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futuræ: dato vero spatio, ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas, celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui sæpe vexati nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem, cæteræque civitates positæ in ultimis Galliæ finibus, Oceano conjunctæ, quæ Armoricæ appellantur, auctoritate adductæ Carnutum, adventu Fabii, legionumque, imperata sine mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus, errans, latitansque, solus extremas Galliæ regiones petere coactus est. At Drapes, unaque 32
Lucterius, cum legiones, Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent provinciæ fines intrare posse, nec jam liberam vagandi, latrocinandique facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi cum Lucterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet: [18] oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat suis, et Drapetis copiis, oppidanosque sibi conjungit. Quo cum confestim C. Ca- 33
ninius venisset animadverteretque omnes oppidi partes præruptissimis saxis esse munitas, quo, defedente nullo, tamen armatis ascendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videre, quæ si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus paullatim, quantum copiæ patiebantur, val-

18 *Oppidum Uxellodunum.*) Armorica citeriore fuit. Cadurcorum hoc oppidum in

34 lum in oppidi circuitu ducere instituit. Quod cum animadverterent oppidani, misserrimaque Alesiæ memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunæ illius periculum fecerat, moneret rationem frumenti esse habendam; constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, II. millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drapes, et Lucterius educunt. Ii paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quominus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant. Nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam L. Caninius toto oppido munitiones [19] circumdare moratur; ne aut opus effectum tueri non possit, aut

35 plurimis in locis infirma disponat præsidia. Magna copia frumenti comparata, considunt Drapes, et Lucterius non longius ab oppido x. millibus passuum, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent: ipsi inter se [20] provincias partiuntur. Drapes castris præsidio cum parte copiarum restitit. Lucterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi præsidiis, hora noctis circiter x. silvestribus, angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quæ agerentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua præsidia, quæ nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recepit in castra.

19 *Circumdare moratur.*) Ita nunc plerique: etiam Gryphius, quod haud dubie ex veteri codice. Antea editum erat conatur.

20 *Provincias partiuntur.*) Munera, expeditiones, Romano loquendi more, quo inter se consules, aut prætores diviserunt.

CAPUT X.

Caninius equites, peditesque in hostium castra præmittit: vehemens prælium committitur. Drapes capitur. Caninius ad obsidendos oppidanos revertitur, quo etiam C. Fabius venit.

Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, 36
partem copiarum cum Drapete esse in castris millibus non amplius x. Qua re ex compluribus cognita, cum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse, magnæ felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex cæde refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drapeti perferret. Sed, cum in experiundo periculum nullum videret, equitatum omnem, Germanosque pedites summæ velocitatis omnes ad castra hostium præmittit, ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Cum propius hostem accersisset, ab exploratoribus, quos præmiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos, equitesque imprudentibus omnibus de improviso advolasse, et prælium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam, instrumentaque adducit. Ita repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equites, signis legionis visis, vehementissime præliantur. Confestim omnes cohortes undique impetum faciunt, omnibus aut interfectis, aut captis, magna præda potiuntur. Capitur ipse in eo præ- 37
lio Drapes. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo pene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur, externoque hoste deleto, [21] cujus timor dividere præsidia, et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Ve-

21 *Cujus timore dividere præsidia.*) Plures ita scripti codices: etiam editi veteres, Venetus, Gryphii, alii. Post excusum, *cujus timore augere præsidia.*

nit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius; partemque oppidi sumit ad obsidendum.

CAPUT XI.

Cæsar, relicto M. Antonio in Bellovacis, reliquas adit civitates; cumque ad Carnutes ventum esset, Cotuatum ad supplicium deposcit: certior fit a Caninio de iis, quæ contra Drapetem, et Lucterium gesta sunt. Cæsar ad Caninium se confert; oppidanos aqua probibet; prælium committitur. Oppidanorum deditio, de quorum multis pœna sumititur. Drapes fame perit.

38 Cæsar interim M. Antonium quæstorem cum cohortibus xv. in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit: obsides plures imperat: timentes omnium animos consolatione sanat. Cum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate [22] superiore commentario Cæsar exposuit initium belli esse ortum, quod præcipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat: quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris ipsius, et concitatorem belli Cotuatum ad supplicium deposcit. Qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter omnium cura quæsitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Cæsar contra naturam suam maximo militum concursu, qui omnia pericula, et detrimenta belli Cotuato accepta referebant, adeo ut ver-
39 beribus exanimatum corpus securi feriretur. Ibi crebris literis Caninii fit certior, quæ de Drapete, et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani, quorum etsi paucitatem contemnebant, tamen pertinaciam magna pœna esse afficiendam judicabat; ne universa Gallia non vires sibi defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam putaret, neve hoc exemplo cæteræ civitates, locorum opportunitate fretæ se vindicarent in libertatem; cum omnibus Gallis notum esse sciret, reliquam esse unam æ-

22 *Superiore commentario.*) Lib. VII. cap. 2. sect. 2.

statem suæ provinciæ, quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus II. relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit. Cum contra exspectationem o- 40
mnium Cæsar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animadverteret, neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognovisset, aqua prohibere hostem tentare cœpit. Flumen infimam vallem dividebat, [23] quæ pene totum montem cingebat, in quo positum erat præruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat. Sic enim imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem, depressis fossis, derivari posset. Erat autem oppidanis dificilis et præruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris, sine vulneribus, ac periculo vitæ, neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Cæsar, sagittariis, funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos: quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat. Sub ipsius oppidi 41
murum magnus fons prorumpebat ab ea parte, quæ fere pedum ccc. intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi oppidanos cum optarent reliqui, Cæsar unus videret, non sine magno periculo posse; e regione ejus vineas agere adversus montem, et aggeres struere cœpit, magno cum labore, et continua dimicatione. Oppidani enim loco superiore [24] decurrentes sine periculo præliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant; ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, et labore, atque operibus

23 *Quæ pene totum montem.*) Dion. Vossius mavult *quod pene*, ut ad *flumen* referatur. Sed vallis etiam *pene* montem non totum potest cingere, depressior videlicet, per quam flumen labitur.

24 *Decurrentes præliabantur.*) Locus hic aliter in vet. libris legitur, *decurrunt*, - *præliantur*, - *vulnerant* - *Non deterrentur*. Nec vero dubito, quin recentium lectio etiam ex antiquis sit codicibus.

locorum vincere difficultates. Eodem tempore [25] tectos cuniculos, crates, et vineas agunt ad caput fontis: quod genus operis sine ullo periculo, et sine suspicione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum LX. Collocatur in eo turris X. tabulatorum; non quidem quæ mœnibus æquaretur, (id enim nullis operibus effici poterat, sed quæ superaret fontis fastigium. Ex ea cum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus, ne sine periculo possent adaquari oppidani non. tantum pecora, atque jumenta, sed etiam magna

42 hominum multitudo siti consumebatur. Quo malo perterriti oppidani "cupas sevo, pice, [26] scandulis complent. Eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime præliantur, ut ab incendio restinguendo dimicationis periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exsistit. Quæcumque enim per locum præcipitem missa erant, ea vineis, et aggere suppressa comprehendebant idipsum, quod morabatur.„ Milites contra nostri, quamquam periculoso genere prælii, locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo. Res enim gerebatur ex excelso loco, et in conspectu exercitus nostri: magnusque utrimque clamor oriebatur; ita quam quisque poterat, maxime insignis, quo notior, testatiorque virtus ejus esset, telis hostium, flammæque se

43 offerebat. Cæsar cum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adscendere, et simulatione mœnium occupandorum, clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppi-

25 *Tectos cuniculos – ad caput fontis.*) Superiori sæculo plures libri, Basileenses, Gryphii, alii, hæc sola sine lacunæ indicio referebant: prius autem editi, et MSS. post *cuniculo* interserunt *ad aggeres, ac vineas*: alii, *ad vineas agunt, ad caput fontis*: Palatius, *ad vineas agunt, et ad caput fontis.* Scaliger, *crates, et vineas agunt ad c. f.* quem plures hodie sequuntur: quæ etiam lectio firmari MS. codice dicitur. Clarior sensus, si nihil inseritur, quia sine suspicione hostium facere licuit. Nos pleniores, vel spatii explendi causa, expressimus, adjecta ex alio et copula.

26 *Scandulis.*) Tabellis ligneis tegularum vices præstantibus.

dani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, sine prælii facto, celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt. Cum pertinaciter resisterent oppidani, et etiam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venæ fontis intercisæ sunt atque eversæ. Quo facto repente fons perennis exhaustus tantam attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti sese tradiderunt. Cæsar, cum suam lenitatem co- 44
gnitam omnibus sciret, neque vereretur, ne quid crudelitate naturæ videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare cœpissent; exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus præcidit; vitam concessit, quo testatior esset pœna improborum. Drapes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione, et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii paucis diebus sese cibo abstinuit, atque ita interiit.

CAPUT XII.

Lucterius vinctus ad Cæsarem perducitur; Labienus cum Treviris præliatur, Surumque Æduum capit. Cæsar Aquitaniam petit, ad quem omnes ejus provinciæ civitates Legatos mittunt: postea Narbonem se confert, exercitu in varias partes dimisso. Postremo ad legionem in Belgium se recepit, ibique cognoscit, Comium Attrebatem cum equitatu ipsius præliatum esse; cujus eventus narratur.

Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex prælio scripsi, cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni, (crebro enim mutandis locis multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Cæsarem habere) hunc Epasnactus Arvernus, amicis-

simus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad
45 Cæsarem duxit. Labienus interim in Treviris equestre prælium secundum facit; compluribus Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem, atque in iis Surum Æduum, qui et virtutis, et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Æduis ad id tempus permanserat in ar-
46 mis. Ea re cognita, Cæsar cum in omnibus partibus Galliæ bene res gestas videret, judicaretque superioribus æstivis Galliam devictam, et subactam esse, Aquitaniam nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset; cum II. legionibus in eam partem est profectus, ubi extremum tempus consumeret æstivorum. Quam rem, sicut cætera, celeriter, feliciterque confecit. Namque omnes Aquitaniæ civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum præsidio Narbonem profectus est: exercitum per legatos in hiberna deduxit; IV. legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio, et C. Trebonio, et P. Vatinio, et Q. Tulio legatis: II. in Æduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat, in Turonibus ad fines Carnutum posuit, quæ omnem regionem conjunctam Oceano continerent: II. reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliæ vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in provincia moratus, cum celeriter omnes conventus percurrisset; publicas controversias cognovisset; bene meritis præmia tribuisset, (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rempublicam fuisset totius Galliæ defectione, quam sustinuerat fidelitate, atque auxiliis provinciæ illius) his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit
47 hibernaque [27] Nemetocennæ. Ibi cognoscit, Comium

27 *Nemetocennæ.*) Oppidum est Attrebatum, et haud dubie princeps gentis, (quod in Itinerario *Nemetacum* vocatur) cujus situs in locum *Arras*, sive *Atrecht*, medio ævo *Attrebatæ*, videtur incidere. Vide Notit. Orb. Antiqui.

Attrebatem prælio cum equitatu suo contendisse. Nam
cum Antonius in hirbena venisset, civitasque Attreba-
tum in officio maneret; Comius, qui post illam vul-
nerationem, quam supra commemoravimus, semper
ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset,
ne consilia belli quærentibus auctor armorum, duxque
deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus
se, suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus
commeatus complures, qui comportabantur in hiberna
Romanorum, intercipiebat. Erat attributus Antonio 48
præfectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum
eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum equita-
tum hostium mittit. Volusenus autem ad eam virtutem,
quæ singularis in eo erat, magnum odium Comii ad-
jungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur.
Itaque, dispositis insidiis, sæpius ejus equites aggres-
sus, secunda prælia faciebat. Novissime, cum vehe-
mentius contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipien-
di Comii cupiditate pertinacius cum paucis insecutus es-
set; ille autem fuga vehementi Volusenum longius pro-
duxisset; repente omnium suorum invocat fidem, atque
auxilium, ne sua vulnera, [28] perfidia imposita, pateren-
tur inulta; conversoque equo, se a cæteris incautius per-
mittit in præfectum. Faciunt idem omnes ejus equites,
paucosque nostros convertunt, atque insequuntur. Co-
mius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati,
lanceaque infesta medium femur ejus magnis viribus
transjicit. Præfecto vulnerato, non dubitant nostri re-
sistere, et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit,
complures hostium, magno nostrorum impetu pulsi
vulnerantur, et partim in fuga proteruntur, partim in-
tercipiuntur. Quod ubi malum dux equi velocitate evita-

28 *Perfidia imposita.*) Diversis casibus, perfidia sexto, imposita quarto multitudinis. Dionysius Vossius emendavit, cum legeretur vulgo perfidia interposita, quod incongruens: per fidem interposita, quod clarius quidem, sed participium requirit accepta, inflicta, aut similem, cujus nullum hic vestigium est. Nec insolens imponere vulnus. Cicero Tusc. IV. 24. quæ hic reip. vulnera imponebat, eadem ille sanabat. Et pro Sextio cap. 19. accipienda, eadem illis mortifera, qui eam imposuissent.

vit, graviter vulneratus præfectus, ut vitæ periculum aditurus videretur, refertur in castra. Comius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque ibi futurum, ubi præscripserit, et ea facturum, quæ imperavit, obsidibus datis, firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius cum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit; obsides accepit.

Hirtii additio ad octavum librum C. Cæsaris, ex qua quisque facile colligere potest, quo in loco Cæsar, ejusque exercitus anno nono fuerit.

"Scio, Cæsarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum: propterea quod insequens annus L. Paulo, C. Marcello Coss. nullas habet Galliæ magnopere res gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Cæsar, exercitusque eo tempore fuisset, pauca scribenda, conjungendaque huic commentario statui.,,

49 Cæsar, cum in Belgio hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitiam civitates, nulli spem, aut causam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub discessum suum necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi; ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine præsenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates appellando, principes maximis præmiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis præliis Galliam, conditione parendi

50 meliore, facile in pace continuit. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia, et colonias appellaret, quibus M. Antonii quæstoris sui commendaret [29] sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia

29 *Sacerdotii petitionem.*) Auguratus: quem etiam *sacerdotium* dixit Plin. IV. ep. VIII. De Antonii autem auguratu videas Cic. Philipp. II. cap. 33.

cum libenter pro homine sibi conjuctissimo, quem paullo ante præmiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem, et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa [30] Cæsaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc, etsi Augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat; tamen non minus justam sibi causam municipia, et colonias adeundi existimavit: ut iis gratias ageret, quod frequentiam, atque officium suum Antonio præstitissent: simulque se, et honorem suum insequentis anni commendaret petitione; propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum, et C. Marcellum Coss. creatos, qui omni honore, et dignitate Cæsarem expoliarent: [31] ereptum Ser. Galbæ consulatum, cum is multo plus gratia, suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate, et necessitudine legationis esset.
Exceptus est Cæsaris adventus ab omnibus municipiis, 51
et coloniis incredibili honore, atque amore. Tum primum enim veniebat ab illo universæ Galliæ bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorumque omnium, qua Cæsar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat. Hostiæ omnibus locis immolabantur. Tricliniis stratis fora, templaque occupabantur, ut vel exspectatissimi triumphi lætitia [32] præcipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores. Cum omnes regiones Galliæ Togatæ Cæ- 52
sar percurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est, ibique

30 *Cæsaris decedentis.*) De provincia, cujus jam nonus annus agebatur.

31 *Ereptum Ser. Galbæ consulatum.* Ser. Galba legatus Cæsaris in Gallia fuerat, missus cum legione in Nantuates, et Veragros, lib. III. cap. I. sect. I. Cum consulatum peteret, repulsam tulit propter Cæsaris amicitiam: ex quo Cæsari offensus cum Cassio, et Bruto conspiravit. *Suet. Galba, cap.* 3.

32 *Præcipi posset.*) Ante capi, ut ad Cæsaris exspectatum triumphum, nondum autem præsentem, referatur. Sic R. Steph. et Ciaccon. et Gryph. et Jungerm. ac Goduinus: etiam v. c. Carrariensis. Alii *percipi*, ut cum quovis triumpho splendidiore comparetur.

exercitum lustravit. T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit, quo major commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad munitionem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat, 33
Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque contra senatus auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judicabat enim, liberis sententiis Patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. Nam 34 C. Curio tribunus plebis cum Cæsaris causam, dignitatemque defendendam suscepisset, sæpe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Cæsaris læderet, et quoniam Pompeji dominatio, atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis, exercitusque dimitteret: fore eo pacto liberam, et sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam 35
per se senatus discessionem facere cœpit. Quod ne fieret, consules, amicique Pompeji suaserunt, atque, ita
53 rem moderando, discesserunt. Magnum hoc testimonium senatus erat universi, conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, cum impugnaret Cæsaris dignitatem, contra legem Pompeji et Crassi, retulerat ante tempus ad senatum de Cæsaris provinciis: sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Cæsaris invidia quærebat,

33 *Labienum ab inimicis suis sollicitari.*) Cæsaris inimicis, nec frustra. Labienus enim postea stetit a Pompeji partibus.

34 *C. Curio tribunus pl.*) Hic est, ad quem Ciceronis extant epistolæ lib. II. post violentissimus defensor Cæsaris in Africa periit. Suet. Cæs. 29. et 36.

35 *Per se discessionem facere cœpit.*) Plutarchus Cæsare, p. 722. τοῖς περὶ Ἀντώνιον tribuit, in quibus princeps erat Curio: uterque enim pro Cæsare contendit. Fit autem discessio post diversas sententias consule (aliquando etiam tribuno, *Cic. ep.* II.) postulante, ut qui hujus, illiusve sententiæ, sint, a cæteris discedant. Gellius XIV. 7. Tuberone auctore necessariam SCtis discessionem tradit.

[36] senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non
frangebantur animi inimicorum Cæsaris, sed admone-
bantur, quo majores pararent necessitudines, quibus co-
gi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.
Fit deinde S. C, ut [37] ad bellum Parthicum legio una a 54
Cn. Pompejo, altera a C. Cæsare mitterentur. Neque
obscure hæ duæ legiones uni Cæsari detrahuntur. Nam
Cn. Pompejus legionem primam, quam ad Cæsarem
miserat, confectam ex delectu provinciæ, Cæsari,
tamquam ex suo numero dedit. Cæsar autem, cum de
voluntate adversariorum nemini dubium esset, Cn.
Pompejo legionem remittit, et ex suo numero xv., quam
in Gallia citeriore habuerat, ex S. C. jubet tradi. In ejus
locum xIII. legionem in Italiam mittit, quæ præsidia
tueretur, ex quibus præsidiis xv. deducebatur; ipse exer-
citum distribuit per hiberna. C. Trebonium cum le-
gionibus IV. in Belgio collocat: C. Fabium cum totidem
in Æduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam fo-
re Galliam, si Belgæ, quorum maxima virtus, et Æ-
dui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus conti-
nerentur. Ipse in Italiam profectus est. Quo cum venis- 55
set, cognoscit, per C. Marcellum consulem legiones II.
ab se remissas, quæ ex S. C. deberent ad Parthicum
bellum duci, Cn. Pompejo traditas, atque in Italia re-
tentas esse. Hoc facto, quamquam nulli erat dubium,
quin arma contra Cæsarem pararentur; tamen Cæsar
omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes alia relin-
queretur jure potius disceptandi, quam belli gerendi.

36 *Senatus frequens in alia omnia.*) Vide Plutarch. dicto loco; et Appian. Civ. II. p. 736. qui ait, in Curionis sententiam CCCLXX. senatores discessisse: solus XXII. in alteram.

37 *Ad bellum Parthicum.*) Appianus dicto loco, pagina 734. ἐς Συρίαν φυλακῆς ἕνεκα.

C. JULII CÆSARIS COMMENTARIORUM DE BELLO CIVILI

LIBER PRIMUS.

CAPUT I.

Literas Cæsar Fabius Consulibus tradit. Consules de Republ. referunt. L. Lentulus operam suam Senatui, et Reipublicæ sub conditione promittit : idem facit Scipio, cujus sententia a Pompejo manare creditur.

1 Literis a Fabio C. Cæsaris consulibus redditis, ægre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur. Ut vero ex literis ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de Republica [1] in civitate. L. Lentulus consul Senatui, reique publicæ se non defuturum pollicetur, si audacter, ac fortiter sententias dicere velint : sin Cæsarem respiciant, atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque senatus auctoritati obtemperaturum : habere se quoque ad Cæsaris gratiam, atque amicitiam receptum. In eamdem sententiam loquitur Scipio, Pompejo esse in animo, Reipublicæ non deesse, si senatus sequatur : sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam ejus auxilium, si postea velit,
2 imploraturum. Hæc Scipionis oratio, quod senatus in

1 *In civitate.*) Multis hæc verba suspecta sunt, quasi a librario inserta, quia Cæsar in urbe potius dixisset, ut cap. 2. sect. 2. quod senatui extra urbem habito c. 3. et 6. opponitur.

urbe habebatur, [2] Pompejusque aderat, ex ipsius ore Pompeji mitti videbatur.

2 *Pompejusque aderat.*) Muretus V. L. I. l. x. extremo *a. v. erat*: id est, ad urbem, legit: P. Victorius lib. III. ineunte *aberat.* Omnes tamen scripti, et olim editi *aderat*, hoc est, in proximo, sub mœnibus erat, ut Dio. Cassius libr. XLI. ineunte ait, ἐν τῷ προαστείῳ, in suburbio.

CAPUT II.

M. Marcellus, M. Calidius, M. Rufus leniores dicunt sententias, quam Lentulus. Plerique tamen coacti Lentuli conviciis, et Pompejanorum minis, Scipionis sententiam amplectuntur; quæ est, ut Cæsar exercitum dimittat, nisi velit hostis judicari. Tribuni intercedunt, de qua intercessione statim refertur.

Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus ingressus in eam orationem, non oportere ante de Republica ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti, et exercitus conscripti essent: quo præsidio tuto, et libere senatus, quæ vellet, decernere auderet: ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompejus in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere Cæsarem, abreptis ab eo II. legionibus, ne ad ejus periculum reservare, et obtinere eas ad urbem Pompejus videretur: [3] ut M. Rufus, qui sententiam Calidii, paucis fere mutatis verbis, sequebatur. Ii omnes convincio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur. Lentulus [4] sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore præsentis exercitus, minis amicorum Pom-

3 *Ut M. Rufus.*) M. Cœlius Rufus, cujus est VIII. liber epistolarum inter Ciceronianas: et pro quo Ciceronis exstat oratio, pro Cœlio inscripta.

4 *Sententiam Calidii pronuntiaturum.*) Consul singulas sententias rogabat: collectas postmodum simul pronuntiabat, ut appareret, num opus esset discessione. Omisisse aliquando, quæ displicebant, ex hoc ipso loco manifestum est.

peji plerique compulsi, inviti, et coacti Scipionis sententiam sequuntur, „Uti ante certam diem Cæsar exercitum dimittat: si non faciat, eum [5] adversus rempublicam facturum videri." Intercedunt M. Antonius, Q. Cassius, Tribuni pl. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiæ graves: ut quisque acerbissime, crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Cæsaris collaudatur.

5 *Adversus rempubl. facturum.*) Mollior formula quam hostem judicari; re autem illi fere consentiens. Usi sunt et Cicero pro Mil. cap. 5. Sallust. Catil. cap. 50. seq. M. Cœlius ad Cic. ep. 8. sect. 17. ex S. C.

CAPUT III.

Pompejus Senatores evocat, eosque confirmat. C. Curio Tribunos plebis ad jus Comitiorum evocat: omnes Cæsaris inimici in Senatum coguntur. Sententiis L. Pisonis, Roscii, et aliorum Scipio, et Cato cum aliis, privatis causis, resistunt.

3 Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt ejus ordinis, a Pompejo [6] evocantur. Laudat promptos, atque in posterum confirmat, segniores castigat, atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeji exercitibus, [7] spe præmiorum, atque ordinum evocantur; multi ex duabus legionibus, quæ sunt traditæ a Cæsare, arcessuntur. [8] Completur urbs. Ad jus comitiorum Tribb. pleb. C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeji, atque eorum, qui veteres inimicitias cum Cæsare gerebant, coguntur in senatum, quorum vocibus, et concursu terrentur infirmio-

6 *Evocantur.*) Extra urbem ut senatus habeatur, ubi Pompejus erat, ut c. 5. infra sect. 6.

7 *Spe ordinum.*) Ut ductores ordinum fierent: aut si fuissent, ad superiores adscenderent ordines.

8 *Completur urbs: ad jus comitiorum tribunos.*) Urbs Militibus arcessitis completur. Cætera in mendo latent. Sensus fortasse: Curionem, qui paullo ante tribunus fuerat, novos tribunos admonuisse, quæ proximis comitiis data Cæsari fuerant.

res, dubii confirmantur; plerisque vero libere potestas decernendi eripitur. Pollicetur 9 L. Piso Censor, sese iturum ad Cæsarem, item L. Roscius Prætor, qui de his rebus eum doceant. VI. dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiæ, ut legati ad Cæsarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant. Omnibus his resistitur; 4
omnibusque oratio Consulis, Scipionis, Catonis opponitur. [10] Catonem veteres inimicitiæ Cæsaris incitant, et [11] dolor repulsæ. Lentulus æris alieni magnitudine, et spe exercitus, ac provinciarum, et regum appellandorum largitionibus movetur: seque alterum fore Syllam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciæ, atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partiturum cum Pompejo arbitratur: simul [12] judiciorum metus, adulatio, atque ostentatio sui, et potentium, qui in Republica, judiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompejus ab inimicis Cæsaris incitatus, et quod [13] neminem dignitate secum exæquari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore adjunxerat Cæsari. Simul infamia II. legionum permotus, quas ab itinere Asiæ, Syriæque ad suam potentiam, dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

9 *L. Piso Censor.*) Cum Ap. Claudio. Idem socer Cæsaris.

10 *Catonem veteres inimicitiæ.*) Iniquior hæc in Catonem censura videtur, reip. causa omnia agentem.

11 *Dolor repulsæ.*) Quin æquo potius animo tulisse fertur. Consulatum una cum M. Marcello, et Ser. Sulpicio, ut invalescenti et Cæsaris, Pompeji potentiæ resisteret, petierat, sed impeditus ab utriusque amicis fuit. Dio. Cass. XL. p. 147.

12 *Judiciorum metus.*) Quia Scipio, Pompeji socer, de ambitu a Memmio lege Pompeji accusabatur. Appian. Civ. II. p. 729.

13 *Neminem secum exæquari.*) Hoc plures Pompejo objiciunt, Vellejus II. 33. Lucanus I. 126. Flor. IV. sect. 14.

CAPUT IV.

Cæsaris propinqui probibentur, eum de rerum statu monere. Tribunis pleb. intercessio eripitur. Consulibus, et reliquis magistratibus potestas cavendi datur, ne quid detrimenti Resp. patiatur. De Cæsaris imperio, de Tribunis pleb. gravissime decernitur. Tribuni urbe egressi ad Cesarem, qui Ravennæ responsa exspectat, confugiunt.

5 His de causis aguntur omnia raptim, atque turbate; neque docendi Cæsaris propinquis ejus spatium datur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sylla reliquerat, facultas tribuitur; sed [14] de sua salute die VII. cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni pl. [15] VIII. denique mense suarum actionum respicere, ac timere consueverant. Decurritur [16] ad illud extremum, atque ultimum S. C. quo, nisi pene in ipso urbis incendio atque desperatione omnium salutis, latorum audacia, numquam ante discessum est: „Dent operam consules, prætores, tribuni pl. quique pro consulibus sunt ad urbem, ne quid resp. detrimenti capiat." Hæc S. C. perscribuntur ad VII. Id. Januarii. Itaque V. primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, [17] biduo excepto comitiali, et de imperio Cæsaris, et de amplissimis viris tribunis plebis gravisime, acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis, seseque ad Cæsarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennæ, exspectabatque suis lenissimis

14 *De sua salute die* VII.) Septimo die, ex quo Lentulus consulatum iniit, fugere tribuni cogebantur, post paullo sect. 14.

15 VIII. *denique mense respicere, ac timere.*) Mense comitiorum consularium, ex quo designato consules tribuni timere cœperunt, quibus rationem actorum deberent reddere.

16 *Ad illud extremum, atque ultimum S. C.*) Livius III. 4. ultimæ necessitatis formam vocat. Adi Sallust. Catil. cap. 29. et Cic. I. Catil. cap. 2. ac nostrum mox cap. 5. sect. 7.

17 *Biduo excepto comitiali.*) Quo senatus haberi non poterat. Comitiales dies Macrobius I. Saturn. c. 16. definit, quibus cum populo agi licet.

postulatis responsa, si qua hominum æquitate res ad otium deduci posset.

CAPUT V.

Pompejus in senatu extra Urbem ea, quæ Scipio antea dixerat, agit. Exercitum se habere ait paratum, et alieno in Cæsarem animo. Refertur de habendo delectu, de mittendo Fausto Sylla in Mauritaniam, de pecunia Pompejo danda. Privati homines in provincias proficiscuntur, habentes præter consuetudinem in urbe lictores. Delectus habetur. Cæsar apud milites concionatur. Legio XIII. injurias Cæsaris defensuram se pollicetur.

Proximis diebus [18] habetur senatus extra urbem. Pompejus eadem illa, quæ per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat: copias suas exponit; legiones haberet sese paratas X. Præterea cognitum, compertumque sibi, alieno esse animo in Cæsarem milites, neque iis posse persuaderi, ut eum defendant, aut sequantur. De reliquis rebus ad senatum refertur; tota ut Italia delectus habeatur; Faustus [19] Sylla pro prætore in Mauritaniam mittatur; pecunia ut ex ærario Pompejo detur. Refertur etiam de rege Juba, ut socius sit, atque amicus. Marcellus vero passurum se in præsentia negat. De Fausto impedit Philippus tribunus plebis. De reliquis rebus S. C. perscribuntur. [20] Provinciæ privatis decernuntur; duæ consulares, reliquæ prætoriæ. Scipioni obvenit Syria: L. Domitio Gallia: [21] Philippus, et Marcellus 6

18 *Habetur senatus extra urbem.*) Extra urbem: quia Pompejo tamquam proconsuli non licebat intrare.

19 *Sylla pro prætere in Mauritaniam.*) Non in Jubæ regnum: quia de eo mox sect. 4. separatim agitur. An in Mauritaniam própriam, ut reges ejus, Bocchum, et Bogudem, a Cæsarianis partibus abstraheret? Vide H. Noris Cenotaph. Pisan. p. 236.

20 *Provinciæ privatis decernuntur.*) Non ex prætura, aut consulatu. ut antea. Vide infra cap. 37. hujus lib. sect. 85.

21 *Philippus, et Marcellus.*) Hi ambo consulares in sortitione provinciarum a' Pompejanis prætereuntur: et L. Martius Philippus, quia Cæsaris adfinis, vitricus Octaviani. Suet. Aug. c. 8. Cur vero Marcellus? M. et C. infensi Cæsari. Quare Dionys. Vossius *Marcellinus* legit, quia Philippi collega Lentulus Marcellinus fuit, quo anno Cicero ab exilio revertit.

privato consilio prætereuntur, neque eorum sortes deji-
ciuntur. In reliquas provincias prætores mittuntur, neque
spectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum
imperio ad populum referatur; [22] paludatique, votis nun-
cupatis, exeunt. Consules, quod ante id tempus acciderat
numquam, ex urbe proficiscuntur; lictoresque habent in
urbe, et Capitolio privati, contra omnia vetustatis exem-
pla. Tota Italia delectus habetur, arma imperantur, pe-
cuniæ a municipiis exiguntur, et e fanis tolluntur, omnia
7 divina, et humana jura permiscentur. Quibus rebus co-
gnitis, Cæsar apud milites concionatur, „omnium tem-
porum injurias inimicorum in se commemorat, a quibus
diductum, et depravatum Pompejum queritur, invidia
atque obtrectatione laudis suæ, cujus ipse honori, et di-
gnitati semper faverit, adiutorque fuerit. Novum in Re-
publica introductum exemplum queritur, [23] ut tribunitia
intercessio armis notaretur, atque opprimeretur, quæ
superioribus annis esset restituta. Syllam, nudata omni-
bus rebus tribunitia potestate, tamen intercessionem li-
beram reliquisse. [24] Pompejum, qui amissam restituisse
videatur, bona etiam, quæ ante habuerat, ademisse: quo-
tiescumque sit decretum: *DARENT MAGISTRA-
TUS OPERAM, NE QUID RESP. DETRI-
MENTI CAPERET*, (qua voce, et quo Senatuscon-
sulto Populus Romanus ad arma sit vocatus) factum in
perniciosis legibus, in vi tribunitia, in secessione populi,
templis, locisque editioribus occupatis; (atque hæc supe-
rioris ætatis exempla expiata [25] Saturnini, atque Graccho-

22 *Paludatique, votis nuncupatis.*) Hinc ritum notes exeuntium in provincias. De paludatis Cic. XV. ep. XVII. et 19. Attic. ep. XIII. De votis, et aliis sacris in capitolio ante exitum factis. Plin. Paneg. cap. 5. ubi *de more* ita fieri dicit.

23 *Trib. intercessio armis notaretur.*) Tribunorum pl. jus intercedendi vi, et armis cohiberetur, eique quasi inureretur nota.

24 *Pompejum, qui amissam restituisse.*) Sallust. Catil. cap. 38. Cn. Pompejo, et M. Crasso Coss. tribunitia potestas restituta est. Adi Asconium in Divination. p. 19.

DARENT MAGISTRATUS OPERAM.) De hac formula paullo ante dictum ad cap. 4. sect. 5.

25 *Saturnini, atque Grachorum.*) Vide Florum lib. III. 14. 15. 16.

rum casibus docet) quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata; non cum populo agi cœptum; nulla secessio facta. Hortatur, cujus Imperatoris ductu IX. annis Rempublicam felicissime gesserint, plurimaque prælia secunda fecerint, omnem Galliam, [26] Germaniamque pacaverint, ut ejus existimationem, dignitatemque ab inimicis defendant." Conclamant legionis XIII., quæ aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat, reliquæ nondum convenerant) sese paratos esse Imperatoris sui, Tribunorumque plebis injurias defendere.

26 *Germaniamque.*) Hanc terrore, Galliam armis.

CAPUT VI.

Cæsar Ariminum cum legione petit, reliquis legionibus subsequi jussis. Eodem L. Cæsar proficiscitur, Pompejum apud Cæsarem excusaturus. Idem facit Roscius prætor. Cum utrisque Cæsar postulata sua ad Pompejum deferenda communicat.

Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique [27] Tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat, et subsequi jubet. Eo L. Cæsar adolescens venit, cujus pater Cæsaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causa venerat, habere se a Pompejo ad eum privati officii mandata demonstrat: „velle Pompejum se Cæsari purgatum: ne ea, quæ Reipublicæ causa egerit, in suam contumeliam vertat; semper se Reipublicæ commoda [28] privatis necessitatibus habuisse potiora; Cæsarem quoque pro sua dignitate debere et studium, et iracundiam suam Reipublicæ dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis, ne cum illis nocere se speret, Reipublicæ 8

27 *Tribb. pl. qui ad eum confugerant.*) Vide supra sect. 2. et 5.
28 *Privatis necessitatibus.*) Sic vet. cod. Venet. et alii: Gryph. et Basil. *necessitudinibus*, quo alterum explicandum est.

noceat. „Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeji conjuncta. [29] Eadem fere, atque iisdem diebus prætor Roscius agit cum Cæsare, sibique Pom-
9 pejum commemorasse demonstrat. Quæ res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur; tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quæ vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeji mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possent: „Sibi semper Reipublicæ primam fuisse dignitatem, vitaque potiorem; doluisse se, quod Popul. Rom. beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur; cujus absentis rationem habere proximis comitiis populus jussisset: tamen hanc honoris jacturam sui Reipublicæ causa æquo animo tulisse: cum literas ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse: tota Italia delectus haberi, retinere legiones II., quæ ab se simulatione Parthici belli sint abductæ: civitatem esse in armis. Quonam hæc omnia, nisi ad suam perniciem pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati Reipublicæ causa. Proficiscatur Pompejus in suas provincias: ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur: libera comitia, atque omnis Respublica Senatui, Populoque Romano permittatur. Hæc quo facilius, certisque conditionibus fiant, et jurejurando sanciantur, aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere. Fore, uti per colloquia omnes controversiæ componantur."

29 *Eadem fere, atque iisdem diebus.*) Philippi Rubeni emendatio est, quam Vossius probat. Vulgo, eadem f. atq. eisdem de rebus, quæ ταυτότης est.

CAPUT VII.

Roscius, et L. Cæsar Consulibus Capuæ existentibus Cæsaris postulata renuntiant. Consules mandata sua in scriptis Cæsari per eosdem remittunt. Consulum conditiones iniquæ putantur. Cæsar M. Antonium Aretium cum quinque cohortibus mittit, et ibi delectum habet; mittit ad oppidum Igubium Curionem, cujus adventu Thermus prætor profugit; item ex oppido Auximo Actius Varus; sed, insequentibus Cæsarianis, commissoque prælio, a suis deseritur.

Aceptis mandatis, Roscius cum L. Cæsare Capuam pervenit, ibique consules, Pompejumque invenit. Postulata Cæsaris renuntiat. Illi re deliberata respondent, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt, quorum hæc erat summa: „Cæsar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret. Quæ si fecisset, Pompejum in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Cæsarem facturum, quæ polliceretur, non intermissuros Consules, Pompejumque delectus.“ 10

Erat iniqua conditio postulare, ut Cæsar Arimino excederet, atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias, et regiones alienas tenere: exercitum Cæsaris velle dimitti; delectus habere: polliceri, se in provinciam iturum, neque ante quem diem iturus sit, definire: ut, si peracto Cæsaris consulatu, Pompejus profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur. Tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque [30] ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v. Aretium mittit; ipse Arimini cum II. legionibus subsistit, ibique delectum habere instituit. Pisaurum 11

30 *Ab Arimino.*) Expressa præpositione: sicut lib. I. de B. Gall. cap. 4. sect. 7. *ad Genevam pervenit*: et lib. VII. cap. 22. sect. 58. *ad Lutetiam iter facere incipit*. Et Ser. Sulpicius ad Cic. IV. epist. XII. *ab Epidauro*, et post paullo, *ut ab Athenis in Bœotiam irem*. Municipia autem Umbriæ, Etruriæ, Piceni, quæ hic memorantur, in tabula Italiæ exhibemus.

12 Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat. Interea certior factus, Igubium Thermum prætorem cohortibus v. tenere, oppidum muniri, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem: Curionem cum III. cohortibus, quas Pisauri, Et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffisus municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe educit, et profugit; milites in itinere ab eo discedunt, ac domum revertuntur. Curio, omnium summa voluntate, Igubium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus Cæsar, cohortes legionis XIII. ex præsidiis deducit, Auximumque proficiscitur; quod oppidum Actius cohortibus introductis tenebat, delectumque toto
13 Piceno, circummissis senatoribus, habebat. Adventu Cæsaris cognito, Decuriones Auximi [31] ad Actium Varum frequentes conveniunt: docent „sui judicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipes pati posse, C. Cæsarem imperatorem bene de Republica meritum, tantis rebus gestis oppido, mœnibusque prohiberi: [32] proinde habeat rationem posteritatis, et periculi sui." Quorum oratione permotus Actius Varus, præsidium, quod introduxerat, ex oppido edducit, et profugit. Hunc ex primo ordine pauci Cæsaris consecuti milites, consistere cogunt, commissoque prælio deseritur a suis Varus; nonnulla pars militum domum discedit: reliqui ad Cæsarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius primipili centurio adducitur, qui hunc eumdem ordinem in exercitu Cn. Pompeji antea duxerat. At Cæsar milites Actianos collaudat; Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

31 *Ad Actium Varum.*) Vide infra c. 15. sect. 31. hujus libri.

32 *Proinde habeat rationem posteritatis.*) Famæ consulat, quæ sola ad posteros transmittitur. Cic. Tuscul. I. extr. optimus quisque maxime posteritati servit. Non ergo causa fuit, cur Rubenius *potestatis* mallet D. Voss.

CAPUT VIII.

Magnus terror in urbe ortus. Lentulus, nuntiato falso Cæsaris adventu, ex urbe fugit, una cum Marcello. Pompejus ad legiones in Apulia hiemantes iter habet. Capuæ delectus habetur. Cæsar Picenum agrum percurrit, ad quem ex omnibus regionibus Legati veniunt. Lentulus Spinther, cognito Cæsaris adventu, ex oppido Asculo fugiens, Vibullium Rufum offendit, cui rem aperit. Is, cohortibus coactis, ad Domitium Ahenobarbum proficiscitur. Cæsar Corfinium petit. Domitius auxilium a Pompejo contra Cæsarem poscit.

Quibus rebus Romam nuntiatis, tantus repente terror 14
invasit, ut, cum Lentulus consul ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompejo ex Senatusconsulto proferendam, protinus, 33 aperto sanctiore ærario, ex urbe profugeret. Cæsar enim adventare, jam jamque adesse ejus equites falso nuntiabantur. Hunc Marcellus collega, et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompejus pridie ejus diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Cæsare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Delectus intra urbem intermittuntur. Nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuæ primum sese confirmant, et colligunt, delectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt, gladiatoresque, 34 quos ibi Cæsar in ludo habebat, in forum productos, Lentulus libertati confirmat, atque iis equos attribuit, et se sequi jussit: quos postea munitus a suis, quod ea res omnium judicio reprehendebatur, 35 circum familias conventus Campani, custodiæ causa distribuit.

33 *Aperto sanctiore ærario.*) Clausum fuisse, et a Cæsare effractum, alii omnes. Servit ergo famæ Cæsar, ut invidiam declinet. Sic Vossius conciliat: durius Rubenius Elect. l. 24.

34 *Quos ibi Cæsar in ludo habebat.*) Loco, quo gladiatores a lanista docebantur. Suetonius Cæs. 26. in ludo per lanistas erudiri: et cap. 31. ludum gladiatorium ædificare.

35 *Circumfamilias conveniunt Campani.*) Ph. Rubenius Elect. l. 8. restituit: quod et Dion. Vossio placebat, et Joann. Fr. Gronovio Observ. III. 22. Alii familiares conventus Campaniæ.

15 Auximo Cæsar progressus, omnem agrum Picenum percurrit. Cunctæ [36] earum regionum præfecturæ libentissimis animis eum recipiunt; exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suaque pecunia ædificaverat, ad eum legati veniunt, quæque imperarit, sese cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. Interea legio XII. Cæsarem consequitur; cum his II. Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X. cohortibus tenebat: qui, Cæsaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompejo in agrum Picenum, confirmandorum hominum causa. A quo factus Vibullius certior, quæ res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas
16 potest, contrahit cohortes ex delectibus Pompejanis. In iis Camerino fugientem Ulcilem Hirum, cum VI. cohortibus, quas ibi præsidio habuerat, excipit, quibus coactis, XIII. efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit, Cæsaremque adesse cum legionibus II. nuntiat. Domitius per se circiter XX. [37] cohortes ex Alba, et Marsis, et Pelignis, et finitimis ab regionibus cœgerat. [38] Recepto Asculo, expulsoque Lentulo, Cæsar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui jubet. Ipse unum diem ibi rei frumentariæ causa moratus, Corfinium contendit. Eo cum venisset, cohortes V. præmissæ a Domitio ex oppido [39] pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido millia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Cæsaris prælio commisso, celeriter Domitiani a ponte repulsi, se in oppidum receperunt. Cæsar legionibus transductis, ad oppidum

36 *Earum regionum præfecturæ.*) Oppida præfecturæ, a coloniis, et municipiis diversa, et duriori quam illa, conditione ac fortuna: quæ nominatim Festus in hac voce plurima recenset.

37 *Cohortes ex Alva.*) Alba Fucenti, sive ad Fucinum lacum sita. Veteres libri *ex* appositum habent, quod negligunt recentes. At illud solemne Cæsari. Vide supra dicta ad cap. 7. sect. XI.

38 *Recepto Asculo.*) Tria MSS. et v. c. venet. *recepto Firmo.*

39 *Pontem fluminis.*) Aterni.

constitit, juxtaque murum castra posuit. Re cognita, Domitius ad Pompejum in Apuliam peritos regionum, magno proposito præmio, cum literis mittit, qui petant, atque orent, ut sibi subveniat: Cæsarem duobus exercitibus, et locorum angustiis facile intercludi posse, frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se, cohortesque amplius xxx., magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse venturum." Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit, certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit; militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, et pro rata parte [40] centurionibus, evocatisque. 17

40 *Centurionibus, evocatisque.*) Evocati erant milites, qui perfuncti olim stipendiis, in periculo reip. rogatione magis, quam imperio, evocabantur in militiam: et quia exercitati erant, ex iis sæpe fiebant ordinum ductores. Hinc h. l. cum centurionibus conjuncti; et Glossæ, ταξίαρχος, *evocatus*.

CAPUT IX.

Sulmonenses gratulabundi M. Antonium ad eos a Cæsare missum in oppidum excipiunt. Actius Pelignus ad Cæsarem mittitur, ad quem magnæ ex variis partibus copiæ se conferunt. Pompeji literæ ad Domitium, qui clam fugam meditatur. Demum hujus consilium detegitur.

Interim Cæsari nuntiatur, Sulmonenses (quod oppidum a Corfinio vii. millium intervallo abest) cupere ea facere, quæ vellet, sed a Q. Lucretio senatore et Actio Peligno prohiberi, qui id oppidum vii. cohortium præsidio tenebat. Mittit eo [41] M. Antonium cum legionis xiii. cohortibus v. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique et oppidani, et milites obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius, et Actius de muro se dejecerunt. Actius ad Antonium deductus petit, ut ad Cæsarem mitteretur: Antonius cum cohortibus, et Actio eo- 18

41 *M. Antonium cum legionibus* viii.) Sic Vossius; Ursin. xii. Vulgatum viii., quod falsum, quia octava legio postea supervenit, *sect.* 3.

dem die, quo profectus erat, revertitur. Cæsareas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Actiumque incolumem dimisit. Cæsar tribus primis diebus castra magnis operibus muniri, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII. ad eum venit, cohortesque ex novis Galliæ delectibus XXII. equitesque [42] a rege Norico circiter ccc. quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. Iis castris Curionem præfecit. Reliquis diebus oppidum vallo, castellisque circummuniri instituit, cujus operis maxima parte effecta, eo-
19 dem fere tempore missi ad Pompejum revertuntur. Literis perlectis, Domitius dissimulans in consilio pronuntiat, Pompejum celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quæque usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque fugæ capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantius, timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque [43] cum suis consiliandi causa secreto præter consuetudine colloqueretur, concilia, conventusque hominum fugeret, res diutius tegi, dissimularique non potuit. Pompejus enim rescripserat, „sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio, aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse. Proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret.“ Id ne fieri posset, obsidione, atque oppidi circummunitione fiebat.

42 *A rege Norico.*) Lib. I. B. Gall. cap. 24. sect. 53. quemdam Noricorum regem vocavit Votionem, cujus soror Ariovisto nupserat: sed incertum, an hic idem sit.

43 *Cum suis conciliandi causa.*) Ita membranæ Carrarienses. Bruto teste: et Ciacconii codex, et Færni. Vetus Bononii Travisini *consultandi*, quo plures receperunt hoc loco, et infra cap. 73. Iugerm. autem et Montanus, et Goduinus *consiliandi*. Nec rejiculum hoc verbum, sicut Th. Ryckius censet ad Tac. H. 53. II. ne Latinum quidem esse, quod Ciceroni ad Attic. XV. epist. IX. Grut. Græv. et Gronov. tribuunt, et Horatio III. od III. ad A. P. v. 296. tam codices, quam interpretes vetusti vindicant: unde consiliator est Plinii lib. IV. ep. XVI. 1.

CAPUT X.

Milites secessionem faciunt, inter quos inde contentio oritur. Domitius a militibus circumsistitur, et ab eisdem legati ad Cæsarem mittuntur. Hi cum Cæsaris mandatis in oppidum revertuntur. Rerum eventus ab omnibus exspectatur.

Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Cor- 20
finii, prima vespera secessionem faciunt, atque ita
inter se per tribunos militum, centurionesque, atque
honestissimos sui generis colloquuntur: "obsideri se
a Cæsare; opera, munitionesque prope esse perfectas;
ducem suum Domitium, cujus spe, atque fiducia per-
manserint, projectis omnibus, fugæ consilium cape-
re: debere se suæ salutis rationem habere.„ Ab his
primo Marsi dissentire incipiunt, eamque oppidi par-
tem, quæ munitissima videretur, occupant; tanta-
que inter eos dissensio exstitit, ut manum conserere, at-
que armis dimicare conarentur. Post paulo tamen, in-
ternuntiis ultro citroque missis, quæ ignorabant, de
L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno consi-
lio Domitium productum in publicum circumsistunt, et
custodiunt, legatosque ex suo numero ad Cæsarem mit-
tunt: sese paratos esse portas aperire, quæque impe-
raverit, facere, et L. Domitium vivum in ejus pote-
statem tradere. Quibus rebus cognitis Cæsar, etsi ma- 21
gni interesse arbitrabatur, quamprimum oppido potiri,
cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut
largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nun-
tiis commutatio fieret voluntatis; quod sæpe in bello
parvis momentis magni casus intercederent; tamen ve-
ritus, ne militum introitu, et nocturni temporis licen-
tia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat,
atque in oppidum dimittit: portas, murosque asserva-
ri jubet. Ipse iis operibus, quæ facere instituerat, mi-
lites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat su-
periorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis,
stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem

munitionem expleant: tribunos militum, et præfectos circummittit, atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero tam remisso, ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. Tanta erat summa rerum exspectatio, ut nullus in aliam partem mente, atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperet.

CAPUT XI.

Lentulus Spinther ex oppido, facta potestate, egressus, de sua salute cum Cæsare agit, inde revertitur.

22 Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de muro cum vigiliis, custodibusque nostris colloquitur, [illegible]
sibi fiat potestas, Cæsarem convenire. Facta
ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domi
tes discedunt, quam in conspectum Cæsaris
"Cum eo de salute sua agit, orat, atque obs
ut parcat, veteremque amicitiam commemo
risque in se beneficia exponit, quæ erant max
per eum in callegium pontificum venerat;
vinciam Hispaniam ex prætura habuerat; q
titione consulatus ab eo erat sublevatus. (
tionem Cæsar interpellat, se non maleficii
provincia eggressum, sed uti se a contumeli
rum defenderet: ut tribunos plebis ea re e
expulsos, ad suam dignitatem restitueret: ut
pulum Romanum, paucorum factione oppress
bertatem vindicaret.,, Cujus oratione confirn
tulus, ut in oppidum reverti liceat, petit
sua salute impetraverit, fore etiam reliquis 4

44 *Ad suam spem solatio.*) Arnaldus Montanus, et Joannes Goduinus ediderunt *ad suam se solatio*, ut ad *salutem*, quæ vox præcessit, referatur; ne vero addunt, quo auctore, aut ex quo codice ita legant. Goduinus tantum s cusativum *suam* es labica adjectione. A Venet. Basil. et Gri *spem solatio*. Ciac ctura est: *ad suam* [illegible] *salutem*) *spei*, *et solatio*.

spem solatio. Adeo esse perterritos nonnullos, ut suæ vitæ durius consulere cogantur. Facta potestate, discedit.

CAPUT XII.

Cæsar Senatores, Tribunos, Equites Romanos convocat, eosque alloquitur. Aurum, quod ad eum allatum fuerat, Domitio reddit. Domitiani milites, dicto sacramento, cum Cæsare in Apuliam proficiscuntur. Pompejus Canusium, inde Brundusium petit, delectum habet. Nonnulli deficiunt ad Cæsarem, qui Cn. Magium præfectum fabrûm cum mandatis ad Pompejum remittit.

Cæsar, ubi illuxit, omnes senatores, senatorumque 23
liberos, tribunos militum, equitesque Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, et P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sext. Quinctilius Varus quæstor, L. Rubrius; præterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, et magnus numerus equitum Romanorum, et Decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum, conviciisque prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit omnes incolumes. [45] Sextertium sexagies, quod aurum adduxerat Domitius, atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab II. viris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum, quam in pecunia fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat, datamque a Pompejo in stipendium. Milites Domitianos [46] sacramentum apud se dicere jubet: atque eo die castra movet, justumque iter conficit, VII. omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines [47] Marrucinorum, Fren-

45 *Sextertium sexagies.*) CL. millia uncialium nummorum.

46 *Sacramentum apud se dicere.*) In sua Cæsaris verba jurare. Dicimus *sacramentum dicere*, *et sacramento dicere*, ut infra cap. 37. sect. 86.

47 *Marrucinorum, Frentanorum.*) Hos populos in Tabula nostra Italiæ quæras. Male quidam libri *Ferentanorum*: pejus alii *Ferentinorum*, qui in Latio erant. Frentani autem inter Marrucinos sunt et Apulos: Larinates a municipio Frentanorum Latine dicti.

24 tanorum, Larinatium in Apuliam pervenit. Pompejus, iis rebus cognitis, quæ erant ad Corfinium gestæ, Luceria proficiscitur Canusium, atque inde Brundusium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi jubet. Servos, pastores armat; atque his equos attribuit. Ex iis circiter CCC. equites conficit. L. Manlius prætor Alba cum cohortibus VI. profugit: Rutilus Lupus prætor Tarracina cum III., quæ procul equitatum Cæsaris conspicatæ, cui præerat Bivius Curius, relicto prætore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullæ cohortes in agmen Cæsaris, aliæ in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere [48] Cn. Magius Cremona præfectus fabrûm Cn. Pompeji, quem Cæsar ad eum remittit cum mandatis; "quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundusium sit venturus, interesse Reipublicæ, et communis salutis se cum Pompejo colloqui: neque vero idem perficit longo itineris spatio, cum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur."

48 *Cn. Magius Cremona.*) Cremona, patriæ nomen, auferendi casu. Vide deinde similia lib. III. ineunte.

CAPUT XIII.

Cæsar Brundusium petit, ubi Pompejus commoratur; inde Brundisini portus aditum impedit; fit aliqua pugna. Cæsar Canium Rebilum ad Scribonium Libonem mittit, ut cum Pompejo de pace ille agat; sed nihil concluditur.

25 His datis mandatis, Brundusium cum legionibus VI. pervenit, [49] veteranis III. reliquis, quas ex novo delectu confecerat, atque in itinere compleverat. Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompejum remanere Brundusii cum cohorti-

49 *Veteranis III. reliquis.*) Sic in MSS. optimæ notæ: veteranis legionibus VIII. XII. VIII. reliquis in itinere conscriptis, itidem tribus, ut fiant VI. Vide D. Voss.

bus xx. Neque certum inveniri poterat, obtinendine causa Brundusii ibi remansisset, quod facilius omne Hadriaticum mare, extremis Italiæ partibus, regionibusque Græciæ, [50] in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset; an inopia navium ibi restitisset: veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus, administrationesque Brundisini portus impedire instituit: quorum operum hæc erat ratio. "Qua fauces erant angustissimæ portus, molem, atque aggerem ab utraque parte litoris jaciebat, quod his locis erat mare vadosum. Longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices quoquoversus pedum xxx. e regione molis collocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis distinebat, ne fluctibus moverentur. His perfectis, collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat. Has terra, atque aggere contegebat, ne aditus, atque incursus ad defendendum impediretur: a fronte, atque ab utroque latere [51] cratibus, ac pluteis protegebat. In quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat; quo commodius ab impetu navium, incendiisque defenderet."
Contra hæc Pompejus naves magnas onerarias, quas 26
in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat, easque multis tormentis, et omni genere telorum completas, ad opera Cæsaris appellebat, ut rates perrumperet, atque opera disturbaret. Sic quotidie utrinque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis pugnabatur. Atque hæc ita Cæsar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret; ac tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompejum cum man-

50 *In potestatem habere.*) Sic optimi libri. Et Salustius Jurgurth. cap. 112. cum talem virum in potestatem habuisset. Et Livius XVIII., 25. magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicæ videret, prope in custodiam habitum. Ciceronis nota formula ex Maniliana cap. 12. in prædonum fuisse potestatem, quam Gellius I. 7. tuetur, et Livius II. 14. imitatur, quæ ne in potestatem quidem populi Romani esset.

51 *Cratibus, ac pluteis.*) Supra lib. VII. cap. II. sect. 25.

datis miserat, ad se non remitti; atque ea res sæpe tentata etsi impetus ejus, consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem, necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloquii causa; mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur: in primis, ut ipse cum Pompejo colloqueretur, postulat. Magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut æquis conditionibus ab armis discedatur: cujus rei magnam partem laudis, atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo auctore, atque agente, ab armis sit discessum. Libo ad Pompejus proficiscitur. Paulo post renuntiat, "quod consules absint, sine illis de compositione agi non posset." Ita sæpius rem frustra tentatam Cæsar aliquando dimittendam sibi judicabat, et de bello agendum.

CAPUT XIV.

Pompejus, adventantibus Brundusium consulum navibus, profectionem parat. Cæsariani milites oppidi murum ascendunt. Cæsar in Hispaniam proficisci constituit, cujus jussu Valerius Legatus Sardiniam, Curio proprætor Siciliam petit. Cota ex oppido a Caralitanis ejectus in Africam fugit. Cato de Pompejo queritur, et Siciliam deserit.

27 Prope dimidia parte operis a Cæsare effecta, diebusque in ea re consumptis IX., naves a consulibus Dyrrhachio remissæ, quæ priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundusium revertuntur. Pompejus sive operibus Cæsaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit: et, quo facilius impetum Cæsaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos, plateasque inædificat, fosas transversas viis præducit, atque ibi sudes, stipitesque præacutos defigit. Hæc levibus cratibus, terraque inæquat. Aditus autem, atque itinera duo, quæ extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabi-

bus, atque eis præacutis, præsepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet; [52] expeditos autem ex evocatis sagittariis, funditoribusque, raros in muro, turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, cum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit. Brun- 28
dusini Pompejanorum militum injuriis, atque ipsius Pompeji contumeliis permoti, Cæsaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeji profectione, concursantibus illis, atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant: per quos re cognita, Cæsar scalas parari, militesque armari jubet, ne quam rei gerendæ facultatem dimittat. Pompejus sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiæ causa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur; notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros ascendunt. Sed moniti a Brundusinis, ut [53] vallum cæcum, fossasque caveant, subsistunt, et longo itinere ab iis circumducti ad portum perveniunt; duasque naves cum militibus, quæ ad moles Cæsaris adhæserant, scaphis, lintribusque [54] deprehensas excipiunt. Cæsar etsi ad spem conficiendi ne- 29
gotii maxime probabat coactis navibus mare transire, et Pompejum sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen rei ejus moram, temporisque longinquitatem timebat, quod, omnibus coactis navibus, Pompejus præsentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliæ, Picenique, et a freto naves essent ex-

52 *Expeditos ex evocatis sagittariis.*) Vide supra cap. 8. sect. 17. Gregarii hi sunt, non ductores, ut Glossæ, Evocatus, ταξ αρχος, quod non est perpetuum.

53 *Vallum cæcum, fossasque.*) Cæcum est tectum, seu quod non videtur. At vallum eminentia sua conspicuum. Aut ergo valli et stipites acuti sunt, ramis et gramine contecti: aut vallum ripæ fossæ, stipitibus hujusmodi præmunita.

54 *Deprehensas excipiunt.*) Sic vetusti codices sine præpositione, Manutio, et Ursino testantibus, quod hic magis Cæsarianum censet. Alii deprehensasque. Novissima editione, quæ magni viri nomen præfert, hæc verba omissa sunt, quæ vero leguntur in vett. libris. Venet. Gryph. aliis, sed cum præpositione Montanus, lintribusque deprehensas excipiunt.

spectandæ. Sed id propter anni tempus longum, atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum,[55] duas Hispanias confirmari; [56] quarum altera erat maximis beneficiis Pompeji devincta; auxilia, equitatum parari, Galliam, Italiamque tentari, se absente, nolebat.

30 Itaque in præsentia Pompeji insequendi rationem omittit: in Hispaniam proficisci constituit: Duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant, Brundusiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem proprætorem cum legionibus III., eumdem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cota, Siciliam M. Cato: Africam sorte Tubero obtinere debebat. [57] Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cotam ejiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Siciliæ naves longas veteres reficiebat: novas civitatibus imperabat: hæc magno studio agebat: in Lucanis, Bruttiisque per legatos suos civium Romanorum delectus habebat; equitum, peditumque certum numerum a civitatibus Siciliæ exigebat. Quibus rebus pene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione "sese projectum, ac proditum a Cn. Pompejo, qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset: et ab se, reliquisque in Senatu interrogatus, omnia sibi ad bellum apta, ac parata confirmasset." Hæc in concione questus, ex provincia fugit.

55 *Duas Hispanias.*) Citeriorem et ulteriorem.

56 *Quarum altera.*) Citerior., inde ex bello Sertoriano devincta Pompejo.

57 *Caralitani.*) Caralis urbs maxima Sardiniæ, ideoque Floro II. 6. *urbs urbium* ejus insulæ dicta.

CAPUT XV.

Valerius Sardiniam, Curio Siciliam occupat. Actius Varus Tuberonem venientem Uticam portu, et oppido probibet.

Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio 31
Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, cum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Actium Varum, qui ad Auximum,[58] ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat; atque eam sua sponte vacuam occupaverat, delectuque habito, II. legiones effecerat, hominum, et locorum notitia, et usu ejus pronvinciæ nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex prætura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam cum navibus[59] Tuberonem portu, atque oppido prohibet, neque affectum valetudine filium exponere in terra patitur, sed sublatis anchoris excedere eo loco cogit.

58 *Ut supra demonstravimus.*) Hujus lib. cap. 7. sect. 13.

59 *Tuberonem portu, atque oppido prohibet.*) Vide Cic. orat. pro Ligario.

CAPUT XVI.

Cæsar ad urbem proficiscitur; ibi de inimicorum injuriis conqueritur, constituitque aliquos mittere, qui pacis cum Pompejo faciendæ auctores sint, sed nulli reperiuntur. Cæsar in ulteriorem Galliam proficiscitur. Vibullius Rufus in Hispaniam, Domitius ad occupandam Massiliam a Pompejo mittitur. Massilienses Cæsari portas claudunt. Ex eis aliquot ad se Cæsar convocat, quos monet, ne belli auctores sint; hi, quidquid Cæsar dicit, cum suis communicant.

His rebus confectis, Cæsar, ut reliquum tempus a la- 32
bore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit. Ipse ad urbem proficiscitur. Coacto Senatu, injurias inimicorum commemorat: "docet se nullum extraordina-

rium honorem appetisse: sed exspectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab x. Tribunis plebis, contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, [60] ipso consule Pompejo: qui si improbasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis, atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet; qui, quod ab altero postularant, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quam imperium, exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus prædicat: crudelitatem, et insolentiam in circumscribendis Tribunis plebis, conditiones a se latas, et expedita colloquia, et denegata commemorat. Pro quibus rebus orat, ac postulat, Rempublicam suscipiant, atque una secum administrent. Sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, et per se Rempublicam administraturum. Legatos ad Pompejum de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paulo ante Pompejus dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui; timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis, atque infirmi hæc animi videri, se vero, ut operibus anteire studuerit, sic
33 justitia, et æquitate velle superare. "Probat rem senatus de mittendis legatis: sed qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompejus enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romæ remansissent, et qui in castris Cæsaris fuissent. Sic triduum disputationibus, excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus Tribunus plebis ab inimicis Cæsaris, qui hanc rem distrahat, reliquasque res, quascumque agere instituerat, impediat. Cujus cognito consilio, Cæsar, frustra diebus ali-

60 *Ipso consule Pompejo.*) Tertium consule, Lege Sueton. Cæs. cap. 28.

quot consumptis, ne reliquum tempus omittat, infe-
ctis iis, quæ agere destinaverat, ab urbe proficisci-
tur, atque in ulteriorem Galliam pervenit. Quo cum 34
venisset, cognoscit missum in Hispaniam a Pompejo Vi-
bullium Rufum, quem paucis diebus ante Corfinii captum
dimiserat: profectum item Domitium ad occupandam
Massiliam navibus actuariis VII., quas [61] Igilî, et in Cosano
a privatis coactas, servis, libertis, colonis suis compleve-
rat; [62] præmissos etiam legatos Massilienses domi nobiles
adolescentes, quos ab urbe discedens Pompejus erat adhor-
tatus, ne nova Cæsaris officia veterum suorum beneficio-
rum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acce-
ptis, Massilienses portas Cæsari clauserant: [63] Albicos, bar-
baros homines, qui in eorum fide antiquitus erant, montes-
que supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: fru-
mentum ex finitimis regionibus, atque ex omnibus castellis
in urbem convexerant: armorum officinas in urbe institue-
rant: muros, classem, portasque refecerant. Evocat ad se 35
Cæsar [64] Massiliensium XV. primos: cum his agit, ne ini-
tium inferendi belli a Manssiliensibus oriatur: "debere eos
Italiæ totius auctoritatem sequi potius, quam unius homi-
nis voluntati obtemperare. "Reliqua, quæ ad eorum sanan-
das mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus
orationem domum legati referunt: atque ex auctoritate
hæc Cæsari renuntiat: „ intelligere se divisum esse po-
pulum Romanum in partes duas; neque sui judicii, ne-

61 *Igili, et in Cosano.*) Ad insulam Igilium et in Cossano sinu, *Igilium* autem Cossæ, Etruriæ oppido, unde sinus cognominatur, opposita. Hic contracto casu: plene Rutilius Numatianus: vers. 325.

Eminus Igilii silvosa cacumina miror.

62 *Præmissos etiam legatos Massilienses.*) Forte Massilienses adolescentes Romæ erant, cum Pompejus urbe discederet: quibus hæc mandata ad civitatem dedit.

63 *Alvicos*) Virtute Romanis militibus non multum cedentes, homines asperos, et montanos, et exercitatos in armis: *Infra* cap. 7. Strabon. IV. pag. 140. Μετὰ τοὺς Σάλυας Α'λβιοι καὶ Α'λβιοικοι καὶ Οὐοκόντιοι.

64 *Massiliensium* XV. *primos* Sexcentorum concilium erat Massiliæ, qui τιμοῦχος vocabantur, *πεντεκαίδεκα δι εισι τοῦ συνεδρίου προεςῶτες, quindecim viri his præerant*, *qui τὰ πρόχειρα negotia, quæ occurrebant*, expedirent. *Strab. libr.* 35.

que suarum esse virium [65] decernere, utra pars justiorem habeat causam: principes vero esse earum partium Cn. Pompejum, et C. Cæsarem patronos civitatis, quarum alter agros Volcarum, Arecomicorum, et [66] Helviorum publice iis concesserit: alter bello victos [67] Salyas attribuit, vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere, et neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe, aut portubus recipere.„

65 *Decernere.*) Sic Gronov. Observ. III. pag. 577. Vulgo *discernere.*

66 *Helviorum.*) *Helvii* sunt supra Volcas.

67 *Salyas.*) Non ut vulgo *victas Gallias.* Absurdum enim est Cæsarem Gallias ab se victas Massiliensibus attribuisse. *Salyes* porro Massiliensibus vicini, et nuper infesti.

CAPUT XVII.

Domitio Massilienses belli administrationem deferunt. Cæsar Massiliam cum exercitu petit, oppugnationem parat, cui C. Trebonium præficit. C. Fabius legatus cum tribus legionibus in Hispaniam a Cæsare mittitur. Is, dejecto ex Pyrenæis præsidio, ad exercitum Afranii contendit.

36 Hæc dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit; atque ab iis receptus urbi præficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquoversus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt, atque in portum deducunt; earum clavis, aut materia, atque armamentis instructis ad reliquas armandas, reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces, commeatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus Cæsar legiones III. Massiliam adducit: turres, vineasque ad oppugnationem urbis agere, [68]

68 *Naves longas Arelate facere.*) Arelate, variis casibus, tamquam ἄκλιτον, reperitur: etiam *Arelatum* neutro genere; et *Arelas* recto, unde sexto *Arelate* Ausonius in clar. urb.

Gallula Roma Arelas.

Sita in Narbonensi Gallia prope Rhodani ostia. Plura in Notit. nostra Orb. antiq.

naves longas Arelate numero XII. facere instituit. Quibus efectis, armatisque diebus XXX., a qua die materia cæsa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum præfecit, C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliæ relinquit.
Dum hæc parat, atque administrat, C. Fabium legatum 37
cum legionibus III., quas Narbone, circumque ea loca, hiemandi causa, disposuerat, in Hispaniam præmittit; celeriterque Pyrinæos saltus occupari jubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato præsidiis tenebantur. Legiones reliquas, quæ longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, præsidium ex saltu dejecit, magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

CAPUT XVIII.

Afranius, Petrejus, et Varro, adventu Vibullii, inter se officia militaria partiuntur. Pompejus ad Afranium iter babebat. Ostenduntur vires utriusque exercitus. Cæsar stipendia militibus distribuit. A Fabii, et Pompeji copiis crebra prælia commissa. Pons, qui in Sicore fluvio est, Fabii equite, et impedimentis pressus decidit.

Adventu Vibullii Rufi, quem a Pompejo [69] missum in 38
Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petrejus, et Varro legati Pompeji, quorum unus III. legionibus Hispaniam citeriorem, alter [70] a saltu Castulonensi ad Anam II. legionibus, tertius [71] ab Ana Vectonum agrum, Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, ut Petrejus ex Lusitania per Vectones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites, auxiliaque toti Lusi-

69 *Missum in Hispaniam demonstratum est.*) Supra cap. 16. sect. 34. Is Vibullius Corfinii captus fuerat, cap. 12 sect. 23. et postea in Hispaniam etiam captus lib. III. cap. 4. sect. 10.

70 *Saltu Castulonensi.*) In Hispania citeriore, prope ulterioris limitem est oppidum *Castulo* supra Bætim fluvium, a quo saltus nominatur, aliquoties etiam a Livio memoratus, XXVI. 20. et XXVII. 20.

71 *Ab Ana Vectonum agrum.*) Anas fluvius Bæticam finiens a borea, et occassu: Vectones, populus Lusitaniæ ad citeriorem Hispaniam vergens.

taniæ a Petrejo; Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis, celeriter Petrejus per Vectones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio, bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.
39 Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III., Petreji II.; præterea scutatæ citerioris provinciæ et [72] cetratæ ulterioris Hispaniæ cohortes circiter XXC., equitum utriusque provinciæ circiter V. millia. [73] Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat, ad VI. millia auxilia peditum, equitum III. millia, quæ omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo, et fortissimo quoque evocato. Hinc optimi generis homines ex Aquitanis, montanisque, [74] qui Galliam provinciam attingunt. Audierat Pompejum per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum: simul a tribunis militum, centurionibusque mutuas pecunias sumpsit. Has exercitui distribuit: quo facto, duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit, et largitione redemit militum voluntates. [75] Fa-
40 bius finitimarum civitatum animos literis, nuntiisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos inter se distantes millia passuum IV. His pontibus pabulatum mittebat: quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere, atque eadem de causa Pompejani exercitus duces faciebant; crebroque inter se equestribus præliis contendebant. Huc cum quotidiana consuetudine [76] congressæ pabula-

72 *Cetratæ legiones.*) Vide infra cap. 22. sect. 48.

73 *Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat.*) Quatuor numero: duabus C. Fabius, jam tum in Gallia legatus lib. V. cap. 12. sect. 24. præerat: cæteris L. Plancus. Vide cap. 18. sect. 40. quod subsequitur.

74 *Qui in Galliam provinciam attingunt.*) Provinciam Romanam, quem ad Garumnam usque patebat, Tolosates quoque comprehendens.

75 *Fabius.*) Vide cap. 18. sect. 39. notata. Adi infra, Hirt. VIII. cap. 8. sect. 24.

76 *Congressæ pabulatoribus præsidio proprio.*) Multis prima, et ultima voces suspectæ, illam *progressæ* legentes, hanc tollentes. At D. Voss. *congressæ* interpretatur, simul egressæ: et *proprio* mutat in *propere*.

toribus præsidio proprio legiones Fabianæ II. flumen transissent; impedimentaque, et omnis equitatus sequeretur; subito, [77] vi ventorum, et aquæ magnitudine pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petrejo, et Afranio ex aggere atque cratibus, quæ flumine ferebantur, celeriter ponte Afranius, quem oppido, castrisque conjunctum habebat, legiones IV., equitatumque omnem transjecit, duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nuntiato, L. Plancus, qui legionibus præerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congressus impari numero, magnos impetus legionum, equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus prælio, signa II. legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione, et beneficio fortunæ ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu prælium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

77 *Vi ventorum.*) Pantagathus sic primus emendavit: quod Vossius amplexus est. Vet. libr. *jumentorum*; pejus recentes, *vi jumentorum*.

CAPUT XIX.

Cæsaris jussu pons perficitur: ipse Ilerdam petit, ibique sub castris Afranii sua munit. Afranius, et Petrejus, ut opus Cæsarianorum impediant, eos ad pugnam frustra provocatn.

Eo biduo Cæsar cum equitibus DCCCC., quos sibi 41
præsidio reliquerat, in castra pervenit. Pons qui fuerat tempestate interruptus, neque erat refectus, hunc noctu perfici jussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti, castrisque præsidio VI. cohortes relinquit, atque omnia impedimenta: et postero die omnibus copiis,

triplici instructa acie, 78 ad Ilerdam proficiscitur, et sub castris Afranii consistit, et ibi paulisper sub armis moratus, facit æquo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, et in medio colle sub castris consistit. Cæsar, ubi cognovit per Afranium stare, quominus prælio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus cd. castra facere constituit; et, ne in opere faciendo milites repentino hostium incursu exterrerentur, atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere, et procul videri necesse erat. Sed a fronte contra hostem pedum xv. fossam fieri jussit. Prima, et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat. Post hos opus in occulto acies tertia faciebat. Sic omne prius est perfectum, quam intelligeretur ab Afranio castra muniri.
42 Sub vesperum Cæsar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet: et, quod longius erat agger petendus, in præsentia similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda; fossasque ad eamdem magnitudinem perfici jubet. Reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius, Petrejusque, terrendi causa, atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt, et prælio lacessunt. Neque idcirco Cæsar opus intermittit, confisus præsidio legionum III, et munitione fossæ: illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra reducunt.

78 *Ad Ilerdam proficiscitur.*) Ejus verbis opportunitatem supra cap. 18. sect. 38. extr. laudavit. Citerioris Hispaniæ est, inter Sicorim, et Cingam amnes, qui post mixti in Iberum inferuntur. Adi cap. 21. sect. 45.

CAPUT XX.

Cæsar castra vallo munit. Describitur situs oppidi Ilerdæ. Prælio commisso ab Afranianis, Cæsaris antesignani terga vertunt. Describitur genus pugnæ Afranianorum, quo Cæsariani perturbantur.

Tertia die Cæsar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus reliquerat, impedimentaque ad se transduci jubet. Erat inter oppidum Ilerdam, 43
et proximum collem, ubi castra Petrejus, atque Afranius habebant, [79] planities circiter passuum ccc. atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo editior: quem si occupasset Cæsar, et communisset, ab oppido, et ponte, et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones III. ex castris educit: acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos præcurrere, atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter quæ in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore itinere ad eumdem occupandum locum mittuntur. Contenditur prælio, et quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque aliis submissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur. Genus erat pugnæ militum illorum, ut 44
magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari, dispersique pugnarent: si premerentur, pedem referre, et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis, reliquisque barbaris genere quodam pugnæ assuefacti: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Hæc tamen ratio nostros perturbat, insuetos hujus generis

79 *Planities circiter p.* ccc.) Fulvii Ursini codex *planitia*, quod antiquum dicit, et lapidem suo tempore extra Capenam portam refert, CLIVOM MARTIS IN PLANITIAM REDIGENDUM, qua forma et Vitruvius usus est. Hoc loco imitati Jungermanus, Montanus Goduinus. At veter. libr. Venet. et Basil. et Gryph. *planicies*.

pugnæ. Circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur. Ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti consuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quæ in eo cornu constiterat, locum non tenuit, atque in proximum collem sese recepit.

CAPUT XXI.

Cæsar, misso subsidio, hostem ad oppidi murum confugere cogit; sed postea acre utrinque prælium committitur. Occisorum numerus. Utraque pars ex prælio se discessisse victricem opinatur.

45 Cæsar, pene omni acie perterrita quod præter opinionem, consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem IX. subsidio ducit: hostem insolenter, atque acriter nostros insequentem supprimit, rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed IX. legionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes in locum iniquum progrediuntur, et sub montem, in quo erat oppidum positum, succedunt. Hinc se recipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Præruptus locus erat, utraque ex parte directus, ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructæ cohortes eum locum explerent, et neque subsidia a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem editus locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus, quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur; tamen virtute, et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis copiæ, atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Cesar facere cogeba-

tur, ut submissis in eumdem locum cohortibus, de-
fessos reciperet. Hoc cum esset modo pugnatum con- 46
tinenter horis v., nostrique gravius a multitudine pre-
merentur, consumptis omnibus telis, gladiis districtis,
impetum adversus montem in cohortes faciunt, paucis-
que dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Summo-
tis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte propter
terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris re-
ceptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere,
etsi dejectis, atque inferioribus locis constiterat, ta-
men in summum jugum virtute connititur, atque inter
duas acies perequitans, commodiorem, ac tutiorem
nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum
est. Nostri in primo congressu circiter LXX. cecide-
runt, in his Q. Fulginius [80] ex primo hastato legionis
XIV., qui propter eximiam virtutem, ex inferioribus
ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur am-
plius DC. Ex Afranianis interficitur T. Cæcilius, pri-
mi pili centurio, et præter eum, centuriones IV., mi-
lites amplius CC. Sed hæc ejus diei præfertur opinio, 47
ut se utrique superiores discessisse existimarent: Afra-
niani, quod, cum esse omnium judicio inferiores vi-
derentur, cominus tandiu stetissent, et nostrorum im-
petum sustinuissent, et initio locum, tumulumque te-
nuissent, quæ causa pugnandi fuerat, et nostros primo
congressu terga vertere coegissent: Nostri autem, quod
iniquo loco, atque impari congressi numero, v. horis
prælium sustinuissent; quod montem gladiis districtis
adscendissent; quod ex loco superiore terga vertere ad-
versarios coegissent, atque in oppidum compulissent.
Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis ope-
ribus munierunt, præsidiumque ibi posuerunt.

80 *Ex primo hastato.*) Ita veteres libri: Gryphius autem *primus hastatus*, quod clarum est, et centurio subauditur. An autem ex MSS. codd. habuerit, incertum. Lipsio inepta est *ex* vocula, quasi errore nata ex nota, seu signo *centurionis*: legitque, *centurio primi hastati*, ordinis puta. Sed ita etiam præpositio servari potest, *ex primo hastato*, supple, ordine.

CAPUT XXII.

Pontes a Fabio refecti magna tempestate rupti Cæsaris exercitui non mediocre damnum afferunt: contra Afranius rebus omnibus abundat. Cæsar frustra refici pontes curat.

48 Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo hæc gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut nunquam illis locis majores aquas fuisse constaret. Tum autem ex omnibus montibus nix proluit, ac summas ripas fluminis superavit, pontesque ambos, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quæ res magnas difficultates exercitui Cæsaris attulit. Castra enim, [81] ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio millium xxx., neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur: neque civitates, quæ ad Cæsaris amicitiam accesserant, frumentum supportare, neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti, neque [82] maximi comitatus, qui ex Italia, Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac civitates exinanitæ, quod Afranius pæne omne frumentum ante Cæsaris adventum Ilerdam convexerat: reliqui si quid fuerat, Cæsar superioribus diebus consumpserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiæ subsidium, propter bellum finitimæ civitates longius removerant: qui erant pabulandi, aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturæ Lusitani, peritique earum regionum [83] cetrati citerioris Hispaniæ consectabantur,

81 *Ut supra demonstratum est.*) cap. 19. sect. 41.

82 *Maximi comitatus qui.*) Comitatus erat turba ad tutius iter faciendum belli temporibus congregata, maxime ut commeatus in amicorum castra adferrent.

83 *Cetrati citerioris Hispaniæ.*) CETRA, Servio definiente in Æneid. VII. 732. est *scutum coreum, quo Afri, et Hispani utuntur.* Hinc *cetrati* milites non tantum citerioris Hispaniæ, verum etiam ulterioris, *supra.* cap. 18. sect. 39.

quibus erat proclive transnare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum, et convectum 49
superioribus temporibus, multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdæ præbebat, et loca trans flumen integra, quo omnino Cæsar adire non poterat. Eæ permanserunt aquæ dies complures. Conatus est Cæsar reficere pontes; sed nec 50
magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositæ cohortes adversariorum perfici patiebantut, quod illis prohibere erat facile, cum ipsius fluminis natura, atque aquæ magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum, atque angustum locum tela jaciebantur: atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere, et tela vitare.

CAPUT XXIII.

Dum Afranius comitatus ad Cæsarem se conferentes opprimere curat, prælium committitur. Cæsariani frumenti inopia laborant. Harum rerum nuntii Romam missi.

Nuntiatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Cæsarem, ad flumen constitisse. Venerant 51
eo sagitarii ex Ruthenis, equites ex Gallia cum multis carris, magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant præterea cujusque generis hominum millia circiter VI. cum servis, liberisque: sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, [84] usu superiorum temporum, atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii, et equestris ordinis: erant legationes civitatum: erant legati Cæsaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos

84 *Usu superiorum temporum.*) Ex aliquot MSS. Vossius correxit editorum *usi*.

cum omni equitatu, tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur, imprudentesque [85] antemissis equitibus aggreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt, prœliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed ubi signa legionum appropinquare cœperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnæ tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum. Nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagitarii circiter CD., equites pau-
52 ci: calonum, atque impedimentorum non magnus numerus. [86] His tamen omnibus annona crevit, quæ fere res non solum inopia præsentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L. in singulos modios annona pervenerat; et militum vires inopia frumenti diminuerat, atque incommoda in dies augebantur, et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat, nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Cæsar iis civitatibus, quæ ad ejus amicitiam accesserant, quod minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat. Ipse præsentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.
53 Hæc Afranius, Petrejusque, et eorum amici pleniora etiam, atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingebat, ut pene bellum confectum videretur. Quibus literis, nuntiisque Romam perlatis, [87] ma-

85 *Antemissis equitibus.*) Pluribus libris conjuncte quasi compositum *antamitto*, ut antepono, antefero. Et Salmasius Solino, c. 25. connectit, *minimos antemittunt.*. Et Agrariæ scriptores sæpe *arbores antemissas* memorant. Siculus Flaccus p. 4. 10. 11. Frontinus p. 40. Aggenus p. 45. ed. Gœs. At nostro loco Gryphius divisit *ante missis*.

86 *His tamen omnibus.*) Gryphius addidit *incommodis*, quod deest cæteris: et forsan glossema est, interpretationis loco, cui aptum est, adjectum.

87 *Magni domum concursus ad Afr.*) Variæ sententiæ de voce *domum*. Bononius Tarvisinus et Færnus *demum* legunt. Non placet, inquit Vossius: licet in Gryphiano id laudet Manutius Hotmanus *ad domum Afranii*. Dion. Vossius vel *domo*, vel *hominum*, aut *omnium*.

gni domum concursus ad Afranium, magnæ gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompejum proficiscebantur: alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii, ne eventum belli exspectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

CAPUT XXIV.

Cæsar, ædificatis navibus, exercitum transducit, inde pontem reficit. Ejus equites hostium cohortem unam interficiunt.

Cum in his angustiis res esset, atque omnes viæ ab Afranianis militibus, equitibusque obsiderentur, nec 54
pontes perfici possent, imperat militibus Cæsar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniæ docuerat. Carinæ primum, ac statumina ex levi materia fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit, noctu millia passuum a castris XXII., militesque his navibus flumen transportat: continentemque ripæ collem improviso occupat. Hunc celeriter, prius quam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transducit: atque ex utraque parte pontem institutum perficit biduo. [88] Ita comitatus, et qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit; et rem frumentariam expedire incipit. Eodem 55
die equitum magnam partem flumen transjecit: qui inopinantes pabulatores, et sine ullo dissipatos timore aggressi, quam maximum numerum jumentorum, atque hominum intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt, alii, ut prædæ præsidio sint; alii, ut venientibus resistant, atque eos propellant; unamque cohortem, quæ temere ante cæteras extra aciem procurrerat, seclusam a reliquis circumveniunt, atque interficiunt; incolumesque cum magna præda eodem ponte in castra revertuntur.

88 *Ita comitatus.*) Supra c. 22. sect. 48. c. 23. sect. 51.

CAPUT XXV.

Massilienses, expeditis navibus, ad classem D. Bruti accedunt. Oritur conflictus. Cæsariani superiores evadunt.

56 Dum hæc ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. Domitii consilio, naves longas expediunt, numero XVII., quarum erant XI. tectæ. Multa his minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum [89] Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt: atque hos præmiis, pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has colonis, pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus præerat D. Brutus.
57 Hæ ad insulam, quæ est contra Massiliam, stationes obtinebant. Erat multo inferior numero navium Brutus: sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones Cæsar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas, atque [90] harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum, reliquorumque telorum se instruxerant: ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt; cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrimque est fortissime, atque acerrime; neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi, et montani, exercitati in armis, atque ii modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant. Ipsi Massilienses et celeritate navium,
58 et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: et quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire no-

89 *Albicorum, de quibus supra.*) C. 16. sect. 34. hujus libri.

90 *Harpagones.*) Supra lib. VII. Bell. Gallic. c. 28. sect. 81.

stros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes [91] detergere, si possent, contendebant; cum propius erat necesario ventum, ab scientia gubernatorum [92] atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam gravitate, et tarditate navium impediebantur. Factæ enim subito ex humida materia non eumdem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, æquo animo singulas binis navibus objiciebant, atque injecta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnabant, atque in hostium naves transcendebant: et, magno numero Albicorum, et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis, quæ sunt captæ, intereunt IX.

91 *Remos detergere.*) Distorquere, infringere, saltem palmulas impetuosa prætervectione decutere.

92 *Atque artificiis.*) Recentiores ita: vetus liber Bononi. Tarvis. *artificiis*, Gryph. *artificii*.

CAPUT XXVI.

Hostes caute pabulantur. Oscenses, et alii legatos ad Cæsarem mittunt, quibus ille frumentum imperat. Multæ civitates ab Afranio deficientes Cæsarem sequuntur.

Hoc Cæsari ad Ilerdam nuntiato, simul perfecto 59
ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias, non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias, longiore circuitu, custodias, stationesque equitum vitabant; aut aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant: postremo et plures intermittere dies, et, præter consuetudinem omnium, noctu constitue-

60 rant pabulari. Interim Oscenses, et [93] Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, et [94] Lacetani, et Ausetani, et paucis post diebus [95] Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juveat. Pollicentur, atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter fit commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis v. civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quæ cum Pompejo per Mauritaniam venire dicebantur, multæ longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Cæsaris amicitiam sequuntur.

93 *Calagurritani cum Oscensibus.*) Hæc Calagurris Fibularia, ut P. de Marca Plinii cognomina commutavit, XII. M. P. ab Osca distans, et sub illius ditione, seu ei adjudicata. Osca autem urbs nobilis inter Pyrenæos, et Iberum fluvium.

94 *Lacetani, Ausetani,*) Populi Hispaniæ sub Pyrenæis.

95 *Illurgavonenses.*) quorum Dertosa ad Iberum erat. Livius XXII. *Ilercaones*, Plin. III. 3. *Ilergaones*, scripserunt.

CAPUT XXVII.

Cæsar plures fossas ad equitatus commodum facit. Afranius, et Petrejus perterriti bellum in Celtiberiam transferunt, naves ad Octogesam adducunt, et primo legiones duas, inde omnes copias fluvium Sicorim transducunt. Equites a Cæsare missi iter Afranii, et Petreji impediunt.

61 Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Cæsar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum fossas pedum XXX. in altitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His pene effectis, magnum in timorem Afranius, Petrejusque perveniunt, ne omnino frumento, pabuloque intercluderentur, quod multum Cæsar equitatu valebat. Itaque constituunt

his locis excedere, et [96] in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex [97] duobus contrariis generibus, quæ superiore bello cum L. Sertorio steterant, [98] civitates victæ nomen, atque imperium absentis timebant: quæ in amicitia manserant Pompeji, magnis affectæ beneficiis eum diligebant: Cæsaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus, magnaque auxilia exspectabant, et suis locis [99] bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquiri, et Octogesam adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum: milliaque pasuum a castris aberat xx. Ad eum locum fluminis navibus junctis, pontem imperant fieri, legionesque II. flumen Sicorim transducunt: castraque muniunt vallo pedum
XII. Qua re per exploratores cognita, labore militum 62
Cæsar continuato diem, noctemque opere in flumine avertendo, huc jam rem deduxerat, ut equites, etsi difficulter, atque ægre fiebat, possent tamen, atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris, ac summo pectore exstarent, ut tum altitudine aquæ, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore [1] pons in Ibero prope effectus nuntiabatur, et in Sicori vadum reperiebatur.
Jam vero eo magis illi maturandum 63
iter existimabant. Itaque II. auxiliaribus cohortibus Ilerdæ præsidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt, et cum II. legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Cæsari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet, et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum habebat; ut multo breviore itinere illi ad

96 In *Celtiberiam.*) Regionem Hispaniæ trans Iberum: cujus Bilbilis est, Turiaso, et alia.

97 *Duobus contrariis generibus.*) Generibus hominum, quorum alii Romanis fideles fuerant, alii studuerant Sertorio.

98 *Civitates victæ.*) Gentes, populi Hispaniæ, qui cum Sertorio fecerant.

99 *Bellum in hiemem ducere.*) Trahere, prorogare. Adi cap. 28. sect. 64.

1 *Pons in Ibero.*) Pro Pompejanis effectus, c. 27. sect. 61.

Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt; et cum de tertia vigilia Petrejus, atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt; et magna multitudine circumfusa, morari, atque iter impedire incipiunt.

CAPUT XXVIII.

Cæsar, dum equitatus cum hostibus præliatur, exercitum omnem Iberum transducit. Inde ipse, et Petrejus, castris positis, copias instruunt. Hostes frustra copias educunt.

64 Prima luce ex superioribus locis, quæ Cæsaris castris erant conjuncta, cernebatur equitatus nostri prælio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnumquam subsistere extremum agmen, atque interrumpi, alias inferri signa, et universarum cohortium impetu nostros propelli, deinde rursus conversos insequi: totis vero castris [2] milites circulari, et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum [3] non necessario longius duci: centuriones, tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Cæsar certior fieret, „ne labori suo, nec periculo parceret; paratos esse, sese posse, et audere ea transire flumen, qua transductus esset equitatus." Quorum studio, et vocibus excitatus Cæsar, etsi timebat [4] tantæ magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen, atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus, aut vires videbantur sustinere non posse. Hos cum legione una præsidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit: magnoque numero jumentorum in flumine supra, atque infra constituto,

2 *Milites circulari.*) P. Victorius V. L. lib. VIII. 15. hanc lectionem ex MS. restituit: antea in excusis pluribus legebatur *conturbari*. Verbum *circulari* est cœtus, et circulum hominum circumstantium, et colloquentium facere. Sic usus est Cic. in Bruto c. 54.

3 *Non necessario.*) *Non* ex Palatino additum.

4 *Tantæ magnitudinis flumine.*) Sicori, necdum enim ad Iberum ventum erat. Vide mox cap. 30. sect. 68. et 69. extr.

transducit exercitum. Pauci ex his militibus vi fluminis
abrepti ab equitatu excipiuntur, ac sublevantur, interiit
tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias in-
struit; triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum fuit
in militibus studium, ut [5] millium VI. addito circuitu,
magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui
de tertia vigilia exissent, ante horam diei IX. conseque-
rentur. Quos ubi Afranius procul visos cum Petrejo con- 65
spexit, nova re perterritus, locis superioribus consistit,
aciemque instruit. Cæsar in campis exercitum reficit, ne
defessum prælio objiciat. Rursus conantes progredi inse-
quitur, et moratur. Illi necessario maturius, quam con-
stituerant, castra ponunt. Suberant enim montes, atque
a millibus passuum V. itinera difficilia, atque angusta
excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equita-
tum effugerent Cæsaris, præsidiisque in angustiis col-
locatis, exercitum itinere prohiberent, ipsi sine peri-
culo, ac timore Iberum copias transducerent: quod fuit
illis conandum, atque omni ratione efficiendum: sed
totius diei pugna, atque itineris labore defessi, rem in
posterum diem distulerant. Cæsar quoque in proximo 66
colle castra ponit. Media circiter nocte iis, qui ada-
quandi causa longius a castris processerant, ab equi-
tibus correptis, fit ab his certior Cæsar, duces adver-
sariorum silentio copias castris educere. Quo cognito,
signum dari jubet, et [6] vasa militari more conclama-
ri. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti
sub onere confligere cogerentur, aut [7] ne ab equitatu
Cæsaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, co-
piasque in castris continent.

5 *Millium* VI.) Veteres libri sect. adjiciunt *ad iter*, quod Ciaccon. abundare censuit, quem omnes recenteriores secuti sunt.

6 *Vasa conclamari.*) Clamari, et edici, ut impedimenta colligantur, et itinere transmoveantur: quod et simpliciter *conclamari* dicitur lib. I. cap. 29. sect. 67. et infra l. III. 75. Stratagema laudavit Frontinus l. 8. sect. 9.

7 *Ne ab equitatu in angustiis tenerentur.*) Detinerentur, circumfusi Cæsaris equitatu, *c.* 29. *sect.* 67. Freinshemius Indice Curt. v. *obteri* mavult in Cæsaris loco *tererentur*, quemadmodum Curt. IV. 14. est *ungulis equorum obteri*. Veter. libr. prave *tuerentur*, quod in utrumque pari facilitate mutari potest.

CAPUT XXIX.

Petrejus Cæsaris loca explorat; idem fit a L. Decidio Saxo. Petrejus, et Afranius, habita in consilio quæstione de profectionis tempore matutinum deligunt.

Postero die Petrejus cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Cæsaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat, v. millia passuum proxima intercedere itineris campestris: inde excipere loca aspera, et montosa, qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi,
67 et nihil esse negotii. Disputatur in concilio a Petrejo, et Afranio, et tempus profectionis quæritur. Plerique censebant, „ut noctu iter facerent; posse prius ad angustias veniri, quam sentirentur. *Alii*, quod pridie noctu conclamatum esset in castris Cæsaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri, circumfundi noctu equitatum Cæsaris, atque omnia loca, et itinera obsideri: nocturnaque prælia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni consulere consueverit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum, et centurionum præsentiam afferre, quibus rebus coerceri milites, et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum. Etsi aliquo accepto detrimento, tamen, summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse.“ Hæc vicit in concilio sententia; et prima luce postridie constituunt proficisci.

CAPUT XXX.

Cæsar difficillimum iter habet. Afraniani ejus profectionem contumeliis insequuntur. Hostes ad Iberum contendunt. Cæsar, confecto itinere, aciem contra hostem instruit. Afranius collem quemdam occupat, in cujus cohortes impetus fit.

Cæsar, exploratis regionibus, albente cœlo, omnes 68
copias castris educit; magnoque circuitu, nullo cer-
to itinere exercitum ducit. Namque itinera, quæ ad
Iberum, atque Octogesam pertinebant, castris hostium
oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendæ valles
maximæ, ac difficillimæ: saxa multis locis prærupta
iter impediebant, ut arma per manus necessario tra-
derentur, militesque inermes, sublevatique alii ab aliis
magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem
recusabat nemo, quod cum omnium laborum finem fo-
re existimabant, si hostem Ibero intercludere, et fru- 69
mento prohibere potuissent. Ac primo Afraniani mili-
tes visendi causa læti ex castris procurrebant, contu-
meliosisque vocibus prosequebantur, „necessarii victus
inopia coactos fugere, atqué ad Ilerdam reverti."
Erat enim iter a proposito diversum; contrariamque in
partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consi-
lium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent: mul-
tumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumen-
tis, impedimentisque ad iter profectos videbant; ut non
posse diutius inopiam sustinere confiderent. Sed ubi
paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt;
jamque primos superare regionem castrorum animad-
verterunt, nemo erat adeo tardus, aut fugiens laboris,
quin statim castris exeundum, atque occurrendum pu-
taret. Conclamatur ad arma: atque omnes copiæ, pau-
cis præsidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad
Iberum itinere contendunt. Erat in celeritate omne po- 70
situm certamen, utri prius angustias, montesque occu-
parent: sed exercitum Cæsaris viarum difficultates tar-
dabant; Afranii copias equitatus Cæsaris insequens mo-

rabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas servare non possent, quibus interclusis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar, atque [8] ex magnis rupibus nactus planiciem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constitit. Ex eo loco IV. cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Cæsaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt: omnesque ab his circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

8 *Ex magnis rupibus nactus planitiem.*) Post rupes; pervasis rupibus. Vide Gron. Observ. IV. 20.

CAPUT XXXI.

Legati, Centuriones, et Tribuni nequidquam Cæsarem obsecrant, ne occasionem rei bene gerendæ dimittat, sed signum pugnæ dari ut jubeat. Milites male de Cæsaris sententia loquuntur. Petrejus, et Afranius in castra se recipiunt. Cæsar juxta hostium castra sua communit.

71 Erat occasio bene gerendæ rei. Neque vero id Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, præsertim circumdatum undique equitatu, cum in loco æquo, atque aperto confligeretur: idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique militum, „ne dubitaret prælium committere: omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa mi-

sisse, quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent, collatisque in unum locum signis conferti neque ordines, neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset. "Cæsar in eam spem venerat, se 72
sine pugna, et sine vulnere suorum rem conficere posse; quod re frumentaria adversarios interclusisset." Cur etiam secundo prælio aliquos ex suis amitteret? Cur vulnerari pateretur optime meritos de se milites? Cur denique fortunam periclitaretur, præsertim cum non minus esset imperatoris consilio superare, quam gladio? Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus salvis, atque incolumibus rem obtinere malebat." Hoc consilium Cæsaris a plerisque non probabatur. Milites vero palam inter se loquebantur, "quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam cum vellet Cæsar, sese non esse pugnaturos." Ille in sua sententia perseverat; et paulum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petrejus, atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Cæsar, præsidiis montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris, castra communit.

CAPUT XXXII.

Ab hostium ducibus consilium habetur. Inde absentibus Petrejo, et Afranio, milites contractu quasi de improviso familiaritate Cæsareos propius alloquuntur; qui ad Cæsarem ipsum legatos de pace mittunt.

Postero die duces adversariorum perturbati, quod 73
omnem rei frumentariæ, fluminisque Iberi spem amiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. 9 Hæc consiliantibus eis, nuntiatur, aquato-

9 *Hæc consiliantibus eis.*) Consilia agitantibus: ut supra c. 9. s. 19.

res ab equitatu premi nostro: qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum, et [10] cohortium alariarum; legionariasque interjiciunt cohortes, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt; ut intra munitionem et sine timore, et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petrejus, atque Afranius partiuntur: ipsique, perficiendi operis causa, longius progrediuntur.
74 Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt: et quem quisque in castris notum, aut municipem habebat, conquirit, atque vocat. Primum "agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere: deinde imperatoris fidem quærunt, rectene se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis, et consanguineis contulerint, conqueruntur. *His provocati sermonibus*, fidem ab imperatore de Petreji, et Afranii vita petunt; ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant; legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Cæsarem mittunt." Interim alii suos in castra, invitandi causa, adducunt; alii ab suis adducuntur; adeo ut una castra jam facta ex binis viderentur: compluresque tribuni militum, et centuriones ad Cæsarem veniunt, seque ei commendant. Hoc idem fit a principibus Hispaniæ, quos illi evocaverant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos, hospitesque quærebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Cæsarem. Afranii etiam filius adolescens de sua, et parentis sui salute cum Cæsare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena lætitia, et gratulatione omnia, eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur; magnumque fructum suæ pristinæ lenitatis omnium judicio Cæsar ferebat; consiliumque ejus a cunctis probabatur.

10 *Cohortium alariarum.*) Auxiliarum, distinctarum a legionariis, etiam infra c. 36. sect. 83. *Alariæ* dictæ, quia legionem, seu legionarias cohortes, tanquam alæ, tegerent. In aliis vero auxiliares tam equites, quam cohortes militabant.

CAPUT XXXIII.

Afranius, relicto, ad quod incumbebat, opere, se in castra recepit; Petrejus ad vallum advolans colloquia militum impedit; inde omnes jurare cogit, se nunquam deserturos esse duces, neque prodituros. Cæsar adversariorum milites, qui apud eum remanserant, remittit. Multi ex Afranianis se ad Cæsarem conferunt, quod pabulatione laborent.

Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab instituto opere 75
discedit, seque in castra recipit, sic paratus, ut videbatur, ut quicumque accidisset casus, hunc quieto, et æquo animo ferret. Petrejus vero non deserit sese; [11] armat familiam: cum hac, prætoria cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suæ custodiæ causa habere consueverat, improviso ad vallum advolat; colloquia militum interrumpit; nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit. Reliqui coeunt inter se; et repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt, gladiosque distringunt: atque ita se a cetratis, equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt; et ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defendun-
tur. Quibus rebus confectis, flens Petrejus, manipulos 76
circuit, militesque appellat; "neu se, neu Pompejum absentem Imperatorem suum adversariis ad supplicium tradant," obsecrat. Fit celeriter concursus in prætorium. Postulat, ut jurent omnes, se exercitum, ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in hæc verba jurat ipse, ad idem jusjurandum adigit Afranium. Subsequuntur tribuni militum, centurionesque. Centuriatim producti milites idem jurant; edicunt, penes quem quisque sit miles Cæsaris, ut producatur. Productos palam in prætorio interficiunt. Sed plerique, quos receperant, celant, noctuque per vallum emit-

11 *Armat familiam.*) Famulos, libertos, colonos. *Voss.*

tunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi spem præsentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit, et rem ad pristinam
77 belli rationem redegit. Cæsar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri, et remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum, centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt: quos ille postea magno honore habuit. [12]
Centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in [13]
78 Tribunitium restituit honorem. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur ægre; frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII. ab Ilerda frumentum jussi erant efferre. Cetrati, auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguæ, et corpora insueta ad onera portanda. Itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem perfugiebat.

12 *Centuriones in ampliores ordines.*) De gradibus centurionum usque ad principem, sive primum, dictum supra.

13 *In tribunitium honorem restituit.*) Tribunos militum fecit.

CAPUT XXXIV.

Afraniani Ilerdam petituri ex castris proficiscuntur, quos Cæsar subsequitur. Aliquod prælium fit. Describitur genus pugnæ.

In his erat angustiis res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quod ibi paululum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Cæsar, equitatu præmisso, qui novissimum agmen [14] carperet, atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum in-
79 tercedebat tempus, quin extremi cum equitibus prælia-rentur. Genus erat hoc pugnæ. Expeditæ cohortes novissimum agmen claudebant, pluresque in locis campestribus subsistebant. Si mons erat adscendendus, facile ipsa

14 *Carperet.*) Ut supra cap. 27. sect. 63. Male quidam *caperet*.

loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos adscendentes protegebant. Cum vallis, aut locus declivis suberat; neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant; equites vero ex loco superiore in adversos tela conjiciebant: tum magno erat in periculo res: tum inquirebant, ut, cum ejusmodi esset locis appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent: eo summoto, repente incitato cursu sese in valles universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos præliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur: quoniam nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Cæsaris exciperetur.

CAPUT XXXV.

Cæsar in monte excelso castra ponit; interim hostes procedunt, et, subsequente Cæsare, acre prælium committitur. Hostes necessario consistentes castra ponunt; quorum deditionem, cum aqua careant, Cæsar exspectat. Hostes jumenta interficiunt.

Tali dum pugnatur modo, lente, ac paulatim pro- 80
ceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt, ut tum accidit. Millia enim progressi IV., vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt; ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Cæsaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi causa animadvertere, sese subito proripiunt hora circiter VI. ejusdem diei, et spem nacti moræ discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa, Cæsar eductis legionibus subsequitur, præsidio impedimentis paucas cohortes relinquit. Hora X. subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum

agmen, adeo ut pene terga convertant: compluresque
milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. In-
stabat agmen Cæsaris, atque universum imminebat.
81 Tum vero neque ad explorandum idoneum locum ca-
stris, neque ad progrediendum data facultate, consi-
stunt necessario, et procul ab aqua, et natura iniquo
loco castra ponunt. Sed iisdem de causis Cæsar, [15] quæ
supra sunt demonstratæ, prælio non lacessit, et eo
die tabernacula statui passus non est; quo paratiores
essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive inter-
diu erumperent. Illi, animadverso vitio castrorum, tota
nocte munitiones proferunt, [16] castraque castris con-
vertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt,
totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum ope-
re processerant, et castra protulerant, tanto aberant
ab aqua longius; et præsenti malo aliis malis remedia
dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur
ex castris. Proximo die, præsidio in castris relicto,
universas ad aquam copias educunt: pabulatum emit-
titur nemo. His eos supplices malis Cæsar necessariam
subire deditionem, quam prælio decertare malebat. Co-
natur tamen eos vallo, fossaque circumvenire: ut quam
maxime repentinas eorum eruptiones demoretur, quo
necessario descensuros existimabat. Ibi et inopia pabuli
adducti, et quo essent ad iter expeditiores, omnia sar-
82 cinaria jumenta interfici jubent. In his operibus, consi-
liisque biduum consumitur.

15 *Quæ supra sunt demonstratæ.*) Cap. 31. sect. 71. hujus libri.

16 *Castra castris convertunt.*) Commutant, ut *vertere solum*, mutare est. *Voss.*

CAPUT XXXVI.

Utrinque acies instruitur: ordo, et dispositio utriusque exercitus; sine pugna utrique castra petunt.

Tertio die magna jam pars operis Cæsaris processerat. Illi impediendæ rei causa, hora circiter VIII. signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Cæsar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire jubet; aciem instruit. Contra opinionem enim militum, famamque omnium videri prælium diffugisse, magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quæ sunt cognitæ, quominus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriæ juvare poterat. Non enim amplius pedum millibus II. ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant. Tertia vacabat ad incursum, atque impetum militum relicta. Si prælium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat signa infe- 83
rentibus resistere, prior prælio non lacessere. Acies erat Afraniana duplex, legio V., et III. in subsidiis locum alariæ cohortis obtinebat. Cæsaris triplex: sed primam aciem quaternæ cohortes ex V. legione tenebant: has subsidiariæ ternæ, et rursus aliæ totidem, suæ cujusque legionis, subsequebantur. Sagittarii, funditoresque media continebantur acie. Equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Cæsar, ut nisi coactus, prælium non committeret; ille, ut opera Cæsaris impediret. Producitur tamen res; aciesque ad solis occasum continentur. Inde utrique in castra discedunt.

CAPUT XXXVII.

Dum Afraniani vadum Sicoris transituri tentant; Cæsar custodias in ripis disponit. Afranius videns se undequaque obsessum, colloquendi locum petit; concedit Cæsar, et ad ea, quæ Afranius dicit, respondet; dimittitur exercitus.

Postero die munitiones institutas Cæsar parat perficere: illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animadversa, Cæsar Germanos levis armaturæ, equitumque partem flumen transjicit,
84 crebrasque in ripis custodias disponit. Tandem omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquæ, lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt, et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Cæsare negatum, et, palam si colloqui vellent, concessum est, datur obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Cæsar deligit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: "Non esse aut ipsi, aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompejum conservare voluerint; sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpessos omnium rerum inopiam: nunc vero [17] pene ut feras circummunitos [18] prohiberi aqua, et egressu; neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri; orare, atque obsecrare, si quis locus misericordiæ relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. *Hæc quam potest demississime, atque subjectissime exponit.*
85 *Ad ea Cæsar respondit*: Nulli omnium has partes vel querimoniæ, vel miserationis minus convenisse. Reliquos enim omnes suum officium præstitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco, et tempore æquo confligere noluerit, ut quam in-

17 *Pene ut feras circummunitos.*) Dionys. Vossius restituit, quod in omnibus libris prave legebatur *ut feminas*. Quæ vero feminarum circummunitio? ineptiæ.

18 *Probiberi egressu.*) Et hanc eidem medelam debemus, cum antea legeretur *ingressu*.

aegerrima essent ad pacem omnia: exercitum suum, qui, injuria etiam accepta, suisque interfectis, quos in sua potestate habuit, conservarit, et texerit: illius denique exercitus milites, qui per se de conciliandа pace egerint, qua in re omnium suorum vitæ consulendum putarunt. Sic omnium ordinum partes in misericordia constitisse: ipsos duces a pace abhorruisse: eos neque colloquii, neque induciarum jura servasse; et homines imperitos, et per colloquium deceptos, crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia pertinacia, atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paullo ante contempserint: neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur opes suæ, sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim vi. legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot, tantasque classes paratas, neque submissos duces rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciæ provisum, quæ propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit. Omnia hæc jampridem contra se parari; in se [19] novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis præsideat rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari; [20] ne ex prætura, et consulatu, ut semper, sed per paucos probati, et electi in provincias mittantur: in se ætatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati, ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. Quæ tamen omnia et se tulisse patienter, et esse latu-

19 *Novi generis imperia.*) Proconsulare Pompeji imperium, quo liceret illi in Italia ad urbem manere, res urbanas regere, provinciam per legatos administrare.

20 *Ne ex prætura, et consulatu.*) Et supra cap. 5. sect. 6. hujus libri conquestus fuit, *privatis provincias decerni.* Vide plura ibi.

rum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed, ne illi habeant, quo contra se uti possint; proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent. Si id sit factum, nociturum se nemini. Hanc unam, atque extremam pacis esse conditionem.„ Id vero militibus fuit pergratum, et jucundum (ut ex ipsa significatione potuit cognosci) ut qui aliquid victi incommodi exspectavissent, ultro præmium missionis ferrent. Nam cum de loco, et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce, et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur: neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res deducitur, ut ii, qui habeant domicilium, aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur. Ne quid eis noceretur, neve quis invitus sacramento dicere cogeretur, a Cæsare cavetur. Cæsar ex eo tempore, dum [21] ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam, "si quid quisque eorum in bello amiserit, quæ sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur; militibus, æqua facta æstimatione, pecuniam pro iis rebus solvit.„ Quascumque postea controversias inter se milites habuerant, sua sponte [22] ad Cæsarem in jus adierunt. Petrejus atque Afranius, cum stipendium ab legionibus pene seditione facta flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Cæsar ut cognosceret, postulant, eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, II. legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit,

86

87

21 *Ad Varum flumen.* Qui Italiam, Galliamque sub Alpibus disterminat.

22 *Ad Cæsarem in jus adierunt.*) Veteres libri *ad Cæsarem introduxerunt*: posteriores, *intus adierunt*, neutrum bene. Sæpe laudatus Dionys. Vossius *in jus adierunt* restituit feliciter. Sic Cicero Verrina VI. quæ de Signis est, cap. 65. *Cum ad prætorem in jus adissemus.*

ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio [23] Q. Fufium Calenum legatum præfecit. Hoc ejus præscripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

23 *Q. Fufium Calenum.*) Fufium legendum, non Fusium, ut vulgo editur. Multa ejus mentio apud Ciceronem in Philippicis, VIII. 4. X. 2. XI. 6. XII. 2. ubi meliores libri *Fufius* habent. Et Dio Cassius lib. XLII. pag. 191. Κοΐντου Φουφίου Καλήνου ἐπικρατεύσαντος.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO CIVILI
LIBER SECUNDUS.

CAPUT I.

C. Trebonius ea, quæ ad oppugnationem Massiliæ necessaria sunt, parat. Crebræ ab Albicis eruptiones ex oppido fiunt.

Dum hæc in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliæ relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui, navalibusque, altera ad partem, qua est aditus [1] ex Gallia, atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massiliam enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur. Reliqua quarta est, quæ aditum habet a

1 *Ex Gallia, atque Hispania ad id.*) Inclusa uncis verba male sana sunt, in quibus aliquid glossæ latere videtur.

terra. Hujus quoque spatii pars ea, quæ ad arcem pertinet, loci natura, et valle altissima munita, longam, et difficilem habet oppugnationem. Ad ea præficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum, atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat, vimina, materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in
2 altitudinem pedum LXXX. exstruit. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullæ [2] contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres enim pedum XII. cuspidibus præfixi, atque hi [3] maximis ballistis missi per IV. ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis conjunctis inter se porticus integebatur, atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX. æquandi loci causa facta, item ex fortissimis lignis evoluta omnibus rebus, quibus ignis jactus, et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri, atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebræ per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri, et turribus inferebantur, quæ facile nostri repellebant milites, magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

2. *Contextæ viminibus vineæ.*) Hinc et materia, et usus machinarum, quas vineas dixere intelligitur. Adi quod sequitur, cap. 3 sect. 9.

3. *Maximis ballistis missi.*) Ballistæ, machinæ jaculatoriæ, quibus non minora tela, sed trabes vel integræ, vel fissæ, id est, asseres emittebantur. *De asseribus, trabibusque* videas etiam Tacit. Hist. IV. 30.

CAPUT II.

L. Nasidius in subsidium Domitii, et Massiliensium cum classe venit, quos de suo adventu certiores factos hortatur, ut cum Bruto confligant. Ex utraque parte naves ad acrem pugnam educuntur. Oppidani cujusque sexus, et ætatis victoriam ab Diis exposcunt.

Interim L. Nasidius ab Cn. Pompejo cum classe na- 3
vium xvi., in quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio, Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliæ, imprudente, atque inopinante Curione, provehitur: appulsisque Messanam navibus, atque inde propter repentinum terrorem principum, ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; præmissaque clam navicula, Domitium, Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti
classe, additis suis auxiliis, confligant. Massilienses post 4
superius incommodum veteres ad eumdem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant; remigum, gubernatorumque magna copia suppetebat, piscatoriasque adjecerant, atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti; has sagittariis, tormentisque compleverant. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrumfamiliæ, virginum precibus, et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo, ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturæ, ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magnis confidamus, vehementiusque exterreamus, ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe, et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum ex portu exeunt, [4] et

4 *Tauroenta, quod est castellum.*) Quartus casus Græco more, a recto, ut Byzantius chorographus scripsit, Ταυρόεις, *Tauroris*: quod nomen Melæ II. 5. Isaacus Vossius reddidit. Ptolemæus Ταυροέντιον *Tauroentium* proxime post Massiliam ab

Taurenta, quod est castellum Massiliensium, ad
Nasidium perveniunt: ibique naves expediunt, rur-
susque se ad confligendum animo confirmant, et con-
silia communicant. Dextera pars Massiliensibus attri-
buitur, sinistra Nasidio. Eodem Brutus contendit, au-
5 cto navium numero. Nam ad eas, quæ factæ fuerant
Arelate per Cæsarem, captivæ Massiliensium accesse-
rant VI. Has superioribus refecerat diebus, atque o-
mnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos
integros superavissent, ut victos contemnerent, ple-
nus spei bonæ, atque animi adversus eos proficisci-
tur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omni-
bus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis
juventus, quæ in oppido remanserat, omnesque su-
perioris ætatis cum liberis, atque uxoribus, ex
publicis custodiis, aut ex muro ad cœlum manus ten-
derent, aut templa Deorum immortalium adirent, et
ante simulacra projecti victoriam ab Diis exposcerent.
Neque erat quisquam omnium, qui non in ejus diei
casu suarum omnium fortunarum eventum consistere
existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujus-
que ætatis amplissimi, nominatim evocati, atque ob-
secrati naves conscenderant; ut, si quid adversi ac-
cidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam re-
liqui fore viderent, si superavissent, vel domesticis
opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

ortu posuit: ex quo Strabonem Casaubonus emendat libr. IV. pag. 124. cujus est Ταυρέντιον, elisa litera, aut amissa. Itinerarium maritimum, quod Antonini nomen præfert: *Taurentum* XII. M. P. a Telone Martio in occasum habet, quod forte etiam *Tauroentum* legendum est.

CAPUT III.

Massilienses fortiter pugnant. Impetus in navem Bruti fit. Massilienses aliquot naves amittunt. Cæsariani turrim, et alia opera ad propellendos hostium impetus erigunt: rerum omnium forma describitur. Hostes machinas ædificatas destruere curant.

Commisso prælio, Massiliensibus res nulla ad virtu- 6
tem defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur; et quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda: deductisque nostris paulatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur; et, si quando nostri facultatem nacti ferreis injectis manibus navem religaverant, undique suis laborantibus sucurrebant. Neque vero conjuncti Albicis cominus pugnando deficiebant: neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris de improviso imprudentibus, atque impeditis vulnera inferebant; conspicatæque naves triremes II. navem D. Bruti, [5] quæ ex signo facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatæ conflixerunt, ut vehementissime utræque ex concursu laborarent; altera vero, perfracto rostro, tota collabefieret. Qua re animadversa, quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt. Sed Nasidianæ naves nulli 7
usui fuerunt, celeriterque pugna excesserunt. Non enim has aut [6] conspectus patriæ, aut propinquorum præcepta ad extremum vitæ periculum adire cogebant.

5 *Quæ ex signo facile agnosci poterat.*) Sic libri veteres: recentiores *ex insigni*.

6 *Conspectus patriæ.*) Bruti MSS. et Ven. Bononi, et Gryph. *respectus*.

Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe v. sunt depressæ, iv. captæ, i. cum Nasidianis profugit; quæ omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una præmissa Massiliam, hujus nuntii perferendi gratia, cum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo segnius ad defensionem urbis reliqua apparare
8 cœperunt. Est animadversum ab legionariis, qui dextram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse præsidio posse, si pro castello, ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent; quam primo ad repentinos incursus humilem, parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum, et prosequendum hostem procurrebant. Patebat hæc quoquoversus pedes xxx., sed parietum crassitudo pedes v. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si hæc esset in al-
9 titudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est. "Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur; ne quid emineret, ubi ignis hostium inhæresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei, ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt: supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quæ turri tegumento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt; [7] easque assibus religaverant. Has tra-

7 *Easque assibus religaverunt.*) Assibus sive *axibus*, non asseribus, recentiores, quia mox *contabulatio* vocetur, cui asses, quam asseres, aptiores, nisi verbum *religare* asseribus magis convenit. At omnes libri veteres, etiam scriptus Bruti, *asseribus*. Asses autem sunt tabulæ asseres, trabes fixæ, quales transversæ in tectis sustinerent tegulas. Vide et supra cap. I. sect. 2.

bes paulo longiores, atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt; ut esset, ubi tegumenta præpendere possent, ad defendendos ictus, ac repellendos, dum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus, lutoque constraverunt; ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper injecerunt; ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. [8] Storias autem ex funibus anchorariis tres in longitudinem parietum turris, latas IV. pedes fecerunt: easque ex III. partibus, quæ ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim præpendentes religaverunt, quod unum genus tegumenti aliis locis erant experti nullo telo, neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quæ erat perfecta, tecta, atque munita est ab omni ictu hostium; [9] pluteos ad alia opera adduxerunt: turris tectum per se ipsum [10] prehensionibus ex contignatione prima suspendere, ac tollere cœperunt; ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra hæc tegumenta abditi, atque muniti, parietes lateribus exstruebant: rursusque alia prehensione ad ædificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item ut primo tecta extremis lateribus instruebant, exque ea contignatione rursus summam contabulationem, storiasque elevabant. Ita tuto, ac sine ullo vulnere, ac periculo VI. tabulata exstruxerunt, fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt." Ubi ex ea turri, quæ circum 10
essent opera, tueri se posse confisi sunt; [11] musculum pedes LX. longum ex materia bipedali, quem

8 *Storias autem ex funibus.*) Ut firmiores essent, ex funibus contexebantur: alias ex junco, aut simili materia. Levia enim et vilia tegumenta sunt.

9 *Pluteos.*) Machinas, quibus in opere milites tegantur.

10 *Prehensionibus.*) Etiam prehensio genus machinæ, quo per modum cochleæ tectum, vel tignationes sublevantur, ac attolluntur.

11 *Musculus pedes* LX. *longum.*) Musculum machina itidem ad tegendos milites, quæ hoc loco accurate descripta est.

X

a turri lateritia ad hostium turrim, murumque perducerent, facere instituerunt: cujus musculi hæc erat forma. „Duæ primum trabes in solo æque longæ, distantes inter se pedes IV. collocantur, inque eis columellæ pedum in altitudinem V. defiguntur. Has inter se [12] capreolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna, quæ musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo super tigna bipedalia injiciunt: eaque laminis, clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadratas regulas IV. patentes digitos defigunt, quæ lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigiato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus, lutoque musculus, ut ab igne, qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur: supra lateres coria inducuntur; ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni, ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt, subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, [13] phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut
11 ædificio iungatur." Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent, præcipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiæ sustinet; et quidquid incidit, fastigio musculi delabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas tæda, ac pice refertas incendunt, easque de muro in musculum devolvunt. Involutæ labuntur, delapsæ ab lateribus, longuriis, furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis, tormentisque defenditur: hostesque ex

12 *Capreolis molli fastigio conjungunt.*) Capreoli συγκύπται, sunt tigilla hinc atque hinc proclinata inter columellas, ut firment illas, ac deviniciant, etiam trabes sustineant.

13 *Phalangis subjectis.*) Infra l. III. cap. 14. sect. 40. dicit subjectis scutulis. Sunt palangæ, sive phalangæ, fustes teretes, qui navibus subjiciuntur, cum attrahuntur ad pelagus, vel ad litora subducuntur.

muro, ac turribus submoventur. Non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit; pars reliqua consequens procumbebat.

CAPUT IV.

Hostes supplices ad Legatos se conferunt, petentes, ut Cæsar exspectetur; sed de improviso eruptione facta, opera Cæsarianorum incendunt. Hi eos frustra insequuntur. Trebonius amissa reficit.

Tum hostes turris repentina ruina commoti, ino- 12
pinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis directione perterriti, [14] inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt, ad legatos, atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit: militesque aversi a prælio ad studium audiendi, et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos, exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt, orant: „ut adventus Cæsaris exspectetur, captam suam urbem videre, opera perfecta, turrim subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quominus cum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem irrumperent, urbemque delerent.“ Hæc, atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia, fletuque pronuntiantur. Quibus rebus commoti legati, milites ex 13
opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus cu-

14 *Inermes cum infulis sese porta.*) Infulæ capitis velamenta, quibus cum alii, tum, ut hoc loco, supplicantes, et pacem petentes usi sunt. Livius xxx. 36. velata infulis ramisque oleæ Carthaginiensium occurrit navis, decem legati erant principes civitatis, missi ad petendam pacem, qui cum ad puppim prætoriæ navis accessissent, velamenta supplicum porrigentes, orantes, implorantesque fidem, et misericordiam Scipionis.

stodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Cæsaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum. Ut re confecta, omnes curam, et diligentiam remittunt. Cæsar enim per literas Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites et defectionis odio, et contemptione sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent, quod se facturos minabantur: ægreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent: graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quominus oppido potirentur, videbatur.

14 At hostes sine fide tempus, atque ocasionem fraudis, ac doli quærunt: interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus, atque animo remissis, subito, meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita, contectaque essent, [15] portis se foras erumpunt, secundo, magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormentaque flammam conciperent, et prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidit, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti arma, quæ possunt, arripiunt. Alii ex castris sese incitant. Fit in hostes impetus, sed e muro sagittis, tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum, turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die eamdem nacti tempestatem; majori cum fiducia ad alteram turrem, aggeremque eruptione pugnaverunt; multumque ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem

15 *Portis se foras erumpunt.*) Bene, nam et transitivum verbum est erumpo. Cœlius Ciceroni libr. VIII. epist. XIV. ad bellum se erupit. Et Virgilius Georg. I. 445.

. . . densa inter nubila sese
Diversi erumpent radii.

paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos infecta
re in oppidum repulerunt. Trebonius ea, quæ sunt amis- 15
sa, multo majore studio militum administrare, et refi-
cere instituit. Nam ubi tantos suos labores, et appara-
tus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus vio-
latis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, un-
de agger omnino comportari posset, nihil erat reli-
quum, omnibus arboribus longe, lateque in finibus Mas-
siliensium excisis, et convectis; „aggerem novi generis,
atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senûm pe-
dum crastitudine, atque eorum murorum contignatio-
nem facere instituerunt, æqua fere altitudine, atque ille
congestus ex materia fuerat agger. Ubi autem spatium
inter muros, aut imbecillitas materiæ postulare videre-
tur, pilæ interponuntur, transversaria tigna injiciuntur,
quæ firmamento esse possint: et quidquid est conti-
gnatum, cratibus consternitur, cratesque luto integun-
tur. „Sub tecto miles dextera, ac sinistra muro tectus,
adversus plutei objecto operi quæcumque usui sunt, sine
periculo supportat. Celeriter res administratur: diutur-
ni laboris [16] detrimentum solertia, et virtute militum
brevi reconcinnatur. Portæ, quibus locis videtur, eru-
ptionis causa in muro relinquuntur. Quod ubi hostes vi- 16
derunt; ea, quæ diu, longoque spatio refici non posse
sperassent, paucorum dierum opera, et labore ita re-
fecta, ut nullus perfidiæ, neque eruptioni locus esset:
neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi mi-
litibus, aut igni operibus noceri posset: eodemque exem-
plo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, mu-
ro, turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis consisten-
di in suis munitionibus locus non esset, cum pene inæ-
dificata in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur,
ac tela manu conjicerentur; suorumque tormentorum
usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinqui-
tatis interire; parique conditione e muro, ac turribus

16 *Detrimentum reconcinnatur.*) Ab editoribus hoc verbum insertum est, ut Cicero II. ad Q. fratr. epist. VI. Tribus locis ædifico, reliqua reconcinno. Cæsaris autem MSS. et vet. edit. reconciliantur.

bellandi data, virtute se nostris adæquare non posse intelligunt, ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

CAPUT V.

M. Varro amicissime de Cæsare loquitur. At cognoscens quidquid ad Massiliam gestum fuit, delectum habet, futurus subsidio Massiliensibus, Afranio, et Petrejo.

17 M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitis iis rebus, quæ sunt in Italia gestæ, diffidens Pompejanis rebus, amicissime de Cæsare loquebatur: „Præoccupatum sese legatione ab Cn. Pompejo, teneri obstrictum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Cæsare intercedere: neque se ignorare, quod esset officium legati, qui [17] fiduciariam operam obtineret, quæ vires suæ, quæ voluntas erga Cæsarem totius provinciæ. „Hæc [18] omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea vero, cum Cæsarem ad Massiliam distineri cognovit, copias Petreji cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe, atque exspectatione, et consentire omnem citeriorem Provinciam; quæque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariæ accepit; atque hæc ad eum [19] latius, atque inflatius Afranius præscri-
18 bebat, se quoque ad modum fortunæ movere cœpit. Delectum hauit tota provincia, legionibus completis II. [20] cohortes circiter XXX. alarias addidit; frumenti magnum numerum coegit, quod Massiliensibus, item quod Afra-

17 *Fiduciariam operam.*) Operam fidei alicujus commissam. Infra cap. 14. sect. 42. Curio nunquam, amisso exercitu, quem a Cæsare fidei suæ commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat. Hic ergo fiduciariam operam obtinuit. Hirtius Bello Alexandr. c. 6. sect. 23. fiduciarium regnum dixit, quod Arsinoes fidei ad tempus commissum erat.

18 *Omnibus ferebat sermonem.*) Veteres codd. referebat; Ursinianus ferebat: quod recentioribus placuit. Freinshemius autem in Curtium indice mavult ferebat; ut hic autor l. VIII. cap. 9. ineunte, etiam ferendis rumoribus natum.

19 *Latius atque inflatius.*) Ut infra lib. III. cap. 23. sect. 79.

20 *Cohortes circiter* XXX. *alarias.*) Vide supra lib. I. cap. 32. sect. 73 de hoc civ. bello.

nio, Petrejoque mitteret; naves longas x. Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures præterea Hispali faciendas curavit: pecuniam omnem, omniaque ornamenta [21] ex Fano Herculis in oppidum Gades contulit. Eo vi. cohortes, præsidii causa, ex provincia misit: Cajumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandæ hæreditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus præfecit; arma omnia privata, et publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Cæsarem conciones. Sæpe ex tribunali prædicavit „adversa Cæsarem prælia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: hæc se certis nuntiis, certis auctoribus comperisse.“

21 *Ex fano Herculis in oppidum.*) Sacra Herculi, tanquam semper peregrinabundo, quondam extra muros fiebant. Dixi ad Curtii IV. 2. 4.

CAPUT VI.

Varro civibus Romanis in Hispania existentibus pecunias, et frumentum imperat, et omnem Hispaniam provinciam jurare cogit in sua, et Pompeji verba: bellum ipse parat. Cæsar, Q. Cassio trib. pleb. in ulteriorem Hispaniam misso, magistratus, et omnium civitatum proceres Cordubam ad certam diem convenire jubet. Aliquot oppida portas Varroni claucunt, et altera ex legionibus ab eo deficit. Tandem Varro legionem alteram Cæsari tradit, atque ad eum Cordubam venit.

Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciæ, sibi ad Rempublicam administrandam [22] H. S. cxc., [23] et argenti pondo xx. millia, tritici modios cxx. millia polliceri cogit. Quas Cæsari esse amicas civitates

22 H. S. cxc.) Adverbialiter lege centies, et nonagies sestertium, hoc est, quatuor tonnæ et tres quadrantes uncialium nummorum.

23 *Et argenti pondo* XX. *millia.*) Suple librarum, vel libras pondo, ut ablativus Pondo sit. Libra argenti autem sunt centum drachmæ seu denarii, qui duodecim et dimidium unciales efficiunt, qui multiplicati, CCL. millia unciarum sunt argenti non signat.. Vid. Gron. de Sest.

arbitrabatur, iis graviora onera injungebat; qui verba, atque orationem adversus Rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat, præsidiaque eo deducebat, et judicia in privatos reddebat: provinciam omnem in sua, et Pompeji verba per jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum II. legionibus Gades conferret, naves, frumentumque omne ibi contineret; provinciam enim omnem Cæsaris rebus favere cognoverat. 24 In insula frumento, navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis, necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeji beneficia,
19 et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio Tribuno plebis, ipse cum equitibus DC. magnis itineribus progreditur, edictumque præmittit, ad quam diem magistratus, principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ vellet. „Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem Senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paulo notior, quin 25 ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varroni clausit: custodias, vigiliasque in muro, turribusque disposuit. 26 Cohortes II., quæ Colonicæ appellabantur, cum eo casu venissent tuendi oppidi causa, apud se retinuit. Iisdem diebus 27 Carmonenses, quæ est lon-

24 *In insula.... bellum duci.*) In Gadibus insula bellum sustineri, et proferri.

25 *Ad statutum diem.*) Participium statutum cod. MSS. Carrar. et vet. Ven. et Gryph. expresserunt: quod subaudiunt recentiores. Sed propius stilo Cæsaris illud legere, quam subaudire.

26 *Cohortes II. quæ colonicæ.*) Cohortes colonicæ sunt in in coloniis conscripteæ: sicut Varro R.R. I. cap. 2. leges colonicas, et Suetonius Aug. 46. decuriones colonicos dixit.

27 *Carmonenses.*) Carmo, Κάρμων, Straboni libr. III. pag. 97. est urbs Turditanorum, paullo distantior a Bæti flumine: Ptolemæo II. 4. *Καρμονία* Charmonia: hodie Carmona, sex leucis ab Hispali in ortum. Sequitur, cohortes ejecit, syntaxi ad intellectum relata, quia civitas intercessit, quamquam incisis disjuncta a verbo.

ge firmissima totius provinciæ civitas, deductis III. in arcem oppidi cohortibus a Varrone præsidio, per se cohortes ejecit, portasque præclusit. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quamprimum Gades contenderet: ne itinere, aut transiectu intercluderetur. Tanta, ac tam secunda in Cæsarem [28] voluntate provinciæ progresso ei paulo longius literæ a Gadibus redduntur; simul atque cognitum sit de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes [29] cum Tribunis cohortium, quæ essent ibi in præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem, insulamque Cæsari servarent. Hoc inito consilio, denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus: si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II. legionibus, quæ Vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante, et inspectante ipso, signa sustulit, sese Hispalim recepit, atque in foro, et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum, itinere converso, [30] sese Italicam venturum promisisset, certior a suis factus est, præclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit, paratum se esse legionem, cui jusserit, tradere. Ille ad eum Sext. Cæsarem mittit, atque huic tradi jubet. Tradita legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis rationibus, cum fide quod penes eum est pecuniæ, tradit; et, quod ubique habeat frumenti, ac navium, ostendit.

28 *Voluntate provinciæ progresso.*) A Færno hæc lectio, et Ciacconio, quos recentes omnes sequuntur. Veteres libri; voluntas reperiebatur. Progresso, &c.

29 *Cum tribunis cohortium.*) Minores hi tribuni videntur, quam sex isti in qualibet legione, qui illam alternis vicibus regebant. Et Plin. III. epist. XI. tribunus cohortis sub Classico fuerat. Adi Lipsium II. M. R. dial. IX.

30 *Sese Italicam venturum.*) Italicam coloniam Hispaniæ Bæticæ. Vide Geograph. alii legunt Ilipam; alii Ilipam Italicam.

CAPUT VII.

Cæsar civibus Romanis, Hispanis, et aliis gratias agit; inde Gades proficiscitur, postea Tarraconem, unde discedens Narbonem petit, et ad Massiliam pervenit, ubi intelligit, se a M. Lepido Dictatorem dictum esse.

21 Cæsar, habita concione Gordubæ !, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod præsidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent; seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum, centurionibusque, qui eo præsidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit: bona restituit iis, quos liberius locutos hanc pœnam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis, privatisque præmiis reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubæ commoratus, Gades proficiscitur; pecunias, monumentaque, quæ ex Fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciæ Q. Cassium præficit. Huic IX. legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecersant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciæ legationes Cæsaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim, ac publicè quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit: pedibusque Narbonem, atque inde Masiliam pervenit. Ibi legem de Dictatore latam, seseque Dictatorem dictum a M. Lepido prætore cognoscit.

CAPUT VIII.

Dum Massilienses se dedere constituunt, L. Domitius e portu solvit, eis auxilium laturus; sed a Bruti navibus dissipatur. Massiliensium deditio. Cæsar, præsidio ad Massiliam relicto, ad Urbem proficiscitur.

Massilienses omnibus defessi malis rei frumenta- 22
riæ ad summam inopiam adducti, bis prælio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione, et mutatione victus, (31 panico enim vetere, atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad hujusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant,) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum, et exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus III. comparatis, ex quibus II. familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatæ naves, quæ jussu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris sequi cœperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveraverit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma, tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu, navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine, et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, II. ibi legiones præsidio relinquit, cæteras in Italiam mittit, ipse ad urbem proficiscitur.

31 *Panico enim vetere.*) Panicum frumenti genus, sed vilius, et minuti grani; quod descripsit Plin. XVIII. 7.

CAPUT IX.

C. Curio ad Aquilariam appellit. L. Cæsar filius Adrumentum profugit, quem sequitur M. Rufus quæstor. Curio Uticam proficiscitur, sed aliquantum progressus, Cornelii, et Vari castra explorat. Equitum Numidarum, et Cæsarianorum concursus. Curio omnes naves ad castra Corneliana jubet pervenire.

23 Iisdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex Sicilia; et jam ab initio copias P. Actii Vari despiciens, II. legiones ex IV., quas a Cæsare acceperat, et D. equites transportabat; biduoque, et noctibus II. navigatione consumptis, appellit [32] ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus [33] abest a Clupeis passuum XXII. millia, habetque non incommodam æstate stationem, et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Cæsar filius cum X. longis navibus ad Clupeam præstolans, (quas naves, Uticæ ex prædonum bello subductas, P. Actius reficiendas hujus belli causa curaverat,) veritus navium multitudinem, ex alto refugerat; appulsaque ad proximum litus trireme constrata, et litore relicta, pedibus [34] Adrumentum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis præsidio tuebatur. Reliquæ Cæsaris naves ejus fuga Adrumentum se receperunt. Hunc secutus M. Rufus Quæstor navibus XII., quas præsidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam relictam in litore navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad
24 Curionem cum clase redit. Curio Marcum [35] Uticam na-

32 *Ad locum, qui appellatur Aquilaria.*) Distantiam quidem noster a Clupeis definit, non autem, in quam plagam situm fuerit: nec ejus alibi mentio.

33 *Abest a Clupeis.*) Mox dicit ad Clupeam, diverso genere, et numero. Græci fere urbium nomina pluraliter dicunt, quæ Latinis sunt singularia, quamquam et Strabo libr. VI. pag. 191. scripsit quarto casu κλυπεαν; perinde ut Livius XXVI. 20. ad Clupeam urbem, et libr. XXIX. 32. prope Clupeam urbem. Græcis eadem Ἀσπὶς dicta. Sita ad Mercurii promontorium. a Carthagine in ortum æstivum.

34 *Adrumentum profugerat.*) Urbs nobilis fuit, a Clupea in austrum sita, eodem litore.

35 *Uticam navibus præmittit.*) Eversa Carthagine, nec dum restituta, Utica caput fuit provinciæ Africæ, sita ad occasu Carthaginis, interlabente Bagrada fluvio.

vibus præmittit: ipse eodem cum exercitum proficiscitur;
biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit:
ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relin-
quit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda
Corneliana; quod is locus peridoneus castris habebatur. Id
autem est jugum directum, enimens in mare; utraque ex
parte præruptum, atque asperum, sed paulo tamen le-
niore fastigio ab ea parte, quæ ad Uticam vergit. Abest
directo itinere ab Utica paulo amplius passus mille. Sed
hoc itinere est fons, quo mare succedit. Longe late-
que is locus restagnat: quem si quis vitare voluerit,
VI. millium circuitu in oppidum perveniet. Hoc explo- 25
rato loco, Curio castra Vari conspicit, muro, oppido-
que conjuncta ad portam, quæ appellatur Bellica, ad-
modum munita natura loci, una ex parte ipso oppi-
do Utica, altera theatro, quod est ante oppidum, sub-
structionibus ejus operis maximis, aditu ad castra dif-
ficili, et angusto. Simul animadvertit multa undi-
que portari, atque agi plenissimis viis; quæ re-
pentini tumultus timore ex agris in urbem confere-
bantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet, atque ha-
beret loco prædæ; eodemque tempore his rebus
subsidio DC. equites Numidæ ex oppido, peditesque
CD. mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba
paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum
hospitium cum Pompejo, et simultas cum Curione in-
tercedebat: quod tribunus plebis legem promulgave-
rat, qua lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrunt
equites inter se. Neque vero primum impetum nostro-
rum Numidæ ferre potuerunt: sed interfectis circiter
CXX. reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Inte-
rim adventu longarum navium Curio pronuntiari one-
rariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam nume-
ro circiter CC. „se in hostium habiturum loco, qui non
e vestigio ad castra Corneliana vela direxisset.“ Qua
pronuntiatione facta, temporis puncto, sublatis ancho-
ris, omnes Uticam relinquunt, et, quo imperatum est,
transeunt. Quæ res omnium rerum copia complevit
exercitum.

CAPUT X.

Curio Imperator appellatus Uticam exercitum ducit, ibique castra ponit. Curionis equites copias, quæ in auxilium oppidi veniunt, fugant. multos pedites interficiunt.

26 His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recipit, atque universi exercitus conclamatione [36] Imperator appellatur. Postero die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nuntiant, magna auxilia equitum, peditumque ab rege missa Uticam venire, eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur: [37] et e vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus præmittit equites, qui primum impetum sustineant, ac morentur. Ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. Equites committunt prælium: et priusquam plane legiones explicari, et consistere possent, tota auxilia regis impedita, ac perturbata, quod nullo ordine, et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

36 *Imperator appellatur.*) Propter insignem victoriam, ex more militiæ Romanæ. Vide lib. III. B. Civ. cap. 21. sect. 71. quæ adnotamus.

37 *E vestigio temporis.*) Sic veteres libri cum præposicione. De formula vide supra libr. VII. cap. II. sect. 25.

CAPUT XI.

27 *Centuriones Marsi a Curione deficientes ad Actium Varum confugiunt; eique dicunt, exercitum alieno esse in Curionem animo. Varus, et Curio legiones educunt, uterque copias instruit. Quintilius Varus aciem circuit, eamque, ut deficiat, hortatur. Magnus timor in castris Curionis oritur. Concilium convocatur, prolatas in eo sententias Curio improbat, dimissoque concilio, milites alloquitur, quos in suam sententiam trahit.*

27 Proxima nocte centuriones Marsi II. ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII. ad Actium Va-

rum perfugiunt. Ii, seu vere, quam habuerant, opinionem perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt; (nam quæ volumus, et credimus libenter, et quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione, maxime opus esse in conspectum exercitum venire, et colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio: atque una vallr non magna interiecta, suas uterque copias instruit. Erat in exercitu 28
Vari Sext. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii [38] supra demonstratum est. Hic dimissus a Cæsrre in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines, manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam Quinctilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, „ne primi sacramenti, quod apud Domitium, atque apud se Quæstorem dixissent, memoriam deponerent, neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna; eademque in obsidione perpessi; non pro iis pugnarent, a quibus in contumeliam perfugæ appellarentur. His pauca ad spem largitionis addit, quæ ab sua liberalitate, si se, atque Actium secuti essent, exspectare deberent.“ Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit. At in castris Curionis 29
[39] magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingebat; et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [40] „Civile bellum; genus hominum, cui id liceret libere facere, et sequi

38 *Supra demonstratum est.*) Lib. I. Civ. B. cap. 12. sect. 23.

39 *Magnus omnium incessit timor.*) Omnium rerum, casuum.

40 *Civile bellum; genus hominum, cui.*) Locus male sanus. Priori parti, usque vellet, videtur medicina adhiberi posse. Civile Bellum, quo torpe minus sita partibus ad partes transire: genus hominum, liberum et Romanum, quod, sive cui id, ut Vossius emendandum censuit, liceret libere facere cetera.

quod vellet; legiones eæ, quæ paullo ante apud adversarios fuerant: nam etiam [41] Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo, [42] qua offerrentur municipia etiam adversis partibus conjuncta." Neque enim ex Marsis, Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis, commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant. Nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.

30 Quibus de causis concilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent; quod hujusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo præstare dicebant, „per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam desertos, et circumventos a suis gravissimum supplicium pati. *Porro erant, qui censerent*, de tertia vigilia in Castra Corneliana recedendum; ut majore spatio temporis interjecto militum mentes sanarentur; simul si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius, et facilius in Siciliam receptus daretur. *Cu-*

31 *rio utrumque improbans consilium*, quantum alteri sententiæ deesset animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimimæ fugæ rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Qua enim, *inquit*, fiducia, et opere et natura loci munitissima castra expugnari confidimus? aut vero quid proficimus, si accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benebolentiam imperatoribus, et res adversæ odia concilient. Castrorum autem mutatio, quid habet nisi turpem fugam, et desperationem omnium, et alienationem exercitus? Nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri; quod illis licentiam [43] timor augeat, nostris studia deminuat. Qod si

41 *Cæsaris beneficium.*) Quo captos Corfinii servaverat.

42 *Qua offerrentur municipia.*) Ingens hic vitium latet, cui, sine meliore codice, salus adferri haud poterit.

42 *Timor augeat.*) Vossius ex *nostris* fecit *noster*; *bis* mutata simul incisione. Optime; *illis* enim, puta hostibus, augetur timore nostro licentia; *bis*, id est, nostris, minuitur studium eodem timore

jam, *inquit*, hæc explorata habemus, quæ de exercitus alienatione dicuntur (quæ quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido) quanto hæc dissimulare, et occultare, quam per nos confirmari, præstat? An non uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque hujusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror, magnaque ex parte jam me una vobiscum de re judicium facturum confido. *Dimisso consilio, concionem advocat* 32
militum: *commemorat*, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Cæsar, ut magnam partem Italiæ beneficio, atque auctoritate eorum suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum, *inquit*, omnia deinceps municipia sunt secuta; neque sine causa et Cæsar amicissime de vobis, et illi gravissime judicaverunt. Pompejus enim nullo prælio pulsus, vestri facti præjudicio demotus Italia excessit: Cæsar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam, atque Africam, sine quibus urbem, atque Italiam tueri non potest, vestræ fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? Aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant? et in eorum potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant? An vero in Hispania res gestas Cæsaris non audistis? Duos pulsos exercitus? Duos superatos duces? Duas receptas provincias? Hæc acta diebus XL., quibus in conspectum adversariorum venerit Cæsar? An qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant? Vos autem incerta victoria Cæsarem secuti, dijudicata jam belli fortuna victum sequamini, cum vestri

officii præmia percipere debeatis? 44 Desertos enim se, ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? Non sibi clam vobis salutem fuga petivit? Non proditi per illum, Cæsaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum, projectis fascibus, et deposito imperio, privatus, et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis, et capitis deminutione sublatum est. At credo, si Cæsarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis prædicaturus non sum, quæ sunt adhuc et mea voluntate, et vestra exspectatione leviora: sed tamen sui laboris milites semper eventu belli præmia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur prætoream? An pœnitet vos, quod salvum, atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri prælio superaverim? quod ex portu, sinuque adversariorum cc. naves onerarias adduxerim? eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu juvari possint? Hac vos fortuna, atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem ignominiam, an Italiæ fugam, an Hispaniarum deditionem, an 45 Africi belli præjudicia sequimini? Equidem me Cæsaris militem dici volui; vos me Imperatoris nomine appellavistis. Cujus si vos pœnitet, vestrum vobis beneficium remitto: mihi meum restituite nomen, ne
33 ad contumeliam honorem dedisse videamini. "Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpel-

44 *Desertos enim se, ac proditos.*) Enim nihil hoc loco infert, sed *autem* valet: ut supra libro. cap. 4. sect. 5.

45 *Africi belli præjudicia.*) Infausta Pompejanis equestria prælla, quibus a Curione victi, fugatique erant, *supra cap.* 13. *sect.* 26.

labant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur. Discedentem ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet prælium committere, et suam fidem, virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate, et opinione, consensu summo constituit Curio, cum primum sit data potestas, prælio rem committere.

CAPUT XII.

Curio milites productos in acie collocat; idem facit Varus. Hostes ab equitatu Curionis fugantur. Rebilus Cæsaris Legatus Curionem ad insequendum hostem perterritum hortatur. Variana acies fugit. Fabius interficitur. Curio exercitum in castra, Varus in oppidum reducit.

Postero die productos loco eodem, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Actius dubitat copias producere; sive sollicitandi milites, sive æquo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem
prætermittat. Erat vallis inter duas acies,[46] ut supra de- 34
monstratum est, non ita magno, ac difficili, et arduo adscensu. Hanc uterque, si adversariorum copiæ transire conarentur, exspectabat, quo æquiore loco prælium committeret. Simul e sinistro cornu P. Actii equitatus omnis, et una levis armaturæ interjecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortes mittit, quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed amissis equis, ad suos refugerunt; relicti ab iis, qui una procurrerant, levis armaturæ circumveniebantur, atque interficiebantur a nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere, et concidi videbat. Tum Rebilus legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat: "Perterritum, *inquit*, hostem vides, Curio. Quid dubitas uti temporis opportunitate?„ Ille unum elocutus, ut memo-

46 *Ut supra demonstratum.*) Cap. 11. sect. 27.

ria tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet, et præcurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed præoccupatus animus Actianorum militum timore, et fuga, cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat, omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri proprius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

35 Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus, de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat, uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle, ac dicere videretur. Ubi ille sæpius appellatus adspexit, ac restitit, et quis esset, aut quid vellet, quæsivit, humerum apertum gladio appetit, paulumque abfuit, quin Varum interficeret. Quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. Hac fugientium multitudine, ac turba portæ castrorum occupantur, atque iter impeditur: pluresque in eo loco sine vulnere, quam in prælio, aut fuga, intereunt. Neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed cum loci natura, tum munitio castrorum aditum prohibebat: quod ad prælium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quæ ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus præter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC. interfectis, ac ∞ vulneratis: qui omnes discessu Curionis, multique præterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animadversa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris, et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

CAPUT XIII.

Curio obsidionem Uticæ parat. Uticenses de deditione loquuntur. Nuntii de adventu Jubæ Curioni non ignoti oppidanos confirmant. Curio se in castra Corneliana recipit, eaque munit.

Postero die Curio Uticam obsidere, et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii: Uticenses pro quibusdam Cæsaris in se beneficiis illi amicissimi; conventus, qui ex variis generibus constaret; terror ex superioribus præliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur, et cum P. Actio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Hæc cum agerentur, nuntii præmissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodia, ac defensione urbis hortarentur; quæ res eorum perterritos animos confirmavit. Nuntiabantur hæc eadem Curioni, sed aliquandiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam. Jamque Cæsaris in Hispania res secundæ in Africam nuntiis, ac literis perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se Regem missurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus v. et xx. millibus longe ab Utica ejus copias abesse; relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre cœpit, statimque in Siciliam misit, uti II. legiones, reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima natura, et loci munitione, et maris propinquitate, et aquæ, et salis copia, cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque suorum omnium consensu Curio reliquas copias exspectare, at bellum ducere parabat.

CAPUT XIV.

Curio intelligit, Jubam in regno remansisse, sed ejus præfectum Saburam Uticæ appropinquare: quare Curio prælium committere constituit, et ab equitatu a Curione præmisso hostes in castris opprimuntur; captivi ad Curionem perducuntur; is procedit ad hostium castra.

38 His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam revocatum finitimo bello, et [47] controversiis Leptitanorum restitisse in regno, Saburam ejus præfectum cum mediocribus copiis missum Uticæ appropinquare. [48] His auctoribus temere credens, consilium commutat, et prælio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendæ. His rebus impulsus equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam, quibus præerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur, et VI. millium passuum intervallo a Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt. Imprudentes, atque inopinantes hostes aggrediuntur. Numidæ enim quadam barbara consuetudine nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno, et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt. Multi perterriti profugiunt. Quo facto,
39 ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus v. castris præsidio relictis. Progressus millia

47 *Controversiis Leptitanorum.*) At Leptitani majores in medio sinu Syrtium, longe a Numidia, Jubæ regno, remoti, tota provincia proconsulari interjacente; minores autem in ipsa provincia ad eumdem sinum: quomodo igitur finitimo bello revocatus dici potest? Nihilominus ita constanter libri, vero an corrupto nomine, judicent alii: mihi dubitare liceat.

48 *His auctoribus temere credens.*) Frontinus libr. II. Stratag. cap. v. sect. 40. Juba Curionis animum simulato regressu impulit in vanam alacritatem. Lege reliqua.

passuum v. equites convenit; rem gestam cognovit: ex captivis quærit, quis castris ad Bagradam præsit. Respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quærere prætermittit, proximaque respiciens signa; "Videtisne, *inquit*, milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? Abesse regem, exiguas esse copias missas, quæ paucis equitibus pares esse non potuerunt. Proinde ad prædam, ad gloriam properate: ut jam de præmiis vestris, et de referenda gratia cogitare incipiamus."

CAPUT XV.

Equites Curionis ea, quæ gesserant, laudibus extollunt. Juba certior factus a Sabura de prælio, subsidium ei mittit. Sabura copias instruit, quibus quædam mandata dat. Curio copias in campum deducit. Utrinque militibus ad pugnam excitatis, committitur prælium. Curionis milites tum timore, tum rerum iniquo statu turbantur. Curio una cum omnibus militibus occiditur.

Erant per se magna, quæ gesserant equites, præsertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur. Hæc tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter prædicant. Multa præterea spolia præferebantur; capti homines, equitesque producebantur, ut quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese, iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi itinere totius noctis confecti subsequi non poterant; atque alii alio loco resistebant. Ne hæc quidem res Curionem ab spe morabatur. Juba certior factus a Sabura de nocturno prælio, II. millia Hispanorum, et Gallorum equitum, quos suæ custodiæ causa circum se habere consueverat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburæ submittit. Ipse cum reliquis copiis, elephantisque XL. lentius subsequitur, suspica-

tus, præmissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum, peditumque instruit, atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant, ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum prælii daturum; et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio ad superiorem spem addita præsentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus,

41 copias ex locis superioribus in campum deducit. Quibus ex locis cum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, XVI. millium spatio, consistit. Dat signum suis Sabura, aciem constituit, et circumire ordines, atque hortari incipit, sed peditatu dumtaxat procul ad speciem utitur; equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio: suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. Nec militibus quidem, ut defessis; neque equitibus, ut paucis, et labore confectis, studium ad pugnandum, virtusque deerat. Sed ii erant numero CC. Reliqui in itinere substiterant. Hi quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant. Sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et [49] aversos proterere incipit. Cum cohortes ex acie procurrissent, Numidæ integri celeritate impetum nostrorum effugiebant; rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere, ordinesque servare, neque procurrere, et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiæ submissis ab rege auxiliis crebro augebantur. [50] Nostros vires lassitudine deficiebant. Simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes, ut extremo vitæ tempore homines facere consueverunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo for-

49 *Aversos proterere.*) A tergo cædere incipit.

50 *Nostros vires lassitudine deficiebant.*) Sic plures libri, non nostris. Atque ita supra B. Gall. II. cap. 5. sect. 10. eos res frumentaria deficere cœpit.

tuta servare potuisset. Plena erant omnia timoris, et
luctus. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohorta- 42
tiones suas, neque preces audiri intelligit, unam, ut
in miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus,
proximos colles capere universos, atque eo inferri si-
gna jubet. Hos quoque præoccupat missus a Sabura equi-
tatus. Tum vero ad summam desperationem nostri per-
veniunt: et partim fugientes ab equitatu interficiuntur,
partim integris procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Do-
mitius præfectus equitum, cum paucis equitibus cir-
cumsistens, ut fuga salutem petat, atque in castra con-
tendat: et se ab eo non discessurum pollicetur. At Cu-
rio, nunquam amisso exercitu, quem a Cæsare fidei suæ
commissum acceperit, se in ejus conspectum reversu-
rum, confirmat; atque ita prælians interficitur. Equites
perpauci ex prælio se recipiunt. Sed ii, quos ad novis-
simum agmen, equorum reficiendorum causa, substitis-
se demonstratum est, fuga totius exercitus procul ani-
madversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites
ad unum omnes interficiuntur.

CAPUT XVI.

M. Rufus suos cohortatur, ut magno animo sint, petentibusque transitum in Siciliam pollicetur. Jubæ, et Vari adventus falso nuntiatur. Major pars copiarum se Varo dedit, plures ex eis jussu Jubæ interficiuntur, Varus in regnum se recepit.

His rebus cognitis, M. Rufus quæstor in castris re- 43
lictus a Curione cohortatur suos, ne animo deficiant.
Illi orant, atque obsecrant, ut in Siciliam navibus
reportentur. Pollicetur, magistrisque imperat navium,
ut primo vespere omnes scaphas ad litus appulsas ha-
beant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii ades-
se copias Jubæ dicerent, alii cum legionibus instare
Varum, jamque se pulverem venientium cernere, qua-
rum rerum nihil omnino acciderat; alii classem hostium
celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque perterri-
tis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe

erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat. [51] Pauci lenunculi ad officium, imperiumque conveniebant. Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine, atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire
44 tardarentur. Quibus rebus accidit, ut pauci milites, patresque familiæ, qui aut gratia, aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquæ copiæ, missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum Juba postero die ante oppidum conspicatus, suam esse prædicans prædam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Cum Varus suam fidem ab eo lædi quereretur, neque resistere auderet; ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Serv. Sulpicius, et Licinius Damasippus, paucis diebus, quæ fieri vellet, Uticæ constituit, atque imperavit, diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

51 *Pauci lenunculi.*) Nonius Marcellus: Lenunculus navigium piscatorium, qui ex Sallustii Hist. II. adfert: per noctem in lenunculo piscantis. In Glossis scribitur lemunculus, quod putes a lembunculus quo Tacitus XIV. 5. usus est, originem habere. Sed etiam inscriptiones veteres CORPORIS LENUNCULARIORUM mentionem fecerunt, quod vulgarem scripturam confirmat.

C. JULII CÆSARIS COMMENTARIORUM DE BELLO CIVILI

LIBER TERTIUS.

CAPUT I.

Cæsar, et Servilius consules creantur: Cæsaris jussu possessiones æstimantur, ut creditoribus satisfiat. Ipse interim, nonnullis, qui ambitus damnati fuerant, restitutis, Brundusium petit, quo et exercitum proficisci jubet.

Dictatore habente comitia Cæsare, consules creantur Julius Cæsar, et [1] P. Servilius. Is enim erat [2] annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior, neque creditæ pecuniæ solverentur, constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent æstimationes possessionum, et rerum, quanti quæque earum ante bellum fuissent, atque eæ creditoribus traderentur. Hoc et ad [3] timorem novarum tabularum tollendum, minuendumque, (qui fere bella, et civiles dissensiones sequi consuevit) et ad debitorum tuendam existimationem esse aptissimum existimavit. Item prætoribus, tribu- I

1 *P. Servilius.*) Isaurici filius, qui et ipse Isauricus cognominatus *Plut. in Cæs.*

2 *Annus, quo per leges ei consulem fieri.*) Annus decimus a primo consulatu *Livius* VII. 42.

3 *Timorem novarum tabularum.*) De ære alieno debitoribus relaxando. Semper hæ fax turbarum ad plebem in optimâtes accendendam, ut Livius XXXII. 38. dixit, fuerunt: quas prudenter Cæsar temperavit æstimatione, ut hoc loco, et apud Suetonium cap. 42.

nisque plebis rationes ad populum ferentibus, nonnullos [4] ambitus Pompeja lege damnatos illis temporibus, quibus [5] in urbe præsidia legionum Pompejus habuerat, (quæ judicia, aliis audientibus judicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta) integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde æstimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim hos prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos; ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in præcipiendo
2 populi beneficio videretur. His rebus, et [6] feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit, dictaturaque se abdicat, et ab urbe proficiscitur, Brundusiumque pervenit. Eo legiones XII. equitatum omnem venire jusserat. Sed tantum navium reperit, ut [7] anguste XX. millia legionariorum militum, et D. equites transportari possent. Hoc unum inopia navium Cæsari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eæ copiæ ipsæ hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat: et gravis autumnus in Apulia, circumque Brundusium, ex saluberrimis Galliæ, et Hispaniæ regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

4 *Ambitu Pompeja lege damnatos.*) De qua lege Dion. Cass. libr. XL. pag. 145.

5 *In urbe præsidia legionum habuerat.*) Tempore quo Pompejus consul sine collega erat. Vide Dionem jam dicto loco, et Cic. pro Milone cap. I.

6 *Feriis Latinis.*) In monte Albano peractis, sine quibus consules auspicato in bellum haud proficiscebantur. Dion. Cass. XLVI. pag. 313.

7 *Anguste XX. millia.* Veteres libri XV. millia: Scaliger XX. quem plerique sequuntur. quia hoc propius cum VII. legionibus, infra c. 3. sect. 6. (nisi et ipsum minus est) convenit.

CAPUT II.

Pompejus, præter magnam pecuniam, ex multis regionibus classem cogit. Omnia ad bellum necessaria comparat. Summum rei maritimæ imperium M. Bibulo defertur.

Pompejus annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello, atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia, Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phœnice, et Ægypto classem coegerat; magnam quoque omnibus locis ædificandam curaverat; magnam imperatam Asiæ, Syriæ, regibusque omnibus, et dynastis, et tetrarchis, et liberis Achajæ populis pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coegerat. Legiones effe- 4
cerat civium Romanorum IX.: V. ex Italia, quas transduxerat: unam ex Sicilia veteranam, quam factam ex duabus Gemellam appellabat; unam ex Creta, et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus in iis provinciis consederant; II. ex Asia, quas Lentulus Coss. conscribendas curaverat. Præterea magnum numerum ex Thessalia, Bœotia, Achaja, Epiroque, suplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Præter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones II., sagittarios ex Creta, Lacedæmone, Ponto, atque Syria reliquisque civitatibus III. millia numero habebat; funditorum cohortes VI. mercenarias II.; equitum VII. millia, ex quibus DC. Gallos Dejotarus adduxerat, D. Ariobarzanes ex Cappadocia, ad eumdem numerum Cotus ex Thracia dederat, et Sadalem filium miserat. Ex Macedonia CC. erant, quibus Rascipolis præerat, excellenti virtute; D. ex Gabinianis Alexandria, Galli, Germanique, quos sibi A. Gabinius præsidii causa apud regem Ptolemæum reliquerat. Pompejus filius cum classe adduxerat DCCC., quos ex servis suis, pastorumque suorum coegerat; CCC. Tarcumdarius Ca-

stor, et Donilaus ex Gallogræcia dederant; horum alter una venerat, alter filium miserat, cc. ex Siria a [8] Comageno Antiocho, cui magna præmia Pompejus tribuit, miserant, in his plerique [9] Hippotoxotæ. Huc [10] Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio, aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos, et reliquarum gentium, et civitatum adjecerat; atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat. Fru-
5 menti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ægypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus comparaverat. Hiemare Dyrrhachii, Apolloniæ, omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Cæsarem transire prohiberet. Ejus rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Præerat Ægyptiis navibus Pompejus filius; Asiaticis D. Lælius, et C. Triarius; Siriacis C. Cassius; Rodiis C. Marcellus cum Pompejo: Liburnicæ, atque Achaicæ classi Scribonius Libo, et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus præpositus cuncta administrabat. Ad hunc summa imperii respiciebat.

8 *Comageno Antiocho.*) Quem Pompejus extremæ sub Tauro Syriæ, quæ Comagene dicitur, præposuerat; de quo et Cicero libr. xv. epist. I. ad senatum.

9 *Hippotoxotæ.*) ἱπποτοξόται, sagittarii equestres.

10 *Dardanos, Bessos.*) Dardani, populus Mœsiæ superioris. Illyrium, et Macedoniam versus; Bessi, Traciæ sunt in Hæmo monte.

CAPUT III.

Cæsar naves solvit: inde milites ad Palæsten exponit. Ex navibus, quæ Brundusium revertuntur ad transportandam reliquam exercitus partem, xxx. Bibulus incendit. M. Octavius Issam a Cæsare avertit: Salonas oppugnant: obsessi irruptione facta Octavianos castris exeunt. Octavius Dyrrachium se recipit.

6 Cæsar, ut Brundusium venit, concionatus apud milites, quoniam prope ad finem laborum, "ac periculorum esset perventum, æquo animo mancipia, atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum pos-

set imponi; omniaque ex victoria, et ex sua liberalitate sperarent: *conclamantibus omnibus*, imperaret, quod vellet; quodcumque imperavisset, se æquo animo esse facturos;,, pridie non. Januar. naves solvit, impositis, [11] ut supra demonstratum est, legionibus VII. Postridie [12] terram attigit Cerauniorum, saxa inter, et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur; [13] ad eum locum, qui appellabatur Palæste, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.
7 Erat Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus XVIII.; quibus jussu D. Lælii præerant; M. Bibulus cum navibus CX. Corcyræ. Sed neque ii sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, cum Cæsar omnino XII. naves longas præsidio duxisset; in quibus erat etiam ipse: neque illi Bibulus, impeditis navibus, dispersisque remigibus, satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Cæsar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.
8 Expositis militibus, naves eadem nocte Brundusium a Cæsare remittuntur, ut reliquæ legiones, equitatusque transportari possent. Huic officio præpositus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectæ naves, neque usæ nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyræ certior factus de adventu Cæsaris, sperans se alicui parti onustarum navium occurrere pos-

11 *Ut supra demonstratum est.*) Cap. 12. sect. 34.

12 *Terram Cerauniorum.*) Ex Petri Victorii conjectura. v. L. libr. XIII. ineunte. Antea Græcorum edebatur: MSS. Germanorum. Cærauni autem montes in litore Epirensi.

13 *Ad locum, qui appellatur Palæste.*) Omnes libri Pharsalus, sed falso, quia hæc Thessaliæ est et mediterranea. Lucanus libr. V. v. 460. de hoc Cæsaris transjectu.

(classis) *vento, fluctuque secundo*
Lapsa palestinas uncis confixit arenas.

Unde Sulpicius Verulanus, Luciani interpres *Palæsten* urbem dicit vicinam Orico, prope Ceraunia: quam vocem in vetusto Cæsaris codice se legisse Paulus Marsus ad IV. Fast. Ovidii confirmat: Jac. Palmerius Græc. Antiq. pag. 240. pro certa lectione habet. Scio, quæ H. Grotius, et D. Vossius dubitant: quod vero certiora non adferunt, in lectione *Palæste.* acquiesco.

se, inanibus occurrit: et nactus circiter xxx. in eas indiligentiæ suæ, ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit; eodemque igne nautas, dominosque navium interfecit, magnitudine pœnæ reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio [14] a Salonis ad Orici portum stationes, litoraque omnia longe, lateque classibus occupavit, custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem, aut munus despiciens, neque subsidium ex-
9 spectans, si in Cæsaris complexum venire posset. Sed post discessum Liburnarum, ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit; ibique concitatis Dalmaticis, reliquisque barbaris [15] Issam a Cæsaris amicitia avertit; conventum Salonarum cum neque pollicitationibus; neque denuntiatione periculi promovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura, et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt; et, cum essent infirmi ad resistendum, propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt: servosque omnes puberes liberaverunt; et [16] præsectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit: atque uno tempore obsidione, et oppugnationibus eos premere cœpit. Illi omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant; et longo interposito spatio, cum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris, mulieribusque in

14 *A Salonis ad Orici portum.*) Salonæ princeps urbs Dalmatiæ: Oricum prima Epiri in Chaonia.

15 *Issam avertit.*) Issa insula cum oppido civium Romanorum in mari Illyrico sub Salonis. Vide Notit. Orbis Antiqui.

16 *Præsectis mulierum crinibus.*) Sic et factum Capitolio a Gallis obsesso. Lactant I. *cap.* 20. *sect.* 28. et in obsidione Carthaginis, *Flor.* II. 15. scilicet in tormentorum vinculo, ut addidit idem.

misso dispositis, ne quid quotidianæ consuetudinis desideraretur: ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia, quarta, [17] et deinceps reliqua; omnibusque eos castris expulerunt, et, magno numero interfecto, reliquos, atque ipsum Octavium in naves confugere coegerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat; et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompejum recepit.

17 *Et deinceps reliqua.*) At post quarta castra, ex quibus sect. 4. una tantum expugnanda supererant. Hæc ergo castra una sunt *reliqua.* Scrupulum Rubenius Elect. II. 7. movet, et sect. 4. *quindenis* legi jubet. Non placet.

CAPUT IV.

L. Vibullium Rufum Cæsar ad Pompejum mittit, ut eum hortetur ad pacem faciendam.

Demonstratum [18] est, L. Vibullium Rufum Pompeji 10
præfectum bis in potestatem pervenisse Cæsaris, atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Cæsar judicaverat idoneum, quem cum mandatis ad Cn. Pompejum mitteret, eumdemque apud Cn. Pompejum auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum: debere utrumque pertinaciæ finem facere, et ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrinque incommoda accepta, quæ pro disciplina, et præceptis habere possent, ut reliquos casus timerent: illum ab Italia expulsum, amissa Sicilia, et Sardinia, duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia, atque Hispania civium Romanorum c. atque xxx., se morte Curionis, et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi, ac reipublicæ parcerent, quantumque in-

18 *Demonstratum est.*) Lib. I. cap. 26. sect. 34.

bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento: hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paullum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore æqua parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam ante convenire non potuissent, Romæ a senatu, et a populo peti debere; interea et reipublicæ, et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis, auxiliisque, quibus confiderent, necessario populi, senatusque judicio fore utrumque contentum: hæc quo facilius Pompejo probari possent, omnes suas terrestres, urbiumque copias dimissurum."

11 Vibullius, his expositis a Cæsare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cæsaris Pompejum fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo continuato et nocte, et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompejum contendit, ut adesse Cæsarem omnibus copiis nuntiaret.

CAPUT V.

Pompejus Apolloniam, Cæsar Oricum petit; quo oppido capto, Apolloniam Cæsar proficiscitur.

Pompejus [19] erat eo tempore in Candavia, iterque ex Macedonia in hiberna, Appolloniam, Dyrrhachiumque habebat; sed, re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere cœpit, ne Cæsar oræ maritimæ civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus, qui jussu Pompeji oppido præ-

19 *Erat in Candavia.*) Hæc aspera regio, per quam a Dyrrhachio, et Apollonia in interiorem, ac propriam Macedoniam iter erat. Vide infra c. 23. sect. 79. ubi ex Strabone, et Cicerone plura de Candavia invenies notata.

erat; præsidiumque ibi [20] Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere, Græcos murum adscendere, atque arma capere jubet. Illi autem cum se contra imperium Populi Romani pugnaturos esse negarent; oppidani autem sua sponte Cæsarem recipere conarentur, desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit, et se, atque oppidum Cæsari dedit, incolumisque ab eo conservatus est. Recepto Cæsar Orico, nulla 12
interposita mora, Apolloniam proficiscitur.

20 *Parthinorum.*) Qui circa Dyrrhachium colebant, Illyrici genere.

CAPUT VI.

L. Staberius arcem muniturus auxilium ab Apolloniatibus petit, quo negato, clam fugit. Oppidani Cæsarem recipiunt; idem faciunt reliquæ Epiri civitates. Pompejus Dyrrhachium contendit, cujus exercitum maximus terror invadit. Cæsar ad Apsum castra ponit; idem Pompejus facit in altera fluvii ripa. Una Caleni navis a Bibulo expugnatur.

Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi præerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatibus exigere cœpit. Illi vero daturos se negare, „neque portas consuli præclusuros, neque sibi judicium sumpturos contra, atque omnis Italia, Populusque Romanus judicavisset.“ Quorum cognita voluntate, clam profugit. Apolloniates ad Cæsarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. [21] Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani, et reliquæ finitimæ civitates, totaque Epirus; et, legatis ad Cæsarem missis, quæ imperaret, se facturos pollicentur. At Pompejus, cognitis iis 13
rebus, quæ erant Orici, atque Apolloniæ gestæ, Dyrrhachio timens, diurnis eo, nocturnisque itineribus conten-

21 *Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani.*) Maritimæ oræ hæc facies est, a septemtrione in austrum. Dyrrhachium Apsi, et dein Genusi fluviorum ostia, et Apollonia, Bullis, Amantia, Oricum, Ceraunia. Vide Tabulam.

dit. Simul ac Cæsar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut pene omnes in Epiro, finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma projicerent; ac fugæ simile iter videretur. Sed, cum prope Dyrrhachium Pompejus constitisset, castraque metari jussisset: perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit, juratque, se eum non deserturum, eumdemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati. Hos tribuni militum, centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus jurat. Cæsar, præoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium,[22] ut vigiliis, castellisque bene meritæ civitates tutæ essent præsidio: ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare, et [23] sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompejus facit, et trans flumen Apsum positis

14 castris, eo copias omnes, auxiliaque conduxit. Calenus, legionibus, equitibusque Brundusii in naves impositis, ut erat præceptum a Cæsare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paullumque a portu progressus, literas a Cæsare accipit, quibus est certior factus, portus, litoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quæ perseveravit, neque imperio Caleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum, atque a Bibulo expugnata est, qui de servis, liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit. Ita, exiguo tempore, magno casu totius exercitus salus constitit.

22 *Ut vigiliis, castellisque bene meritæ civitates tutæ.*) Locus male sanus, et aliquid in eo abundans. Faernus legebat, bene meritæ civitati esset præsidio. Ciacconius, ut vicis castellisque bene meritæ civitatis esset præsidio. Uterque tollit tutæ, et de Apollonia sola intelligit, in cujus finibus castra erant. Plantiniano libro sublatum *præsidio*; sine quo bene constant cætera. Plures enim civitates, quæ se dederant cap. 12. erant bene meritæ.

23 *Sub pellibus hiemare.*) Vide de Bello Gall. l. III. extremum.

CAPUT VII.

Inopia rerum maxime necessariarum Pompejanis laborantibus, Libo, et Vibulus legatis Cæsaris dicunt, velle se cum Cæsare de pace agere, qua de re certior factus Cæsar Oricum revertitur, atque cum Libone frustra de compositione colloquitur.

Vibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum; et, sicut mari, portubusque Cæsarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur. Præsidiis enim dispositis, omnia litora a Cæsare tenebantur, neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; adeo ut cogerentur, sicut reliquum commeatum, ita ligna, atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare. Atque uno etiam tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectæ naves, nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen difficultates patienter, et æquo animo ferebant; neque sibi nudanda litora, et relinquendos portus existimabant. Sed cum essent, in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur cum M. Acilio, et Statio Murco legatis, quorum alter oppidi muris, alter præsidiis terrestribus præerat; velle se de maximis rebus cum Cæsare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandæ causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciæ, atque ab iis impetrant. [24] Magnum enim, quod

24 *Magnum enim, quod afferebant.*) Quod nuntiaturi erant. Veteres libri afferebant; recentiorum plerique, Jungermanni, Montani, Goduini, aliorum prave afferebant, a quibus Andr. Borrichius deceptus fuit, ut discussione Appendicis illius demonstravimus. Sæpe autem adferre simpliciter est nuntium adferre. Cicero III. epist. x. ineunte: Cum est ad nos adlatum de cætera: et libr. v. Att. epist. XIV. Interea hæc, quæ vellem, mihi adferebantur.

afferebant, videbatur, et Cæsarem id summe sciebant cupere, et [25] profectum aliquid Vibuli mandatis existimabatur.
16 Cæsar eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates, et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum oppositum Corcyræ. Ibi ab Acilio certior et Murco per literas factus de postulatis Libonis, et Bibuli, legionem relinquit, ipse Oricum revertitur. Eo cum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat „Vibulum, quod is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cæsare ex ædilitate, et prætura conceptas: ob eam rem colloquium vitasse, ne res maximæ spei, maximæque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeji summam esse, ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur, atque ab armis discederetur: sed potestatem se ejus rei nullam habere, propterea quod de consilii sententia summam belli, rerumque omnium Pompejo permiserint: sed postulatis Cæsaris cognitis, missuros ad Pompejum, atque illum reliqua perfecturum, hortantibus ipsis; interea manerent induciæ, dum ab illo rediri posset, neve alter alteri noceret.“ Huc addit
17 pauca de causa, et de copiis, auxiliisque suis. Quibus rebus neque tum respondendum Cæsar existimavit, neque nunc, ut memoriæ prodatur, satis causæ putamus. Postulabat Cæsar, „ut legatos sibi ad Pompejum sine periculo mittere liceret, idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. *Quod ad inducias pertineret*, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves, auxiliaque sua impedirent: ipse ut aqua, terraque eos prohiberet; et, si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; sin illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilominus tamen agi posse de compositione, ut hæc non remitterentur, neque hanc rem esse impedimenti loco.“ Illi

25 *Profectum aliquid Vibuli mandatis.*) De quibus antea cap. 4. sect. 10. Libri quidam Bibuli habent, sed apertum mendum est, quod olim deprehendi: nunc video etiam a Vosio notatum esse.

neque legatos Cæsaris recipere, neque periculum præstare eorum, sed totam rem ad Pompejum rejicere: unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Cæsar intellexit, præsentis periculi, atque inopiæ vitandæ causa omnem orationem instituisse, neque ullam spem, aut conditionem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

CAPUT VIII.

Vibulii mors. Licet Pompejus vetet Vibulium de Cæsaris mandatis agere, nihilominus ipsam pacis tractationem utrique procurant, sed frustra.

Vibulius multos dies terra prohibitus, et graviore 18 morbo ex frigore, ac labore implicitus, cum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibulius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Cæsaris concitaverat, ubi primum rursus adhibito Libone, et L. Lucceio, et Theophane, [26] quibuscum communicare de maximis rebus Pompejus consueverat, de mandatis Cæsaris agere instituit; eum ingressum in sermonem Pompejus interpellavit, et loqui plura prohibuit. „Quid mihi, *inquit*, aut vita, aut civitate opus est, quam beneficio Cæsaris habere videbor? Cujus rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor, bello perfecto.“ Ab iis Cæsar hæc dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt. Conatus tamen nihilominus est aliis rationibus per colloquia de pace agere. Inter bina castra Pompeji, atque Cæsaris 19 unum flumen tantum intererat Apsus; crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim te-

26 *Quibuscum communicare.*) Libri omnes quibus communicare. Quod vero Latini semper communicare cum quo, non alicui dicunt, dubitavi posterioribus Curis c. v. de integritate hujus loci: post me Gronovius Observat. II. 6. confirmavit, qui eamdem ob rationem scribi jussit quibuscum.

lum per pactiones colloquentium trajiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quæ maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret, et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam [27] fugitivis ab saltu Pyrenæo, prædonibusque licuisset; præsertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus, ut de sua, atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus facto, auditum responsum est ab altera parte: A. Varronem profiteri se altera die ad colloquium venturum: atque una etiam utrinque admodum tuto legati venire; et, quæ vellent, exponere possent: certumque ei rei tempus constituitur. Quo cum esset postero die ventum, magna utrinque multitudo convenit, magnaque erat ejus rei exspectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit: summissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa; quæ ille obtectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen complures; in his Cornelius Balbus, M. Plotinus, L. Tiburtius centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus: „Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Cæsaris capite relato, pax esse nulla potest."

27 *Fugitivis ab saltu Pyrenæo.*) Egregie Hadr. Valesius Notit. Gall. p. 157. in Lugduno Convenarum exposuit, esse, quos Convenas appellaverint in Gallia, antea pyrenæi, rupes et saltum inhabitantes, unde subjectos campos tam Hispaniæ, quam Galliæ prædando infestarint, Romanis etiam in Hispaniam euntibus molesti. Pompejus autem ex Sertoriano bello revertentem quasi indagine conclusos eos adegisse, ut legatos de pace ad ipsum mitterent, quam etiam iis dederit, ita ut de montibus in planiora deduceret. Adi Notit. nostram Antiqui Orb. p. 581.

CAPUT IX.

M. Cælius Rufus causam debitorum defendendam suscipit, quem tamen qui adeat, nemo reperitur. Eidem legem quamdam promulganti Servilius resistit: tandem ob perpetratum quoddam facinus Senatu prohibitus Milonem sollicitat. Milo, dum Cosam oppugnat, occiditur; eumdem exitum Cælius sortitur.

Iisdem temporibus Romæ M. Cælius Rufus prætor, 20
causa dibitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii prætoris urbani sellam collocavit; et, si quis appellasset de æstimatione, et de solutionibus, quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer, et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propiam suam, aut temporum queri, et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiæ est? Itaque, qui hoc postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Cælius. Et, ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, [28] ut sexies seni dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur. Cum resisteret Servilius consul, re- 21
liquique magistratus, et minus opinione sua efficeret; ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit, alteram tabularum novarum; impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius Consul ad Senatum retulit,

28 *Ut sexies seni dies.*) Numerus pravatus, de quo, aliorum excussis conjecturis, tandem suam præfert Davisius, *ut sex mensium die sine usuris*, cætera: alii sex pensionibus malunt, quod longum nimis si annuas pensiones intelligas.

senatusque Cœlium ab Republica removendum censuit. Hoc decreto eum Consul Senatu prohibuit, et concionari conantem [29] de Rostris deduxit. Ille ignominia, et dolore permotus palam se proficisci ad Cæsarem simulavit, clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto, ejus nomine erat damnatus; atque eo in Italiam evocato, quod [30] magnis muneribus datis gladiatoriæ familiæ reliquias habebat, sibi conjunxit, atque eum [31] in Thurinum ad sollicitandos pastores præmisit. Ipse, cum Casilinum veniret, unoque tempore signa ejus militaria, atque arma Capuæ essent comprehensa, familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret; patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit, atque eo itinere sese avertit. Interim

22 rim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quæ faceret, jussu, atque imperio facere Pompeji, quæ mandata ad se per Bibulum deleta essent; quos ex ære alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos cum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis, [32] Cosam in agro Thurino oppugnare cœpit. Ubi cum a Q. Pædio prætore cum legione lapide ictus esset ex muro, periit: et Cœlius profectus, ut dictitabat, ad Cæsarem, pervenit Thurios: ubi, cum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Cæsaris Gallicis, atque Hispanis, qui eo præsidii causa missi erant, pecuniam polliceretur,

29 *De Rostris deduxit.*) De suggestu agentium cum populo: qui cur *Rostra* dictus sit, prodit Livius VIII. 14.

30 *Magnis muneribus datis.*) Spectaculis editis, quibus tria patrimonia dicitur profudisse. Cic. pro Mil. cap. 35.

31 *In Thurinum.*) In agrum Thurinum, ut post paullo cap. 9. sect. 22. plene dicitur. Urbis nomen Thurii, seu Thuriæ sive Thurinum in extrema Lucania, ad fines Brutiorum, juxta Tarentinum sinum, Græce Θούριοι et Θούριον.

32 *Cosam in agro Thurino.*) Nulla in hoc agro Cosa, quod Etruscæ urbis nomen est. Vellejus II. 68. de Milone: Compsam in Hirpinis oppugnans, ictusque lapide, pœnas dedit. Sed quid hoc ad agrum Thurinum? Plin. II. 56. lana pluit circa castellum Carissanum, juxta quod post annum T. Annius Milo occisus est. Cluverius Ital. IV. 8. extr. delet Syllabam *ri*, ut maneat Cassanum, quia hodieque in Thurino agro Episcopale oppidum Cassano est.

33 ab iis est interfectus. Itaque magnarum initia rerum, quæ occupatione magistratuum, et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem, et facilem exitum habuerunt.

33 *Ab iis interfectus est.*) De hoc M. Cœlio (is ipse est, qui octavum librum epistolarum ad Ciceronem scripsit) Vellejus Paterculus 21. 68. in urbe seditionem, aut potius occulte bellicum tumultum movens, primo submotus a republica; mox consularibus armis, auctore senatu, circa Thurios oppressus est.

CAPUT X.

Libo Brundusium petit, aliquas hostium naves incendit; sed postea coactus ipse fugere, Brundusio discedit.

Libo profectus ab Orico cum classe, cui præerat, 23
navium L. Brundusium venit, insulamque, quæ contra Brundusinum portum est, occupavit: quod præstare unum locum arbitrabatur, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium litora, ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit; et unam frumento onustam abduxit; magnumque nostris terrorem injecit: et noctu militibus, et sagittariis in terram expositis, præsidium equitum dejecit, et adeo loci opportunitate profecit, ut ad Pompejum literas mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci, et refici juberet; sua classe auxilia sese Cæsaris prohibiturum. Erat 24
eo tempore Antonius Brundusii, qui virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter LX. cratibus, pluteisque contexit; eoque milites delectos imposuit, atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II., quas Brundusii faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire jussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset; sperans intercipi posse, quadriremes V. ad eas misit. Quæ cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugerunt, illi studio incitati incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus Antonianæ scaphæ, signo dato, se in hostes incitaverunt; primoque impetu unam ex his quadriremen cum remigibus, defensoribus-

que suis ceperunt, reliquas turpiter fugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur. Qua necessitate, et ignominia permotus Libo, discessit a Brundusio, obsessionemque nostrorum omisit.

CAPUT XI.

Cum Cæsar naves, quæ Brundusii erant, diu frustra expectavisset, ad suos scribit, ut primam navigandi occasionem arripiant. Q. Coponius Antonii naves insequitur: is in portum Nymphæum se recipit; et mutata vice Copónii naves, quæ damnum hostilibus illaturæ erant, orta tempestate intereunt. Duæ ex hostilibus Otacilio Crasso se dedunt: is ad Pompejum se confert. Cæsar, et Pompejus castra movent: is ad Antonium contendit; sed cum ad eum Cæsar quoque se contulisset, Asparagium petit, castraque ibi metatur.

25 Multi [34] jam menses transierant; et hiems jam præcipitaverat: neque Brundusio naves, legionesque ad Cæsarem veniebant; ac nonnullæ ejus rei prætermissæ occasiones Cæsari videbantur; quod certe sæpe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat: quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus præerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant; et crebris Pompeji literis castigabantur, quoniam primo venientem Cæsarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent, [35] duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus Cæsar, Brundusium ad

34 *Multi jam menses transierant.*) Non a transitu Cæsaris, qui pridie nonas Januarias factus fuerat, cap. 3. sect. 6. sed ineunte hieme.

35 *Durius tempus exspectabant.*) Ambiguus locus. Quinam exspectabant? Glareanus et Goduinus de Cæsarianis intelligunt, quibus facilius fuerit vitare custodias sæva tempestate, quam molliori: Glandorpius autem de Pompejanis, qui duriorem tempestatem exspectassent, qua vel sine custodiis transportatio, quæ lenioribus ventis fieri poterat, impediretur.

suos severius scripsit, ut nacti idoneum ventum, ne
occasionem navigandi dimitterent, et ad Oricum, sive
ad litora Apolloniatium cursum dirigerent, quod eo
naves ejicere possent. Hæc a custodiis classium loca
maxime vacabant; quod se longius portubus commit-
tere non auderent. Illi, adhibita audacia, et virtute, 26
administrantibus M. Antonio, et Fufio Caleno, mul-
tum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum
pro salute Cæsaris recusantibus, nacti Austrum, na-
ves solvunt; atque altera die Apolloniam, Dyrrha-
chiumque prætervehuntur. Qui cum essent ex conti-
nenti visi, Q. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rho-
diæ præerat, naves ex portu educit; et cum jam no-
stri remissiore vento appropinquassent, idem Auster in-
crebuit, nostrisque præsidio fuit. Neque vero ille ob
eam causam conatu desistebat, sed labore, et perse-
verantia nautarum se vim tempestatis superare posse
sperabat; prætervectosque Dyrrhachium magna vi ven-
ti nihilo secius sequebatur. Nostri usi fortunæ bene-
ficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus
remisisset. Nacti portum, qui appellatur [36] Nymphæum,
ultra Lissum millia passuum III. eo naves introdu-
xerunt; qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro
non erat tutus, leviusque tempestatis, quam classis pe-
riculum æstimaverunt. Quo simul atque intus est itum,
incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat,
in Africum se vertit. Hic subitam commutationem for- 27
tunæ videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tu-
tissimus portus recipiebat; qui nostris navibus pericu-
lum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque tem-
pore commutato, tempestas et nostros texit, et naves
Rhodias afflixit, ita, ut ad unam constratæ omnes nu-
mero XVI. eliderentur, et naufragio interirent; et ex
magno remigum, propugnatorumque numero pars ad
scopulos allisa interficeretur, pars a nostris distrahere-
tur; quos omnes conservatos Cæsar domum remisit.

36 *Nymphæum* ultra Lissum.) Ut Lissus urbs ultima Illyridis ad Macedoniam, ita *Nymphæum* supra Lissum promontorium, et portus, *Plin. III.* 22.

28 Nostræ naves II. tardius cursu confecto, in noctem conjectæ, cum ignorarent, quem locum reliquæ cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis, minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lisso præerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat; et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paullo minus ducentis se compleverat. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus præsidii in animi fortitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti, et salo, nauseaque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes ad eum perducti contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranæ legionis milites item conflictati et tempestatis, et sentinæ vitiis, non ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed tractandis conditionibus, et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt: ipsi idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt: et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem oræ maritimæ asservabant, circiter CD., quique eos armati ex præsidio secuti sunt, se defenderunt: et nonnullis eorum
29 interfectis, incolumes ad nostros sese receperunt. Quo facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Cæsar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit, omnibusque rebus juvit. Otacilius sibi timens, oppido fugit, et ad Pompejum pervenit. Ex omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranorum III. legionum, uniusque tironum, et equitum DCCC., pleraque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites, equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi reliquit, hoc consilio, ut si forte Pompejus, vacuam existimans Italiam, eo transjecisset exercitum, quæ opinio erat edita in vulgus, aliquam Cæsar ad insequendum facultatem haberet; nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuis-

set, et quid militum transvexisset. Hæc eodem fere 30
tempore Cæsar, atque Pompejus cognoscunt. Nam prætervectas Apolloniam, Dyrrhachiumque naves viderant: ipsi iter secundum eas terra direxerant: sed quo essent eæ delatæ, primis diebus ignorabant; cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt: Cæsar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret; Pompejus, ut venientibus in itinere se opponeret, et sic impru- 75
dentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt; Pompejus clam et noctu; Cæsar palam, atque interdiu. Sed Cæsari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset; Pompejus, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque ubi eum appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit, suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset ejus adventus. Hæc ad Antonium statim per Græcos deferuntur. Ille, missis ad Cæsarem nuntiis, unum diem sese castris tenuit. Altero die ad eum pervenit Cæsar. Cujus adventu cognito Pompejus, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit; omnibusque copiis[37] ad Asparagium Dyrrachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

37 *Ad Asparagium Dyrrhachinorum.* Asparagium, vicus, oppidum, an castellum fuerit, non constat. Situs cognoscitur ex sequente c. 23. sect. 76 Adi quæ ad c. 22. sect. 75. de Genuso notabimus.

CAPUT XII.

Scipio magnas civitatibus, publicanisque pecunias imperat. Aliquas civitates militibus diripiendas tradit, ad confirmandos in fide eorum animos. Multa porro, propter avaritiam, tributa omnibus rebus imponit. Scipionis profectio in Macedoniam.

31 His temporibus [38] Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus, tyrannisque magnas imperaverat pecunias; item a publicanis suæ provinciæ debitam biennii pecuniam exegerat, et ab iisdem insequentis anni mutuam acceperat: equitesque toti provinciæ imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo ante M. Crassum imperatorem interfecerant, et M. Vibulium in obsidione habuerant, legiones, equitesque ex Syria deduxerat: summaque sollicitudine, ac timore Parthici belli in provinciam cum venisset, ac nonnullæ militum voces audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros; contra civem, et consulem arma non laturos: deductis Pergamum, atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit; et confirmandorum militum causa diripiendas iis civitates dedit.

32 Interim acerbissime imperatæ [39] pecuniæ tota provincia exigebantur. Multa præterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum, ac liberorum tributum imponebatur. [40] Columnaria, ostiaria, frumentum, mi-

38 *Scipio, detrimentis circa Amanum.*) Scipioni Metello, Pompeji socero, provincia Syria obvenerat, libr. 1. Bell. Civ. cap. 5. sect. 6. cujus victoriolam contra barbaros Amani montis Cæsar detrimenta provinciæ appellat, ut Vossius interpretatur: aut potius, quia ipse a barbaris clade non minore affectus, tamen sibi victoriam, et nomen imperatorium tribuerat.

39 *Pecuniæ tota provincia.*) Non Syria, ex qua regressus jam Scipio fuerat; sed Asia prætoria provincia, tum autem, videtur, prætore vacua; per quam ipsi in Græciam ad Pompejum transeundum erat.

40 *Columnaria, ostiaria.*) Fuit Columnarium tributi genus, quod pro singulis columnis pendebatur, sicut Ostiarium, quod pro ostiis. De illo Cicero ad Attic. XIII. epist. VI. Columnarium vide ne nullum debeamus: de hoc idem libr. 3. Fam. ep. VIII. in acerbissimam exactionem capitum, atque ostiorum.

lites, remiges, arma, tormenta, vecturæ imperabantur. Cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pene vicis, castellisque singulis cum imperio præficiebantur. Qui horum quid acerbissime, crudelissimeque fecerat, is et vir, et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum, et [41] imperiorum provincia, conferta præfectis, atque exactoribus; qui, præter imperatas pecunias, [42] suo etiam privato compendio serviebant! Dictitabant enim, se domo, patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc gravissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque æs alienum provinciæ eo biennio multiplicatum est. Nec minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciæ, sed in singulos conventus, singulasque civitates certæ pecuniæ imperabantur: mutuasque illas ex Senatus consulto exigi dictitabant: [43] publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal [44] pro mutuo. Præterea Ephesi a Fano Dianæ depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat, cæterasque ejus deæ statuas. Cum in Fanum ventum esset, adhibitis com- 33

41 *Imperiorum.*) Imperantium, exigentium.

42 *Suo etiam privato compendio.*) Quæstui, utilitati. Cic. IV. Verr. c. 3. cum quæstu, compendioque dimittit: et Orat. V. seu Frumentaria c. 46. in quæstu sunt, compendioque versati. Cæterum, ut edidimus, MS. Carrar. et Gryph. legunt: vetus Bononii Tarvisini, privato imperio, compendioque. Unde imperio nonnullis libris hæsit.

43 *Publicanis, uti in sorte fecerant.*) Quid est in sorte? an sortitione publicani redemerunt provinciarum vectigalia? an sors hoc loco summa, et prima pecunia? quid igitur publicani fecerant? cap. 12. sect. 31. præscriptum est, Scipionem a publicanis Syriæ provinciæ pecuniam insequentis anni mutuam præcepisse. Hoc dum reputo, et cum præsentibus verbis confero, non possum Glandorpii sententiam improbare, qui pro sorte legendum Syria esse censuit. Omnia tum plana sunt, et historiæ consona.

44 *Pro mutuo.*) Veteres libri *pro mutuo*, deinceps editi *promutuum*, quod nescio an ætatis Cæsarianæ sit. Ajunt, juris verbum esse ex lege 40. n. 5. D. de Statu liberis, *promutuum eis dederit*. Sed et hic castigatiores libri *pro mutuo*. Glossæ tamen προςανείζομαι, *promutuor*.

pluribus Senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, literæ ei redduntur a Pompejo, " mare transisse cum legionibus Cæsarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet.„ His literis acceptis, quos advocaverat, dimittit; ipse iter in Macedoniam parare incipit; paucisque post diebus est profectus. Hæc res Ephesiæ pecuniæ salutem attulit.

CAPUT XIII.

Cæsar L. Cassium Longinum in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum in Ætoliam, Cn. Domitium Calvinum in Macedoniam mittit. Calvisius Ætolia potitur. Egesaretus Pompejo, Petrejus Cæsari favet. Scipio primum ad Domitium, inde ad Cassium contendit: hic ut Scipionem evitet, in Ambraciam iter facit. Scipio, auxilio ad Favonium lato, castra juxta Domitium ponit; inde eo, unde venerat, revertitur, et insidias struit, e quibus L. Varus feliciter egreditur. Domitius, motis castris, hostium turmas invadit.

34 Cæsar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendæ oræ maritimæ causa posuerat, tentandas sibi provincias, longiusque procedendum existimabat: et, cum ad eum legati venissent ex Thessalia, Ætoliaque, qui, præsidio misso, pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione Tironum, quæ appellabatur XXVII., atque equitibus CC. in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V., paucisque equitibus in Ætoliam misit. Maxime eos, quod erant propinquæ regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus XI., XII., et equitibus D. in Macedoniam proficisci jubet. Cujus provinciæ 45

45 *Ab ea parte, quæ libera appellabatur.*) Libertas illa ex Æmilii Pauli constitutione videtur reliqua fuisse, de qua Livius XLV. 29. et licet patriæ hujus situs, atque limites definiri non possint: tamen quadruplicis illius divisionis vestigia in nummis supersunt in Thesauro Regio Borusso Brand. adservatis, (vid. nob. Beger. pagina 481.) in quorum uno est ΜΑΚΕΔΟΝ ΠΡΩΤΗΣ: qui huic respondet, ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΔΕΥΤΕΡΑΣ, penes summum virum Gisb. Cuperum est, Smyrna cum aliis adlatus. Adi Illustriss. Spanhemii Orbem Rom. p. 289.

ab ea parte, quæ Libera appellabatur, Menedemus prin-
ceps earum regionum missus legatus, omnium suorum ex-
cellens studium profitebatur. Ex his Calvisius, primo ad- 35
ventu summa omnium Ætolorum receptus voluntate, præ-
sidiis adversariorum [46] Calydone, et Naupacto rejectis,
omni Ætolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum le-
gione pervenit. Hic, cum essent factiones duæ, varia vo-
luntate civitatum utebatur. Egesaretus veteris homo po-
tentiæ Pompejanis rebus studebat. Petrejus summæ no-
bilitatis adolescens suis, ac suorum opibus Cæsarem eni-
xe juvabat. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam 36
venit: et cum ad eum frequentes civitatum legationes con-
venire cœpissent, nuntiatum est, adesse Scipionem cum
legionibus, magna et opinione, et fama omnium: nam
plerumque in novitate fama antecedit. Hic nullo in loco
Macedoniæ moratus, magno impetu contendit ad Domi-
tium; et, cum ab eo millia passuum xx. abfuisset, subito
se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc
adeo celeriter fecit, ut simul adesse, et venire nuntia-
retur. Et, quo iter expeditius faceret, M. Faborium ad
flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia di-
vidit, cum cohortibus VIII. præsidio impedimentis legio-
num reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tem-
pore equitatus Regis Coti ad castra Cassii advolavit, qui
circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perter-
ritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equi-
tibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se
convertit, qui Thessaliam cingunt; atque ex his locis
Ambraciam versus iter facere cœpit. At Scipionem pro-
perantem sequi, literæ sunt consecutæ a M. Favonio,
Domitium cum legionibus adesse, nec se præsidium, ubi
constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Qui-
bus literis acceptis, consilium Scipio, iterque commutat;
Cassium sequi desistit; Favonio auxilium ferri conten-
dit. Itaque die, ac nocte continuato itinere ad eum per-
venit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani

64 *Calydone, et Naupacto.*) Utraque urbs est Ætoliæ: Calydon caput regionis ad Evenum fluvium: Naupactus extrema ad Locrorum Ozolarum fines, nunc Lepanto.

exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favo-
37 nio Scipionis celeritas salutem attulit. Scipio in castris stativis biduum moratus ad flumen, quod inter eum, et Domitii cástra fluebat, Haliacmonem tertia die prima luce exercitum vado transducit; et castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus prælio decertaret. Sed, cum esset inter bina castra campus circiter millium passuum VI., castris Scipionis aciem suam subjecit. Ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen ægre retentis Domitianis militibus est factum, ne prælio contenderetur; et maxime, quod rivus difficilibus ripis castris Scipionis subjectus, progressum nostrorum impediebat. Quorum studium, alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postera die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna exspectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum; et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eamdem partem, ex qua venerat, redit: ibique prope flumen edito natura loco castra ponit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit: quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et cum quotidiana consuetudine Q. Varus præfectus equitum Domitii venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his
38 circiter LXXX. interfectis, reliquis in fugam conjectis, nostri duobus amissis, in castra se receperunt. His rebus gestis, Domitius sperans, Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei frumentariæ adductum castra movere: vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III., loco idoneo, et occulto omnem exercitum, equitatumque collocavit. Scipio ad sequendum paratus, equitatum, magnamque partem levis armaturæ, ad explorandum iter Domitii, et cognoscendum, præmisit. Qui cum essent

progressi, primæque turmæ insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad suos se recipere cœperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, restiterunt. Nostri, [47] cognitis hosti insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt. In his fuit M. Opimius præfectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium deduxerunt.

47 *Cognitis hosti insidiis.*) Scalig. ediderat. Vide Voss. Alii Cognitis ab hoste. Male *hostium* *hosti* supprimunt.

CAPUT XIV.

Acilium Legatum Cæsar Orico præficit. Cn. Pompejus filius Oricum petit, ibique opera Acilii perfringit: inde Lissum profectus, Antonii naves incendit, et oppidum frustra oppugnat.

Deductis oræ maritimæ præsidiis Cæsar, ut supra 39
demonstratum est, III. cohortes Orici, oppidi tuendi causa, reliquit; iisque custodiam navium longarum tradidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio, oppidoque præerat Acilius legatus. Is naves nostras in interiorem partem post oppidum reduxit, et ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam objecit, et huic alteram conjunxit, super quas turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos
casus tradidit. Quibus cognitis rebus Cn. Pompejus fi- 40
lius, qui classi Ægyptiæ præerat, [48] ad Oricum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus abduxit: atque alteram navem, quæ erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, [49]

48 *Ad Oricum venit.*) Recte, quia sæpe Cæsar in his expressit præpositionem.

49 *In quibus ad libram fecerat turres.*) Turres in navibus erectas vidimus supra Gallic. Bello III. cap. 9. sect. 14. Hic vero *ad libram* dicuntur factæ, quia ita erant in navi, ut alter alterius æquaret pondus, ne inclinaret navis. Factæ autem vel in prora, et puppi, vel ad latus utrumque. De his Schefferus Mil. Nav. II. 5.

in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis, et classe mœnia oppidi tentans, ut adversariorum manus diduceret, labore, et multitudine telorum nostros vicit: dejectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerunt, etiam navem expugnavit: eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem objectam: quæ pene insulam contra oppidum effecerat: IV. biremes, [50] subjectis scutulis, impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quæ erant deligatæ ad terram, atque inanes, IV. ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide, atque Amantia importari in oppidum prohibebat; ipse Lissum profectus, naves onerarias XXX. a M. Antonio relictas intra portum aggressus, omnes incendit: Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis, qui ejus erant conventus, militibusque, quos præsidii causa miserat Cæsar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

50 *Subjectis scutulis.*) Lignis teretibus. Supra libr. II. cap. 3. sect. 10. Civ. Bell. dixerat *palangas*, sive *phalangas*. Glossæ Cyrilli: *Scutula*, σκυτάγη.

CAPUT XV.

Cæsar in Macedoniam ad Pompejum iter habet, et juxta eum castra ponit : inde, nihil proficiens ibi, Dyrrhachium petit, ut Pompejum commeatu probibeat, quod accidit. Pompejus edito loco castra munit. Cæsar L. Canulejum in Epirum frumentum mittit, et Pompejum circumvallat. Pompejus plures colles, et regiones ad pabulandum occupat : crebra prælia utrinque committuntur.

Cæsar, postquam Pompejum ad Asparagium esse 41
cognovit, eodem cum exercitu profectus, et expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompejus præsidium habebat, III. die in Macedoniam ad Pompejum pervenit, juxtaque eum castra posuit, et postridie eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompejo fecit. Ubi eum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili, angustoque itinere Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompejum aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum, tôtiusque belli apparatum is eo contulisset, ut accidit. Pompejus enim primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ compulsum discessisse existimabat; postea per exploratores certior factus, postero die castra movit, breviore itinere se ocurrere ei posse sperans; quod fore suspicatus Cæsar, militesque adhortatus, ut æquo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen Pompeji procul cerneretur; atque ibi castra posuit. Pompejus interclusus Dyrrachio, ubi pro- 42
positum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum

convenire, frumentum, commeatumque ab Asia, atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Cæsar longius bellum ductum iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompejanis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilià, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariæ causa L. Canulejum legatum misit: quodque hæ regiones aberant longius, locis certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit. Item Lisso, Parthinisque, et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat perexiguum, cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera, et montuosa, ac plerumque utuntur frumento importato: tum quod Pompejus hæc providerat, et superioribus diebus prædæ loco Parthinos habuerat; frumentumque omne conquisitum, spoliatis, effosisque eorum domibus, per
43 equites comportaverat. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeji permulti editi, atque asperi colles. Hos primum præsidiis tenuit; castellaque ibi communit. Inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompejum instituit, hæc spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, et quod Pompejus multitudine equitum valebat, quod minore periculo undique frumentum, commeatumque exercitui supportare posset: simul, ut pabulatione Pompejum prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Cæsare obsideri, neque audere prœ-
44 lio dimicare. Pompejus neque a mari, Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Cæsaris prohibere poterat, nisi prælio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens quam plurimos colles occuparet, et quam latissimas regiones præ-

sidiis teneret, Cæsarisque copias, quam maxime posset, distineret. Idque accidit. Castellis enim xxiv. effectis, xv. millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant inter eum locum manu sata, quibus interim jumenta pascerentur. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompejani, et nostros post tergum adorirentur, timebant; ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare, atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant; quod et numero militum præstabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ cum erant loca Cæsari capienda, etsi prohibere Pompejus totis copiis, et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios, funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum; multique ex nostris vulnerabantur: magnusque incesserat timor sagittarum: atque omnes fere milites aut [51] ex subcoactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas, aut tegumenta fecerant, quibus tela vitarent. In occupandis præsidiis magna 45
vi uterque utebatur: Cæsar, ut quam angustissime Pompejum contineret; Pompejus, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet. Crebraque ob eam caussam prælia fiebant. In his cum legio Cæsaris ix. præsidium quoddam occupavisset, et munire cœpisset; huic loco propinquum, et contrarium collem Pompejus occupavit, nostrosque opere prohibere cœpit; et cum una ex parte prope æquum aditum haberet, primum sagittariis, funditoribusque circumjectis, postea levis armaturæ magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat. Neque erat facile nostris uno tempore propugnare, et munire. Cæsar, cum suos omnibus partibus vulnerari videret,

51 *Ex subcoactis.*) Sic veteres: posterius excusi legunt ex coactis, quod inde est. Plin. VIII. 48. lanas coactas dixit: Ulpianus lege xxv. n. 2. Dig. de auro, arg. coactilia, nostrates gewalcki Gruter. Inscripsit. p. 648. num. 3. LANARI. COACTOR. de n. 4. LANARIUS COACTILIARIUS.

recipere se statuit, et loco excedere. Erat per declive
receptus. Illi autem hoc acrius instabant, neque regre-
di nostros patiebantur, quod timore adducti relinque-
re videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos
Pompejus dixisse: "Non recusare se, quin nullius usus
Imperator existimaretur, si sine maximo detrimento
legiones Cæsaris sese recepissent inde, quo tempore
46 essent progressæ.„ Cæsar receptui suorum timens,
crates ad extremum tumulum contra hostem proferri,
et adversas locari, intra has mediocri latitudine fos-
sam, tectis militibus obduci jussit, locumque in omnes
partes quam maxime impediri. Ipse idoneis locis fundi-
tores instruxit, ut præsidio nostris se recipientibus es-
sent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pom-
pejani hoc insolentius, atque audacius nostros preme-
re, et instare cœperunt; cratesque pro munitione ob-
jectas propulerunt, ut fossas transducerent. Quod cum
animadvertisset Cæsar, veritus, ne non reducti, sed
rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a
medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni
præerat, cohortatus, tuba signum dari, atque in ho-
stes impetum fieri jussit. Milites legionis IX. subito
conspicati pila conjecerunt; et ex inferiore loco adver-
sus clivum incitati cursu præcipites Pompejanos ege-
runt, et terga vetere coegerunt. Quibus ad recipien-
dum crates directæ, longuriique objecti, et institutæ
fossæ magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui
satis habebant sine detrimento discedere, compluribus
interfectis, v. omnino suorum amissis, quietissime se
receperunt; paulloque citra eum locum, aliis compre-
hensis collibus, munitiones perfecerunt.

CAPUT XVI.

Afferuntur causæ, porpter quas in superioribus præliis nova fuerit bellandi ratio: et quidquid inter utrumque exercitum accidit, commemoratur.

Erat nova, et inusitata belli ratio, cum tot castel- 47
lorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos, atque infirmos hostes adorti, aut prælio superatos, aut aliqua ofensione permotos continuerunt, cum ipsi numero militum, equitumque præstarent. Causa autem obsidionis hæc fere esse consuevit; ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras, atque incolumes copias Cæsar inferiori militum numero continebat; cum illi omnium rerum copia abundarent. Quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quæ commeatum supportarent: neque ullus flare ventus poterat, quin alia ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longe, lateque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen hæc singulari patientia milites ferebant. Recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos, labore, et patientia maximum bellum confecisse. Meminerant ad Alexiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum cum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant. Est etiam ge- 48
nus radicis inventum [52] ab iis, qui fuerant cum Vale-

52 *Ab iis, qui fuerant cum Valerio*) D. Vossius Goduinus L. Valerium Flaccum intelligunt Asiæ, Mithidratico bello, prætorem a Fimbria oppressum, Vellei. 15. 24. A quo Οὐαλεριειοι, Valeriani milites dicti Lucullo rebelles, Dio XXXV: quos idem libr. LV. pagin. 564. εἰκοςόυς vicesimanos, seu legionem XX. appellat. Alii de Valerio quodam in Cæsaris exercitu interpretantur.

rio, [53] quod appellatur Chara: quod admistum lacte mul-
tum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficie-
bant. Ejus erat magna copia. Ex hoc effectos panes, cum
in colloquiis Pompejani famem nostris objectarent, vulgo
49 in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent. Jamque
frumenta maturescere incipiebant; atque ipsa spes ino-
piam sustentabat; quod celeriter se habituros copiam
confidebant: "Crebroque voces militum in vigiliis, col-
loquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus
victuros, quam Pompejum e manibus dimissuros:" fre-
quenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum
vix tolerari, reliqua vero jumenta interiisse; uti autem
ipsos valetudine non bona, cum angustiis loci, et odore
tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis labori-
bus insuetos operum, tum aquæ summa [54] inopia affe-
ctos, omnia enim flumina, atque omnes rivos, qui ad
mare pertinebant, Cæsar aut averterat, aut magnis
operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa,
et ad specus angustiæ vallium, has, sublicis in terram
dimissis, præsepserat, terramque aggesserat, ut aquam
continerent. Itaque illi necessario loca sequi dimissa,
ac palustria, et puteos fodere cogebantur. Atque hunc
laborem ad quotidiana opera addebant; qui tamen fon-
tes a quibusdam præsidiis aberant longius, celeri-
ter æstibus exarescebant. At Cæsaris exercitus optima
valetudine, summaque aquæ copia utebatur; tum com-
meatus omni genere, præter frumentum, abundabat;
quibus quotidie melius succederet tempus, majorem-
que spem maturitate frumentorum proponi videbant.
50 In novo genere belli novæ ab utrisque bellandi ratio-
nes reperiebantur. Illi cum animadvertissent ex igni-
bus, noctu cohortes nostras ad munitiones excubare,

53 *Quod appellatur Chara.*) Plinius xix. 8. lapsanam hanc radicem vocat. Olus silvestre, inquit, est trium foliorum, divi Julii carminibus præcipue, jocisque militaribus celebratum; alternis quippe versibus exprobravere lapsana se vixisse apud Dyrrhachium. Mirabilis inde confecti panis meminerunt etiam Plutarchus Cæsare p. 726. Suetonius cap. 68.

54 *Inopia affectos.*) Participium delent Ciacconius, Scaliger, Gronovius. Vide hujus Observ. IV. 17.

silentio aggresi, universas in multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, alio excubarent.

Desunt aliqua.

CAPUT XVII.

Pompejani interventu P. Sullæ pulsi, fugantur. Pompejus aliquot castella oppugnat. Numerus occisorum. Pompejus se in suas munitiones recepit.

Interim [55] certior factus P. Sulla, quem discedens castris præfecerat Cæsar, auxilio cohorti venit cum legionibus II., cujus adventu facile sunt repulsi Pompejani. Neque vero conspectum, aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt, et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur. Aliæ enim sunt legati partes, atque Imperatoris. Alter omnia agere ad præscriptum; alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla a Cæsare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque prælio decertare voluit; quæ res tamen fortasse aliquem reciperet casum; ne imperatorias sibi partes sumpssise videretur. Pompejanis magna res ad receptum difficultatem afferebat. Nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant. Si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur. Neque multum ad solis occasum temporis supererat. Spe enim conficiendi negotii, prope in noctem rem deduxerant. Ita necessario, atque ex tempore capto consilio, Pompejus tumulum quemdam occupavit: qui tantum aberat a nostro castello, ut telum, 51

55 *Interim certior factus P. Sulla.*) Quod hæc cum superioribus non cohærent, indicio est, non pauca excidisse; quæ ex Dionis l. XLI. et aliunde suplentur. Præcipuum ex iis est quod Cæsar Dyrrhachium occupare adgressus, cum in angustias venisset, magnum periculum adierit, multosque amiserit suorum.

tormentumve missum adjici non posset. Hoc consedit loco, atque eum communit, omnesque ibi copias continuit. 52 Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est. Nam plura castella Pompejus pariter, distinendæ manus causa, tentaverat; ne ex proximis præsidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III., atque eam loco depulit. Altero Germani munitiones nostras egressi, compluribus
53 interfectis, sese ad suos incolumes receperunt. Ita uno die VI. præliis factis, III. ad Dyrrhachium, III. ad munitiones, cum horum omnium ratio haberetur [56] ad II. millium numero ex Pompejanis cecidisse reperiebamus, evocatos, [57] et manipulares, centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus [58] L. filius, ejus, qui prætor Asiam obtinuerat: signaque VI. militaria relata. Nostri non amplius XX. omnibus sunt præliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, qui vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et cum laboris sui, periculique testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter XXX. in castellum conjecta Cæsari renuntiaverunt: scutoque ad eum relato Scævæ centurionis, inventa sunt in eo [59] forami-

56 *Ad duorum millium numero.*) Ita plerique libri, veteres, novi: Carrariensis autem codex, et Gryphius numerum. Nec vero prior illa consensio damnanda, cui et in aliis superest præsidium. Nonius Marcellus in binum m. n. ex Sisenna: ad binum millium numero sauciis utrinque factis. Elipsis ergo subest. Forsan ad summam aut similis vocis. Sæpe autem Cæsar numeralibus addit sextum casum numero: Vide de B. Gall. libr. V, cap. 4. sect 5. et libr. II. cap. 2. sect. 4. et alibi.

57 *Et manipulares.*) Veteres libri hoc insertum habent: quod abest ab aliis. Manutius quoque inferendum censet, ut tria genera militum cecidisse referantur.

58 *L. filius ejus, qui prætor Asiam obtinuerat.*) D. Vossio ad c. 48. est hic prætori quem Fimbria interfecit: Glandorpio et Hotmano ille, pro quo exstat Ciceronis oratio. Priorem Vellejus II. 24. Consularem virum; Appianus Mithrid. p. 345. ὕπατον, consulem appellat. Fuit sane Asia prætoria provincia, belli autem tempore consularis. Vide H. Notis Cenotab. Pis. pag. 206.

59 *Foramina* CXX.) Sic Pal. codex: et alius MS. Bong, centum xx, Etiam Suetonius cap. 68. et Valer. Maximus III. 2. centum et viginti: et Plutarchus Cæs. p. 715 ἑκατόν, qui vero addit καὶ τριάκοντα. Hinc emendandi vulgares Cæsaris libri, in quibus est CCXXX.

na cxx., quem Cæsar, ut erat de se meritus, et de Rep.[60] donatum millibus ducentis æris[61] ab octavis ordinibus ad primum pilum se transducere pronuntiavit. Ejus enim opera castellum conservatum esse magna ex parte constabat: cohortemque postea duplici stipendio,[62] frumentoque, et speciariis, militaribusque donis amplissime donavit. Pompejus noctu magnis additis munitio- 54
nibus, reliquis diebus turres exstruxit. Et in altitudinem pedum xv. effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit, et v. intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, extructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

60 *Donatum millibus ducentis æris.*) Suspecta pluribus vox æris, ut nummum, seu sestertium subaudiatur. Olim excusi donavit m. d. atque.

61 *Ab octavis ordinibus ad primum pilum.*) Extra ordinem per saltum virtutis ergo. Primum pilum ex MS. vetusto reddidit Manutius, quia hoc loco ordinis nomen est, quem primipilus, vulgatorum non exprimit. De ordinibus, et adscensione per illos supra dictum.

62 *Frumentoque, et speciariis, militaribusque.*) A ducentis et pluribus annis editum fuit frumentove, speciariis, cæteras MSS. frumento, vespeciarus, vide. Alii aliud. Dion. Vossius hunc simplicem sensum ex literarum numero, ac vestigiis collegit: frumento, veste, et aliis militaribus donis, quod præ cæterorum interpretamento placet. De redundante *que* eumdem consule.

CAPUT XVIII.

Cæsar Fufium Calenum, Q. Sabinum, et Cassium in Achajam mittit: Rutilius Lupus Isthmum præmunit, Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum, et alias urbes capit. Cæsar, producto exercitu, pugnandi occasionem Pompejo præbet; literas ad Scipionem cum mandatis mittit, Cæsar Pompeji equites pabulis probibet, quam ob rem summam inopia rerum Pompejus laborat, et eruptionem meditatur.

Ætolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium 55
Longinum, et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis, tentandam sibi Achajam, ac paullo lon-

gius progrediendum, existimabat Cæsar. Itaque eo Fufium Calenum misit, et Q. Sabinum, et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achajam missus a Pompejo obtinebat, Isthmum præmunire instituit, ut Achaja Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas per vim expugnavit, reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitiæ Cæsaris conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.
56 Omnibus deinceps diebus Cæsar exercitum in aciem æquum in locum produxit, si Pompejus prælio decertare vellet, ut pene castris Pompeji legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum, tormentumve adjici posset. Pompejus autem, ut famam, et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnisque ejus instructus exercitus telis ex vallo injectis protegi posset.
57 Hæc cum in Achaja, atque apud Dyrrachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Cæsar, mittit ad eum Clodium, suum, atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio, et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat literas, mandataque ad eum, quorum hæc era summa: " Sese omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum vitio eorum: quos esse auctores ejus rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompejum vererentur; Scipionem ea auctoritate esse, ut non solum libere, quæ probasset, exponere, sed etiam ex magna parte compellere, atque errantem regere posset: præesseque suo nomine exercitui, et præter auctoritatem vires quoque ad coercendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiæ, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos. „ Hæc ad eum mandata Clodius refert, ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur. Castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, infectaque re, sese ad Cæsarem recepit.
58 Cæsar, quo facilius equitatum Pompejanum ad Dyrrachium contineret, et pa-

bulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus præmunivit, castellaque his locis posuit. Pompejus, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursum cum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli adeo, ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis equos alerent. Frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumpserant, et cogebantur Corcyra, atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare; quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum, pabulumque omnibus in locis, herbæque desectæ, sed etiam fructus ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompejus de eruptione existimavit.

CAPUT XIX.

Milites Roscilli, et Ægi stipendio fraudati Cæsarem adeunt, deque illata sibi injuria conqueruntur: quare Roscillus, et Ægus ad Pompejum transeunt. Pompejus ad eruptionem se parat. Cæsar Fulvium Postbumum ad suas munitiones mittit, ut Lentulum contra Pompejum adjuvet.

Erant apud Cæsarem ex equitum numero Allobroges duo fratres, Roscillus, et Ægus, Abducilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines: quorum opera Cæsar omnibus Gallicis bellis optima, fortissimaque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat, atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat; agrosque in Gallia ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat, locupletesque ex egentibus effecerat. Hi propter virtutem non solum apud Cæsarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur. Sed freti amicitia Cæsaris, et stulta, ac barbara arrogantia elati despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant, et prædam omnem 59

domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Cæsarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad cætera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averte-
60 rent. Cæsar neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem distulit totam; illos secreto castigavit, quod quæstui equites haberent, monuitque, ut sua amicitia omnia exspectarent, et ex præteritis suis officiis reliqua sperarent. Magna tamen hæc res illis offensionem, et contemptionem ad omnes attulit. Idque ita esse cum ex aliorum obtrectationibus, tum etiam ex domestico judicio, atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse se non liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis, et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias, constituerunt; et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt præfectum equitum C. Volusenum interficere (ut postea, bello confecto, cognitum est) ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompejum viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias, mutuati, perinde ac satisfacere, et fraudata restituere vellent, multis coemptis equis, ad Pompejum transierunt cum iis, quos sui consilii
61 participes habebant. Quos Pompejus, quod erant honesto loco nati, et instructi liberaliter, magnoque comitatu, et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur, et in honore apud Cæsarem fuerant, quodque novum, et præter consuetudinem acciderat, per omnia sua præsidia circumduxit, atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles, aut eques a Cæsare ad Pompejum transierat, cum pene quotidie a Pompejo ad Cæsarem perfugerent; vulgo vero in Epiro, atque Ætolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quæ a Cæsare tenebantur. [63] Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a

63 *Sed hi.*) Allobroges duo transfugæ, cap. 20. sect. 63. hi, inquit, omnia ad Pompejum detulerunt.

peritioribus rei militaris desiderari videbatur; temporibusque rerum, et spatiis locorum, et [64] custodiarum viribus, ac diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis præerant, aut natura, aut studium ferebat,
hæc ad Pompejum omnia detulerunt. Quibus ille cognitis, 6
eruptionisque jam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegmenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturæ, et sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas, et naves actuarias imponit, et de media nocte cohortes xx. ex maximis castris, præsidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit, quæ pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Cæsaris aberant. Eodem naves, quas demonstravimus, aggere, et levis armaturæ militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit; et quid a quoque fieri velit, præcipit. Ad eas munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum quæstorem cum legione IX. positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Posthumum adjutorem submiserat.

¶ 64 *Custodiarum viribus, ac diligentia.*) Clare ita Patavianus optimus codex: alii *viria*, ex quo alii *varia*, alii *vera*, utrique perperam fecerunt.

CAPUT XX.

Describitur munitionum locus. Pompejani Cæsareos aggrediuntur, eosque fugant, in quorum auxilium frustra Marcellinus cohortes mittit. In hac pugna Aquilifer cadit. M. Antonius comprimit Pompejanos castris Marcellini appropinquantes. Cæsar juxta Pompejum castra munit.

Erat in eo loco fossa pedum XV., [65] et vallus contra 63
hostem in altitudinem pedum X., tantumdemque ejus

65 *Et vallus contra hostem in altitud. ped. X.*) Cæsari vallus idem quod vallum: etiam Tibullo l. I. eleg. XI. vers. 9. *Non acres, non vallus erat.*

valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum DC., alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullo munitione. Hoc enim superioribus diebus timens Cæsar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum; ut, si ancipiti prælio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quod millia passuum in circuitu XVIII. munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quæ res nota erat Pompejo, delata per Allobroges perfugas, magnumque nostris attulerat incommodum. Nam, ut ad mare nostræ cohortes IX. legionis excubuerant, accessere subito prima luce Pompejani exercitus: novusque eorum adventus exstitit, simulque navibus circumvecti milites [66] in exteriorem vallum tela jaciebant, fossæque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentisque cujusque generis, telisque terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegumenta galeis imposita defendebant. Itaque, cum omnibus rebus nostri premerentur, atque ægre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est: atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt, atque ex utraque muntione dejectos terga ver-
64 tere coegerunt. Hoc tumultu nuntiato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborationibus submisit, quæ ex castris fugientes conspicatæ, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id

66 *In exteriorem vallum.*) Sic vetus codex Ciaconii, et recte, meo judicio, quia interiori mox opponitur. Excusorum vetustissimi etiam interiorem, sed prave, quia ab interiore sequentibus verbis distinguitur. Færnus anteriorem legit, quem omnes hodie sequuntur. Sed dubium, an vox anterior Cæsaris ætate in Latio fuerit. Vide curas nostras posteriores.

corruptum timore fugientium terrorem, et periculum augebat. Hominum enim multitudine receptus impediebatur. In eo prælio, cum gravi vulnere esset affectus Aquilifer, [67] et viribus deficeretur, conspicatus equites nostros: „Hanc ego, *inquit*, et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Cæsaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolumemque ad eum referte.“ Hoc casu aquila conservatur, omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, [68] præter principem priorem. Jamque Pompejani magna cæde nostro- 65
rum castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum tenebat præsidiorum, ea re nuntiata, cum cohortibus XII. descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompejanos compressit, nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Cæsar, significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex præsidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, cum animadvertisset Pompejum extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus habere, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompejum muniri jussit. Qua perfecta munitione, animadversum est 66

67 *Et viribus deficeretur.*) Hoc ex Fulvii codice antiquo est. A centum circiter annis editum, et a viribus deficeretur: non dubito, quin etiam ex veteri quodam codice. Nam utrumque dicitur defectus re, et defectus ab re. Columella IV. 30. quibus si deficitur agricola. Et Tibullus l. II. elegia 5.

Solum defectum lumine vidit.
At Ovid. ep. V. Oenones ad Paridem 150.

Deficio prudens artis ab arte mea.

Antiquius editi deficeret, metu forssan passivi minus usitati; sed falso, ut vidimus. Adi Suetonii Aug. cap. 48. quamvis non deficeretur ad subita ex temporali facultate. Sic enim in MSS. est.

68 *Præter principem priorem.*) Hic erat primæ cohortis centurio tertius ordine, post primipili centurionem, et hastatum primum; major hastato secundo, et priore triario. Vide Vegest. II. 8. et Livium XLII, 34.

a speculatoribus Cæsaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat.

CAPUT XXI.

Describitur locus, in quo Pompeji castra erat. Cæsar ad legionem Pompeji cum suis copiis se confert, hostesque ex vallo deturbat, prælio commisso. Pompejani vincuntur. Pompejana legio impetum in Cæsareos facit. Occisorum numerus. Pompejus imperator appellatur. Pompejani victoriam sua virtute, non fortunæ casu partam prædicant.

Superioribus diebus, cum se IX. legio Cæsaris objecisset Pompejanis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Hæc silvam quamdam contingebant, neque longius a mari passibus CD. aberant. Post mutato consilio quibusdam de causis, Cæsar paullo ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermissis diebus, hæc eadem Pompejus occupaverat: et quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra inclusa majoribus castelli, atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus CD., quo liberius, ac sine periculo milites aquarentur. Sed is quoque, mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integræ omnes erant.
67 Eo signo legionis illato, speculatores Cæsari renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeji castris circiter passus D. Hanc legionem sperans Cæsar se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes II., quæ speciem munitionis præberent; ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes numero XXXIII., in quibus erat legio IX., multis amissis centu-

rionibus, diminutoque militum numero, ad legionem Pompeji, castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompejus sentire posset; et, tametsi erant munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompejanos ex vallo deturbavit.[69] Erat objectus portis ericius. Hic paulisper est pugnatum; cum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt: et quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt. Sed fortuna, quæ 68
plurimum potest, cum in reliquis rebus, tum præcipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertingere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Cæsaris cornu cohortes ignorantia loci sunt secutæ, cum portam quærerent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum esset animadversum conjunctam esse flumini, protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt: omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus. Interim Pom- 69
pejus, hac longa satis interjecta mora, et re nuntiata, v. legionem ab opere deductam subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur: omniaque sunt subito mutata. Pompejana enim legio celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens initium fugæ faciebat. Dextrum cornu, quod erat

69 *Erat objectus portis ericius.*) Ericius trabs erat, ex qua undique ferrei aculei prominebant: a bestiolæ ita dictæ aculeis appellatus. Hoc ex Sallustio colligitur libr. III. Hist. apud Nonium in VERUTUM, axibus, inquit, eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum.

a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x. pedum munitionis sese in fossas præcipitabant: primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi, atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompejum abesse, et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, cum extra, et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, [70] receptui consulebant: omniaque erant tumultus, timoris, fugæ plena; adeo, ut, cum Cæsar signa fugientium manu prehenderet, et consistere juberet, alii, dimissis equis, eumdem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam
70 omnino consisteret. His tantis malis hæc subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompejus insidias timens, credo, quod hæc præter spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare aliquandiu non audebat; equitesque ejus, angustiis, portisque a Cesaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvæ res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductæ, expugnatis jam castris Pompeji, propriam, et expeditam Cæsaris victoriam interpellaverunt. Eadem res, celeritate insequentium tardata,
71 nostris salutem attulit. Duobus his unius diei præliis [71] Cæsar desideravit milites CMLX. et notos equites Rom. Felginatem Tuticanum Gallum, Senatoris filium, C. Felginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tribunos militum, et centuriones XXX. Sed horum omnium pars magna in fossis, munitionibusque, et fluminis ripis oppressa suorum terrore, ac fuga sine ullo vulnere interiit, signaque sunt

70 *Receptui consulebant.*) MSS. plura receptui sibi C. Editi carent pronomine: Vossius receptu sexto casu, censuit, cum pronomine.

71 *Cæsar desideravit. milites.*) Tota hæc sectio prima hujus capitis aliter in vetustis libris, aliter in posterioribus legitur: nec de vera lectione satis constat.

militaria XXXII. amissa. [72] Pompejus eo prælio Imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea salutari passus est. Sed [73] neque in literis, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureæ prætulit. At Labienus, cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo major perfugis fides haberetur, commilitones appellans, et magna verborum contumelia interrogans; „solerentne veterani milites fugere,“ in omnium conspectu interficit. His rebus tantum fiduciæ, ac spiritus Pompejanis 72
accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci, atque angustias, præoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra, extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, cum alter alteri auxilium ferre non posset, caussam fuisse cogitabant. Non ad hæc addebant, non ex concursu acri facto, non prælio dimicatum, sibique ipsos multitudine, atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent: non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulæ sæpe causæ vel falsæ suspicionis, vel terroris repentini, vel objectæ religionis magna detrimenta intulissent: quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed perinde, ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama, ac literis victoriam ejus dies concelebrabant.

72 *Pompejus eo prælio imperator est app.*) Novis hoc nomen victoriis renovatum, et numeratum, v. g. *imperator iterum*; *imper. sexies*; *imp. vicies*, quod de Augusto inscriptio Ariminensis, et nummi habent. Vide quæ ad Cic. libr. X. epist. XXXIV. notavimus.

73 *Neque in literis, neque in fascibus insignia laureæ.*) Laurus lætum signum victoriæ, quo abstinebat civili bello, cujus victoria ob cæsos cives tristis est. De laureatis autem post victoriam literis, de lictoribus, itidem et fascibus laureatis diximus ad Plinii Panegyr. c. 8.

CAPUT XXII.

Cæsar, habita ad milites concione, qua maxime ad pugnam excitantur, impedimenta Apolloniam mittit. Pompejus suos ad insequendos Cæsareos mittit, ibique pugnatur.

73 Cæsar, a superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore præsidiis omnibus deductis, et oppugnatione dimissa, coactoque in unun locum exercitu, concionem apud milites habuit: hortatusque est, „ne ea, quæ accidissent, graviter ferrent: neve his rebus terrerentur, multisque secundis præliis unum adversum, et id mediocre, opponerent: habendam fortunæ gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis, atque exercitatissimis ducibus, pacavissent: quod finitimas, frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua facilitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portubus, sed etiam litoribus, omnes incolumes essent transportati. Si non omnia cederent secunda, fortunam esse industria sublevandam; quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suæ culpæ debere tribui; [74] locum se tutum ad dimicandum dedisse: potitum esse hostium castris, expulisse, ac superasse pugnantes: sed sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partam jam, præsentemque victoriam interpellasset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. [75] Quod esset factum detrimentum, in bonum verterent, ut ad Gergoviam accidisset: atque ii, qui ante dimicare potuissent, ultro se
74 prælio offerrent. „Hac habita concione, nonnullos signiferos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui qui-

74 *Locum se tutum.*) Veteres libri.. *locum securum*: Scaliger *se tum*: propius vestigiis *se tutum*, quod Ciacconius conjecit, Vossius approbavit.

75 *Quod esset factum detrimentum, in bonum.*) Hanc Carrariensis codicis lectionem Manutius commendat. Vulgo *quod si*, cum incisione post *factum*.

dem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiæ sarciendæ, ut nemo aut tribuni, aut centurionis imperium desideraret: et sibi quisque etiam pœnæ loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi; cum superioris etiam ordinis nonnulli oratione permoti manendum eo loco, et rem prælio committendam existimarent. Contra ea Cæsar neque satis militibus perterritis confidebant, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, relictisque munitionibus, magnopere rei frumentariæ ti-
mebat. Itaque nulla interposita mora, sauciorum mo- 75
do, et ægrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa præsidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de IV. vigilia compluribus portis eductas eodem itinere præmisit: parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et [76] quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus, et novissimum agmen consecutus, celeriter e conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompejus, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impeditos, et perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit, equitatumque præmisit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Cæsar. Sed [77] cum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, conse-

76 *Quam serissime.*) Veteres libri *ne citissima*. Ursini codex *quam suetissime*, unde factum, vel in alio clare inventum, quod adhuc expressum est, *quam serissime*, quo adverbio et Plin. XV. 17. usus est, *Tarentina* (pira) *serissime legit*.

77 *Cum ventum esset ad flumen Genusum.*) Distinxi olim cum pluribus a Panyaso Genusum: jam, Cæsaris itineribus, ac castris curatius inspectis, minus dubito, Panyasum ac Genusum eumdem amnem esse, altero fortassis vocabulo corrupto. Idem Ciaaconio, et in schedis ad Livium Fulvio Ursino visum fuit. Prima opposita castra fuerunt Apso dirempta, cap. 6. sect. 13. altera ad Asparagium cap. 11. sect. 30. et cap. 15. sect. 41. tertia ad Dyrrhachium. Unde pulsus Cæsar, transducto Genusum exercitu, in veteribus suis castris contra Asparagium consedit: Pompejus in suis ad Asparagium, ta-

cutus equitatus novissimos prælio detinebat. Huic suos Cæsar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit CD., qui tantum profecere, ut equestri prælio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent: ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

men propinquis Dyrrhachio, ut milites in priora castra recurrent, sarcinas festinatione relictas repetituri. Vides sic Genusum inter Dyrrhachium, et Apsum esse, ubi et Panyasum Ptolemæus posuit. Corripuit mediam Lucanus libr. V. 462. quod forte Græci Γενυσός scripserunt, quamquam Dioni XLI. p. 177. sit Γενουσός. Cæsarem, ut videtur, sequuto. Livius prave redundante litera libr. XLIV. 30. *circa Genusum amnem.*

CAPUT XXIII.

Cæsar, et Pompejus se in sua vetera castra recipiunt, inde Cæsar ab eo loco discedit; literas cum mandatis ad Domitium dat, iterque per Epirum habet, Pompejus vero per Macedoniam. Domitius cum Heraclam Senticam petit, ab Allobrogibus certior fit de Cæsaris profectione, et Pompeji adventu; quare Æginium versus obviam Cæsari pergit.

76 Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit, militesque omnes intra vallum continuit, equitatumque per causam pabulandi emissum confestim Decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompejus, confecto ejusdem diei itinere in suis veteribus castris ad Asparagium consedit; ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi, pabulandique causa longius progrediebantur, alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum, et sarcinarum relicta, ad hæc repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Cæsar quod fore præviderat, meridiano fere tempore signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei

itinere, VIII. millibus passuum ex eo loco procedit. Quod facere Pompejus discessu militum non potuit. Postero die Cæsar similiter, præmissis prima nocte 77
impedimentis, de IV. vigilia ipse egreditur, ut si qua imposita esset dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompejus enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum frustra labore suscepto, cum se magnis itineribus extenderet, et progressos consequi cuperet, IV. die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit. Cæsari ad saucios 78
deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, præsidium urbibus relinquendum, [78] necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse; [79] timensque Domitio, ne adventu Pompeji præoccuparetur, ad eum omni celeritate, et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompejus eodem contenderet, abductum illum a mari, atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento, ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret; si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio, per Illyricum Italiæ subsidio proficisceretur; sin Apolloniam, Oricumque oppugnare, et se omni maritima ora excludere conaretur, obsesso tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, præmissis nuntiis, ad Cn. Domitium Cæsar scripsit, et quid fieri vellet, ostendit; præsidioque Apolloniæ cohortibus IV., Lissi I., III. Orici relictis, quique erant ex

78 *Necesse erat adire Apolloniam.*) Iter Cæsari erat a Dyrrhachio in Thessaliam, in quo non omnis ora maritima legenda erat, sed citius in ortum hibernum declinari poterat, nisi rationes, quas dixit, singulares habuisset divertendi Apolloniam.

79 *Timensque Domitio.*) Cn. Domitius, ut mox sect. 5. prænomine distingitur a Lucio Domitio, Pompejum secuto, c. 25. sect. 83. Ille ex familia Calvinorum, hic ex Ahenobarborum patricia fuit. Vid. Suet. Ner. c. 2.

vulneribus ægri, depositis, per Epirum, atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompejus quoque de Cæsaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat; si Cæsar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret, si ab ora maritima, Corcyraque discedere nollet, quod legiones, equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Do-
79 mitium aggrederetur. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, ut suis esset auxilio, et, ad opprimendos adversarios, ne occasioni temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia directo itinere averterat. Pompejus [80] per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariæ causa ab eo discesserat, et [81] Heracleam Senticam, quæ est subjecta Condaviæ, iter fecerat: ut ipsa fortuna illum objicere Pompejo videretur. Hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul a Pompejo literis per omnes provincias, civitatesque dimissis de prælio ad Dyrrhachium facto elatius, inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, „pulsum fugere Cæsarem, pene omnibus copiis amissis.“ Hæc itinera infecta reddiderant: hæc civitates nonnullas ab ejus amicitia averterant. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Cæsare ad Domitium, et ab Domitio ad Cæsarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Al-

80 *Per Candaviam iter in Macedoniam.*) Candavia Strab. VII. p. 223. est ὄρος Ἰλλυρικόν, jugum montium ex Illyrico in Macedoniam procurrens, per quod via Egnacia ferebatur. Cic. III. Attic. ep. VII. *Accedemus in Epirum, aut tarde per Candaviam ibimus.* Vide supra c. 4. sect. II. hujus libri.

81 *Heracleam Senticam.*) Livius XLV. 19. et Plin. IV. 10. *Sinticam* tertia vocali scripserunt. et Thucydidi libr. II. p. 169. Σιντοὶ populus, unde cognomen est, vocati. in Cæsare a mala manu scioli alicujus hæc vox videtur addita. Nam Heraclea Sintica nimium a Candavia remota, quantum spatii est ab Illyrico monte ad Bisaltas in Thraciæ confinio. Propior Candaviæ aut contigua *Heraclea Lyncestidis* regionis, quam non dubito Cæsarem vel scripsisse, vel in animo habuisse. Nec vacabat Pompejo ad Sintos, Bisaltas, et Strymonem usque excurrere, sed belli rationes in citerioribus detinebant.

lobroges Roscilli, atque Ægi familiares; quos perfugisse ad Pompejum demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt, Cæsaris profectionem, et adventum Pompeji docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix IV. horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit: et ad Æginium, quod est objectum, oppositumque Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

CAPUT XXIV.

Cæsar Gomphos petit; Androsthenes Thessaliæ prætor Pompejo scribit, ut sibi in auxilium contra Cæsarem veniat. Cæsar oppugnatum oppidum capit; Metropolin petit, quam urbem, sicut reliquas Thessaliæ, capit. Apud Larissæos Pompejum exspectat; eo paullo post pervenit Pompejus, suumque cum Scipionis exercitu conjungit.

Conjuncto exercitu, Cæsar Gomphos pervenit, quod 80
est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro: quæ gens paucis ante mensibus ultro ad Cæsarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, præsidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama jam præcurrerat, quam supra docuimus, de prælio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes prætor Thessaliæ, cum se victoriæ Pompeji comitem esse mallet, quam socium Cæsaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum, ac liberorum in oppidum cogit; portisque præcludit; et ad Scipionem, Pompejumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio discessu exercituum a Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat. Pompejus nondum Thessaliæ appropinquabat. Cæsar castris munitis scalas, musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari jus-

sit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno, atque opulento; simul reliquis civitatibus urbis hujus exemplo ferre terrorem; et id fieri celeriter, prius quam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die, pôst horam IX. oppidum altissimis mœnibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ex oppido castra movit, [82] et Metropolim venit; sic, ut nuntios expugnati oppidi, famamque antecederet.
81 Metropolitæ, eodem primum usi consilio iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis compleverunt. Sed postea casu civitatis Gomphensis ex captivis cognito, quos Cæsar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitarum cum casu Gomphensium, nulla Thessaliæ fuit civitas præter Larissæos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, [83] quin Cæsari pateret, atque imperata faceret. Ille segetis idoneum locum in agris nactus, quæ prope jam matura erat, ibi adventum exspectare Pompeji, eoque omnem rationem belli conferre constituit. Pompejus pau-
82 cis post diebus in Thessaliam pervenit: concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias; Scipionis milites cohortatur, ut parta jam victoria prædæ, ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur; [84] classicumque apud eum cani, et alterum illi jubet prætorium tendi.

82 *Et Metropolim venit.*) Metropolis non commune, sed proprium urbis in Thessalia nomen est: cujus cives brevi post *Metropolitæ* dicuntur.

83 *Quin Cæsari pateret.*) Plures libri, præsertim veteres, *pareret*; elegantius Jungerm. et recentes cum D. Vossii notis, pateret. Etiam ταυτότης esset *pareret, atque imperata faceret.*

84 *Classicumque apud eum cani.*) Æque apud Scipionem cani, atque apud Pompejum. Cum enim duo summi duces, aut consules in unis castris erant, apud utrumque classicum canebatur; ideoque Asdrubal suspicatus alterum consulem in castra venisse, observari jubet, *semel bis ne signum canat in castris.* Liv. XXXII. 47.

CAPUT XXV.

Pompejani victoriam sibi certissimam promittentes, de bonis, et dignitatibus, quas Romæ, finito bello, se habituros arbitrantur, contendunt.

Auctis copiis Pompeji, duobusque magnis exerciti-
bus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio, et
spes victoriæ augetur adeo, ut, quidquid intercederet
temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et,
si quando quid Pompejus tardius, aut consideratius fa-
ceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari
imperio, et consulares, prætoriosque servorum habere
numero, dicerent. Jamque inter se palam de præmiis,
ac sacerdotiis contendebant; in annosque consulatum de-
finiebant. Alii domos, bonaque eorum, qui in castris
erant Cæsaris, petebant: magnaque inter eos in consilio
fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pom-
pejo ad Parthos missus esset, proximis comitiis præto-
riis absentis rationem haberi, cum ejus necessarii fidem
implorarent Pompeji, ut præstaret, quod proficiscenti
recepisset; ne per ejus auctoritatem deceptus videretur;
reliqui in labore pari, ac periculo, ne unus omnes ante-
cederet, recusarent. Jam [85] de sacerdotio Cæsaris Do- 83
mitius, Scipio, Spintherque Lentulus quotidianis conten-
tionibus ad gravissimas verborum contumelias palam
descenderunt; cum Lentulus ætatis honorem ostenta-
ret; [86] Domitius urbanam gratiam, dignitatemque ja-
ctaret; Scipio affinitate Pompeji confideret. Postulavit
etiam L. Afranium proditionis exercitus Actius Rufus a-
pud Pompejum, quod gestum in Hispania diceret. Et L.
Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto,
ternas tabellas dari ad judicandum iis, qui ordinis essent

85 *De sacerdotio Cæsaris.*) De pontificatu maximo. *Suet. Cæs. cap.* 13. *et* 46. Et Plutharc. p. 728. περὶ τῆς Καίσαρος ἀρχιερωσύνης.

86 *Domitius, Scipio.*) L. Domitius Ahenobarbus, c. 78. 2. ad Pharsalum periit, *cap.* 99. Hic Pompejanus: at Cn. Domitius Calvinus, Cæsarianus. Vide supra c. 23. sect. 78.

senatorii, belloque una cum ipsis non interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romæ remansissent, quique intra præsidia Pompeji fuissent, neque operam in re militari præstitissent. Unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia mulctarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de præmii pecuniæ, aut de persequendis inimicis agebant. Nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

CAPUT XXVI.

Cæsar exercitum e castris educit, et suos præliis assuefacit; iterum castra movet ad defatigandum in itinere Pompeji exercitum.

84 Re frumentaria præparata, confirmatisque militilitibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis præliis intermisso, cum satis perspectum militum animum habere videretur, tentandum Cæsar existimavit, quidnam Pompejus propositi, aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum educit, aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeji longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompejanis aciem subjiceret. Quæ res in dies confirmatiorem ejus efficiebat exercitum. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat; ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes, atque expeditos ex antesignanis electos milites ad pernicitatem armis inter equites præliari juberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis præliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites M. apertioribus etiam locis VI. millium Pompejanorum impetum, cum adesset usus, sustinere auderent; neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies prælium secundum equestre fecit, atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompejum supra docuimus,
85 cum quibusdam interfecit. Pompejus, quia castra in col-

se habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat, semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar se subjiceret. Cæsar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompejum existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus, hoc sperans, ut movendis castris, pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur, simulque in itinere, ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeji exercitum quotidianis itineribus defatigaret.

CAPUT XXVII.

Cum Pompejum longe a vallo progressum Cæsar vidisset, suos ad pugnam hortatur. Labienus consilium laudat Pompeji milites ad pugnam cohortantis.

His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, 87
tabernaculisque detensis, animadversum est, paullo
ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeji progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Cæsar, apud suos, cum jam esset agmen in portis: "Differendum est, *inquit*, iter in præsentia nobis, et de prælio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus." Con-
festimque expeditas copias educit. Pompejus quoque, ut 88
postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat prælio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, "prius quam concurrerent acies, fore, ut exercitus Cæsaris pelleretur. *Id cum essent plerique admirati*: Scio, *inquit*, pene incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in prælium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mi-

87 *Tabernaculisque detensis.*) Refixis: sicut supra cap. 24. sect. 82. *prætorium tendi*, hoc est, figi, atque erigi, dicebatur: ita *detendi* est destrui, et auferri. Livius XLI. 4. *nautici tabernacula detendunt*.

hi se facturos confirmaverunt, ut cum propius sit accessum, dextrum Cæsaris cornu ab latere aperto aggrederentur: ut circumventa ab tergo acie prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et pene sine vulnere bellum conficiemus. Id autem difficile non est, cum tantum equitatu valeamus. *Simul denuntiavit*, ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret di-
87 micandi potestas, ut sæpe cogitavissent, ne usu, manuque reliquorum opinionem fallerent. "Hunc Labienus excepit, ut, cum Cæsaris copias despiceret, Pompeji consilium summis laudibus efferret." Noli, *inquit*, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam, Germaniamque devicerit. Omnibus interfui præliis. Neque temere incognitam rem pronuntio. Perexigua pars illius exercitus superest: magna pars deperiit, quod accidere tot præliis fuit necesse. Multos autumni pestilentia in Italia consumpsit; multi sunt relicti in continenti. An non audistis ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundusii factas? Hæ copiæ, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectæ; et pleræque sunt ex colonis Transpadanis. Attamen, quod fuit roboris, duobus præliis Dyrrhachinis interiit. *Hæc cum dixisset, juravit*, se, nisi victorem, in castra non reversurum: "reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompejus idem juravit. Nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Hæc cum facta essent in concilio, magna spe, et lætitia omnium discessum est. Ac jam [88] animo victoriam præcipiebant, quod de re tanta, et a tam perito Imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

88 *Animo victoriam præcipiebant.*) Ante capiebant spe certissima. Sic Fulvii cod. et Paris. Eleganter.

CAPUT XXVIII.

Ostenditur quo ordine, et qua ratione instructus progrediatur ad pugnam Pompeji, et Cæsaris exercitus. Cæsar, suo militibus consilio declarato, pugnæ signum dari jubet.

Cæsar, cum Pompeji castris appropinquasset, ad 88
hunc modum aciem ejus instructam animadvertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ, traditæ a Cæsare initio dissensionis ex S. C., quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompejus. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatæ. Has firmissimas se habere Pompejus existimabat, reliquas inter aciem mediam, cornuaque interjecerat, numeroque cohortes cx. expleverat. Hæc erant millia xlv., evocatorum circiter duo, quæ ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant: quæ tota acie
disperserat. Reliquas cohortes xvii. castris, propinquis- 89
que castellis præsidio disposuerat. [89] Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat. Quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios, funditoresque omnes in sinistro cornu objecerat. Cæsar, superius institutum servans, x. legionem in dextro cornu, ix. in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis præliis vehementer attenuata; et huic sic adjunxit viii., ut pene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri præsidio esse jusserat. Cohortes in acie lxxx. constitutas habebat. [90] Quæ summa erat xxxii. Cohortes ii. castris præ-

89 *Dextrum cornu ejus rivus quidam.*) Enipeus nomine. Lucanus libr. vi. vers. 116.

Sanguine Romano quam turbidus ibis Enipeus!

Et vers. 224. ubi aciei ordinem describit:

At juxta fluvios, et stagna undantis Enipei
Cappadocum montana cohors, et largus habenis
Ponticus ibat eques.

90 *Quæ summa erat* ccxxxii.) In libris est xxii. quod minus est numero cohortium, quarum singulis, si, quod minimum est, quadringentos tribuis, fient mxxxii.

sidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, [91] media acie Cn. Domitium præposuerat. Ipse contra Pompejum constitit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter [92] ex tertia acie singulas cohortes detraxit, atque ex his quartam instituit, equitatuique opposuit, et, quid fieri vellet, ostendit: monuitque ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare: simul tertiæ aciei, totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret: se, cum id fieri vellet, vexillo signum da-
90 turum. Exercitum cum militari more ad pugnam cohortaretur, suaque in eum perpetui temporis officia prædicaret, "in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset: quæ per Vatinium in colloquiis, quæ per A. Clodium cum Scipione egisset; quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset, neque se unquam abuti militum sanguine, neque Rempublicam alterutro exercitu privare voluisse." Hac habita oratione, exposcentibus militibus, et studio pugnæ ardentibus, tuba signum dedit.

91 *Media acie Cn. Domitium præposuerat.*) Sic libri, id est, media acie. Domitius hic ex Calvinor. familia. Plutarch. p. 278. τοῖς μέσοις ἐπέστησε Καλβῖνον Δομίτιον.

92 *Ex tertia acie singulas cohortes.*) Ex unaquaque legione tertiæ aciei. Sex autem cohortes detractæ ex totidem legionibus. Plutarch. d. l. ἑξ σπείρας vocat: Frontinus II. 3. libr. I. *Sex cohortes in subsidio retinuit ad res subitas.*

CAPUT XXIX.

Crastinus suos adhortatus, in pugnam primus procurrit: prælium vario eventu utrinque commissum. Pompeji equites se in altissimos montes recipiunt, omnes postea fugiunt. Pompejus se in castra confert. Cæsar Pompeji castra expugnat. Pompejus Larissam petit, inde fugiens navem conscendit.

Erat 93 Crastinus evocatus in exercitu Cæsaris, qui 91
superiore anno apud eum primum pilum in legione x. duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato: "Sequimini me, *inquit*, manipulares mei qui fuistis; et vestro imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc prælium superest, quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperavimus. *Simul respiciens Cæsarem*: Faciam, *inquit*, hodie, imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas." Hæc cum dixisset, primus ex dextro cornu procurrit, atque eum milites electi circiter cxx. voluntarii ejusdem centuriæ sunt prosecuti. Inter duas acies tantum 92
erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus. Sed Pompejus suis prædixerat, ut Cæsaris impetum exciperent; neve se loco moverent, aciemque ejus distrahi paterentur. Idque 94 admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus, visque militum infringeretur, aciesque distenderetur, atque suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: levius quoque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Cæsaris milites exanimarentur, et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a

93 *Erat Crastinus evocatus.*) Crassinium Plutarchus vocat; sed nostram lectionem Lucani metrum defendit. l. VII. v. 471.

Sed sensum post fata tuæ dent, Crastine, morti.
Cujus torta manu commisit lancea bellum,
Primaque Thessaliam Romano sanguine tinxit.

94 *Admonitu C. Triarii.*) Hic Triarius videtur, qui Mithridatico bello infelix Luculli legatus fuerat: cujus *plena literatæ senectutis oratio* laudatur a Cicerone in Bruto cap. 76.

Pompejo videtur: propterea quod est quædam animi in-
citatio, atque alacritas naturaliter innata omnibus, quæ
studio pugnæ incenditur. Hanc non reprimere, sed auge-
re imperatores debent. Neque frustra antiquitus institu-
tum est, ut signa undique concinerent, clamoremque uni-
versi tollerent, quibus rebus et hostes terreri, et suos
93 incitari existimaverunt. Sed nostri milites, dato si-
gno, cum infestis pilis procurrissent, atque animadver-
tissent, non concurri a Pompejanis, usu periti, ac
superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum re-
presserunt, et ad medium fere spatium constiterunt,
ne consumptis viribus appropinquarent: parvoque in-
termisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu,
pila miserunt, celeriterque, ut erat præceptum a Cæ-
sare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompejani huic
rei defuerunt. Nam et tela missa exceperunt, et impe-
tum legionum tulerunt, et ordines conservaverunt, pi-
lisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore
equites a sinistro Pompeji cornu, ut erat imperatum,
universi procurrerunt, omnisque multitudo sagittario-
rum se profudit, quorum impetum noster equitatus
non tulit, sed paullum loco motus cessit, equitesque
Pompejani hoc acrius instare, et se turmatim explicare,
aciemque nostram a latere aperto circumire cœperunt.
Quod ubi Cæsar animadvertit, IV. aciei, quam insti-
tuerat ex cohortium numero, signum dedit. Illi cele-
riter procurrerunt, infestisque signis tanta vi in Pom-
peji equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consi-
steret, omnesque conversi non solum loco excederent,
sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent.
Quibus summotis, omnes sagittarii, funditoresque de-
stituti inermes sine præsidio interfecti sunt. Eodem im-
petu cohortes sinistro cornu, pugnantibus etiam tum,
ac resistentibus in acie Pompejanis, circumierunt, eos-
94 que a tergo sunt adorti. Eodem tempore tertiam aciem
Cæsar, quæ quieta fuerat, et se ad id tempus loco
tenuerat, procurrere jussit. Ita, cum recentes, atque
integri defessis successissent, alii autem a tergo adori-
rentur, sustinere Pompejani non potuerunt, atque uni-
versi terga verterunt. Neque vero Cæsarem fefellit,

quin ab iis cohortibus, quæ contra equitatum in IV. acie collocatæ essent, initium victoriæ oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus; ab iisdem factæ cædes sagittariorum, atque funditorum: ab iisdem acies Pompejana a sinistra parte circumventa, atque initium fugæ factum. Sed Pompejus, ut equitatum pulsum vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis diffisus acie excessit, protinusque se in castra equo contulit, et iis centurionibus, quos in statione ad prætoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, "Tueamini, *inquit*, castra, et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo, et castrorum præsidia confirmo." Hæc cum dixisset, se in prætorium contulit, summæ rei diffidens, et tamen eventum exspe- 95
ctans. Cæsar, Pompejanis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dari opportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno æstu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta) tamen ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quæ ibi præsidio erant relictæ, industrie defendebantur; multo etiam acrius a Thracibus, barbarisque auxiliis. Nam qui ex acie refugerant milites, et animo perterriti, et lassitudine confecti, missis plerique armis, signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes, ducibus usi centurionibus, tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt. In castris Pompeji videre licuit [95] triclinia 96

95 *Triclinia strata.*) Et Spartianus. Hadr. c. 10. in castrorum luxu *triclinia* notavit: quamvis non ignorem, utrumque locum a Salmasio sollicitari. Tuentur Casubonus, et Dionysius Vossius. Vehementius Scaliger ad Festum voce *Umbræ* manus scriptorum urget *trichilas*: sed his qui con-

strata, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula contrata, L. etiam Lentuli, et nonnullorum tabernacula protecta hedera, multaque præterea, quæ nimiam luxuriam, et victoriæ fiduciam designarent; ut facile existimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates: atque ii miserrimo, ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriam objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompejus jam, cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoriis, decumana porta se ex castris ejecit, protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi consistit; sed eadem celeritate paucos suorum ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx. ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit: sæpe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugæ facto, pene proditus videretur.

venit vox *stratas*? et quæ sequuntur, *magnum argenti pondus expositum*? Quæ sane triclinlis, quam trichilis, aptiora sunt.

CAPUT XXX.

Cæsar montem, in quo sunt Pompejani, circummunit: illi, relicto monte, Larissam versus se recipiunt, Cæsare eos insequente. Tandem Pompejani de deditione cum Cæsare agunt. Numerus occisorum ex utraque parte recensetur.

97 Cæsar castris potitus a militibus contendit, ne in præda occupati reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circummunire instituit. Pompejani, quod is mons erat sine aqua, diffisi eo loco, relicto monte, [96] universi simul Larissam versus se recipere cœperunt. Qua re animad-

96 *Universi.*) Alii *juris ejus* legunt, Claudius Puteanus, quem Manutius sequitur, conjecit *viris*, *equis*. Sed sors, et conditio videtur significari.

versa, Cæsar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeji remanere jussit, partem in sua remisit: IV. secum legiones duxit, commodioreque itinere Pompejanis occurrere cœpit: et progressus millia passuum VI., aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompejani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Cæsar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu Pompejani aquari possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere cœperunt. Pauci ordinis Senatorii, qui se cum iis conjunxerant, noctu fuga salutem petierunt. Cæsar prima luce omnes 98
eos, qui in montem consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere jussit, quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram, flentes, ab eo petierunt salutem: consolatus consurgere jussit, et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit, 97 militibusque suis jussit, ne qui eorum violarentur; neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerant, invicem requiescere, atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit. In 99
eo prælio non amplius cc. milites desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter xxx. amisit. Interfectus est enim fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Cæsar existimabat, eo prælio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum judicabat. Ex Pompejano exercitu circiter millia xv. cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia xxiv. Namque etiam cohortes,

97 *Militibusque suis jussit, ne.*) Insueta Cæsaris ævo locutio, et vel ideo suspecta, quod in MSS. Carrariensi, et Fulvii, et Cujacii, ac Petavii, etiam ed. Bononii Travisini est *commendavit*: unde Mich. Brutus *mandavit* censebat legendum esse.: Qui *jussit* retinent, Gæcismo excusant, qui an Cæsaris simplicitati conveniat, dubitare licet.

quæ præsidio in castellis fuerant, [98] sese Sullæ dediderunt. Multi præterea in finitimas civitates refugerunt: signaque militaria ex prælio ad Cæsarem sunt relata CLXXX., et aquilæ IX. L. Domitius ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

98 *Sese Sullæ dediderunt.*) Abest *similiter* a Beroaldi codice, et aliis quibusdam: tenent vett. edd. pleræque: posteriores adjiciunt.

CAPUT XXXI.

D. Lælius Brundusium cum classe petit. Vatinius tres quinqueremes capit. Cassius in Siciliam proficiscitur, et Messanam petit, navesque Pompeji incendit. Hostes, cum naves conscendissent, impetu facto, duas quinqueremes capiunt, in quarum altera erat Cassius, qui tamen aufugit.

100 Eodem tempore D. Lælius cum classe ad Brundusium venit, eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundusino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundusino præerat, tectis, instructisque scaphis elicuit naves Lælianas, atque ex his longius productam unam quinqueremem, et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Lælius, tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra, Dyrrhachioque aquam suis supportabat, neque a proposito deterrebatur, neque ante prælium in Thessalia factum cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum rerum inopia ex portu, insulaque expelli potuit.
101 Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum, et Phœnicum, et Cilicum in Siciliam venit: et cum esset Cæsaris classis divisa in duas partes, et dimidiæ parti præesset P. Sulpicius prætor Vibone ad fretum, dimidiæ M. Pomponius ad Messanam, prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu cognosceret: perturbatumque eum

nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento, et secundo completas onerarias naves tæda, et pice, et stupa, reliquisque rebus, quæ sunt aptæ ad incendia, in Pompejanam classem immisit, atque omnes naves incendit xxxv., in quibus erant xx. 99 rostratæ, tantusque eo facto timor incessit, ut, cum esset legio præsidio Messanæ, vix oppidum defenderetur: et nisi eo ipso tempore nuntii de Cæsaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique, futurum fuisse, ut amitterentur. Sed opportunissime nuntiis allatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem: applicatisque nostris ad terram navibus, propter eumdem timorem, pari, atque antea, ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter xl. præparatas ad incendium immisit, et flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt combustæ v. Cumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti præsidio navibus, ex numero ægrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt, et a terra solverunt; impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes II., in quarum altera erat Cassius, ceperunt. Sed Cassius exceptus scapha refugit. Præterea duæ sunt deprehensæ triremes. Neque multo post de prælio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompejanis fides fieret. Nam ante id tempus fingi hoc a legatis, amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

99 *Rostratæ.*) Sic MSS. et edd. posteriores *constratæ.*

CAPUT XXXII.

Cæsar Pompejum insequitur, ne copiis coactis bellum iterum renovet. Pompejus Mitylenas venit, inde Ciliciam, et Cyprum; sed cum ei aditus in Antiochiam non pateret, Pelusium venit. Postea per nuntios a Ptolomæo frustra petit auxilium, et transitum in Alexandriam. Achilla regius præfectus, et L. Septimius a Regis tutoribus missi Pompejum de medio tollunt. L. quoque Lentulus occiditur. T. Ampius cum ex Dianæ templo pecunias tollere vellet, Cæsaris adventu interpellatur. Plura in diversis locis vera prodigia, quo tempore Cæsar contra Pompejum pugnavit.

102 Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompejum existimavit, quascumque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare posset; et quantum itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur, legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeji nomine [1] Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciæ juniores, Græci, civesque Romani, jurandi causa convenirent; sed utrum avertendæ suspicionis causa Pompejus proposuisset, ut quam diutissime longioris fugæ consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit: et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumptus corrogata, cognito Cæsaris adventu, ex eo loco discessit, [2] et Mitylenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam, atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium, civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem ante captam esse, excluden-

1 *Amphipoli propositum.*) Nobili urbe prope Strimonis ostia.

2 *Et Mitylenas venit.*) Ut in nummis est, hoc nomen scribo: in libris transponuntur priores vocales. Urbs autem novilissima est insulæ Lesbi, juxta Æoliam.

di sui causa: nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent; id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui cum ex fuga Pompejum sequerentur, atque in insulam venissent, oppido, ac portu recepti non erant: missisque ad eos nuntiis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Cæsaris adventu fama ad civitates perferebatur. Quibus cognitis rebus, Pompejus, deposito 103
adeundæ Syriæ consilio, pecunia societatis sublata, et a quibusdam privatis sumpta, et æris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolomæus, puer ætate, magnis copiis cum sorore Cleopatra gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos, atque amicos regno expulerat, castraque Cleopatræ non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompejus misit, ut pro hospitio, atque amicitia patris Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui cœperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompejo præstarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeji milites; quos ex ejus exercitu acceptos in Syria [3] Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolomeum patrem pueri reliquerat. His tunc 104
cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem ejus in procuratióne erant regni, sive timore adducti, ut postea prædicabant, ne, sollicitato exercitu regio, Pompejus Alexandriam, Ægyptumque occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt, iis, qui erant ab eo missi, palam

3 *Gabinius Alexandriam.*) Gabinius, Syriæ proconsul, exsulem regem Ptolomæum cum exercitu reduxerat.

liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt. Ipse clam consilio inito, Achillam præfectum regium singulari hominem audacia, et L. Septimium tribunum militum ad interficiendum Pompejum miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus, et quadam notitia Septimii productus, quod bellum prædonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla, et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur a rege, et in custodia necatur.
105 Cæsar, cum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex Fano Dianæ: ejusque rei causa senatores omnes ex provincia vocasse, ut iis testibus in summa pecuniæ uteretur, sed interpellatum adventu Cæsaris profugisse. Ita [4] duobus temporibus Ephesiæ pecuniæ Cæsar auxilium tulit. Item constabat, [5] Elide in templo Minervæ, repetitis, atque enumeratis diebus, quo die prælium secundum fecisset Cæsar, simulacrum Victoriæ, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, et ante ad simulacrum Minervæ spectabat, ad valvas se templi, limenque convertisse. Eodemque die Antiochiæ in Syria bis tantus exercitus clamor, et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami [6] in occultis, ac reconditis templi, præter sacerdotes, adire fas non est, quæ Græci ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Tralibus in templo Victoriæ, ubi Cæsaris statuam consecraverant, palma per eos dies [7] in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse ostendebatur.

4 *Duobus temporibus Ephesiæ pecuniæ Cæsar.*) Primum, cum Scipio ei immineret, Cæsaris trajectu in Græciam facto, ut a Pompejo festinanter avocaretur. *Supra cap.* 17. *sect.* 53. Iterum hoc loco, cum idem T. Ampius tentaret.

5 *Elide in templo Minervæ.*) Elis urbs regionis Elidis in Peloponneso, cujus sextum casum Cicero libr. XIII. epist. XXVI *Eli* format. Sed et Strabo Ἤλιδος obliquo urbis casu. Vid. Notit. Orbis Antiq.

6 *In occultis ac reconditis templi.*) Sic plures libri manuscripti ab Fulvio, et D. Vossio nominati. Vulgo, *ac remotis*.

7 *In tecto ex pavimento.*) Plutarchus p. 730. παρὰ τὴν βάσιν τοῦ ἀνδριάντος.

CAPUT XXXIII.

Cæsar cum copiis Alexandriam petit, ibique de Pompeji morte certior fit. Aliquot legiones ex Asia convocat, ut se tutum reddat ab incursionibus populi ejus regni; præterea se judicem constituit ad componendas controversias inter Ptolemæum, et ejus sororem Cleopatram.

Cæsar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompejum [8] Cypri visum, conjectans, eum in Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci opportunitates; cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaja a Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC., et navibus longis Rhodiis X., et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. In his erant legionariorum hominum III. millia CC. Reliqui vulneribus ex præliis, et labore, ac magnitudine itineris consequi non potuerant. Sed Cæsar, confisus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non duvitaverat, atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriæ de Pompeji morte cognoscit, atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii causa reliquerat; et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui prædicabat. 106
Hoc sedato tumultu, crebræ continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant: compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompejanis militibus confecerat. Ipse enim necessario Etesiis tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum, et ad se, quod 107

8 *Cipri visum.*) In Cypro. Et Nepos Miltiadi cap. 2. *domum Chersonesi habere*, nam et regionum, ac insularum nomina nonnunquam imitantur syntaxi vocabula urbium.

esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemæo et lege, et S. C. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemæum, atque sororem ejus Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere; et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis disceptare.

CAPUT XXXIV.

Pothinus Ptolemæi tutor indignatus Regem ad dicendum causam evocari, exercitum convocat, cui præficit Achillam. Ptolemæus pater ex filiis majorem natu instituit regni hæredem.

Erat in procuratione regni propter ætatem pueri
108 nutritius ejus, eunuchus, [9] nomine Pothinus. Is primum inter suos queri, atque indignari cœpit, regem ad dicendam causam evocari: deinde adiutores quosdam conscios sui nactus ex regiis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit; atque eumdem Achillam, cujus supra meminimus, omnibus copiis præfecit. Hunc incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quæ fieri vellet, literis, nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris hæredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quæ ætate antecedebat. Hæc uti fierent, per omnes Deos, perque fœdera, quæ Romæ fecisset, eodem testamento Ptolemæus populum Romanum obtestabatur. Tabulæ testamenti, unæ per legatos ejus Romam erant allatæ, ut in ærario ponerentur; (eæ, cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompejum sunt depositæ) alteræ, eodem exemplo, relictæ, atque obsignatæ, Alexandriæ proferebantur.

9 *Nomine Pothinus.*) Male etiam Dioni, Plutarcho, et Ap- libri quidam *Photinus.* Est piano ποθεινός.

CAPUT XXXV.

Exercitus Ptolemæi regis Alexandriam petit. Cæsar suos milites in armis esse jubet. Dioscorides, et Serapion ad Achillam missi, ut ejus consilium cognoscerent, occiduntur. Refertur numerus copiarum Achillæ, a quo Alexandria occupatur, et cum Cæsare pugnatur. Describitur insula Pharus, quam Cæsar capit. Filia minor Ptolemæi se ad Achillam confert, et cum eo bellum administrat. Pothinus a Cæsare interficitur.

De his rebus cum ageretur apud Cæsarem, isque maxime vellet [10] pro communi amico, atque arbitro controversias regum componere: subito exercitus regius, equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cæsaris copiæ nequaquam erant tantæ, ut eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillæ cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit: Regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret, et quid esset suæ voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides, et Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant, magnamque apud patrem Ptolemæum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, cum in conspectum ejus venissent, prius quam audiret, aut cujus rei causa missi essent, cognosceret, corripi, ac interfici jussit: quorum alter [11] accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in 109

10 *Pro communi amico, atque arbitro.*) Tamquam communis amicus. Talis enim Cæsar videri volebat. Supra B. Gall. III. c. 12. sect. 18. *Qui ubi pro perfuga ad eos venit.* Et Nepos Datame c. 6. *Suo jussu Mitrobarzanem profectum pro perfuga.*

11 *Accepto vulnere occupatus.*) Nihil est librorum *occupatus*: Gronovio potius accedo, qui *sopitus* substituit, sicut Livius I. 41. *sopitum fuisse regem subito ictu.* Vide illius Observ. IV. 8. p. 120.

sua potestate haberet, Cæsar effecit, magnam regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum, et latronum consilio, quam
110 regio susceptum bellum videretur. Erant cum Achilla copiæ, ut neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendæ viderentur. Millia enim xx. in armis habebat. Hæ constabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinæ vitæ, atque licentiæ venerant, et nomen, disciplinamque pop. Rom. dedidicerant, [12] uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus, latronibusque Syriæ, Ciliciæque provinciæ, finitimarum regionum. Multi præterea capitis damnati, exulesque convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriæ receptus, certaque vitæ conditio; ut dato nomine militum essent numero: quorum si quis a Domino comprehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi causa; regis domum obsidere; regno expellere alios, alios accersere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto consueverant. Erant præterea equitum millia II., qui inveteraverant compluribus Alexandriæ bellis. Hi Ptolemæum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Ægyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.
1 His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupat Alexandriam, præterea oppidi partem, quam Cæsar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus est. Sed Cæsar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum: ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur

12 *Uxoresque duxerant.*) Fuit contra Romanæ militiæ disciplinam uxores, vel alias mulieres in castris habere, aut præsidiis, licet haberent domini. Severus imperator πρῶτος ἐπέςρεψε *primus* in hoc aliquid *præmisit*, referente Herodiano III. 8. Adi Lipsii Mil. Rom. libr. V. 18.

et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur: quarum erant auxilio L. missæ ad Pompejum: quæ, prælio in Thessalia facto, domum redierant. Illæ triremes omnes, et quinqueremes erant aptæ, instructæque omnibus rebus ad navigandum. Præter has, XXII. erant, quæ præsidii causa Alexandriæ esse consueverant, constratæ omnes. Quas si occupassent, classe Cæsari erepta, portum, ac mare totum in sua potestate haberent: commeatu, auxiliisque Cæsarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit; cum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Cæsar, omnesque eas naves, et reliquas, quæ erant in navalidus, incendit: quod tam late tueri tam parva manu non poterat: confestimque ad Pharum navibus milites exposuit. Pharus est in insula turris, magna 112
altitudine, mirificis operibus exstructa, quæ nomen ab insula accepit. Hæc insula, objecta Alexandriæ, portum efficit: sed [13] a superioribus regionibus in longitudinem passuum CM. in mare jactis molibus, angusto itinere, et ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Ægyptiorum, et vicus, oppidi magnitudine: quæque ubique naves imprudentia, aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more prædonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse propter angustias navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Cæsar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharum apprehendit, atque ibi præsidium ponit. Quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum, auxiliaque navibus ad eum supportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas regiones; atque inde auxilia evocavit: reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut æquo prælio discederetur, et neutri

13 *A superioribus regionibus.*) Alienus videtur *regionibus*, ideoque a clarissimis viris *regibus* substitutum, Brodæo Miscell. III. 5. Scaligero ad Eus. p. 132. Valesio ad Ammian. p. 342. Hody, de LXX. Interpr. p. 294. et aliis. Planum illud *regibus*, nisi præsens verbum *conjungitur* ab adjecto *superioribus* abhorreret. Nec vero *regionibus* valde placet.

pellerentur; (id efficiebant angustiæ loci) paucisque utrinque interfectis, Cæsar loca maxime necessaria complexus, noctu præmunit. Hoc tactu oppidi pars erat regiæ exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum, et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu pugnare invitus cogeretur. Interim [14] filia minor Ptolemæi regis vacuam possessionem regni sperans, ad Achillam se ex regia transjecit, unaque bellum administrare cœpit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quæ res apud milites largitiones auxit. Magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Hæc dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutritius pueri, et procurator regni in parte Cæsaris, cum ad Achillam nuntios mitteret, hortareturque, ne negotio desisteret, neve animo deficeret, indicatis, deprehensisque internuntiis, a Cæsare est interfectus. Hæc initia belli Alexandrini fuerunt.

14 *Filia minor Ptolemæi regis.)* Arsinoe. Vide Dionem libr. XLII. Hirtium B. Alex. c. 4.

A. HIRTII PANSÆ COMMENTARIORUM

DE BELLO ALEXANDRINO

LIBER UNUS.

CAPUT I.

Cæsar classem ex variis locis accersit, et munitiones auget. Alexandrini in omnibus regni partibus delectum habent. Principes regni in conciliis conqueruntur, Romanos in consuetudinem ejus regni sæpius venisse.

Bello Alexandrino conflato, Cæsar Rhodo, atque ex Syria, Ciliaciaque omnem classem accersit, ex Creta sagittarios, equites [1] ab rege Nabathæorum Malco evocat; tormenta undique conquiri, et frumentum, auxiliaque adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quæ minus firmæ esse viderentur, testudinibus, atque musculis aptantur: ex ædificiis autem per foramina in proxima ædificia arietes immittuntur: quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione, ac materia sunt ædificia, et structuris, atque fornicibus continentur, tectaque sunt [2] ru-

HIRTII, VEL OPPII. Vide Sueton. Cæs. 8. c. 56. Hic secundus ejus nominis. Vide Histor. Antiq.

1 *Ab rege Nabathæorum Malco.*) Nabathæi in Arabia petræa, eorumque *Petra* sedes regia. Malco libri Cæsaris, Græcis Josepho XLIII. 8. et Dioni XLII. id nomen Μάλχος *Malchus est.*

2. *Rudere, aut pavimentis.*) Rudere novo, id est, fractis, et contusis testis, calce mixtis, quibus pavimenta fiunt. Vitruv. VII. 1. qui *rudus novum* opponit *veteri*, et *redivivo*: et Pallad. 1. 9.

dere, aut pavimentis. Cæsar studebat maxime, ut quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interjecta efficiebat, hanc operibus, vineisque agendis a reliqua parte urbis excluderet, illud spectans, primum, ut cum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio, atque imperio administraretur: deinde ut laborantibus succurri, atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset: in primis vero, ut aqua, pabuloque abundaret, quarum [3] alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat; quod utrumque
2 palus large præbere poterat. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla, aut mora inferebatur; nam in omnes partes, per quas fines Ægypti, regnumque pertinet, legatos, conquisitoresque, delectus habendi causa, miserant, magnumque numerum in oppidum telorum, atque tormentorum convexerant, et innumerabilem multitudinem adduxerant. Neque minus in urbe maximæ armorum erant institutæ officinæ. Servos præterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum, stipendiumque præbebant. Hac multitudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur. Veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant, ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportunæ essent. Omnibus viis, atque angiportis triplicem vallum obduxerant. Erat autem quadrato extructus saxo, nec minus XL. pedes altitudinis habebat. Quæque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulorum munierant. Præterea alia [4] ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subjectisque eas rotis, funibus, jumentisque objectis, directis plateis in quamcumque erat
3 visum partem movebant. Urbs fertilissima, et copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi ho-

3 *Alterius rei copiam exiguam.*) Aquæ parum habebat.

4 *Ambulatorias totidem.*) Turres ambulatoriæ erant ligneæ, rotis impositæ, ut admoveri muro possent. Vitruvius x. 19., *Diades scriptis suis ostendit se invenisse turres ambulatorias, quas etiam dissolutas in exercitu circumferre* (Alexander) *solebat.* Vide Vegetii l. IV. 17.

mines ingeniosissimi, atque acutissimi, quæ a nobis fieri viderant, ea solertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitari viderentur: et sua sponte multa reperiebant, unoque tempore et nostras munitiones infestabant, et suas defendebant. Atque hæc principes in conciliis, concionibusque agitabant: „Populum Romanum paulatim in consuetudinem ejus regni venire occupandi: paucis annis antea [5] Gabinium cum exercitu fuisse in Ægypto, Pompejum se ex fuga eodem recepisse, ac Cæsarem venisse cum copiis: neque more Pompeji quidquam profectum, quo minus Cæsar apud se commoraretur: quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum mature. Namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere [6] transmarina auxilia non posse.“

5 *Gabinium cum exercitu.*) Ut exsulem regem Ptolemæum Auletam restitueret. Gabinius autem tum Syriam pro consule administrabat, *Dio Cass. libr.* XXXIX.

6 *Transmarina auxilia.*) Ex Syria, Cilicia, Asia, Rhodo.

CAPUT II.

Achillas ab Arsinoe interficitur, cujus exercitus Ganymedi traditur. Is Cæsareos aqua prohibet; quare omnes suos perterritos Cæsar consolatus, jubet suam operam conferre ad fodiendos puteos.

Interim, dissensione orta inter Achillam, qui veterano exercitui præerat, et Arsinoen Regis Ptolemæi minorem filiam, [7] ut supra demonstratum est, cum uterque utrique insidiaretur, ut summam imperii ipse obtinere vellet, præoccupat Arsinoe per Ganymedem eunuchum nutricium suum, atque Achillam interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio, et custode, omne imperium obtinebat. Exercitus Ganymedi traditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget, reliqua pari diligentia administrat. Alexandria est fere 5

7 *Ut supra demonstratum.*) Libr. III. extremo de B. Civili.

tota suffossa, specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quæ paulatim spatio temporis liquescit, ac subsidit. Hac uti domini ædificiorum, atque eorum familiæ consueverunt. Nam quæ flumine Nilo fertur, adeo est limosa, atque turbida, ut multos, variosque morbos efficiat. Sed ea plebes, ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quæ ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi, qui distributi munitionum tuendarum causa vicatim ex privatis ædificiis, specubus, et puteis ex-
6 tracta aqua utebantur. Hoc provato consilio, magnum, ac difficile opus aggreditur. Interseptis enim specubus, atque omnibus urbis partibus exclusis, quæ ab ipso tenebantur, aquæ magnam vim ex mari rotis, ac machinationibus exprimere contendit. Hanc locis superioribus fundere in partem Cæsaris non intermittebat. Quamobrem salsior paullo præter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis ædificiis, magnamque hominibus admirationem præbebat, quam ob causam id accidisset, nec satis sibi ipsi credebant, cum se inferiores ejusdem generis, ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent: vulgoque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se differrent aquæ, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio, hæc propior bib non poterat omnino. Illa inferior corruptior jam, sal-
7 siorque reperiebatur. Quo facto, dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum omnes deducti viderentur, atque alii morari Cæsarem dicerent, quin naves conscendere juberet; alii multo graviorem extimescerent casum, quod neque celari Alexandrinis posset in apparanda fuga, cum hi tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque illi[illegible] imminentibus, atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorume in parte Cæsaris, quam domiciliis ipsorum non movrat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat, et descivisse a suis videbatur: ut si mihi defendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent, neque temerarii,

multa oratio frustra absumeretur. Cum vero uno tem-
pore et natio eorum, et natura cognoscatur, aptissi-
mum esse hoc genus ad proditionem, nemo dubitare
potest. Cæsar suorum timorem consolatione, et ratio- 8
ne minuebat. „Nam puteis, fossisque aquam dulcem
posse reperiri affirmabat. Omnia enim litora naturali-
ter aquæ dulcis venas habere. Quod si alia esse lito-
ris Ægyptii natura, atque omnium reliquorum; ta-
men, quoniam mare libere tenerent, neque hostes clas-
sem haberent, prohibere sese non posse, quominus
quotidie aquam navibus peterent, vel a sinistra parte
a [8] Parætonio, vel a dextra [9] ab insula, quæ diversæ
navigationes numquam uno tempore adversis ventis præ-
cluderentur. Fugæ vero nullum esse consilium non so-
lum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis
quidem, qui nihil, præterquam de vita cogitarent.
Magno negotio impetus hostium adversos ex munitioni-
bus sustineri: quibus relictis, nec loco, nec numero
pares esse posse. Magnam autem moram, et difficul-
tatem adscensum in naves habere, præsertim ex sca-
phis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem,
locorumque, et ædificiorum notitiam. Hos præcipue
in victoria insolentes præcursuros, et loca excelsiora,
atque ædificia occupaturos. Ita fuga, navibusque no-
stros prohibituros. Proinde ejus consilii obliviscerentur,
atque omni ratione esse vincendum cogitarent." Hac 9
oratione apud suos habita, atque omnium mentibus ex-
citatis, dat centurionibus negotium, ut reliquis ope-
ribus intermissis, ad faciendos puteos animum confe-
rant, neve quam partem nocturni temporis intermit-
tant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad
laborem incitatis, magna una nocte vis aquæ dulcis
inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinatio-
nibus, maximisque conatibus, non longi temporis la-
bore, occursum est.

8 *Parætonio.*) Marmaricæ, quæ proxima Ægypto ab occasu est, oppido cum portu.

9 *Ab insula.*) Pharo insula, proxima Alexandriæ.

CAPUT III.

Legio 37. a Domitio Calvino in naves imposita ad litora Africæ appellit: eidem aquæ inopia laboranti Cæsar auxilium fert. Nonnullos ex Cæsareis hostes capiunt; atque ipsi Cæsari cum navibus occurrunt. Cæsar pugnam devitare curat; hostes tamen in unam navem Rhodiam impetum faciunt, sed victi e pugna discedunt. Cæsar cum navibus onerariis Alexandriam petit.

Eo biduo legio XXXVII. ex [10] dedititiis Pompejanis militibus cum frumento, armis, telis, tormentis imposita in naves a Domitio Calvino, ad litora Africæ, paullo supra Alexandriam, delata est. Hæ naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur. Sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas anchoras. Hi, cum diu retinerentur, atque aquæ inopia premerentur, navigio actuario Cæsarem faciunt certiorem. Cæsar ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navim conscendit, atque omnem classem sequi jussit, nullis nostris militibus impositis: quod, cum longius paullo discederet, munitiones nudare nolebat, cum ad eum locum accessit, [11] qui apellatur Cherrhonesus, aquandique causa remiges in terram expossuiset, nonnulli ex numero, cum longius a navibus prædatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti. Ex iis cognoverunt, Cæsarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendæ rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Cæ-

10 *Dedititiis Pompejanis.*) Vide de his l. III. Civ. c. 30. sect. 99.

11 *Qui apellatur Cherrhonesus.*) Ptolemæus l. IV. c. V. post Alexandriam ab occassu, ex intervallo dimidii gradus, seu XXX. minutorum, habet locum, qui vocatur ἡ Χερσόνησος μικρὰ, λιμὴν *Chersonesus parva, portus*. Dicitur χεῤῥόνησος et χερσόνησος, *peninsula*.

sarique redeunti cum classe occurrerunt: qui duabus de causis eo die dimicare nolebat; quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam x. diei res agebatur: nox autem allatura videbatur majorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum, quod nulla satis idonea esset hortatio, neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Cæsar ad terram detrahit: quem in locum illos suc-
11 cessuros non existimabat. Erat una navis Rhodia in dextro Cæsaris cornu, longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes, non tenuerunt sese: magnoque impetu IV. ad eam constratæ naves, et complures apertæ contenderunt. Cui coactus est Cæsar ferre subsidium, ne turpiter in conspectu contumeliam acciperet; quamquam, si quid gravius illi accidisset, [12] merito casurum judicabat. Prælium commissum est magna contentione [13] Rhodiorum qui cum in omnibus dimicationibus et scientia, et virtute præstitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant; ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita prælium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa est altera, alteraque perforata. Deinde omnes [14] epibatis nudatæ, magna præterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox prælium diremisset, tota classe hostium Cæsar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Cæsar [15] remulco victricibus suis Alexandriam deducit.

12 *Merito casurum.*) Quia longius a classe recesserat.

13 *Rhodiorum qui præstitissent.*) Cicero pro Lege Man. c. 18. *Rhodiorum usque ad nostram memoriam disciplina navalis, et gloria remansit.*

14 *Epibatis nudatæ.*) ἐπιβάταις. Est autem ἐπιβάτης, Hesychio auctore, ὁ μὴ κωπηλάτης, ἀλλὰ πλέον μαχήτης; hoc est, *qui navem adscendit, non ut remex, sed potius ut pugnator.* Epibatæ ergo milites navales.

15 *Remulco deducit.*) Vide l. II. Civ. c. 9. sect. 23. extremo.

CAPUT IV.

Alexandrini naves reficiunt, classemque reparant, atque ad novum conflictum se expediunt. Refertur numerus navium Cæsaris se ad pugnam parantis. Naves utrimque in ordine collocantur.

Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, cum 12
non jam virtute propugnatorum, sed [16] scientia classiariorum se victos viderent.... [17] quibus et superioribus locis sublevabantur, ut vix ædificiis defendi possent, et materiam cunctam objicerent, quod nostræ classi oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, posteaquam Ganymedes in concilio confirmavit, sese et eas, quæ essent amissæ, restituturum, et numerum adaucturum, magna spe, et fiducia veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere, atque inservire instituerunt. Ac, tametsi amplius cx. navibus longis in portu, navalibusque amiserant, non tamen reparandæ classis cogitationem deposuerunt. Videbant enim non auxilia Cæsari, non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent. Præterea nautici homines et urbis, et regionis maritimæ, quotidiano usu a pueris exercitati ad naturale, ac domesticum bonum refugere cupiebant, et quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant. Itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt. Erant omnibus ostiis Nili custodiæ 13
exigendi portorii causa dispositæ. Naves veteres erant in occultis regiæ navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, ædificia publica detegebant: asseres remorum usum obtinebant. Aliud naturalis solertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem

16 *Scientia classiariorum.*) Rhodiorum maxime, de quibus modo dictum est c. 3. sect. 11.

17 *Quibus et superioribus locis.*) A quibus Cæsarianis clasiariis Alexandrini eminentioribus locis sublevabantur, *Rbellicam*, Simplicius legas, *qui et superioribus*.

parabant: sed præsentis temporis necessitati serviebant,
et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis
diebus, contra omnium opinionem, quadriremes xxii.,
quinqueremes v. confecerunt: ad has minores, apertas-
que complures adjecerunt: et, in portu periclitari re-
migio, quid quæque earum efficere posset, idoneos mi-
lites imposuerunt, seque ad confligendum omnibus re-
bus paraverunt. Cæsar Rhodias naves ix. habebat;
nam, x. missis, una in cursu litore Ægyptio defece-
rat; Ponticas viii., Lycias v., ex Asia xii. Ex his
quinqueremes v. erant, et quadriremes x. Reliquæ in-
fra hanc magnitudinem, et pleræque apertæ. Tamen
virtute militum confisus, cognitis hostium copiis, se
ad dimicandum parabat. Postquam eo ventum est, uti 14
sibi uterque eorum confideret, Cæsar [18] Pharon classe
circumvehitur, adversasque naves hostibus constituit;
in destro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas.
Inter has spatium cd. passuum relinquit, quod satis
esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem
reliquas naves subsidio distribuit: quæ quamque earum
sequatur, et cui subveniat, constituit, atque imperat.
Non dubitanter Alexandrini classem producunt, atque
instruunt; in fronte collocant xxii., reliquas subsidia-
rias in secundo ordine constituunt. Magnum præterea
numerum minorum navigiorum, et scapharum produ-
cunt [19] cum malleolis, ignibusque; si quid ipsa multi-
tudo, et clamor, et flamma nostris terroris afferre pos-
sent.

18 *Pharon circumvehitur.*) Insulam Alexandrinam.

19 *Cum malleolis, ignibus-que.*) Malleoli sagittæ sunt, ignem ei alimentum circumplicatum habentes, quæ ardentes emissæ, id, in quo figuntur, comburunt. Vide Veg. iv. 18. Amm. Marcell. xxiii. 10.

CAPUT V.

Euphranor classis Rhodiæ imperium consequitur. Dato pugnæ signo a Cæsare, Alexandrini in naves Rhodias irrumpunt, præliumque committunt: eorum quinqueremes tres, præter unam captam, deprimuntur, reliquæ fugientes ad oppidum se conferunt. Cæsar jubet suos insulam aggredi, quam tamen hostes strenuo defendunt, sed postea Cæsarei ea potiuntur. Cæsar oppidum quoddam ad Pharum communit; ibique posito præsidio, pontem quemdam oppido proximum ab Alexandrinis occupatum aggreditur. Alexandrini Cæsareos navibus egressos felici eventu insequuntur. Cæsar navigio cum se ejecisset, in tutum se recipit natando; occisorum numerus.

Erant inter duas classes vada transitu angusto, quæ pertinent ad regionem Africæ. Sic enim prædicant, [20] partem esse Alexandriæ dimidiam Africæ. Satisque diu inter ipsos est exspectatum, ab utris transeundi fieret initium: propterea quod, eo qui intrassent; et ad explicandam classem, et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur. Rhodiis navibus præerat Euphranor, animi magnitudine, ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Græcis comparandus. Hic ob notissimam scientiam, atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui, ubi Cæsaris animum advertit: „Videris mihi, *inquit*, Cæsar, vereri, si hæc vada primus navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare. Nobis rem committe, nos prælium sustinebimus; neque tuum judicium fallemus, dum reliqui subsequantur. Hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et dedecori, et dolori est.“ Cæsar illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnæ. Progressas ultra vadum IV. Rhodias naves circumsistunt Alexandrini, atque in

20 *Partem Alexandriæ dimidiam Africæ.*) Variæ veterum de termino Asiæ, et Africæ opiniones. Plures in Nilo statuerunt: alii in Catabathmo ultra Parætonium: quidam in media Alexandria, ut noster Hirtius: rectius alii sinu Arabico, et Isthmo, quem hic ad mare mediterraneum facit, discreverunt. Vide de Notit. Orb. Antiqui lib. I. cap. II.

eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte, soler-
tiaque se explicant, ac tantum doctrina potuit, ut in
disparì numero nulla transversa hosti objiceretur, nul-
lius remi detergerentur, sed semper venientibus adver-
sæ occurrerent. Interim sunt reliquæ subsecutæ. Tum
necessario discessum ab arte est propter angustias loci,
atque omne certam in virtute constitit. Neque vero
Alexandriæ fuit quisquam aut nostrorum, aut oppida-
norum, qui aut in opere, aut in oppugnatione occu-
patum animum haberet, quin altissima tecta peteret,
atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, pre-
cibusque, et votis victoriam suis ab Diis immortali-
bus exposceret. Minime autem erat par prælii certa-
men. Nostris enim prorsus neque terra, neque mari 16
effugium dabatur victis: [21] omniaque victoribus erant
futura in certo. Illi, si superassent navibus, omnia
tenerent: si inferiores fuissent, reliquam tamen fortu-
nam periclitarentur. Simul illud grave, ac miserum vi-
debatur, [22] per paucos de summa rerum, ac de salute
omnium decertare: quorum si quis aut animo, aut vir-
tute cessisset, reliquis etiam esset cadendum, quibus
pro se pugnandi facultas non fuisset. Hæc superiori-
bus diebus sæpe numero Cæsar suis exposuerat; ut
hoc majori animo contenderent, quod omnium salu-
tem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque
contubernalem, amicum, notum prosequens erat ob-
testatus: nec suam, atque omnium falleret opinionem,
quorum judicio delectus ad pugnam proficisceretur. Ita-
que hoc animo est decertatum, ut neque maritimis,
nauticisque solertia, atque ars præsidium ferret; ne-
que numero navium præstantibus multitudo prodesset,
neque flexi ad virtutem ex tanta multitudine viri vir-
tuti nostrorum possent adæquari. Capitur hoc prælio
quinqueremis una, et biremis cum defensoribus, remi-
gibusque: et deprimuntur tres, nostris incolumibus o-
mnibus. Reliquæ propinquam fugam ad oppidum ca-

21 *Omniaque victoribus.*) Cæsarianis, si vicissent.

22 *Perpaucos de summa rerum.*) Perpaucos Cæsarianos, quia propter loci angustiam classis explicari non potuit.

piunt; quas protexerunt ex molibus, atque ædificiis imminentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.
17 Hoc ne sibi sæpius accidere posset, omni ratione Cæsar contendendum existimavit, [23] ut insulam, molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret potestatem. Perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et illam, et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio, cohortes x., et levis armaturæ electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabantur, in navigia minora, scaphasque imponit: alteram insulæ partem [24] distinendæ manus causa cum constratis navibus aggreditur, præmiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. At primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt. Uno enim tempore et ex tectis ædificiorum propugnabant, et litora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur: [25] et scaphis, navibusque longis v. mobiliter, et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi locis primum cognitis, vadisque prætentatis, pauci nostri in litore constiterunt; atque hos sunt alii subsecuti; constanterque in eos, qui in litore æquo constiterant, impetum fecerunt, omnes [26] Pharitæ terga verterunt. Hi pulsi, custodia portus relicta, naves ad litora, et vicum applicaverunt; seque
18 ex navibus ad tuenda ædificia ejecerunt. Neque vero diutius ipsi ex munitione se continere potuerunt: etsi erat non dissimile aliorum, atque Alexandriæ, genus ædificiorum (ut minora majoribus conferantur) turresque editæ, et conjunctæ muri locum obtinebant. Neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum: sed terror hominibus mentem, consiliumque eripit, et membra debilitat; ut tunc accidit. Qui se in æquo loco, ac pla-

23 *Ut insulam.*) Pharon, ante Alexandrinum portum.

24 *Distinendæ manus causa.*) Militum Alexandrinorum, ut diversis locis imperiti, dividere se necesse haberent, neutroque loco fortius repugnarent.

25 *Et scaphis, navibusque longis* v.) Alexandrinorum hæ scaphæ, navesque erant, quibus angustias tuebantur,

26 *Pharitæ.*) Incolæ Phari.

no pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum, et cæde paucorum, xxx. pedum altitudine in ædificiis consistere ausi non sunt; seque per molem in mare præcipitaverunt, DCCC. passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti, interfectique sunt. Sed numerus captivorum omnino fuit
DC. Cæsar, præda militibus concessa, ædificia diripi 19
jussit; castellumque [27] ad pontem, qui proprior erat Pharo, communivit; atque ibi præsidium posuit. Hunc fuga Pharitæ reliquerant; fortiorem illum, propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur: quod his obtentis duobus, omnem navigiorum excursum, et repentina latrocinia sublatum iri videbantur. Jamque eos, [28] qui præsidio eum locum tenebant, tormentis e navibus, sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat, et [29] cohortium III. instar in terram exposuerat: non enim plures consistere angustiæ loci patiebantur. Reliquæ copiæ in navibus stationem obtinebant. Quo facto, imperat [30] pontem adversus hostem prævallari; et, qua exitus navibus erat, fornice extructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri, atque obstrui: quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset: altero instituto, omnes Alexandrinorum copiæ ex oppido se ejecere, et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt: eodemque tempore, quæ consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur a nostris ex ponte, et ex mole; ab illis ex area, quæ erat
adversus pontem, et ex navibus contra molem. In his 20
rebus occupato Cæsare, militesque hortante, remigum magnus numerus, et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum studio

27 *Ad pontem, qui propior.*) Ad partem pontis, quæ Pharo cohærebat. Erat enim insula ponte juncta urbi Alexandriæ.

28 *Qui præsidio eum locum tenebant.*) Eam pontis partem.

29 *Cohortium III. instar.*) Circiter III. cohortes. Insolens locutio.

30 *Pontem prævallari.*) Vallum, et munimentum transversum ponti præducere.

spectandi ferebatur; pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia nostrorum lapidibus, ac fundis a mole repellebant; ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed postquam ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis, certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refugere cœperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini ex navibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequebantur. Simul qui in navibus longis remanserant, scalas rapere, navesque a terra repellere properabant, ut hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quæ in ponte, ac prima mole constiterant, cum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur, et dicessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in pontem institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt. Quorum pars proximas nacta naves, multitudine hominum, atque onere depressa est: pars resistens, et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfacta est: nonnulli feliciore exitu expeditas ad anchoras naves consecuti incolumes discesserunt: pauci allevati scutis, et animo ad conandum nixi, ad
21 proxima navigia adnatarunt. Cæsar, quoad potuit, cohortando suos ad montem, et munitiones contendere, eodem in periculo versatus est. Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum insecuta cum irrumperet; neque administrandi, neque repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio ejecit, atque ad eas, quæ longius constiterant, naves adnatavit. Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus multitudine depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc prælio desiderati sunt ex numero legionariorum militum CD., et paullo ultra eum numerum classiarii, et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus, multisque tormentis confirmaverunt;

atque, egestis ex mari lapidibus, libere sunt usi postea ad mittenda navigia. Hoc detrimento milites nostri 22
tantum abfuerunt, ut perturbarentur, ut incensi potius, atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis, inque præliis quotidianis, quandocumque sors obtulerat, procurrentibus, et [31] erumpentibus studiis militum. Nec divulgata Cæsaris cohortatio subsequi legionum aut laborem, aut purgandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi, et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

31 *Erumpentibus studiis militum. Nec divulgata.*) Ita Patavini *Seminarii* edtio. Recte. Vulgo legitur. *Erumpentibus Alexandrinis manum comprehendi nau tum operibus: et ardentibus studiis militum*; nec etc. ex quibus verbis nulla elici apta sententia potest; quod vidit et Cellarius, monuitque, locum esse corruptum.

CAPUT VI.

Alexandrini legatos ad Cæsarem mittunt, ut Regem ad eos venire sinat, quod Cæsar libenter patitur. Rex arma in Cæsarem movet. Alexandrini Cæsaris commeatum intercipiunt. Cæsar classem instruit. Euphranor perit.

Alexandrini, cum Romanos et secundis rebus confirmari, et adversis incitari viderent, neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut conjectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Cæsaris erant præsidiis, aut suo priore consilio per occultos nuntios regi probato; legatos ad Cæsarem miserunt, "ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur; paratum enim omnem multitudinem esse, [32] confectam tædio puellæ, fiduciario [33] regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo si auctore in Cæ- 23

32 *Confectam tædio puellæ.*) Arisnoes.

33 *Fiduciario regno.*) Fidei Arsinoes ad tempus permisso, dum controversia inter Cleopatram, et fratrem Ptolemæum esset composita.

saris fidem, amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quomi-
24 nus se dederent." Cæsar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit; quod si quo pacto sentirent ea, quæ postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat: sin id quod magis illorum naturæ conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius, atque honestius sese contra regem, quam contra convenarum, ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, "ut consuleret regno paterno, parceret præclarissimæ patriæ, quæ turpissimis incendiis, et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret; fidem populo Romano, sibique præstaret: cum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret;" dextram tenens, dimittere cœpit adulta jam ætate puerum. At regius animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suæ moribus degeneraret, flens orare contra Cæsarem cœpit, "ne se dimitteret, non enim regnum ipsum sibi conspectu Cæsaris esse jucundius." Compressis pueri lacrymis, Cæsar ipse commotus celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Cæsarem acriter bellum gerere cœpit, ut lacrymas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Cæsaris legati, amici, centuriones, militesque lætabantur; quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset: quasi vero id Cæsar bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio, fecis-
25 set. Cum [34] duce assumpto Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos animadverterent; eludentibusque militibus regis ætatem, atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent, neque se quidquam proficere viderent; rumoresque existerent,

34 *Duce assumpto.*) Rege recepto, cujus auspiciis bellum gererent.

magna Cæsari præsidia, terrestri itinere, Syria, Ciliciaque adduci: quod nondum Cæsari auditum erat: interea commeatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis, locis idoneis [35] ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Cæsari nuntiatum est, classem jubet expediri, atque instrui. Præficitur [36] T. Nero. Proficiscuntur in ea classe Rhodiæ naves, atque in his [37] Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima parum etiam feliciter confecta erat. At fortuna, quæ plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem casum reservat, superiorum temporum dimissilis, Euphranorem persequebatur. Nam cum ad Canopum ventum esset; instructaque utrinque classis conflixisset, et sua consuetudine Euphranor primus prælium commisisset, et illic triremem hostium perforasset, ac demersisset; proximam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est, cui subsidium nemo tulit: sive quod in ipso satis præsidii pro virtute, ac felicitate ejus putarent esse, sive quod ipsi timebant. Itaque unus ex omnibus eo prælio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

35 *Ad Canopum.*) Oppidum Ægypti maritimum ad Nili ostium, quod inde *Canopicum* denominatur, cxx. stadiis in ortum ab Alexandria. Scribitur Κάνωπος, et Κάνωβος, *Canopus* et *Canobus.* Vide Steph. Byzant.

36 *T. Nero.*) Pater imperatoris Tiberii, qui Augusto successit. Sueton. in ejus vita c. 4. *Pater Tiberii, quæstor C. Cæsaris, Alexandrino bello classi præpositus, plurimum ad victoriam contulit.*

37 *Euphranor.*) Vide supra cap. 5. sect. 15. pr.

CAPUT VII.

Mithridates Pergamenus, Pelusio capto, ad Cesarem se confert. Deltæ descriptio. Rex plures copias contra Mithridatem mittit, ab eis prælium committitur. Mithridates Cæsarem de re gesta certiorem facit, Cæsar ei auxilium fert.

26 Sub idem tempus Mithridates Pergamenus magnæ nobilitatis domi, scientiæque in bello, et virtutis, fidei, dignitatisque in amicitia Cæsaris, missus in Syriam, Ciliciamque initio belli Allexandrini ad auxilia accersenda, magnas copias, quas celeriter, et propensissima civitatum voluntate, et sua diligentia confecerat, itinere pedestri, quo conjungitur Ægyptus Syriæ, Pelusium adduxit: idque oppidum firmo præsidio occupatum ab Achilla propter opportunitatem loci, (namque tota Ægyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio, veluti claustris, munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis, multiplici præsidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis, defessisque subjiciebat, et perseverantia, constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem, præsidiumque ibi suum collocavit. Inde re bene gesta Alexandriam ad Cæsarem contendit, omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quæ plerumque adest victori, paca-
27 rat, atque in amicitiam Cæsaris redegerat. Locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, [38] qui nominatur Delta, quod nomen a similitudine literæ cœpit. Nam pars quædam fluminis Nili, mire derivata inter se, duobus itineribus paulatim, medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad litus intervallo mari conjungitur. Cui loco cum ap-

38 *Qui nominatur Delta.*) Nilus ad mare adproperans in alveos scinditur, qui cum litore, quod comprehendunt ostiis, figuram inversæ literæ Δ efficiunt: unde nomen *Delta* ei parti. Est autem vel maius, vel minus Delta Ægypti, Ptolemæo distinguente l. IV. cap. V.

propinquare Mitrhidatem Rex cognovisset, et trans-
eundem ei flumen sciret: magnis adversus eum copias
misit, quibus vel superari, derelique Mithridatem, vel
sine dubio retineri posse credebat. Quemanmodum au-
tem optabat eum vincit, sic satis habebat interclusum
a Cæsare a se retineri. Quæ primæ copiæ flumen a
Delta transire, et Mithridati occurrere potuerunt, præ-
lium commiserunt, festinantes præcipere subsequenti-
bus victoriæ societatem. Quorum impetum Mithrida-
tes magna cum prudentia, consuetudine nostra castris
vallatis, sustinuit. Cum vero incaute, atque insolen-
ter succedere eos munitionibus videret, eruptione un-
dique facta, magnum numerum eorum interficit. Quod
nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in
naves, quibus flumen transierant, recepissent, fundi-
tus deleti essent. Qui, ut paululum ab illo timore se
recrearunt, adjunctis iis, qui subsequebantur, rursus
Mithridatem oppugnare cœperunt. Mittitur a Mithri- 28
date nuntius Cæsari, [39] qui rem gestam perferret. Co-
gnoscit ex suis, eadem hæc accidisse, Rex. Ita pene
sub idem tempus et Rex ad opprimendum Mithrida-
tem proficiscitur, et Cæsar ad recipiendum. Celeriore
fluminis Nili navigatione Rex est usus, in quo ma-
gnam, et paratam classem habebat. Cæsar eodem iti-
nere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret: sed,
circumvectus eo mari, quod Africæ partis esse dici-
tur, [40] sicut supra demonstravimus; prius tamen Regis
copiis occurrit, quam is Mithridatem aggredi posset,
eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit.

39 *Qui rem gestam perferret.*) Socius victoriæ Mithridati adfuit Antipater, Herodis pater, cum Judæis. *Joseph* XIV. Hinc amicitia Cæsaris cum Antipatro, ex qua initium fortunæ Herodis fuit.

40 *Sicut supra demonstravimus.*) Cap. 5. sect. 14.

CAPUT VIII.

Descriptio loci illius, in quem Rex se recepit; is milites suos mittit, ut cum Cæsare dimicent. Hostes fugiunt. Cæsar ad Regis castra contendit.

Consederat cum copiis Rex loco natura munito, quod
erat ipsa excelsior [41] planitie ex omnibus partibus sub-
jecta. Tribus autem ex lateribus variis genere muni-
tionibus tegebatur. Unum latus erat objectum flumini
Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem ca-
29 strorum obtineret; tertium palude cingebatur. Iter ca-
stra Regis, et Cæsaris iter flumen intercedebat angu-
stum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat. Ab-
erat autem ab Regis castris millia passuum circiter VII.
Rex, cum hoc itinere venire Cæsarem comperisset,
equitatum omnem, expeditosque delectos pedites ad
id flumen misit, qui transitu Cæsarem prohiberent,
et eminus [42] ex ripis prælium impar inirent. Nullum
enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia
subibat. Quæ res incendit dolore milites, equitesque
nostros; quod tamdiu pari prælio cum Alexandrinis
certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani di-
spersi vada fluminis quærentes, partim dimissioribus
ripis flumen transnarunt, et legionarii, magnis arbo-
ribus excisis, quæ longitudine utramque ripam con-
tingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flu-
men transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt
hostes, ut in fuga spem salutis collocarent, sed id fru-
stra: namque ex ea fuga pauci ad Regem refugerunt,
30 pene omni reliqua multitudine interfecta. Cæsar, re
præclarissime gesta, cum subitum adventum suum ju-

41 *Planitie.*) Jungerm. et Goduin. *planitie*, de qua forma ad L. I. Civ. c. 20. sect. 43 diximus. Hoc loco cæteri, etiam vet. Ven. *planitie*, *seu planities*, alia facta incisione, huic vero nostra præferenda.

42 *Ex ripis prælium impar.*) Cæsariis impar, quia editiore loco regii stabant; Cæsarianis autem et cum hoste, et cum amne simul, si transire vellent, pugnandum erat.

dicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad Regis castra contendit. Hæc cum et opere magno vallata, et loci natura munita adverteret; confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere, ac præliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit.

CAPUT IX.

Cæsar castellum a Rege munitum expugnat. Cæsarei cum Alexandrinis felici eventu confligunt.

Postero die castellum, quod Rex in proximo vico non longe a suis castris muniverat, 43 brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi causa, Cæsar aggressus, omnibus copiis expugnat; non quod id minori numero militum consequi difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra Regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt, acerrimeque eminus præliari cœperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quæ mediocre intervallum inter castra, et flumen Nilum habebat. Maxima, et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quæ facillimum aditum habebat. Plurimum autem proficiebant hostes in repellendis, vulnerandisque nostris, qui in regione fluminis Nili propugnabant. Diversis enim telis nostri fi-

43 *Brachiisque cum opere castrorum.*) Projectæ, et excurrentes munitiones, connexæque aliis eleganti methafora *brachia* vocantur. Livius IV. 9. extr. *alia parte consul muro Ardeæ brachium injunxerat.* Et Virg. Æn. III. vers. 535.

.... gemino demittunt brachia muro
Turriti scopuli.

Et Lucanus libr. III. vers. 385. clarius.

Longum Cæsar opus, fontesque et pabula campi
Amplexus fossa, densas tollentia pinnas
Cespitibus, crudaque exstruxit brachia terra.

gebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multæ naves instructæ funditoribus, et sa-
31 gittariis nostros impugnabant. Cæsar, cum videret milites acrius præliare non posse, nec tamen multum proficí propter locorum difficultatem; cum animadverteret, excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim exspectandi, decurrissent in eum locum, in quo pugnabatur, cohortes illo circuire castra, et summum locum aggredi jussit, hisque Carfulenum præfecit, et animi magnitudine, et rei militaris scientiá virum præstantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus, diverso clamore, et prælio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes discurrere cœperunt. Quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut pene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acerbatim se de vallo præcipitaverunt in eam partem, quæ flumini erat adjuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna vi oppressis, cæteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris Regem ipsum, receptumque in navem, et multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio, periisse.

CAPUT X.

Cæsar obtenta victoria Alexandriam petit, cui adventanti oppidani se dedunt. Cæsar Ægypto, et Alexandria potitus, Reges, quos Ptolemæus vivens decreverat, constituit. Inde in Syriam pergit.

Re felicissime, celerrimeque gesta, Cæsar, magnæ victoriæ fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit, atque ea parte oppidi introiit, quæ præsidium hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo prælio audi-

to, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis, et animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumpta, qua supplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos, iratosque animos regum erant soliti, advenienti Cæsari occurrerunt, seque ei dediderunt. Cæsar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum, qui non tantum bellum ipsum, ac dimicationem, sed etiam
talem adventum ejus felicem fuisse lætabantur. Cæ- 33
sar Ægypto, atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemæus testamento scripserat, atque obtestatus erat Populum Romanum, ne mutarentur. Nam majore ex duobus pueris rege amisso, minori tradidit regnum [44] majorique ex duabus filius Cleopatræ, quæ manserat in fide, præsidiisque ejus, minorem Arsinoen, cujus nomine diu regnasse impotenter Ganymedem docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus nova dissentio, prius quam diuturnitate confirmarentur regis imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana VI. secum deducta, cæteras ibi relinquit; quo firmius esset eorum regnum imperium: qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Cæsaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituit. Simul ad imperii nostri dignitatem, utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent fide reges, præsidiis eos nostris esse tutos, et hos, si essent ingrati, posse iisdem præsidiis coerceri. Sic rebus omnibus confectis, et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

44 *Majorique ex duabus filiis.*) Sic libri non *filiabus*. Priscianus I. VII. c. de Dat et Abl. Plur. I. declinationis: *bis natabus filiabus duabus* cætera. *Et* FILIIS *tamen in eodem genere dictum est. Ennius* in Andromeda: *filiis propter te objecta sum innocens Nerei, id est filiabus. Et Plautus in Sticho* (act. IV. sc. I. vers. 65.) *ibo, intro, et gratulabor vestrum adventum filiis: pro filiabus.* Hæc Priscian.

CAPUT XI.

Rex Dejotarus ad Domitium Calvinum se confert petitum, ne regnum suum vastari a Pharnace patiatur; Domitius Dejotaro gratificaturus, omnem suam operam in id confert. Legati Domitio nuntiant, Pharnacem Cappadocia decessisse; at Domitius dat operam, ut Armenia quoque decedat, quam ob rem eo ipse proficiscitur, et prope Nicopolim castra ponit. Pharnaces clam Domitio insidias struit, legatosque ad eum de pace mittit.

34 Dum hæc in Ægypto geruntur, rex Dejotarus ad Domitium Calvinum, cui Cæsar Asiam, finitimasque provincias administrandas tradiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnuum suum, neve Cappadociam regnum Ariobarzanis, possideri, vastarique pateretur a Parnace: quo malo nisi liberarentur, imperata sibi facere, pecuniamque promissam Cæsari non posse se persolvere. Domitius non tantum ad explicandos sumptus rei militaris, cum pecuniam necessariam esse judicaret, sed etiam turpe populo Romano, et Cæsari victori, sibique infame esse statueret, regna sociorum, nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armenia, Cappadociaque decederet, neve occupatione belli civilis, populi Romani jus, majestatemque tentaret. Hanc denuntiationem cum majorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset, ad legiones profectus, unam ex tribus XXXVI. secum ducit, II. in Ægyptum ad Cæsarem mittit, literis ejus evocatas, quarum altera in bello Alexandrino non occurrit; quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni XXXVI. duas a Dejotaro, quas ille disciplina, atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum, totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium ad C. Pletorium quæstorem, ut legionem adduceret, quæ 45

45 *Ex tumultuariis militibus.*) Id est, præpropere, et raptim collectis. Livius I. 37. *jere obviam Sabini tumultuario milite* Et l. v. 37. *velut tumultuario exercitu raptim ducto.* Et XXXV. 2. *placere tumultuarios milites extra Italiam scribi*

ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat, Quinctumque Parisium in Ciliciam ad auxilia accersenda. Quæ copiæ celeriter omnes jussu Domitii [46] Comanæ convenerunt. Interim legati a Pharnace responsa referunt, „Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam paterno nomine jure obtinere deberet; denique ejus regni causa integra Cæsari servaretur; paratum enim se facere, quod is statuisset.“ Cn. Domitius, cum animadverteret, eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum, sed necessitate, quod facilius Armeniam defendere posset, subjectam suo regno, quam Cappadociam longius remotam, quodque omnes III. legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus cum II. ad Cæsarem missas audisset, audatiusque in Armenia substitisset, perseverare cœpit, ut eo quoque regno decederet; “neque enim aliud ejus esse Cappadociæ, atque Armeniæ, nec juste eum postulare, ut in Cæsaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset.„ His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit. Nam ex Ponto a Comanis jugum editum silvestre est, pertingens in Armeniam minorem: quo Cappadociæ finitur ab Armenia. Cujus itineris hæ erant certæ opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia his jugis subjecta, magnam commeatus copiam erat subministratura.

36 Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quæ de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia aspernabatur, nec sibi quidquam fore antiquius, quam dignitatem

46 *Comanæ convenerunt.*) Hæc Comana Pontica fano, et sacerdotio illustris, non Cappadocia illa, quæ prope fines est Ciliciæ, nam c. *ex Ponto a Comanis* jugum editum silvestre est, per quod proficiscendum Domitio erat in Armeniam minorem. Dicitur vero utroque numero, Comana *fœm. sing.* τὰ Κόμανα plurali. Utrobique eadem dea culta, ut Strabo refert libr. XII. Bellona scilicet, ut noster infra cap. 20. sect. 66. nominat: Et Valer. Flacus libr. VII. v. 636.

..... *exsectos lacerat Bellona Comanos.*

populi Romani, et regna sociorum recuperare, legatis respondebat. Magnis, et continuis itineribus confectis, cum [47] adventaret ad Nicopolim, quod oppidum in Armenia Minore positum est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum VII. Quibus ex castris, cum locus angustus, atque impeditus esset transeundus, Pharnaces insidiis delectos pedites, omnesque pene disposuit equites. Magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari jussit; paganosque, et oppidanos in iis locis obversari, ut si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora, et homines animadverteret versari, tamquam amicorum adventu. Sin vero, ut in hostium fines veniret, præda diripienda milites dissiparentur, dispersique cæderentur. Hæc cum
37 administraret, nunquam tamen intermittebat legatos de pace, atque amicitia mitteret ad Domitium: cum hoc ipso crederet, eum facilius decipi posse. At contra spes pacis Domitio in iisdem castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces amissa proximo temporis occasiones, veritus, ne cognoscerentur insidiæ, suos in castra revocavit.

47 *Adventaret ad Nicopolim.*) Nicopolis Armeniæ Minoris opus Pompeji erat, qui eo loco Mithridatem devicerat. Strabo XII. Πομπήιος περὶ τὸν τόπον τοῦτον πόλιν ἔκτισεν ἐν τῇ αὐτῃ μικρᾷ Α'ρμενίᾳ Νικόπολιν.

CAPUT XII.

Domitius prope Nicopolim accedit. Pharnaces aciem instituit, et ex literis, quæ ad Domitium ferebantur, intercesptis cognoscit, Cæsarem in summo esse Domitius exercitum in aciem educit: utrimque prælium committitur. Occisorum numerus. Domitius in Asiam se recepit. Pharnaces Pantum occupat.

Domitius postero die prope Nicopolim accessit, castraque oppido contulit. Quæ dum munuit nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more, atque in-

stituto. In fronte enim, simplici directa acie, cornua
trinis firmabantur subsidiis. Eadem ratione hæc media
collocabantur acie, duobus dextra, sinistraque inter-
vallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit ince-
ptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro
vallo instructa. Proxima nocte Pharnaces interceptis 38
tabellariis, qui de Alexandrinis rebus literas ad Do-
mitium ferebant, cognoscit Cæsarem magno in pe-
riculo versari, flagitareque a Domitio, ut quampri-
mum subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam
per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces vi-
ctoriæ loco ducebat, si trahere tempus posset, cum
discedendum celeriter Domitio putaret. Itaque ab op-
pido, qua facillimum accessum, et æquissimum ad
dimicandum nostris videbat, fossas II. directas, non
ita magno medio intervallo relicto, IV. pedum altitu-
dinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat
suam non producere aciem. Inter has fossas aciem sem-
per instruebat, equitatum autem ab lateribus omnem
extra fossam collocabat: qui neque aliter utilis esse po-
terat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.
Domitius autem, cum Cæsaris magis periculo, quam 39
suo commoveretur, neque se tuto discessurum arbitra-
retur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appete-
ret, aut sine causa discederet, ex propinquis castris
in aciem exercitum eduxit, XXXVI. legionem in dextro
cornu collocavit, Ponticam in sinistro, Dejotari le-
giones in mediam aciem contulit, quibus tamen angu-
stissimum frontis reliquit intervallum, reliquis cohor-
tibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa,
processum est ad dimicandum. Signo sub idem tempus 40
ab utroque dato, concurritur, varieque pugnatur. Nam
XXXVI. legio, cum extra fossam in equitatum regis im-
petum fecisset, adeo secundum prælium fecit, ut [48]
mœnibus oppidi succederet, fossamque transiret, ad-
versosque hostes aggrederetur. At [49] Pontica ex altera

48 *Ut mœnibus oppidi.*) Nicopoleos.

49 *Pontica ex altera parte.*) Pontica legio, quæ in sinistro cornu collocata erat, cap. 12. sect. 39.

parte legio, cum paululum adversa hostibus cessisset, fossam autem circuire acies secundo conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossæ confixa, et oppressa est. Dejotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiæ cornu suo dextro, mediaque acie converterunt se ad XXXVI. legionem, quæ tamen fortiter vincentium impetum sustinuit. Magnis copiis hostium circumdata, præsentissimo animo pugnans, in orbem [50] se recepit ad radices montium, quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Pontica legione pene tota amissa, magna parte Deiotari militum interfecta XXXVI. legio in loca se superiora contulit, non amplius CCL. desideratis. Ceciderunt eo prælio splendidi, ac illustres viri, nonnulli equitis Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquas exercitus dissipati collegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in

41 Asiam recepit. Pharnaces rebus secundis elatus, cum de Cæsare ea, quæ optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit; ibique et victor, et crudelissimus rex, cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit: bona civium Romanorum, Ponticorumque diripuit: supplicia constituit in eos, qui aliquam formæ, atque ætatis commendationem habebant, eaque, quæ morte essent miseriora, Pontumque, nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

50 *In orbem se recepit.*) Vide quæ ad lib. v. cap. 15. sect. 37. de B. Gall. diximus.

CAPUT XIII.

Q. Cornificius quæstor Cæsaris Illyricum recipit, et plura castella expugnat. Cæsar Gabinium literis monet, ut Illyricum petat, seque cum Cornificio conjungat. Gabinius post infelicem pugnæ eventum, Salonum se recipit, ibique morbo interit, cujus mors Octavium in spem potiundæ provinciæ frustra erigit.

Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum, quæ provincia superioribus mensibus retenta non 42
tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque eo missus æstate cum II. legionibus Q. Cornificius Cæsaris quæstor pro prætore, quamquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello, ac dissensionibus vastata, et confecta, tamen prudentia, ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrederetur, et recepit, et defendit. Namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas, et bellum inferendum, expugnavit, aque præda milites donavit; quæ etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciæ desperatione erat grata, præsertim virtute parta: et cum Octavius ex fuga Pharsalici prælii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis [51] navibus Jadertinorum, quorum semper in Rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum; et cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompejum victor Cæsar sequeretur, compluresque adversarios in Illyricum, propter Macedoniæ propinquitatem, se reliquis ex fuga collectis, contulisse audiret, [52] li-

51 *Navibus Jadertinorum.*) Jadera, maritima urbs Illyrici, hodie Zara Vecchia. Colon. Rom, fuit. Ptolemæus Ἰάδερα κολώνια. Et Domitiani nummo COL. AUGUSTA JADERA. Quidam libri, etiam vet. Ven. Hiadertinorum, quia Græca sit Ἰάδερα cum halitu aspero.

52 *Literas ad Gabinium.*) Hic ille Gabinius, quo consule Cicero in exilium ejectus fuerat: eoque proconsule rex Ægypti Ptolemæus reductus est. Post partes secutus Cæsaris.

teras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quæ nuper erat conscriptæ, proficiscerentur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciæ inferretur, depelleret: sin ea non magnis copijs tuta esse posset, in Macedoniam [53] legiones adducerent, omnem enim illam partem, regionemque, vivo Cn. Pompejo, bellum instauraturam
43 esse credebat. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni, ac difficili, sive copiosorem provinciam existimans, sive multum fortunæ victoris Cæsaris tribuens, sive virtute, et scientia sua confisus, quam sæpe in bellis periclitatus, magnas res, et secundas ductu, ausuque suo gesserat, neque provinciæ facultatibus sublevabatur, quæ partim erat exinanita, partim infidelis; neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat, magnisque difficultatibus coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum gerebat. Ita, cum durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella, aut oppida expugnare cogeretur, crebra incommoda accipiebat: adeoque est a barbaris contemptus, ut [54] Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi, fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo prælio duobus millibus militum amplius amissis, centurionibus xxxix., tribunis iv., cum reliquis copiis Salonam se recepit, summaque ibi difficultate omnium pressus, paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciæ potiundæ: quem tamen diutius in rebus secundis et fortuna, quæ plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

53 *Legiones adducerent.*) Sic libri. Unus *adduceret.*

54 *Salonam se recipiens.*) Salona olim caput Dalmatiæ, et insignis colonia, quæ et pluraJi *a Salonis*, ac *Salonas* effertur supra B. Civ. III. 8. 9. etiam Græce ὁ Σάλων. Vidi Notit. Orbis Antiq.

CAPUT XIV.

Cornificius Vatinium ad se in auxilium contra Octavium convocat : Vatinius in Illyricum pergit : aliquot civitates, quæ se Octavio dediderant, recipit; et Octavium ab oppugnatione Epidauri depellit. Octavius ad insulam Tauridem se confert, ibique Vatinium advenientem præstolatus. Acies utrinque instruitur, et prælium committitur. Octavii victi fuga. Vatinius, peracta pugna, Issam petit; unum oppidum in deditionem accepit, tandem victor Brundusium proficiscitur.

Vatinius, Brundusii cum esset, cognitis rebus, quæ 44
gestæ erant in Illyrico, cum crebris literis Cornificii ad auxilium provinciæ ferendum evocaretur; et M. Octavium audiret cum barbaris fœdera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum oppugnare præsidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur, tamen virtute vicit incommodum naturæ, difficultatesque hiemis, et subitæ præparationis. Nam cum ipse paucas in portu naves longas haberet, literas in Achajam ad Q. Calenum misit, ut sibi classem mitteret. Quod cum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant, navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quamquam non satis justa ad præliandum, rostra imposuit. His adjunctis navibus longis, et numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat, et omnibus legionariis, qui numero ægrorum relicti erant Brundusii, cum exercitus in Græciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritimasque nonnullas civitates, quæ defecerant, Octavioque se tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio prætervehebatur: nec sibi illius rei moram, necessitatemque injungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc [55] oppugnantem Epidau-

55 *Oppugnantem Epidaurum.*) Epidaurum, urbs Dalmatiæ ma-

rum terra, marique, ubi nostrum erat præsidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coegit, præsi-
45 diumque nostrum recepit. Octavius, cum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset, confisus sua classe, substitit ad insulam Tauridem: qua regione Vatinius insequens navigabat, non quod Octavium ibi restitisse sciret; sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Cum propius Tauridem accessisset, distensis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antennas jubet, et milites armari; et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quæ primæ naves subsequebantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani repente oppressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrinque acies; ordine disposita magis Octaviana; pa-
46 ratior militum animis Vatiniana. Vatinius, cum animadverteret, neque navium se magnitudine, neque numero parem esse futuræ dimicationi, fortunæ rem committere maluit. Itaque primum sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrime, fortissimeque contra illo remigante, naves adversæ rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis prælium, concurriturque ad duces maxime. Nam cum suo quisque auxilium ferret, magnum cominus in angusto mari prælium factum est: quantoque conjunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani: qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant; et dimicatione æquata, longe superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis; mul-

ritima, ubi nunc Ragusa Vecchia. Plinius III. 22. *A Narone C. M. P. abest Epidaurum colonia* Ptol. Ἐπίδαυρος. *Epidauros* fœmineo genere.

56 *Ad insulam Tauridem.*) In Illyrico mari sitam, sed quænam ex pluribus ejus maris sit, silentibus Geographis ignotum est.

tæ præterea capiuntur, aut rostris perforatæ merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare præcipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures cum confugerent, depressa scapha, vulneratus tamen adnatat [57] ad suum myoparonem. Eo receptus, cum prælium nox dirimeret, tempestate magna velis vix profugit. Sequuntur hunc suæ naves nonnullæ, quas casus ab illo
periculo vindicarat. At Vatinius re bene gesta receptui 47
cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo prælio [58] penterem I. triremes II. [59] dicrotas VIII., compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi die fuit, dum suas, captivasque naves reficeret. Post diem III. contendit [60] in insulam Issam; quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. Erat nobilissimum regionum earum oppidum, conjunctissimumque Octavio. Quo ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt; compertique ipsum Octavium parvis, paucisque navigiis vento secundo regionem Græciæ petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam caperet. Ita brevi spatio, re præclarissime gesta, provincia recepta, et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundusium, incolumi exercitu, et classe, recepit.

57 *Ad suum myoparonem.*) Myoparo navigii genus, quo piratæ plerumque utebantur. Cicero Verr. V. 80. *an quod in porticu Syracusano piraticus myoparo navigavit*!? Nonnius: *Myoparo est navicula piratarum.*

58 *Penterem.*) Græca vox, πεντήρης, *quinqueremis.*

59 *Dicrotas.*) Biremes, δικρότους. Cicero Attico libr. V. ep. XI. neutro genere; *dicrota Mytilenæorum habebant.*

60 *In Insulam Issam.*) Issa Insula Illyrici maris, Salonitani conventus: incolæ *Issæi.* Plin. III. 22. qui et cap. 26. *Issa civium Romanorum*: quod ipsum est *nobilissimum earum regionum oppidum*, ut Hirtius adjecit, in illa situm insula.

CAPUT XV.

Cassius Longinus ex insidiis vulneratus odium Hispanorum in se auget, quod ut minuat, magnam summam pecuniæ militibus pollicetur. Cassius Cordubam petit ad jus dicendum. Provinciales, facta conjuratione, in Longinum conspirant. Cæsar ad Cassium scribit, ut exercitum in fines Numidiæ adducat, quod ille propere peragit. Fit impetus in Cassium ab omnibus conjuratis, cujus rei infelix exitus diffuse narratur.

48 His autem temporibus, quibus Cæsar ad Dyrrhachium Pompejum obsidebat, et [61] Palæopharsili rem feliciter gerebat, Alexandriæque cum periculo magno, tum etiam majore periculi fama dimicabat, Cassius Longinus in Hispania proprætor provinciæ ulterioris obtinendæ causa relictus, sive consuetudine naturæ suæ, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quæstor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones, quod vel ex conscientia sua, cum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis, et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animadvertere poterat; et compensare offensionem provinciæ exercitus amore cupiebat. Itaque cum primum in unum locum exercitum conduxit, H. S. centenos militibus est pollicitus. Nec multo post cum [62] in Lusitania Medobregam oppidum, montemque Herminium expugnasset, quo Medobregenses confugerant; ibique Imperator esset appellatus, iterum H. S.

61 *Palæopharsali.*) Strabo libr. IX. duas memorat Pharsalos, *παλαιὰν καὶ τὴν νέαν veterem et novam*, brevi spatio distantes. Ad veterem fatale prælium commissum fuit. Eutrop. VI. 16. *apud Palæopharsalum.* Sic Vinetus ex vet. cod. Et Strabo libr. XVII p. 548. Πομπήιος Μάγνας ἧκε φεύγων ἐκ Παλαιοφαρσάλου πρὸς το Πηλούσιον : *Pompejus Magnus fugiens ex Palæopharsalo venit Pelusium.* Hi sex syllabis *Palæopharsalus* scripsere: noster et Livius XLIV. I. quinque *Palæpharsalus.*

62 *In Lusitania Medobregam.*) Inter Anam et Tagum. Inscriptione pontis Traiani in Tago MEIDUBRIGENSES. Plinius IV. 22. *Medubricenses, qui Plumbarii*, mons *Arminius*, nunc *Arminno*, ubi plumbi fodinæ. *Vasæus* et Resend.

centenis milites donavit. Multa præterea, et magna præ-
mia singulis concedebat, quæ speciosum reddebant præ-
sentem exercitus amorem, paullatim tamen, et occulte
militarem disciplinam, severitatemque minuebant. Cas- 49
sius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum
Cordubam se recepit, contractumque in ea æs alienum
gravissimis oneribus provinciæ constituit exsolvere; et,
ut largitionis postulat consuetudo, per causam libera-
litatis speciosam plura largitori quærebantur; pecuniæ
locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas
ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat: in
gregem locupletum simultatum causæ tenues conjicie-
bantur. Neque ullum genus quæstus, aut magni, et evi-
dentis, aut minimi, et sordici, prætermittebatur, quo
domus, et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat,
[63] qui modo aliquam jacturam facere posset, quin aut
[64] vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita etiam
magna sollicitudo periculorum ad jacturas, et detrimen-
ta rei familiaris adjungebatur. Quibus de causis acci- 50
dit, ut cum Longinus imperator eadem faceret, quæ
faceret quæstor, similia rursus de morte ejus provin-
ciales consilia inirent. Horum odium confirmabant non-
nulli familiares ejus: qui, cum in illa societate versa-
rentur rapinarum, nihilominus oderant eum, cujus no-
mine peccabant, sibique quod rapuerant, acceptum fe-
rebant: quod interciderat, aut erat interpellatum, Cas-
sio assignabant: v. legionem novam conscribit, auge-
tur odium et ex ipso delectu, et sumptu additæ legio-
nis: complentur equitum III. millia, maximisque one-
rantur impensis: nec provinciæ datur ulla requies. In- 51
terim literas accepit a Cæsare, ut in Africam exerci-
tum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numi-

63 *Qui modo aliquam jacturam facere*) Qui sumptus facere, et erogare posset, quique vel mediocriter opulentus esset. Sæpe hæc vox de largitione, ac sumptu. Cicero pro Flacco, cap. 5. *Quæ jactura? qui sumptus? quanta largitio?* Adi pro Cluentio cap. 8. pro Milone cap. 27. et Cæsaris III. Civ. extrem.

64 *Vadimonio teneretur.*) Ut Vadimonium est sponsio sistendi se in judicio, ita teneri illo est spopondisse, et obstrictum esse de se sistendo.

die perveniret, quod magna Cn. Pompejo Iuba rex miserat auxilia; majoraque missurus existimabatur. Quibus literis acceptis, insolenti voluptate efferebatur; quod sibi novarum provinciarum, et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones accersendas, auxiliaque adducenda. Certis homnibus dat negotium, frumentum, navesque c. præpararentur, pecuniæque describerentur, atque imperarentur, ne qua res, cum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione; non enim labor, aut vigilantia cupienti præsertim aliquid
52 Cassio deerat. Exercitu coacto in unum locum, [65] castris ad Cordubam positis pro concione militibus exponit, quas res Cæsaris jussu gerere deberet: polliceturque iis, cum in Mauritaniam transjecisset, H. S. centenos se daturum: v. fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit. Eoque ipso die, meridiana hora, [66] cum in Basilicam iret, quidam Minutius Silo cliens L. Racilii libellum, quasi aliquid ab eo postularet ut miles, ei tradit. Deinde post Racilium (nam is latus Cassii tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco, cum se insinuasset, sinistra corripit eum; dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a conjuratis impetus universis. Munatius Plancus proximum gladio transjecit lictorem. Hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius, et L. Mergilio simili confidentia Plancum municipem suum adjuvant. Erant enim omnes [67] Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentèmque
53 levibus sauciat plagis. Concurritur ad Casium defendendum, [68] semper enim berones, compluresque evo-

65 *Castris ad Cordubam positis.*) Nobilem urbem Hispaniæ Bæticæ, fluvio Bæti adpositam,

66 *Cum in Basilicam iret.*) Basilicæ erant ædes publicæ ad judicia, et negotiationes magnifice exstructæ. Vide Vitruv. v. I.

67 *Italicenses.*) Nati Italicæ in Provincia Bætica, in qua Scipio, Punico bello, debilitatos milites, ex Italia ortos, deposuerat. *Appian. Hisp.*

68 *Semper enim berones.*) Dubia, quæ in libris est, vox *berones*, interpretantur plerique de gente Hispanica, Βήρωνες *Berones* a Strabone libr. III. p. 112. et Ptolomæo libr. II. cap. VI. dicta, quasi ex illis satellites Cassius habuerit. Sed hoc si esset,

catos cum telis secum habere consueverat, a quibus
cæteri intercluduntur, qui ad cædem faciendam subse-
quebantur. Quo in numero fuit Calpurnius Salvianus,
et Manilius Tusculus. Minutius inter saxa, quæ ja-
ciebantur, in itinere fugiens opprimitur, et relato do-
mum Cassio ad eum deducitur. Racilius in proximam
se domum familiaris sui confert, dum certum cogno-
sceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, cum
id non dubitaret, accurrit lætus in castra; militibus
vernaculis, et secundæ legionis, quibus odio sciebat
præcipue Cassium esse, gratulatur. Tollitur a multi-
tudine in Tribunal: prætor appellatur: nemo enim in
provincia natus, aut vernaculæ legionis miles, aut
diuturnitate jam factus provincialis, quo in numero
erat II. legio, non cum omni provincia consenserat
in odio Cassii. Nam legiones XXX. et XXI. paucis men-
sibus in Italia scriptas Cæsar atribuerat Longino. V.
legio ibi nuper erat confecta. Interim nuntiatur Late- 54
rensi vivere Cassium. Quo nuntio, dolore magis per-
motus, quam animo perturbatus reficit celeriter se, et
ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, XXX.
legio signa Cordubam infert ad auxilium ferendum Im-
peratori suo. Facit hoc idem XXI. subsequitur has V.
Cum duæ legiones reliquæ essent in castris, Secunda-
rii veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid
sensissent, judicaretur, secuti sunt factum superiorum.
Permansit in sententia legio Vernacula, nec ullo timo-
re de gradu dejecta est. Cassius eos, qui nominati 55
erant conscii cædis: jubet comprehendi: legionem V.
in castra remittit, cohortibus XX. retentis. Indicio Mi-
nutii cognoscit, L. Racilium, et L. Laterensem, et
Annium Scapulam maximæ dignitatis, et gratiæ pro-
vincialem hominem, sibique tam familarem, quam La-
terensem, et Racilium, in eadem fuisse conjuratione.
Nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici ju-
beat. Minutium libertis tradit excruciandum; item Cal-

clarius, credo, id noster expo-
suisset, P. Pithœus libr. I. Ad-
vers. cap. 8. *barones* legit: et sa-
ne verus interpres Persii in Sa-
tyri V. vers. 138. *lingua Gallorum
barones dicuntur servi militum.*

purnium Salvianum, qui profitetur indicium, conjuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant, ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mergilio. Squillus nominat plures, quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt. Nam palam H. S. x. cum Calpurnio paciscitur, et cum Q. Sextio quinquaginta: qui etsi maxime nocentes sunt mulctati, tamen periculum vitæ, dolorque vulnerum pecunia remissus, crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

CAPUT XVI.

Cassius a Cæsare certior factus de fuga Pompeji, imperatas pecunias exigit, delectum habet, atque inspecturus classem in Hispalim adit.

56 Aliquot post diebus literas a Cæsare missas accipit: quibus cognoscit Pompejum in acie victum, amissis copiis, fugisse. Qua re cognita, mistam dolori voluptatem capiebat. Victoriæ nuntius lætitiam exprimebat: confectum bellum licentiam intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant: acceptasque eas jubet referri. Quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat: æqua autem ratione delectum instituit; quos ex omnibus conventibus, coloniisque conscriptos, transmarina militia perterritos, [69] ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal; majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia [70] mittit ad Trajectum: ipse classem, quam parabat, ut inspiceret,

69 *Ad sacramenti redemptionem vacabat.*) Ut se data pecunia liberarent a militia, ad quam lecti fuerant.

70 *Mittit ad Trajectum.*) Locum, seu portum, unde navibus trajiciendi erant. Ciacconio est fretum Herculeum, quia mox c. 17. sect. 57. *ad* II. *legionem contendisse, quæ ad fretum alio itinere ducebatur.* Ergo et priores ad fretum missi fuerant.

[71] Hispalim accedit, ibique moratur: propterea quod edictum tota provincia proposuerat, ut quibus pucunias imperasset neque contulissent, se adirent. Quæ evocatio vehementer omnes turbavit.

71 *Hispalim.*) Ad Bætim sitam urbem: nunc *Sevilla* dicitur.

CAPUT XVII.

L. Titius nuntiat Cassio Legionem 30., seditione facta, discessisse. Cassius Carmonem contendit, ubi reperit 4. cohortes defecisse; cui rei consulere parum feliciter studet. Cassius Segoviam petit. Thorius legiones ad Cordubam adducit, provinciam Cn. Pompejo (ut ipse ait) recuperaturus.

Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum legionis vernaculæ fuerat, nuntiat fama legionem xxx., 57
quam Q. Cassius legatus simul ducebat; cum [72] Ilurgim ad oppidum castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquod occissis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse; ad II. legionem contendisse, quæ ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum v. cohortibus undevicesimanorum egreditur. Mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, [73] Carmonem contendit. Hic, cum legio xxx. et xxxi et cohortes iv. et v. legio, totusque convenisset equitatus; audit iv. cohortes a vernaculis oppressas ad [74] Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjungisse, et T. Thorium Italicensem ducem delegisse. Celeriter habito concilio, Marcellum Cordubam; ut eam in potestatem retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse; Marcellum aut voluntate, aut neces-

72 *Ilurgim ad oppidum*) Ptolemæus libr. II. cap. IV. *Ilurgim* inter Bætim et Anam fluvios, mediam Setiæ et Calpurmianæ, constituit.

73 *Carmonem contendit.*) Vide Cæs. Bell. Civ. libr. II. cap 6. sect 19.

74 *Obuculam.*) Sitam sub Bæti, ab Hispali in ortum. *Ptol.*

sitate adductum (namque id varie nuntiabatur) consentire cum Cordubensibus: II. cohortes, legiones v., quæ fuerant Cordubæ in præsidio., idem facere. Cassius his rebus incensus movet castra, et postero die 75 Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua, sed Cæsaris absentis, causa fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturos, dum per eos Cæsari provincia
58 restitueretur. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit, ac ne dissensionis initium natum seditiosa militum, suaque videretur natura; simul ut contra Q. Cassium, qui Cæsaris nomine majoribus viribus uti videbatur, æque potentem opponeret dignitatem; Cn. Pompejo se provinciam recuperare velle palam dictitabat. Et forsitan etiam hoc fecerit odio Cæsaris, et amori Pompeji, cujus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat; sed id qua mente commotus fecerit, conjectura sciri non potest. Certe hoc præ se Thorius ferebat: milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeji nomen in scutis inscriptum haberent: eique frequens regionum conventus obviam prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrumfamilias ac 76 prætextatorum: deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus, contra Cæsarem ne facere
59 cogerentur, orare. Tantæ multitudinis precibus, et lacrymis exercitus commotus, cum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeji nomine, et memoria, tamque omnibus Cæsarianis, quam Pompejanis Longinum esse in odio, neque se conventum, neque M. Marcellum contra Cæsaris causam posse perducere; nomen Pompeji ex scutis detraxerunt; Mar-

75 *Segoviam ad flumen Silicense.*) Nulla in hoc tractatu nota Segovia, Segontia autem, sive Saguntia Plinii, Σαγουντια Ptolemæi, infra Hispalim est Gades versus, seu inter Mundam, et Nebrissam. *Silicense* flumen Ambr. Morali est illud, quod ortum ex collibus Algamitas (unde nomen hodie fere dicitur) in septemtrionem fluit, et prope Astigi miscetur Singuli.

76 *Prætextatorum.*) Puerorum adolescentulorum, qui virilem togam nondum sumpserant.

cellum, qui se Cæsaris causam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt, prætoremque appellarunt, et sibi conventum adjunxerunt: castraque ad Cordubam posuerunt.

CAPUT XVIII.

Cassius circa Bætim castra ponit, et a Bogude Rege, Marcelloque auxilium petit; agros Cordubensium vastat. Marcellus trans Bætim legiones instruit, ibique postea sua Cassii castris opponit. Longinus fugiens Ullam contendit, quem Marcellus insequitur, ibique castra munit.

Cassius eo biduo circiter IV. millia passuum a Corduba, citra flumen Bætim, in oppidi conspectu loco excelso facit castra; literas ad regem Bogudem in Mauritaniam, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi, provinciæque Cæsaris causa quamprimum veniret. Ipse hostili modo Cordu- 60
bensium agros vastat, ædificia incendit. Cujus rei deformitate, atque indignitate legiones, quæ Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt; ut in aciem educerentur, orant; priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimæ, carissimæque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque consumeretur. Marcellus, cum confligere miserrimum putaret, quod et victoris, et victi detrimentum ad eumdem Cæsarem esset redundaturum, neque suæ potestatis esset, legiones Bætim transducit, atque aciem instruit. Cum Cassium contra pro castris suis aciem instruxisse superiore loco videret, causa interposita, quod is in æquum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere cœpit. 77 Cassius, qui bene valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit. Cum hoc detrimento,

77 *Cassius qui bene valebat.*) Plures libri, *quo bono valebat*, antiquus Ven. *quo bene*: quod arguit lectum fuisse.

quid transitus fluminis vitii, difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Bætim transfert; crebroque uterque legiones in aciem educit: neque tamen
61 confligitur propter locorum difficultates. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus; habebat enim veteranas legiones, multisque præliis expertas. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum confidebat. Itaque cum castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset: Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis, sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur, celerique itinere [78] Ullam contendit; quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo conjuncta ponit mœnibus castra, ut et loci natura (namque Ulla in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis, undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et quam proxime post Ullam castra castris confert, locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus; ut neque confligeret, cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat; neque vagari Cassium latius pateretur; ne plures civitates ea paterentur, quæ passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Ullam, Cassiumque munitionibus clausit: quæ prius quam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit; quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari, frumentarique Marcellum non pateretur, magno autem impedimento, si clausus obsidione, et inutilis necessarium consumeret frumentum.

78 *Ullam contendit.*) Ulla oppidum Hispaniæ ulterioris, seu Bæticæ. Libri habent *Ullam*: sed Ptolemæus Οὔλια *Ulia*: quod ex nummis confirmat. illust. Spanhemius p. 766. et 901. Accedit vetus inscriptio apud Grut. pag. 271. n. 1. ORDO REIP. ULIENSIUM.

CAPUT XIX.

Rex Bogud ad Cassium cum copiis venit, acre prælium contra Marcellum committitur. Lepido Ullam venienti contentiones inter Cassium, et Marcellum composituro, Marcellus se committit, atque cum eo castra conjungit; inde Cassius, et Marcellus Cordubam petunt. Cassius adventu Trebonii in Narbonem, dum Malacam contendit, in Ibero fluvio demergitur.

Paucis diebus literis Cassii acceptis, [79] rex Bogud 62
cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum. Namque ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullæ civitates rebus Cassii studebant; plures Marcello fabebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrinque acriter, crebroque, ut accidit, fortuna sæpe ad utrumque transferente victoriam, nec tamen unquam ab operis depellitur Marcellus. Inte- 63
rim Lepidus ex citeriori provincia cum cohortibus legionariis XXXV., magnoque numero equitum, et reliquorum auxiliorum, venit ea mente Ullam, ut sine ullo studio contentiones Cassii, Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit, atque offert. Cassius contra suis se tenet præsidiis, sive eo, quod plus sibi juris deberi, quam Marcello existimabat, sive eo, quod, ne præocupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Ullam castra Lepidus; neque habet a Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur, interdicit. [80] Ad exeundum Cassium invitat, fidemque suam in re omni interponit. Cum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum;

79 *Rex Bogud cum copiis venit.*) Tum temporis divisa fuit Mauritania, et utrique parti suus rex præerat, orientali Bocchus, occidentali, quæ postmodum Tingitana fuit dicta, hic Bogud, qui Cæsari studebat, et Actiaco prælio occubuit. *Dio. Cass.* XLIII. et XLVIII.

80 *Ad exeundum Cassium invitat.*) Exeundum e castris, et munitionibus.

neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disjicerentur, sibique liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope jam constituta opera cum complanarent, custodiæque munitionum essent deductæ, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regis castris, nec opinantibus omnibus, [81] si tamen in omnibus fuit Cassius (nam de hujus conscientia dubitabatur) impetum fecerunt, compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter, indignatione, et auxilio Lepidi prælium eset direptum, major calamitas esset accepta.
64 Cum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore, Marcellusque Cordubam cum suis proficiscitur; Narbonem sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cujus adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit: ipse omnibus suis rebus celeriter correptis, [82] Malacam contendit; ibique adverso tempore navigandi naves conscendit, ut ipse prædicabat, ne se Trebonio, et Lepido, et Marcello committeret; ut amici ejus dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter facerent, cujus magna pars ab eo defecerat; ut cæteri existimabant, ne pecunia illa ex finitimis rapinis confecta in potestatem cujusquam veniret. Progressus [83] secunda, ut hiberna, tempestate, cum in Iberum flumen noctis vitandæ causa se contulisset; inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosius se navigaturum credens, profectus, adversis fluctibus occurrentibus, ostio fluminis, in ipsis faucibus, cum neque flectere navem propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa nave, periit.

81 *Sic tamen in omnibus fuit Cassius.*) Si revera inter inopinantes fuit, nan putabatur cum rege colludere.

82 *Malacam contendit.*) Malaca oppidum cum portu in mediterraneo mari, non longissime a freto Herculis.

83 *Secunda, ut hiberna, tempestate.*) Bona, et commoda tempestate, quamtum hieme potest esse.

CAPUT XX.

Cæsar, ut in Syriam ventum est, certior fit de rerum Romanorum, ac de aliarum rerum mala administratione; inde præfecto Syriæ legionibus Sext. Cæsar ipse in Cilicium pergit; postea Comana petit Bellonæ templum, ubi ejus Deæ Sacerdotium Nicomedi Bithinio tribuit.

Cum [84] in Syriam Cæsar ex Ægypto venisset, atque 65
ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, literisque urbanis animadverteret, multa Romæ male, et inutiliter administrari, neque ullam partem Reipublicæ satis commode geri; quod et contentionibus Tribunitiis perniciosæ seditiones orirentur; et ambitione, atque indulgentia Tribunorum militum, et qui legionibus præerant; multa contra morem, consuetudinemque militarem fierent, [85] quæ dissolvendæ disciplinæ, severitatisque essent; eaque omnia flagitare adventum suum videret, tamen præferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura, legesque acciperent, et externorum hostium metum deponerent. Hæc in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat; quod hæ provinciæ nullo bello premebantur. In Bithinia, ac Ponto plus oneris videbat impendere sibi. Non enim excessisse Ponto Pharnacem audierat, neque excessurum putabat, cum secundo prælio esset vehementer inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat [86] Commoratus fere in omnibus civitatibus, quæ majore sunt dignitate, præmia benemeritis, et viritim, et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit, ac statuit. Reges, tyrannos, dynastas provinciæ, finitimos-

84 *Cum in Syriam Cæsar.*) Post longas digressiones de Ponticis, Illyricis, et Hispanicis rebus, redit Hirtius ad id, quod supra cap. 10. sect. 33. reliquerat, Cæsarem, constitutis regibus Ægypti, cum legione VI. veterana terrestri itinere profectum esse in Syriam.

85 *Quæ dissolvendæ disciplinæ essent.*) Subaudi, causa, occasio.

86 *Commoratus fere.*) Suple Cæsar.

que, qui omnes ad eum concurrerant; receptos in fidem, conditionibus impositis provinciæ tuendæ, ac defendendæ, dimittit et sibi, et pop. Rom. amicissimos.
66 Paucis diebus in ea provincia consumptis, Sext. Cæsarem amicum, et necessarium suum [87] legionibus Syriæ præfecit. Ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cujus provinciæ civitates omnes evocat Tarsum: quod oppidum fere totius Ciliciæ nobilissimum, fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciæ, et finitimarum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur: magnisque itineribus per Cappadociam confectis [88] biduum Mazacæ commoratus, [89] venit Comana, vetustissimum, et sanctissimum in Cappadocia Bellonæ templum; quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus deæ majestate, imperio, et potentia secundus a rege consensu gentis illius habebatur. Id homini nobillisimo [90] Nicomedi Bithynio adjudicavit: qui regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum, mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. [91] Fratrem autem Ariobarzanis Ariarathem, cum bene meritus uterque eorum de Republica esset, ne aut regni hæreditas Ariarathem sollicitaret, aut hæres regni terreret, Ariobarzani attri-

87 *Legionibus Syriæ præfecit.*) Inde a Scaligeriana omnes *Syriaque* vetustiores, sine conjuntione. Nec insolens, *legiones Syriæ*, pro *Syriacis* dicere Tacitus Hist. I. 76. *Judaicum exercitum Vespasianus, Syriæ legiones Mucianus sacramento adegere.*

88 *Biduum Mazacæ.*) Urbs princeps. Cappadociæ *Mazaca*, et regum sedes: post Cæsarea appellata. *Eutrop.* VII. 6.

89 *Venit Comana.*) De utrisque Comanis supra ad cap. II. sect. 34. extremum diximus. Hoc loco inferiora, seu Cappadociæ Comana intelliguntur.

90 *Nicomedi Bithynio.*) Sic veteres libri; et Bithynium nomen *Nicomedes*, ut de regibus constat Scal. Jungerm. *Lycomedi*, quia Strabo. XII. pag. 184. de hisce sacerdotibus, *εἶθ' ὕϛερον Λυκομήδυς.*

91 *Fratrem Ariobarzanis Ariarathem.*) De his Cicero libr. XV. epistol. 2. Libri Hirtii: Græci Α'ραιράθης hoc regium nomen scribitur, in summis ΕΑΣΙΔΕ'ΩΣ ΑΡΙΑΡΑΘΟΥ. Necessaria ergo est aspiratio.

buit [92] qui sub ejus imperio, ac ditione esset: ipse iter cœptum simili velocitate conficere cœpit.

92 *Qui sub imperio, ac deditione esset.*) Rhellicanus EJUS interpretatur *Cæsaris*: Goduinus. *Ariobarzanis* quod præstat, nam ne turbas Ariarathes moveret, Cæsar illum auctoritate sua majori fratri, quem senatus confirmaverat, subjecit.

CAPUT XXI.

Cæsari Ponto appropinquanti Rex Dejotarus supplex, occurrit, veniam petens, quod in castris Cn. Pompeii fuerit. Pharnaces quoque legatos ad ipsum mittit veniam petitum; utrique Cæsar ignoscit; sed Pharnaci nonnulla imperat. Pharnaces Cæsaris postulata frustratur, quu re cognita Cæsar se ad pugnam parat.

Cum propius Pontum, finesque Gallogræciæ acces- 67
sisset, Dejotarus Tetrarches Gallogræciæ tunc quidem pene totius, quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse cæteri Tetrarchæ contendebant, sine dubio autem rex Armeniæ Minoris ab Senatu appellatus, depositis regis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Cæsarem venit, oratum, "ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quæ nulla præsidia Cæsaris habuisset, exercitibus, imperiisque in Cn. Pompeji castris fuisset, neque enim se judicem debuisse esse controversiarum populi Romani; sed parere præsentibus imperiis. *Contra* 68
quem Cæsar, cum plurima sua commemorasset officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset: cumque defensionem ejus nullam posse excusationem imprudentiæ recipere coarguisset: quod homo tante prudentiæ, ac diligentiæ scire potuisset, quis urbem, Italiamque teneret: ubi Senatus, populusque Romanus, ubi Respublica esset: quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum consul esset: tamen se concedere id factum superioribus suis beneficis, veteri hospitio, atque amicitiæ, dignitati, æquitatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites, atque amici Dejotari ad deprecandum; de controversis Tetrarcharum postea se cognitu-

rum esse dixit: regium vestitum ei restituit.„ Legionem autem, quam ex genere civium suorum Dejotarus armatura, disciplinaque nostra constitutam habebat: equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere jusit.

69 Cum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coegisset, quæ numero, atque exercitatione bellorum mediocres erant; (excepta enim legione VI. [93] quam secum adduxerat Alexandria veteranam multis laboribus, periculisque functam, multisque militibus, partim difficultate itinerum, ac navigationum, partim crebritate bellorum adeo diminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquæ erant III. legiones, una Dejotari, duæ, quæ in eo prælio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant;) legati a Pharnace missi Cæsarem adeunt; atque in primis deprecantur, "ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacem, quæ imperata essent. *Maximeque commemorabant*, nulla Pharnacem auxilia contra Cæsarem Pompejo dare voluisse; cum Dejotarus, qui de-

70 disset, tamen ei satisfecisset. „Cæsar respondit, se fore æquissimum Pharnaci, si, quæ polliceretur, representaturus esset. Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, "ne aut Dejotarum sibi objicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompejo non misissent: nam se neque libentius facere quidquam, quam supplicibus ignoscere, neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, [94] qui non fuissent in se officiosi: id ipsum, quod commemorassent, officium utilius Pharnaci fuisset, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas, et graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci, nam neque interfectis amissam vitam, neque exsectis virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent: Ponto vero decederet confestim,

93 *Quam secum aduxerat Alexandria.*) Vide infra cap. 23.

94 *Qui non fuissent in se officiosi.*) Hoc *non* abundare videtur Rhellicano, et Ciacconio, qui inducendum censent.

familiasque publicanorum remitteret: cæteraque restitueret sociis, civibusque Romanis, quæ penes eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera, ac dona, quæ bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consuessent." Miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis, legatos remisit. At Pharnaces omnia li- 71
beraliter pollicitus, cum festinantem, ac properantem Cæsarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius, honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur (nemini erat ignotum, plurimis de causis ad Urbem Cæsarem revocari) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari cœpit. Cæsar, cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

CAPUT XXII.

Descriptio oppidi Zelæ, quod Pharnaces suis copiis occupat; prope ejus castra Cæsar sua ponit. Pharnaces, instructis copiis, se ad pugnam parat; idem facit Cæsar. Prælio commisso regiæ copiæ profligantur, et castris Cæsariani potiuntur. Pharnacis fuga.

Zela [95] est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in 72
plano loco, satis munitum. Tumulus enim naturalis, velut manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni, multique intercisis vallibus colles: quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis, et [96] infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locuti sunt.

95 *Zela est oppidum in Ponto.*) Sic veteres libri: etiam Strabo, libr. XII. 2. Ptolomæus, et Plutarchus in Cæs. p. 731. ac Stephanus Ζῆλαν, quidam neutro genere. Plutarchus fœmineo περὶ πόλιν Ζῆλα. Plinius VI. 3. *Ziela* scripsit, quem in Hirtio edendo posteriores secuti sunt.

96 *Infelicitatem Triarii.*) Triarius a Lucullo, Tigranem Armenium persequente, in Ponto relictus ingenti clade adflictus a Mithridate fuit. Vid. Plutarch. Lucullo p. 515. Appian. Mithridat. p. 386.

cis, atque itineribus pene conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem; nec multo longius millibus passuum III. abest a Zela. Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium castrorum refe-
73 ctis operibus, copiis omnibus suis occupavit. Cæsar, cum ab hoste millia passuum quinque castra posuisset, videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quæ multo erant propiora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter collato, proxima nocte, vigilia quarta legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum prælium adversus Triarium fecerat. Huc omnem [97] comportari aggerem e castris, servitiaque agi jussit; ne quis ab opere miles discederet; cum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto
74 Cæsaris castrorum. Pharnaces, cum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit, quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Cæsar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiæ fiduciæ, ne munitione magis, quam manu defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quominus prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis, et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus, sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, cum more operis quotidiani magnam illam servorum multitudinem, quæ aggerem portabat, militum esse credidisset: sive

97 *Comportari aggerem a castris, servitiaque agi jussit.*) Hanc veterem lectionem ita recentiores, Scaligero credo duce, transformarunt: *comportare aggerem e castris servitia, quæ agere jussit.* Si ex codice, probo, præter id, *quæ ageret*, quod non capio, et Ciacconius delevit, in cæteris consentiens recentioribus. In veteri lectione *agi* est impelli, urgeri.

etiam veterani fiducia exercitus sui, quem cum legione XXII. in acie conflixisse, et vicisse, legati ejus gloriabantur: simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat, inito consilio dimicandi, descendere prærupta valle cœpit. Cujus aliquandiu Cæsar irredebat inanem ostentationem, et eo loco militum coarctationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset; cum interim Pharnaces eodem gradu, quo præruptam descenderat in vallem, ascendere adversus arduum collem instructis copiis
cœpit. Cæsar incredibili ejus vel temeritate, vel fidu- 75
cia motus, nec opinans, imperatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciem instruit. Cujus rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris, nondum ordinibus instructis. [98] Falcatæ regiæ quadrigæ permistos milites perturbant, quæ tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium, et clamore sublato confligitur, multum adjuvante natura loci, plurimum Deorum immortalium benignitate, qui cum omnibus casibus belli intersunt, tum præcipue eis, quibus nihil ratione potuit admi-
nistrari. Magno, atque acri cominus prælio facto, 76
dextro cornu, quo veterana legio VI. erat collocata, initium victoriæ natum est ab ea parte, cum in proclive detruderentur hostes; multo tardius, sed tamen iisdem Diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediaque acie totæ profligantur copiæ regis. Quæ quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsæ premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina oppressis, qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes efficere poterant. At nostri victoria elati subire iniquum locum, munitionesque aggredi non dubitarunt. Descendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces præsidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt

98 *Falcatæ regiæ quadrigæ.)* Orientalium armatura. Vide Liv. XXXVII. I. 41. Curtium IV. 9. et 15.

potiti. Interfecta multitudine omni, aut capta suorum, Pharnaces cum paucis equitibus profugit. Cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Cæsaris potestatem adductus esset.

CAPUT XXIII.

Cæsar in Asiam iter facit: Mithridatem Pergamenum constituit regem Bosphori, ei Tetrarchiam quoque attribuit, ultimo in Italiam venit.

77 Tali victoria toties victor Cæsar incredibili est lætitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat: eratque subiti periculi recordatione lætior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus accideret. Ponto recepto, præda omni regia militibus condonata, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur: [99] legionem VI. decedere ad præmia, atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit; II. legiones cum Cælio Vin-
78 ciano in Ponto relinquit. Ita per Gallogræciam, Bithyniamque [100] in Asiam iter facit: omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit, et statuit; jura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridatem Pergamenum, a quo rem feliciter, celeriterque gestam in Ægypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum (nam eum Mithridates rex Asiæ totius propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra, multosque tenuerat annos) [101] regem Bosphori constituit, quod suo

99 *Legionem* VI. *decedere ad præmia.*) Ut veteranam (cap. 10. sect. 33. supra) et re hoc prælio bene gesta (quia initium victoriæ ab illa fuit) emeritam.

100 *In Asiam.*) Asiam propriam, Romanam provinciam, quam postea proconsularem dixerunt.

101 *Regem Bosphori constituit.*) Tractus, qui supra Pontum Euxinum a Bosphoro Cimmerio ad Colchos excurrit, Bosphorus, et regnum Bosphoranum vocatur. Pharnaces beneficio Pompeii ex paterno regno acceperat, victo magno Mithridate: jam, Pharnace debellato, donatur Pergameno Mithridati.

imperio Pharnacis fuerat, provinciasque pop. Rom. a barbaris, atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem Tetrarchiam legibus Gallogræcorum, jure gentis, et cognitionis, adjudicavit, occupatam, et possessam paucis ante annis a Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime, celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

A. HIRITII PANSÆ
COMMENTARIORUM
DE BELLO AFRICANO
LIBER UNUS.

CAPUT I.

Cæsar ad Lilybæum commoratur, exspectans tempestatem ad navigandum idoneam: ibi de numero copiarum Scipionis cognoscit, inde ad insulam Aponianam appellit, statimque in conspectum Africæ venit.

1 Cæsar,[1] itineribus justis confectis, nullo die intermisso, ad XIV. Kal. Januar. in Lilybæum pervenit: statim ostendit, sese naves velle conscendere, cum non amplius legionem tironum haberet unam, equitesque vix DC. Tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi moræ quidquam fore speraret, et ut omnes in dies, horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet. Nihilo tamen minus in navibus remiges, militesque continere, et nullam prætermittere occasionem profectionis, cum præsertim ab incolis ejus provinciæ nuntiarentur adversariorum copiæ, equitatus infinitus, legiones regiæ IV., levis armaturæ magna vis, Scipionis legiones X., elephanti CXX., classesque esse complures. Tamen non deterrebatur, animoque, et spe confidebat. Interim in dies et naves longæ adaugeri, et onerariæ complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire: in his veterana legio V., equitum ad II. mil-

1 *Itineribus justis confectis.*) Per Italiam in Siciliam, et usque Lilybæum, quod ultimum ejus insulæ contra Africam est oppidum, et promontorium.

lia. Legionibus collectis VI., et equitum ad II. millibus, ut quæque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partim navium antecedere jussit, et [2] insulam petere Aponianam, [3] quæ non longe abest a Lilybæo, ibique commoratus, bona paucorum vendit publice. Deinde Allieno prætori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus præcipit, et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis mandatis, ipse navem conscendit ad VI. Kal. Jan., et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento, celerique navigio vectus, post diem quartum cum longis paucis navibus in conspectum Africæ venit: namque onerariæ reliquæ præter paucas, vento dispersæ, atque errabundæ diversa loca petierunt. [4] Clupeam classe prætervehitur, [5] inde Neapolim. Complura præterea castella, et oppida non longe a mari relinquit. 2

2 *Insulam petere Aponianam.*) Phil. Cluverio videtur *Ægusa* esse, una ex tribus, quæ objacent Lilybæo. Alii Pacontam Ptolemæi putant, quæ vero longius a Lilybeo est extra viam Africanam sita est.

3 *Quæ non longe.*) Adverbium *longe* tanquam necessarium Cluverius adjecit.

4 *Clupeam classe prætervehitur.*) Vide B. Civ. libr. II. cap. 9. sect. 23.

5 *Inde Neapolim.*) Inter Clupeam et Adrumentum sitam. Plin. v. 4. *Clupea in promontorio Mercurii. Item libera Curubis, Neapolis.* Et Ptolemæus libr. IV. cap. III. Χλυπέα Ἑρμαία ἄκρα. Κουροβὶς, Νεάπολις κολώνια, Σιαγοὺλ, Ἀφροδίσιον, Ἀδρούμηττος κολώνια.

CAPUT II.

Cæsar juxta Adrumentum castra ponit. Oppidani arma ad defensionem sumunt. Cæsar loci naturam perspicit. L. Plancus a Cæsare facultatem cum Considio agendi petit, eamque obtinet. Captivus quidam, qui literas ad Considium perfert, occiditur.

Postquam [6] Adrumentum accessit, ubi præsidium erat adversariorum, cui præerat C. Considius: et a Clu- 3

6 *Adrumentum.*) Jam situm Ptolomæus ostendit. Inscr. ex Constantini seculo. Grut. p. 362. n. COLONIÆ HADRUMÆTINÆ tum adspiratione: libri sine illa.

peis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumenti Cn. Piso cum Maurorum circiter III. millibus apparuit: ibi paulisper Cæsar ante portum commoratus, dum reliquæ naves convenirent, exponit exercitum. Cujus numerus in præsentia fuit peditum III. millium, equitum CL., castrisque ante oppidum positis, sine injuria cujusquam consedit, cohibetque omnes a præda. Oppidani interim muros armatis complent. Ante portam frequentes considunt, ad se defendendum. Quorum numerus II. legionum intus erat. Cæsar circa oppidum vectus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpæ ejus, imprudentiæque assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus, præfectisque, quem peterent, præceperat: neque, ut mos ipsius, consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore iis perfectis, locum certum peterent universi. Quod minime Cæsarem fefellerat. Namque nullum portum terræ Africæ, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium præsidio fore suspicabatur: sed fortuito oblatam occasionem egressus aucupabatur.
4 L. Plancus interim legatus petit a Cæsare, ut sibi daret facultatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque data facultate, literas conscribit, et eas captivo dat ferendas in oppidum ad Considium. Quo simul atque captivus pervenisset, literasque, ut erat mandatum, Considio porrigere cœpisset, prius quam acciperet ille: „Unde *inquit*, istas? *Tum captivus*: 7 Venio a Cæsare. *Tunc Considius*: Unus est, *inquit*, Scipio imperator hoc tempore populi Romani;“ deinde in conspectu suo captivorum statim interfici jubet; literasque nondum perlectas, sicut erant signatæ, dat homini certo, ad Scipionem perferendas.

7 *Venio a Cæsare.*) Lipsius Elector, libr. II. cap. 12. addit *imperatore*: forte ut responsioni Considii magis conveniret. Sed opus haud est additamento, quia suspicabatur Considius, literas mandatum habere, ut traderet urbem, qualem non acciperet nisi a Scipione. *Venio* Scaliger ut suspectum, aut superfluum uncis inclusit, quem secuti sunt alii.

CAPUT III.

Dum Cæsar castra movet, eruptio ex opido fit. Galli numero minus triginta, duo millia hominum ad oppidum repellunt. Dum susceptum iter Cæsar persequitur, ex variis locis ad eum legationes veniunt, castra ipse ad Ruspinam, inde ad Leptim ponit, ubi intelligit, suas naves Uticam versus iter facere. Mauri Cæsareos adoriuntur. Cæsar in Sardiniam nuntios mittit auxilium petentes, et C. Sallustium Crispum in insulam Cercinam frumentatum, Rabirium vero Posthumum in Siciliam.

Postquam una nocte, et die ad oppidum consumpta, 5 neque responsum ullum a Consilio dabatur, neque ei reliquæ copiæ succurrebant, neque equitatu abundabat; et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum: neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munitio; dificilisque ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire: non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Cæsar esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret. Itaque castra cum 6 movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo: atque equitatus subsidio uno tempore eis casu sucurrit, qui erat missus ab Juba ad stipendium accipiendum: castraque, unde Cæsar egressus iter facere cœperat, occupant, et ejus agmen extremum insequi cœperunt. Quæ res cum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus xxx. Galli [8] Maurorum equitum II. millia loco pellerent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi, et conjecti erant intra munitiones, Cæsar iter constitutum ire contendit. Quod cum sæpius facerent, et modo insequerentur, modo rursus ab

8 *Maurorum equitum.*) Numidarum; nisi forsan ex vicinis Mauris rex Numidiæ milites etiam collegerat. Tamen et post paullo sect. 6. *tardiores ad insequendum erant Numidæ.*

equitibus in oppidum repellerentur, cohortibus paucis
ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmi-
ne collocatis, et parte equitatus, iter leniter cum re-
liquis facere cœpit. Ita quanto longius ab oppido disce-
debatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidæ.
Interim in itinere ex oppidis, et castellis legationes ve-
nire, polliceri frumentum, paratosque esse, quæ impe-
7 rasset, facere. Itaque eo die castra posuit [9] ad oppidum
Ruspinam Kal. Januar. Inde movit, et pervenit [10] ad
oppidum Leptim, liberam civitatem, et immunem. Le-
gati ex oppido veniunt obviam: libenter se omnia factu-
ros, quæ vellet, pollicentur. Itaque, centurionibus ad
portas oppidi, et custodiis impositis, ne quis miles in
oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam in-
colæ, non longe ab oppido secundum litus facit castra.
Eodem naves onerariæ, et longæ nonnullæ casu adve-
nerunt. Reliquæ, ut est ei nuntiatum, incertæ loco-
rum, [11] Uticam versus petere visæ sunt. Interim Cæ-
sar a mari non digredi, neque mediterranea petere pro-
pter navium errorem, equitatumque in navibus omnem
continere (ut arbitror, ne agri vastarentur), aquam in
naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum
e navibus exierant, subito equites Mauri, nec opinan-
tibus Cæsarianis adorti multos jaculis convulneraverunt,
nonnullos interfecerunt. Latent enim in insidiis cum e-
quis inter convalles, et subito exeunt, non ut in cam-
8 po cominus depugnent. Cæsar interim in Sardiniam
nuntios cum literis, et in reliquas provincias finiti-
mas, dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumen-
tum, simulatque literas legissent, mittenda curarent,
exoneratisque partim navibus longis, Rabirium Post-

9 *Ad oppidum Ruspinam.*) Inter Adrumentum et Leptim, minorem situm Ptolemæus, Ἀδρούμητος κολώνια. Ῥουσπίνα Λέπτις μικρά. Silius Italicus libr. III. vers. 260.

> *Quæque procul cernit non æquos Ruspina fluctus.*

10 *Ad oppidum Leptim.*) Leptim parvam, ut modo vidimus. Est enim alia Leptis magna. Plin. vers. 4.

> *Hic oppida libera, Leptis, Adrumentum, Ruspina.*

11 *Uticam versus.*) Utica cap. provinciæ Africæ, eversa Carthagine, necdum restituta, prope flumen Bagradam.

humum in Siciliam ad secundum commeatum accersendum mittit. Interim tum x. navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quæ deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum prætorem [12] ad Cercinnam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Hæc ita imperabat, itaque unicuique præcipiebat, ut, si fieri posset, nec locum ullum excusatio haberet, nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis, et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, [13] miserari (regium enim equitatum in provincia Africa Scipio alebat) tanta homines esse dementia, ut mallent regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

12 *Ad Cercinnam insulam.*) Supra Syrtem minorem e regione Rusparum et Tusdri.

13 *Miserari.*) Suple *capit* eorum provincialium.

CAPUT IV.

Cæsar Ruspinam revertitur, et frumentatum it; postea classem conscendit contra hostes iturus, militibus perterritis, utpote ejus consilii insciis.

Cæsar ad III. Non. Januar. castra movet, Leptique VI. cohortium presidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit: ibique sarcinis exercitus relictis, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum; oppidanisque imperat, ut plaustra, jumentaque omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspinam redit. Hoc eum idcirco existimo fecisse, ne maritima oppida post se vacua relinqueret, præsidioque firmata [14]

14 *Ad classis receptacula.*) Scaliger edidit *ad classem receptacula*, quem, ut solent, posteriores secuti sunt, nisi quod liber recentissimus cum Dion. Vossii notis legit *classem* quod insolens *classim* videbatur. Priores omnes *classis*. Videant, quibus copia est codices inspiciendi manu scriptos.

10 ad classis receptacula muniret. Itaque ibi relicto P. Saserna fratre ejus, quem Lepti proximo oppido reliquerat cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse cum cohortibus VII., quæ ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio, et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum II., ibique [15] classem sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis, et requirentibus Imperatoris consilium, magno metu, ac tristitia sollicitabantur. Parva enim cum copia, et ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosæ nationis, equitatumque innumerabilem se expositos videbant; neque quidquam solatii in præsentia, neque auxilium in suorum consilio animadvertebant, nisi in ipsius Imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate: animum enim altum, et erectum præ se gerebat. Huic acquiescebant homines, et in ejus scientia, et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

15 *Classem cum ea copia conscendit.*) Cum copiis, manu, parte exercitus, ut mox, *parva enim cum copia et ea tironum*, Sallust. Catilin. extremo, *ex omni neque in prælio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est*. Et Virg. Æn. libr. 2. vers. 564. *Respicio, et, quæ sit me circum copia, lustro.*

CAPUT V.

Cæsar egressus navibus milites ad Ruspinam reducit: ipse inde frumentatum it: inde hostibus appropinquantibus, suos ad pugnam parat. Labienus, et duo Pacidii aciem instruunt. Hostes novo genere pugnæ Cæsareos turbant: refertur ordo, quo uterque exercitus procedit. M. Petreius, et Cn. Piso suis auxiliatur. Cæsarei, prælio redintegrato, hostes pellunt.

11 Cæsar in navibus una nocte consumpta, jam cælo albente, cum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. Hac re cognita, Cæsar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in litore reliquos adve-

nientes milites exspectare. Itaque sine mora navibus eis in portum receptis, et advectis militum, equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspinam redit atque ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis XXX. frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Cæsaris consilium; illum cum classe navibus onerariis, quæ deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suæ naves in classem adversariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui in præsidiis relicti sui milites fuissent; ne illi propter suorum paucitatem, et hostium multitudinem, metu deficerent. Interim cum jam Cæsar progressus esset a ca- 12
stris circiter millia passuum III. per speculatores, et[16] antecessores equites nuntiatur ei, copias hostium haud longe a se visas. Et hercle cum eo nuntio pulvis ingens conspici cœptus est. Hac re cognita, Cæsar celeriter jubet equitatum universum, cujus copiam habuit in præsentia non magnam, sagittarios, quorum parvus e castris exierat numerus, arcessi, atque ordinatim signa se leniter consequi: ipso antecedente cum paucis armatis. Jamque, cum procul hostis conspici posset,[17] milites in campo jubet galeari, et ad pugnam parari: quorum omnino numerus fuit XXX. cohortium cum equitibus CD. et sagittariis. Hostes interim, quorum dux 13
erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine non peditum, sed equitum confertam, et inter eos levis armaturæ Numidas, et sagittarios pedites interposuerant, et ita condensaverant, ut procul Cæsariani pedestres copias arbitrarentur: et dextrum, ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Cæsar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem. Sagittarios ante aciem constituit; equites dextro, sinistroque cornu opponit; et ita præcipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se

16 *Antecessores equites.*) Qui agmen antecedunt, ut locum metandis castris deligant: aut de via, qua exercitus ducantur, despiciant. *Turneb. adv.* XXIV. 16.

17 *Milites jubet galeari.*) Galeis indui, et armari. Hinc *Minerva galeata* dicitur Cic. N. D. I. cap. 36.

cum pedestribus copiis, acie instructa, dimicaturum.
14 Cum utrinque exspectatio fieret; neque Cæsar se moveret, et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus, decernendum videret; subito adversariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promovere, collesque complecti, et Cæsaris equitatum extenuare, simulque ad circumeundum comparare se cœperunt. Cæsariani equites eorum multitudinem ægre sustinebant. Acies interim mediæ cum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis Numidæ levis armaturæ cum equitibus procurrunt, et inter legionarios pedites jacula conjiciunt. Hic cum Cæsariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites rursus, cursu renovato, peditibus suis succurrerent.
15 Cæsar, novo genere pugnæ oblato, cum adnimadverteret ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius a signis persequuntur, latere nudato, a proximis Numidis jaculis vulnerabantur, equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles a signis IV. pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni suorum multitudine confisus Cæsaris paucitatem circumire conatur. Equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paulatim cedere: hostis magis, magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Cæsarisque copiis in orbem compulsis, [18]
16 intra cancellos omnes conjecti pugnare cogebantur. Labienus in equo capite nudo, versari in prima acie, simul suos cohortari, nonnunquam legionarios Cæsaris ita appellare: „Quid tu, *inquit*, miles tiro, tam ferocułus es? Vos quoque iste verbis infatuavit. In magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri. *Tum miles*: Non sum, *inquit*, tiro, Labiene, sed de legione X. veteranus. *Tum Labienus*: non agnosco,

18 *Intra cancellos.*) Veluti damnati bestiis, intra septa conclusis, objiciuntur, ut cum illis pugnent. *Cancelli* enim hoc loco *septa sunt*.

inquit, signa Decumanorum. *Tum miles*: Jam me, qui sim, intelliges." Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum viribus contortum dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit, et ait: „Labiene, Decumanum militem, qui te petit, scito esse." Omnium tamen animi in terrorem conjecti, et maxime tironum: circumspicere enim Cæsarem, neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare. Cæsar interim, con- 17
silio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, et alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa tenderet. [19] Ita coronam hostium dextro, sinistroque cornu mediam dividit: et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus, cum peditatu telis conjectis in fugam vertit: neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum, peditumque Cæsaris facit. His rebus gestis, et procul hostibus repulsis, convulneratisque, [20] ad sua præsidia sese, sicut erat instructus, recipere cœpit. Interim M. 18
Petrejus, [21] et Cn. Piso cum equitibus Numidis MC. electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi, ex itinere recta subsidio suis occurrunt. At hostes, suis ex terrore firmatis, rursusque renovatis animis, legionarios conversis equitibus se recipientes novissimos adoriri, et impedire cœperunt, quominus se in castra reciperent. Hac re animadversa, Cæsar jubet signa converti, et medio campo redintegrari prælium. Cum ab hostibus eodem modo pugnaretur, nec cominus ad manus rediretur, Cæsarisque equites, et jumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata ad insequendum hostem, perseverandumque cursum tardiorem haberent, dieique pars exigua jam reliqua esset, cohortibus, equitibusque

19 *Ita coronam hostium.*) Aciem hostium undique instantem.

20 *Ad sua præsidia.*) Castra, ut ipse cap. 5. sect. 18. *quo minus se in castra reciperent.*

21 *Et Cn. Piso.*) De quo Tacitus annal. II. cap. XLIII. consulatur. An idem de quo Val. Maximus libr. VI. cap. II. non liquet.

circumdatis imperat, [22] ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque, signo dato, cum jam hostes languide, negligenterque tela mitterent, subito immittit cohortes, turmasque suorum: atque puncto temooris hostibus nullo negotio campo pulsis, post collemque dejectis, nacti locum, atque ibi paullisper commorati, ita ut erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones. Itemque adversarii male accepti, tum demum se ad sua præsidia contulerunt.

22 *Ut uno ictu.*) Continuo jactu telorum.

CAPUT VI.

Cognoscitur hostium consilium ex perfugis adversariorum. Petrejus in prælio vulneratur. Cæsar diligentissime sua castra munit, et intelligit, Scipionem suas copias cum Petrejo, et Labieno conjungere velle: ex Africa res necessarias arcessit. Labienus saucios Adrumetum deferendos curat.

19 Interim ea re gesta, et prælio dirempto, ex adversariis perfugæ plures ex omni hominum genere, et præterea intercepti hostium complures equites, peditesque: ex quibus cognitum est hostium consilium, eos hac mente, et conatu venisse, ut novo, atque inusitato genere prælii tirones, legionariique pauci perturbati, Curionis exemplo ab equitatu circumventi opprimerentur. Et ita Labienum dixisse pro concione, tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam cædendo in ipsa victoria fatigati vincerentur, atque a suis superarentur. Quippe qui in illorum sibi confideret multitudine: Primum, quod audierat Romæ legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire: deinde quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos, fideles jam sibi effecisset; maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum, levisque armaturæ. Præte-

rea ex fuga, prælioque Pompejano, quos secum a Brundusio transportaverant, equites Germanos, Gallosque, ibique postea [23] ex hybridis libertinis, servisque conscripserat, armaverat, equoque frænato uti condocuerat. Præterea regia auxilia, elephanti cxx., equitatusque innumerabilis. Deinde legiones conscriptæ ex cujusque modi, generisque [24] amplius xii. millibus. Hac spe, atque ea audacia inflammatus Labienus cum equitibus Gallis, Germanisque mdc. [25] Numidarum sine frænis viii. millibus, præterea Petrejano auxilio adhibito equitibus mc. peditum, ac levis armaturæ quater tantis, sagittariis, ac funditoribus, [26] hippotoxotisque compluribus. His copiis pridie Non. Januar. post diem tertium, quam Africam attigit, [27] in campis planissimis, purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo prælio Petrejus graviter ictus ex acie recessit. Cæsar interim 20
castra munire diligentius, præsidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere, et a castris alterum eodem, quo tutius ultro, citroque commeare, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent: tela, tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe Gallorum, Rhodiorumque, [28] Epibatarumque armare, et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur: sagittariisque ex omnibus navibus [29] Ituræis,

23 *Ex hybridis libertinis.*) Ex patre Romano, matre peregrina: Hybridæ enim ex imparibus parentibus nati.

24 *Amplius* xii.) Vulgo addunt *millibus*, contra fidem scriptorum manu: etiam improbante Lipsio Elect. ii. 22.

25 *Numidarum sine frænis.*) Quod proprium hujus gentis, Silius l. i. vers. 215.

Numidæ gens inscia fræni.

26 *Hippotoxotisque.*) Vide Bell. Civil. libr. 3. c. 2. sect. 4.

27 *In campis planissimis, purissimisque.*) Qui sine arboribus, fruticetis, fossis, aliisque pugnæ impedimentis. Livius xxiv. 14. *signis collatis dimicaturum puro, ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu, vera virtute geri res posset.*

28 *Epibatarum.*) Vide Bell. Alex. cap. 3. sect. 11.

29 *Ituræis.*) Ituræ regio in Syriæ, et Arabiæ confinio, ex sacra etiam historia nota. Quidam libri *Ityræis*: etiam Cicero Philipp. ii. 8.

Syriis, et cujusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias. Audiebat enim, Scipionem post diem tertium ejus diei, quo prælium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno, et Petrejo conjungere, quorum copiæ legionum VIII. et equitum IV. millium esse nuntiabantur: officinas ferrarias instruere, sagittasque, et tela uti fierent complura, curare, glandes fundere, sudes comparare, literas in Siciliam, nuntiosque mittere, ut sibi crates, materiamque congerent ad arietes, cujus inopia in Africa esset: præterea ferrum, plumbumque mitteretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africa, nisi importato, uti non posse. Priore enim anno, propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam; præterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida, et bene munita comportasse, omnemque regionem Africæ exinanisse frumento; oppida, præter pauca, quæ ipsi suis præsidiis tueri poterant, reliqua dirui, atque deleri, et eorum incolas intra sua præsidia coegisse commigrare, agros desertos, ac vastatos esse.
21 Hac necessitate Cæsar coactus, privatos ambiendo, et blande appellando, aliquantulum frumenti numerum in sua præsidia congesserat; et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et alternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem, Labienus saucios suos, quorum numerus maximus fuit, jubet in plaustris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Cæsaris onerariæ errabundæ male vagabantur, incertæ locorum, atque castrorum suorum: quas singulas scaphæ adversariorum complures adortæ incenderant, atque expugnaverant. Hac re nuntiata Cæsari, classes circum insulas, portusque disposuit, quo tutius commeatus supportari posset.

CAPUT VII.

Cn. Pompejus filius inflamatus verbis M. Catonis in Mauritaniam proficiscitur; et ad oppidum Ascurum accedit. Oppidani Pompejanos, eruptione facta, in naves compellunt. Pompejus ad insulas Baleares iter habet.

M. [30] Cato interim, qui Uticæ præerat, [31] Cn. 22
Pompejum filium multis verbis, assidueque objurgare non desistebat. „Tuus, *inquit*, pater, istius ætatis cum esset, et animadvertisset, Rempublicam ab [32] audacibus, sceleratisque civibus oppressam, bonosque aut interfectos, aut exilio mulctatos patria, civitateque carere; gloria, et animi magnitudine elatus, privatus, atque adolescentulus, paterni exercitus reliquiis collectis, pene oppressam funditus, et deletam Italiam, urbemque Romanam in libertatem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quæ est per gentes clarissima, notissimaque, conciliavit; [33] adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille, non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti majorum dignitate parta, neque tantis clientelis, nominisque claritate præditus, in Rempublicam est ingressus. Tu contra et patris nobilitate, et dignitate, et per te ipse satis animi magnitudine, diligentiaque præditus, nonne eniteris, et proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi, Reique publicæ, atque optimo cuique efflagitatum? „His verbis hominis gravissimi 23
incitatus adolescentulus, cum naviculis cujusquemodi generis xxx., inibi paucis rostratis, profectus ab Utica est in Mauritaniam, [34] regnumque Bogudis est in-

30 *M. Cato, qui Uticæ præerat.*) Quæ urbs caput fuit provinciæ Africæ, Carthagine eversa, necdum restituta.

31 *Pompejum filium.*) Hic major fuit filiorum Pompeji: minor Sextus.

32 *Audacibus, sceleratisque.*) Mario, Cinna, Carbone.

33 *Adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit.*) Eadem Cicero pro lege Manilia cap. 21.

34 *Regnumque Bogudis.*) Quæ Mauritaniæ pars occidentalis erat, ad fretum Herculeum, et Occeanum pertingens. Bogud autem rex studebat Cæsari.

gressus: expeditoque exercitu, numero servorum, liberorumque II. millium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, [35] ad oppidum Ascurum accedere cœpit: in quo oppido præsidium fuit regium, Pompejo adveniente, oppidani [36] usque eo passi propius eum accedere, donec ad ipsas portas, ac murum appropinquaret, subito eruptione facta, prostratos, perterritosque Pompejanos in mare passim, navesque compulerunt. Ita re male gesta Cn. Pompejus filius naves inde avertit, neque postea litus attigit, classemque [37] ad insulas Baleares versus convertit.

35 *Ad oppidum Ascurum.*) Maritimum oppidum Mauritaniæ, quæ sub Bogude erat, ejus vero nulla exstat apud Geographos mentio. Neque enim est *Rusucurium* Plinii vers. 2. Ρουσκοραὶ Ptolemæi, ut quidam crediderunt: quia hoc in Bocchi regno erat, longe reductum a finibus Bogudianis.

36 *Usque eo passi.*) Sustinuerunt, ausi sunt.

37 *Ad insulas Baleares versus.*) Sæpe boni scriptores τῷ *versus* præpositionem addunt. Cæsar l. XI. *ad Occeanum versus.* Et libr. XII. 8. extr. *movet in Arvernos versus.* Baleares insulæ Hispanici maris, quarum excelentes erant funditores, *Cæsar B. Gall.* libr. 2. cap. 3. sect. 7. Obiacent litori Tarraconensi.

CAPUT VIII.

Scipio se cum Petrejo, et Labieno conjungit. Cæsarei magna rerum necessariarum inopia laborant.

24 Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante demonstravimus, Uticæ grandi præsidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde ibi paucos dies commoratus, noctu itinere facto, cum Petreji, et Labieni copiis se conjungit: atque unis castris factis, III. millia pasuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Cæsaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi, aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere, et ita omnes adversarios intra munitionem continere. Quare Cæsariani gravi annona sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes si-

ne periculo vagari poterant: neque amplius millia passuum VI. terræ Africæ quoquoversus tenebant, pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites, equitesque, qui multa terra, marique bella confecissent, et periculis, inopiaque tali sæpe essent conflictati, alga e litore collecta, et aqua dulci eluta, et ita jumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

CAPUT IX.

Rex Juba ad ferendum suis auxilium e regno egreditur. P. Sitius, et Rex Bogud cum copiis ad regnum Jubæ proficiscantur, Cirtamque capiunt. Juba in subsidium suarum rerum revertitur.

Dum hæc ita fierent, [38] Rex Juba, cognitis Cæ- 25
saris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque comparatis equitum magnis, peditumque copiis subsidio suis; egressus e regno, ire contendit. [39] P. Sitius interim, et Rex Bogud, conjunctis suis copiis, cognito [40] regis Jubæ egressu, proprius ejus regnum copias suas admovere: [41] Cirtamque oppidum ejus regni opulentissimum adorti, paucis diebus pugnando, capiunt, et præterea [42] duo oppida Gætulorum: quibus cum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum traderent, conditionemque repudiassent, postea ab eis capti, interfectique sunt omnes, inde progressi agros, oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis Juba, cum

38 *Rex Juba non est visum.*) Non cohærent. Scribendum, *regi Jubæ, non est visum*, nec parenthesi, *non est visum*, cætera includi possunt, quia *itaque* non sinit, eousque post illam rectum casum pertrahi.

39 *P. Sitius.*) Hic Italia pulsus, exilium in Mauritania toleravit, et collectis aliis exulibus, ac manu quadam a Bogude impetrata, Cæsari auxilio venit, nullo ab eo beneficio adfectus. Dio Cassius hæc plenius narrat initio libri XLIII. qui vera *Bocchum* nominat pro *Bogude.*

40 *Regis Jubæ egressu.*) Jubæ regis Numidarum.

41 *Cirtamque oppidum.*) Caput, et regiam Numidiæ.

42 *Duo oppida Gætulorum.*) Gætulia enim *μέρος τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ pars regni illius* Jubæ erat, Dio Cass. de loco.

jam non longe a Scipione, atque ejus ducibus abesset. capit consilium, satius esse, sibi, suoque regno subsidio ire, quam dum alios adiuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recepit, atque auxilia a Scipione etiam abduxit, sibi, suisque rebus timens: elephantisque xxx. relictis, suis finibus, oppidisque [43] suppetias profectus est.

43 *Suppetias profectus est.*) Ut supra cap. 3. sect. 5. *suppetias venire*: et inferius c. 16. sect. 39. et cap. 17. sect. 41: *suppetias ire*, ἐλλειπτικῶς, vel *in*, vel *laturus*, *ad ferundum*, aut simili subaudito.

CAPUT X.

Cæsar, literis in omnes partes missis, civitates de suo in Africam adventu certiores facit: ad eum ex oppidis nobiles viri accurrunt, suasque calamitates narrant. Cæsar Allieno et Rabirio Posthumo scribit, ut exercitus statim trasportetur in auxilium Africæ. Scipio aciem suam instruit; cujus rei ordo refertur.

26 Cæsar cum de suo interim adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse, conscriptis literis circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, et in castra Cæsaris devenire, et de adversariorum ejus acerbitate, crudelitateque commemorare cœperunt: quorum lacrymis, querelisque Cæsar commotus, cum antea constitisset in stativis castris, æstate inita, cunctis copiis, auxiliisque accitis, bellum cum adversariis gerere instituit: literisque celeriter in Siciliam ad Allienum, et Rabirium Posthumum conscriptis, et [44] per Catascopum missis, „ut sine mora, aut ulla excusatione hiemis,

44 *Per Catascopum.*) Per exploratorem. Hesychius: Κατάσκοποι κατοπτεύοντες, ἐπίβουλοι, ἀδόλων ἐξιχνεύονται, δόλιοι.

ventorumque, exercitus sibi quam celerrime transportaretur: Africam provinciam perire, funditusque everti a suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subventum, præter ipsam Africam terram, nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere, insidiisque reliquum futurum. „Atque ipse in tanta erat festinatione, et exspectatione, ut postero die, quam misisset literas, nuntiumque in Siciliam, classem, exercitumque morari diceret; noctes, diesque oculos, mentemque ad mare dispositos, directosque haberet. Nec mirum, animadvertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidarique, oppida, castellaque dirui, deserique, principesque civitatum aut interfici, aut in catenis teneri: liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi. Iis se in miseriis, suamque fidem implorantibus, auxilio propter copiarum paucitatem, esse non posse. Milites interim in opere excedere, castra munire, turres, castella facere,
molesque jacere in mare non intermittere. Scipio inte- 27
rim elephantos hoc modo condocefacere instituit, II. instruxit acies: unam funditorum contra elephantos, quæ quasi adversariorum locum obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mittert: deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem aciem suam instruxit, ut, cum ab adversariis lapides mitti cœpissent, et elephanti [45] perterriti se ad suos convertissent, rursus a sua acie lapidibus missis eos converterent adversum hostem: quod ægre, tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina, usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

45 *Perterriti se ad suos convertissent.*) Plin. VIII. 8. de elephantis: *Vulnerati, et territi retro semper cedunt, haud minore partium suarum pernicie.*

CAPUT XI.

C. Virgilius Petronius Cæsarianas naves insectatur. Duo Titi Hispani ad Scipionem perducti interficiuntur. Labienus Leptim frustra oppugnat.

28 Dum hæc ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius Petronius, qui [46] Thapso oppido maritimo præerat, cum animadvertisset naves singulas cum exercitu Cæsaris incertas locorum, atque castrorum suorum vagari: occasionem nactus, navem, quam ibi habuit actuariam, complet militibus, et sagittariis: eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas naves Cæsarianas consectari cœpit: et cum plures adortus, pulsus, fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titi Hispani adolescentes, tribuni legionis v., quorum patrem Cæsar in senatum legerat, et cum his [47] T. Salienus centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Mæsanæ, et seditiosissima oratione apud eum est usus: idemque et pecuniam, et ornamenta triumphi Cæsaris retinenda, et custodienda curaverat: et ob has causas timebat sibi. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ut repugnarent, seseque Virgilio traderent. Itaque deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus traditi, et post diem III. sunt interfecti. Qui cum ducerentur ad necem, petisse dicitur major Titus a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent; idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.
29 Turmæ interim equitum, quæ pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus quotidie mutuis præliis inter se pugnare non intermittunt: nonnumquam etiam Germani, Gallique Labieniani cum Cæsaris equitibus, fide data, inter se co-

46 *Thapso oppido maritimo.*) Quod ab Ruspina in austrum recepit.

47. T. *Salienus.*) Qualis hic fuerit, infra c. 22. sect. 54. proditur.

loquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, 48 cui præerat Saserna cum cohortibus III. opugnare, ac vi irrumpere conabatur: quod a defensoribus propter egregiam munitionem oppidi, et tormentorum multitudinem, facile, et sine periculo defendebatur. Quod ubi ejus facere equitatus sæpius non intermittebat, et cum forte ante portam turma densa adstitisset, 49 Scorpione accuratius misso, atque eorum decurione percusso, 50 et ad Decumanam defixo, reliqui perterriti, fuga se in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

48 *Cum præerat Saserna.*) Cum sex cohortibus Lepti impositus. *Supr. c.* 4. sect. 9. Tres ergo fuerunt forte abductæ, quia hic tantum tres in præsidio dicuntur fuisse.

49 *Scorpione accuratius misso.*) Vide supra l. VII. cap. II. sect. 25. de hac machina.

50 *Et ad Decumanam defixo.*) Quidam asterisco notant, quasi mutilus sit locus: aliis *decumana* scutum amplissimum, auctore Festo: ut nihil desideretur.

CAPUT XII.

Scipio suas copias prope Cæsaris castra ponit. Cæsar suos intra munitiones recipit, et quædam mandata dat. Scipio concionem ad suos habet Cæsaris desperatione. Plures e Scipionis castris fugiunt.

Scipio interim fere quotidie non longe a suis ca- 30
stris passibus CCC. instruere aciem, ac majore diei parte consumpta, rursus se in castra recipere. Quod cum sæpius fieret, neque ex Cæsaris castris quisquam prodiret; neque propius ejus copias accedere, despecta patientia Cæsaris, exercitusque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis XXX. ante aciem instructis, quam latissime potuit, porrecta equitum, peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Cæsaris castris constitit in campo.
Quibus rebus cognitis, Cæsar jubet milites, qui extra 31
munitiones processerant, quique pabulandi, aut lignandi, aut etiam muniendi gratia vallum petierant, quæque ad eamdem rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim, modesteque sine tumultu, aut terrore

se recipere, atque in opere consistere. Equitibus autem, qui in statione fuerant, præcipit, ut usque eo locum obtinerent, quo paullo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret: quod si proprius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edicit, uti quisque suo loco paratus, armatusque præsto esset. At hæc non ipse per se coram, cum de vallo perspecularetur, sed [51] mirabili peritus scientia bellandi, in prætorio sedens, per speculatores, et nuntios imperabat, quæ fieri volebat. Animadvertebat enim, quamquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen sæpe a se fugatis, pulsis, perterritisque, et concessam vitam, et ignota peccata; quibus rebus numquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia, conscientiaque animi victoriæ fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Præterea ipsius nomen, auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam. Tum egregiæ munitiones castrorum, et valli, fossarumque altitudo, et [52] extra vallum styli cæci, mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant. Scorpionum, captapultarum, cæterorumque telorum, quæ ad defendendum solent parari, magnam copian habebat. Atque hæc propter exercitus sui præsentis paucitatem, et tirocinium præparaverat, non hostium vi, et motu commotus, patientem se, timidumque hostium opinioni præbebat. Neque idcirco copias, quamquam erant paucæ, tironumque, non educebat in aciem, quod victoriæ suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cujusmodi victoria esset futura. Turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot, tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fuga collectis se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque

51 *Mirabili peritus scientia.*) Lipsio Elect. II. 22. displicet *peritus*: substituit *penitus*.

52 *Extra vallum styli cæci.*) Stimuli in terram defixi, tectique, ut minus videantur. Silius Italicus l. 2. v. 415.

Et stylus occulitur, cæcum in vestigia telum.

Sic Æn. 5. v. 164. *cæca saxa* sunt sub aquis latentia.

constituerat gloriam, exaltationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in [53] secundo commeatu occurrisset. Scipio interim paulisper, ut ante dixi, 32
in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Cæsarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra; et concione advocata, de terrore suo, desperationeque exercitus Cæsaris verba facit: et cohortatus suos, [54] victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Cæsar jubet milites rursus ad opus redire, et per causam munitionum, tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidæ, Getulique diffugere quotidie ex castris Scipionis, et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi, majoresque eorum [55] beneficio C. Marii usi fuissent, Cæsaremque ejus affinem esse audiebant, in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electos homines illustriores Getulos, literis ad suos cives datis, cohortatus, ut manu facta, se, suosque defenderent, et ne suis inimicis, adversariisque dicto audientes essent, mittit.

53 *In secundo commeatu.*) Itu altero navium, quæ ex Sicilia legiones transportarent. Vide infra c.16. sect.37. et c.18. sec.44.

54 *Victoriam propriam.*) Et infra c.31. sect.82. ita locutus est,

55 *Beneficio C. Marii usi.*) In bello Jugurthino.

CAPUT XIII.

Legati ab Acilla ad Cæsarem veniunt auxilium petentes; Cæsar C. Messium Acillam mittit, quo Considius Longus se confert, sed viso ibi præsidio Cæsareo Adrumentum revertitur, rursusque obsidionem Acillæ parat.

Dum hæc ad Ruspinam fiunt, [56] legati ex Acilla 33
civitate libera, [57] etiam undique ad Cæsarem veniunt, se-

56 *Legati ex Acilla.*) Nusquam hujus nominis civitas adparet in Africa. Non ergo dubitant eruditi, esse *Acbollam* Strabonis, Livii, Stephani; seu Ἄχολα: *Acbolam* Ptolemæi, in eodem litore sitam, quo Ruspina, Leptis, Thapsus. Vide Holsten. ad Ortel. Accedit, quod Strabo æque ut Hirtius dixit ἐλευθέραν πόλιν *liberam civitatem*, l. XVII. p. 372.

57 *Etiam undique.*) Nimis laxe hoc dictum videtur Phil. Rubenio Elect. II. 4. nec Fulvii codex divisione, *et jam* rem explicat. Quapropter conjicit et *immuni* legendum, sicut supra c. 3. sect. 7. noster: *pervenit ad oppidum Leptim, liberum civitatem, et immunem.*

que paratos quæcumque imperasset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare, et petere ab eo, ut sibi præsidium daret, quo tutius id, et sine periculo facere possent; se et frumentum, et quæcumque res eis suppeteret, communis salutis gratia subministraturos. Quibus rebus facile a Cæsar impetratis, præsidioque dato, C. Messium ædilitia functum potestate Acillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumenti cum II. legionibus, et equitibus DCC. præerat, celeriter ibi parte præsidii relicta, cum VIII. cohortibus Acillam ire contendit. Messius celerius itinere confecto, prior Acillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, cum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset, præsidium Cæsaris ibi esse, non ausus periculo suo rem facere, nulla re gesta pro multitudine hominum, rursus Adrumetum se recipit; deinde paucis post diebus, equestribus copiis a Labieno adductis, rursus Acillanos castris positis obsidere cœpit.

CAPUT XIV.

C. Decius, adveniente Cercinnam C. Sallustio, fugit. Allienus magnas copias ad Cæsarem in Africam mittit. Scipio duos ex Gætulis mittit in castra Cæsaris ad speculandum; hi producti Cæsarem alloquuntur.

34 Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Cæsare cum classe demonstravimus,[58] Cercinnam pervenit: cujus adventu C. Decius quæstorius, qui ibi cum grandi familiæ suæ præsidio præerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugæ commendat. Sallustius interim prætor a Cercinnatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Cæsarem mittit. [59] Allienus interim pro-

58 *Cercinnam pervenit.*) Vide supra c. 3. sect. 8.

59 *Allienus interim proconsul e Lilybæo.*) Sicilia a prætoribus regebatur: belli tempore nonnunquam in provincia proconsules pro prætoribus erant, quod de Asia manifestum est.

consul e Lilybæo in naves onerarias imponit legiones XIII., et XIV., et equites Gallos DCCC., funditorum, sagittariorumque mille; ac secundum commeatum in Africam mittit ad Cæsarem. Quæ naves, ventum secundum nactæ, quarta die in portum ad Ruspinam, ubi Cæsar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Cæsar duplici lætitia, ac voluptate uno tempore auctus, frumento, auxiliisque tamdem suis exhilaratis, annonæque levata sollicitudine, deponit legiones, equitesque ex navibus egressos jubet ex languore, nauseaque reficere; dimissos in castella, munitionesque disponit. Quibus rebus Scipio, 35
quique cum eo essent comites, mirari, et requirere, C. Cæsarem, qui ultro consuesset bellum inferre, ac lacessere prælio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex ejus patientia in magnum timorem conjecti, ex Gætulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis præmiis, pollicitationibusque propositis, pro perfugis, speculandi gratia, in Cæsaris castra mittunt, qui simul ac ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo vera proloqui. Potestate facta, „Sæpenumero, *inquiunt*, Imperator, complures Gætuli, qui sumus clientes C. Marii, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione IV., et VI. ad te voluimus, in tuaque præsidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus faceremus, impediebamur; nunc data facultate pro speculatoribus missi a Scipione, ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, num quæ fossæ, aut insidiæ elephantis ante castra, portasque valli factæ essent, simulque consilia vestra contra easdem bestias, comparationemque pugnæ cognosceremus, atque ei renuntiaremus.“ Qui collaudati a Cæsare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas deducuntur, quorum orationem celeriter veritas comprobavit; namque postero die ex legionibus iis, quas Gætuli nominaverant, milites legionarii complures a Scipione in castra Cæsaris perfugerunt.

CAPUT XV.

M. Cato milites ex quovis genere lectos mittit in Scipionis castra. Legati Tisdro egressi ad Cæsarem se conferunt, auxilium petetens. P. Sitius castellum, in quo erant Jubæ impedimenta, expugnat.

36 Dum hæc ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticæ præerat, delectus quotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique, et cujusque modi generis hominum, qui modo per ætatem arma ferre poterant, habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere non intermittit. Legati interim [60] ex oppido Tisdro, [61] in quod tritici modium millia ccc. comportata fuerant a negotiatoribus Italicis, aratoribusque, ad Cæsarem venere, quantaque copia frumenti apud se sit, docent, simulque orant, ut sibi præsidium mittat, quo facilius et frumentum, et copiæ suæ conserventur. Quibus Cæsar in præsentia gratias agit, præsidiumque brevi tempore se missurum dicit: cohortatusque ad suos cives jubet proficisci. [62] P. Sitius interim cum copiis Numidiæ fines ingressus, castello in montis loco munito locato, in quod Juba, belli gerendi gratia, et frumentum, et res cæteras, quæ ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

60 *Ex oppido Tisdro.*) Intus sita Tisdrus, reductior a mari, a Thapso in meridiem: Antonino *Tusdrus Colonia*: Ptolemæo *Thysdrus*, Θύσδρος: nostro inferius *Tisdras*.

61 *In quod tritici modium millia* ccc.) MSS. regia, et Thuan. *in quod*, teste Goduino, vulgo *in quo*. Deinde *modium* Latine legendum: non *modia*, ut quidam olim ediderant.

62 *P. Sitius interim.*) De quo supra cap. 9. sect. 25.

CAPUT XVI.

Cæsar Ruspinam versus proficiscitur, accedit ad munitiones Scipionis. Scipio, et Labienus copias educunt. Cæsariani, pulsis iis, qui ad præsidium erant, loco munito potiuntur. Labienus suis auxilium fert, Julianis eum insequentibus, et multos occidentibus.

Cæsar, postquam legionibus veteranis xx. equitatu, 37
levique armatura copias suas ex secundo commeatu auxe-
rat, naves vi. onerarias statim jubet Lilybeum ad reliquum
exercitum transportandum proficisci : ipse vi. Kal. Febr.
circiter vigilia prima imperat, speculatores, apparito-
resque omnes ut sibi præsto essent. Itaque, omnibus in-
sciis, neque suspicantibus, vigilia tertia jubet omnes le-
giones ex castris educi, atque se consequi [63] ad oppidum
Ruspinam versus, in quo ipse præsidium habuit, et
quod primum ad amicitiam ejus accessit; inde parvulam
declivitatem digressus, sinistra parte campi, propter
mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie pa-
tet millia passuum xv., quem jugum ingens a mari ortum,
neque ita præaltum, velut theatri efficit speciem. In
hoc jugo colles sunt excelsi pauci, in quibus singulæ tur-
res, speculæque singulæ perveteres erant collocatæ; qua-
rum apud ultimam præsidium, et statio fuit Scipionis. 38
Postquam Cæsar ad jugum, de quo docui, adscendit, in
unumquemque collem turres, castellaque facere cœpit,
atque ea minus semihora efficit; et postquam non ita lon-
ge ab ultimo colle, turrique fuit, quæ proxima fuit castris
adversariorum, in qua docui esse præsidium, stationem-
que Numidarum, paulisper commoratus, perspectaque na-
tura loci equitatu in statione disposito, legionibus opus
attribuit, brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem
pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, jubet di-
rigi, ac muniri. Quod postquam Scipio, Labienusque a-
nimadverterunt, equitatu omni ex castris educto, acie-

63 *Ad oppidum Ruspinam versus.*) Vide supra cap. 7. sect. 23. Sic et infra c. 31. sect. 80. *ad mare versus consedi.*

que equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur, [64] pedestremque copiam in secunda acie minus passus M. a castris suis constituunt.

39 Cæsar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Jam cum non amplius passibus MD. inter hostium aciem, suasque munitiones esse animadvertisset, intellexissetque ad impediendos milites suos, et ab opere depellendos, hostem propius accedere; necesseque haberet legiones a munitionibus deducere, imperat turmæ Hispanorum, ut ad proximum collem propere accurrerent, præsidiumque inde deturbarent, locumque caperent: eodemque jubet levis armaturæ paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt, locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus [65] suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar conspexit, Labienum a suis copiis longius abscessisse, equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

40 Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, IV. turribus exstructa, quæ Labieni prospectum impediebat, ne posset animadvertere ab equitatu Cæsaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos cædi a tergo sensit. Ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit: Galli, Germanique, qui restiterant, ex superiore loco, et post tergum circumventi, fortiterque resistentes conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quæ pro castris erant instructæ, animadverterunt, metu, ac terrore obcæcatæ, omnibus portis in suo castra fugere cœperunt. Postea Scipione, ejusque copiis campo, collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, cum receptui Cæsar cani jussisset, equitatumque omnem in-

64 *Pedestremque copiam.*) Copias, exercitum. Raro exemplo, ut supra c. 4. sect. 10.

65 *Suppetias ire.*) Ut mox cap. 17. sect. 41. et supra cap. 9. sect. 25. extremo, ubi, quæ adnotavimus, videas.

tra suas munitiones recepisset; campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum, Germanorumque, qui partem ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio, pollicitationibusque adducti, ad eum se contulerant; nonnulli, qui ex Curionis prælio capti, conservatique, parem gratiam in fide partienda præstare voluerant. Horum corpora mirifica specie, amplitudineque cæsa toto campo, ac prostrata diverse jacebant.

CAPUT XVII.

Cæsar aciem instruit. Scipio castris se continet; inde, accedente Cæsare ad munitiones, auxilium fert oppido Uzitæ. Cæsar copias, quas contra Scipionem ad pugnam paraverat, in castra recipit.

His rebus gestis, postero die Cæsar ex omnibus 41 præsidiis cohortes eduxit, atque omnes suas copias in campo instruxit. Scipio, suis male acceptis, occisis, vulneratisque, intra suas continere se munitiones cœpit. Cæsar instructa acie secundum infimas jugi radices propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum [66] ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianæ, cum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari, reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consueverat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa, ex instituto suo, prima equestri turmatim directa, elephantisque turritis interpositis, armatisque suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar animadvertit, arbitratus Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire, [67] in eo loco, quo paullo ante commemoravi, ante oppidum

[66] *Ab oppido Uzita.*) Ptolemæo Οὔζιτα in mediterraneis, prope Tisdrum, et Leptim minorem.

[67] *In eo loco, quo paullo ante commemoravit.*) Sic meliores libri, etiam MS. Ursini, Græca antiptosi, de qua Sancti Minervam, et C. V. Jac. Perizonii additamentum vide libr. IV. c. XII. Tamen Venetus vetus, et Gryphianus liber, aliique *quem commemoravi*, sine figura.

constitit, suamque aciem mediam eo oppido texit. Dextrum, sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in con-
42 spectu patenti adversariorum constituit. Cum jam prope solis occassum Cæsar exspectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset, locoque se magis defendere, si res coegisset, quam in campo cominus consistere audere, non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi præsidium grande Numidarum esse cognoverat; hostesque mediam aciem suam oppido texisse, sibique difficile factu esse intellexit; simul et oppidum uno tempore oppugnare; et in acie in cornu dextrum, et sinistrum ex iniquiore loco pugnare; præsertim cum milites [68] a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque, reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

23 *A mane diei.*) Nomen *mane*, regens patrium casum, ut hic apparet; et adsumens epitheton, ut *multo mane*, Cic. lib. v. Attic. ep. IV. et *clarum mane*. Pers. sat. III. pr.

CAPUT XVIII.

Considius absidione Acillæ Adrumetum se confert. Classis Vari, et M. Octavii duas naves hostiles capit cum uno centurione, et paucis tironibus; hi ante Scipionem pauca audacter locuti interficiuntur.

43 Interim Considius, qui Acillam, et VIII. cohortes stipendiarias Numidis, Gætulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus præerat, diu, multumque expertus, magnisque operibus sæpe admotis, et iis ab oppidanis incensis, cum proficeret nihil, subito nuntio de equestri prælio allato commotus, frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo, cæterisque rebus, quæ ad victum parari solent, corruptis, Acillam, quam obsidebat, deseruit: atque [69] itinere

69 *Itinere per regnum Jubæ facto.*) Longæ ambages, cum breve iter ab Acilla (sive Acholla est, sive oppidum aliud

per regnum Jubæ facto, copias cum Scipione partitus, Adrumentum se recipit. Interea ex secundo commeatu, 44
quem a Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius, et L. Ticida eques Romanus, ab residua classe cum erravisset, delataque esset vento ad Thapsum, a Virgilio scaphis, naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis triremis ex eadem classe errabunda, ac tempestate [70] ad Ægimurum delata, a classe Vari, et M. Octavii est capta, in qua milites veterani, cum uno centurione, et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus asservatos sine contumelia deducendos curavit ad Scipionem. Qui, postquam ad eum pervenerunt, et ante suggestum ejus constiterunt: „Non vestra, *inquit*, sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri Imperatoris impulsu, et imperio coactos, cives, et optimum quemque nefariæ consectari. Quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si id, quod facere debetis, Rempublicam cum optimo quoque defenditis, certum est vobis vitam, et pecuniam donare: quapropter, quid sentiatis, proloquimini.“ Hac habita oratione, Sci- 45
pio, cum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis Centurio legionis XIV. „Pro tuo, *inquit*, summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim Imperatorem te appello) quod mihi vitam, incolumitatemque belli jure capto polliceris; et forsan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Cæsarem Imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro cujus dignitate, victoriaque amplius XXXVI. annis depugnavi,

in tractatu maritimo, ubi tum Cæsar agebat) Adrumentum recta via ferret. Vide quæ supra ad Cæs. B. Civ. cap. 14. sect. 38. notavimus. Aut Jubæ regnum supra provinciam Romanorum Africam in austro usque ad mare Syrtium prolatum fuit: quod infra c. 30. sect. 77. videtur significare.

70 *Ad Ægimurum.*) Insulam in Carthaginiensi sinu. Livius XXX. 24. *Ægymurus sinum ab alto claudit, in quo sita Carthago est: triginta ferme millia ab urbe*, Græce Αἰγίμουρος Straboni, Αἴγιμρος, Ptolemæo.

adversus, armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. Contra cujus enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me. Ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua tenes potestate, non amplius x. sumam. Tunc ex virtute nostra intelliges, quid ex
46 tuis copiis sperare debeas.“ Postquam hæc centurio præsenti animo adversus opinionem ejus est locutus, ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus, annuit centurionibus, quid fieri vellet, atque ante pedes centurionem interficit, reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. „Abducite, *inquit*, istos nefarios scelere contaminatos, et cæde civium saginatos.“ Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri, et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Cæsar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiæ causa esse jusserat, ut suis onerariis, longisque navibus præsidio essent, ob negligentiam ignominiæ causa dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

CAPUT XIX.

Ingens saxorum nimbus coortus Cæsaris exercitum rebus necessariis carentem affligit.

47 Per id tempus fere Cæsaris exercitui res accidit incredibilis auditu. Namque [71] Vergiliarum signo

[71] *Vergiliarum signo confecto.*) Vergiliæ sunt Plejades: *confecto* arguit occasum: sed qualem? Hæc, ut ex c. 16. sect. 37. apparet, Februario mense videntur accidisse, quo Plejadum nec cosmicus, nec acronychus, neque heliacus occasus datur. Propius tamen adultus Februarius, aut Martii initium ab heliaco occasu abest, quam a cæteris, et Hirtius *fere per id tempus* dicendo, non plane eodem mense contigisse significat.

confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus [72] cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Cæsar non in ore superiorum Imperátorum, in hibernis exercitum continebat; sed in tertio, quartoque die procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat, opereque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Præterea ita ex Sycilia exercitum transportaverat, ut præter ipsum militem, et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quæ usui militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. In Africam autem non modo sibi quidquam non acquisierant, aut paraverant, sed etiam propter annonæ caritatem, ante parata consumpserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pelibus acquiescebant. Reliqui ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus, coriisque contextis permanebant. Itaque subito imbre, grandineque consecuta, gravati pondere, tenebris, aquaque omnes subruti, disjectique, nocte intempesta, ignibus extinctis, rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eadem nocte v. legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

85 *Cum saxea grandine.*) Olim editi *cum saxorum.* Post autem sect. 6. simpliciter *grando* vocatur, cujus crassitudo similitudinem saxorum attulit.

CAPUT XX.

Rex Juba cum magnis copiis ad Scipionem proficiscitur. Scipio suas, et regis copias contra Cæsarem iturus instruit. Cæsar suos per juga summa ducere incipit. Labienus insidias Cæsari per quamdam vallem transituro infelici eventu struit. Ejusdem Labieni fuga.

Rex interim Juba de equestri prælio Scipionis certior factus: evocatusque ab eodem literis, præfecto Sabura cum parte exercitus contra Sitium relicto; 48

[73] ut si cum ipse aliquid auctoritatis haberet, exercitus Scipionis a terrore Cæsaris liberaretur; cum III. legionibus, equitibusque frænatis DCCC., Numidis sine frænis, peditibusque ejus armaturæ grandi numero, elephantisque XXX. egræssus e regno ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis, cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. Erat in castris Cæsaris superiori tempore magnus terror; et exspectatione copiarum regiarum exercitus ejus magna suspensione animi ante adventum Jubæ commovebatur. Postquam vero castra castris contulit, despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit, Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem præsens dimisserat. Quo facto facile fuit intellectum, Scipioni additum animum, fiduciamque regis adventu. Nam postero die universas suas, regisque copias cum elephantis LX. productas in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit; ac paullo longius progressus a suis munitionibus, aut ita diu
49 commoratus, se recepit in castra. Cæsar postquam animadvertit, Scipioni auxilia fere quæ exspectasset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore-per jugum summum cum copiis progredi cœpit, et brachia protinus diducere, et castella munire, propiusque Scipio capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii magnitudine copiarum confisi, proximum collem occupaverunt: atque ita longius progrediendi eripuerunt facultatem. Ejusdem collis occupandi gratia Labienus consilium ceperat, et quo propiore loco
50 fuerat, eo celerius occurrerat. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine prærrupta, crebris locis speluncæ in modum subrutis: [74] quæ erant transeunda

73 *Ut si cum ipse aliquid.*) Libri variant; veteres *ut secum*: recentium plures, inde a Scaligero, *ut si cum*: Goduini, *ut si cum*. Quod sequitur *liberaretur*, a Beroaldo est ad sensum complendum. Ideoque male sanus hic locus est.

74 *Quæ erant transeunda.*) Loca videlicet. Sic codex Victorii, vetus Venet. Hironymi Bononii, item Gryphii. Posterius editi *transgrediendæ*, quasi speluncæ quod non cohæret. Regigius cod. *transgrediendæ*, puta loca.

Cæsari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur: ultraque eam convallem olivetum vetus crebris arboribus condensum. Hic cum Labienus animadvertisset, Cæsarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse, convallem, olivetumque transgredi, eorum locorum peritus, in insidiis cum parte equitatus, levique armatura consedit, et præterea post montem, collemque equites in occulto collocaverat; ut, cum ipse ex improviso legionarios adortus esset; ex colle se equitatus ostenderet, ut re duplici perturbatus Cæsar, ejusque exercitus, neque retro regrediundi, neque ultra procedendi oblata facultate, circumventus concideretur. Cæsar, equitatu ante præmisso, inscius insidiarum cum ad eum locum venisset, abusi, sive obliti præceptorum Labieni, sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari, ac singuli de rupe prodire, et summa petere collis. Quos Cæsaris equites consecuti partim interfecerunt, partim [75] vivorum sunt potiti. Deinde protinus collem petere contenderunt; atque eum, decusso Labieni præsidio, celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

75 *Vivorum sunt potiti.*) Sic Fulvii Ursini codex: Sic et Scaliger edidit, quem plures secuti sunt. Antea excusi, *vivi sunt potiti.* At noster infra etiam c. 23. sect 61. *virorum potiti sunt.*

CAPUT XXI.

Cæsar castra in quodam loco, quem cepit, mirabili arte munit. Juba, Scipio, et Labienus in Cæsaris legiones irrumperunt. Cæsarei Numidas usqe ad castra regis insequuntur, Plures milites, Scipioni deficientes, se ad Cæsarem conferunt.

Hac re per equites gesta, Cæsar legionibus opera 51
distribuit, atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitæ, quod inter sua castra, et Scipionis in planitie positum erat, tene-

baturque a Scipione, [76] duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum, sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut cum propius oppidum copias admovisset, oppugnareque cœpisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugnatione deterreretur: præterea, quo facilius colloquia fieri possent, et si qui profugere vellent, id, quod antea sæpe accidebat magno cum eorum periculo, tum facile, et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, cum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi nonnulli fieri poterant. Aquatione enim longa, et angusta utebatur. Dum hæc opera, quæ ante dixi, fiebant a legionibus; interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari, levisque armaturæ præliis minutis
52 cominus dimicabant. Cæsar ab eo opere cum jam vesperum copias in castra reduceret, magno incursu, cum omni equitatu, levique armatura, Juba, Scipio, Labienus in legionarios impetum fecerunt. Equites Cæsariani vi universæ, subitæque hostium multitudinis pulsi parumper cesserunt. Quæ res aliter adversariis cecidit. Namque Cæsar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit. Equites autem adventu legionum animo addito, conversis equis in Numidas cupide insequentes, dispersosque impetum fecerunt, atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt. Quod ni in noctem prælium esset conjectum, pulvisque vento flatus [77] omnium prospectu offecisset, Juba cum Labieno capti in potestatem Cæsaris venissent, equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV., et VI.

76 *Duo brachia instituit duci.*) Munitiones instar brachiorum protentas: ut Bello Alexandrino, cap. 9. sect. 30.

77 *Omnium prospectu effecisset.*) Dandi casu in *u.* antiquo more, ut ad libr. I. B. Gall. cap. II. sec. 16. demonstravimus. Ita autem Scaliger haud dubie ex MSS. et qui adhuc soliti sunt eum subsequi. Priores editi *prospectibus*.

Scipionis milites diffugere, partim in castra Cæsaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire. Itemque [78] equites Curioniani, difisi Scipioni, ejusque copiis complures se eodem conferebant.

78 *Equites Curioniani.*) Lipsius emendavit Elect. II. 22. Fuerunt enim Curionis in Africa cæsi. Vide l. II. de Bell. Civ. extrem. Vul. *Curiani*

CAPUT XXII.

Legiones IX., *et* X. *diu in mare jactatæ, tandem ad Cæsarem perveniunt. Cæsar C. Avienum, A. Fontejum, et alios ab exercitu removet. Gætuli contra Jubam arma sumunt, cui rei Juba consulit. Cæsar castra munit. Hostes Cæsareos alloquuntur. Gætulorum fuga in Cæsaris castra. Scipio, et Juba vetant, M. Aquinium cum adversariis colloqui: is obedit, propter quod Jubæ superbiam exaggerat Auctor.*

Dum hæc circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duæ IX., et X. ex Sicilia navibus onerariis profectæ, cum jam non longe a portu Ruspinæ abessent, conspicatæ naves Cæsarianas, quæ in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt, ac diu, multumque jactari, tandem multis post diebus siti, inopiaque confecti ad Cæsarem pervenerunt. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinæ licentiæ militaris, ad rapinarum certorum hominum, parvulam modo casulam nactus Cæsar, quod C. Avienus tribunus milit. X. legionis navem commeatu, familia sua, atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset; postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis, centurionibusque: "Maxime vellent, *inquit*, homines suæ petulantiæ, nimiæque libertatis aliquando finem fecissent, meæque lenitatis, modestiæ, patientiæque rationem habuissent. Sed quoniam ipsi sibi neque modum

53 (margin, beside "Dum hæc…"); 54 (margin, beside "venerunt. Quibus…")

neque terminum constituunt, quo cæteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra Rempublicam instigasti, rapinasque per municipia fecisti: quodque mihi, Reique publicæ inutilis fuisti, et pro militibus tuam familiam, jumentaque in naves imposuisti: tuaque opera, militibus tempore necessario Respublica caret, ob eas res, ignominiæ causa, ab exercitu meo te removeo, hodieque ex Africa abesse, et quantum potes, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fontei, quod tribunus militum seditiosus, malusque cives fuisti, ab exercitu dimitto. [79] T. Saliene, M. Tiro, C. Clusiane, cum ordines in meo exercitu, beneficio, non virtute consecuti, ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni, aut utiles fueritis, et magis in seditione concitandi milites adversus vestrum imperatorem, quam pudoris, modestiæque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis; missosque facio, et quantum potestis, abesse ex Africa jubeo." Itaque tradidit eos centurionibus, et singulis non amplius singulis additis servis, in navi imponendos separatim curavit.

55 Gætuli interim perfugæ, quos cum literis, mandatisque a Cæsare missos [80] supra docuimus, ad suos cives perveniunt; quorum auctoritate facile adducti, Cæsarisque nomine persuasi, a rege Juba desciscunt, celeriterque cuncti arma capiunt; contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba distentus triplici bello necessitate coactus, de suis copiis, quas contra Cæsarem adduxerat, VI. cohortes in fines regni sui mittit, quæ essent præsidio contra Gætulos.

56 Cæsar, brachiis perfectis, promotisque eo usque, ut telum ex oppido adiici non posset, castra munit. Ballistis, scorpionibusque crebris ante frontem castrorum, contraque oppidum collocatis, defensores muri deterrere non intermittit, eoque V. legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, il-

79 *T. Saline.*) De quo supra cap. II. sect. 28.

80 *Supra docuimus.*) Hujus libri cap. 12. sect. 32.

lustriores, notissimique conspectum amicorum, propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quæ res quid utilitatis haberet, Cæsarem non fallebat. Namque Gætuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque præfecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris, finibusque donati, post Sullæ victoriam [81] sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione capta, nocte jam luminibus accensis, cum equis, calonibusque suis circiter M. perfugiunt in Cæsaris castra, quæ erant in campo proximo Uzitæ locata. Quod postquam Scipio, quique 57
cum eo erant, cognoverunt, cum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nil attinere eum cum adversariis colloqui. Cum nihilominus [82] ejus sermonem nuntius ad se referret, diceretque, ut reliqua, quæ vellet, perageret, viator postea ab Juba ad eum est missus, qui diceret, audiente Saserna: Vetat te Rex colloqui. Quo nuntio perterritus discessit, et dicto audiens fuit Regi. Usuvenisse hoc civi Romano miror, et ei, qui a populo Romano honores accepisset, incolumi patria, fortunisque omnibus, Jubæ barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio, aut, cæsis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle. Atque etiam superbius Jubæ factum, non in M. Aquinium hominem novum, parvumque Senatorem; sed in Scipionem hominem illa familia, dignitate, honoribusque præstantem. Nam cum Scipio sagulo purpureo ante Regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu, atque

81 *Sub Hiempsalis regis potestate.*) Hic Hiempsale II. est, Jubæ regis pater. Vide Hist. nostram Antiq. in Numidiæ regibus.

82 *Ejus sermonem nuntias ad se referret, diceretque.*) Locus dubius nec uno modo expressus. Sic veteres. Scaliger, et recentiores habent *restaretque*, tanquam Scipionis mandatum nuntius Aquinio attulerit, ut restaret, et reliqua perageret. Goduinus ex codicum collatis vestigiis aliam emendationem tentat, *nuntius ad eum* (Scipionem) *referret*, *se restare*, *ut*, sed durior est, nihilque explicat.

ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret; et Jubæ homini superbissimo, inertissimoque obtemperaret.

CAPUT XXIII.

Hostes, simulque Cæsar copias e castris eductas instruunt, cujus rei ordo, et ratio refertur. Vario eventu pugnatur.

58 Postero die universas hominum copias de castris omnibus deducunt; [83] et supercilium quoddam excelsum nacti, non longe a Cæsaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Cæsar item producit copias, celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quæ erant in campo, constitit: sine dubio existimans, ultro adversarios, cum tam magnis copiis, auxiliisque regis essent præditi, promptiusque prosiluissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur. Ipse enim a suis munitionibus longius sine ratione non procedebat, quod [84] in oppido Uzitæ, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatæ. Eidem autem oppido ad dextrum latus ejus cornu erat oppositum: verebaturque, ne, si prætergressus esset, ex oppido irruptione facta, ab latere eum adorti conciderent. Præterea hæc quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.
59 Non arbitror esse prætermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo

83 *Et supercilium quoddam.*) Eminentiam loci. Virgilius I. Georg. v. 108.

Ecce supercilio elivosi tramitis. Ubi Servius: *altitudine, summitate terrarum.*

84 *In oppido Uzitæ.*) Sic posteriores inde a Scaligero, qui haud dubie in MSS. invenit: ut Cicero ad Att. libr. v. ep. XVIII. in *oppido Antiochiæ*: et Virgilius Æneid. III. vers. 293.

...Buthroti adscendimus urbem.

Prius tamen editi in *oppido Uzita*, sexto casu, legunt.

aciem direxit. Collocabat in fronte suas, et Jubæ le-
giones; postea autem Numidas in subsidiaria acie ita
extenuatos, et in longitudinem directos; ut procul sim-
plex esse acies media a legionariis militibus videretur:
in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elephan-
tos dextro, sinistroque cornu collocaverat, æqualibus
inter eos intervallis interjectis. Post autem elephantos,
armaturas leves, Numidasque substituerat auxiliares.
Equitatum frænatum universum in suo dextro cornu
disposuerat: sinistrum enim cornu oppido Uzita clau-
debatur, neque erat spatium equitatus explicandi. Pro-
pterea Numidas, levisque armaturæ infinitam multitu-
dinem ad dextram partem suæ aciei opposuerat, fere
interjecto non minus M. passuum spatio, et ad collis
radices magis appulerat, longiusque ab adversariorum,
suisque copiis promoverat. Id hoc consilio, ut, cum
acies II. inter se concurrissent initio certaminis, paullo
longius ejus equitatus circumvectus, ex improviso clau-
deret multitudine sua exercitum Cæsaris, atque per-
turbatum jaculis configeret. Hæc fuit ratio Scipionis ea 60
die præliandi. Cæsaris autem acies hoc modo fuit col-
locata: ut ab sinistro ejus cornu ordiar, et ad dex-
trum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX.,
VII.; in dextro cornu XXX. XXIX.; XIII., XIV., XXVIII.,
XXVI. in media acie. Ipsum autem dextrum cornu, se-
cundam aciem fere, in earum legionum parte cohor-
tium collocaverat. Præterea ex tironum legionibus pau-
cas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum
cornu contulerat, et usque ad aciei suæ mediam legionem
porrexerat: et ita collocaverat, uti sinistrum suum cor-
nu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dex-
trum latus munitionibus adjuvabatur; sinistrum autem,
ut equitatus hostium multitudini resistere posset, labo-
rabat. Eodemque suum omnem contulerat equitatum,
et, quod ei parum confidebat, præsidio his equitibus
legionem V. præmiserat; levemque armaturam inter
equites interposuerat. Sagittarios varie, passimque, locis
certis, maximeque in cornibus collocaverat. Sic utro- 61
rumque exercitus instructi, non plus passuum CCC. inter-
jecto spatio, quod forte ante id tempus acciderat num-

quam, quin dimicaretur, a mane usque ad horam x. diei persiterunt. Jamque Cæsar dum exercitum reducere intra munitiones suas cœpisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum, Gætulorumque sine frænis ad dextram partem se movere, propiusque Cæsaris castra, quæ erant in colle, se conferre cœpit. Frænatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distinere: cum subito [85] pars equitatus Cæsaris cum levi armatura contra Gætulos injussu, ac temere longius progressi, paludemque transgressi, multitudinem hostium sustinere pauci non potuerunt; levique armatura deserti, ac pulsi, convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturæ xxvi. occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri prælio facto, Scipio lætus in castra nocte copias reduxit. [86] Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Cæsar cum parte equitatus sui Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere prædatores equites Numidas, Gætulosque ex improviso adorti, circiter c. partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Cæsar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere, vallumque, et fossam per medium campum ducere, adversariorumque [87] excursionibus officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et ne jugo a Cæsare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilominus equestribus præliis inter se quotidie dimicabant.

85 *Pars equitatus.... progressi.*) Synthesis, historicis æque, ac poetis grata. Sallustius Jugurth. cap. 60. *magna pars confecti vulneribus, abeunt.*

86 *Quod proprium gaudium bellantibus.*) Scaliger, credo, uncis primum suspectum *quod* inclusit.

87 *Excursionibus officere.*) Raro hoc verbum cum accusandi casu junctum, quod ita insolens est. Seb. Gryphio visum, ut *iter* hoc loco expungeret. Glandorpius vult exemplo Plautino illustrare Trucul. act. II. extr. *te officiam*: sed libri inde ab Aldino, quos scio, referunt omnes *conficiam.* Passive tamen Lucretius II. vers. 155. *officiuntur* dixit, et ipse Cic. I. de Or. c. 39. *officeretur*: quæ transitivæ notioni subveniunt.

CAPUT XXIV.

Varus Adrumetum proficiscitur; Cæsar L. Cispium, et Q. Aquilam ad Thapsum mittit in præsidium commeatus. Varus plures Aquilæ naves dissipat. Cæsar ut Leptim pervenit, hostium classem insequitur. Varus Adrumetum fugit. Cæsar plures hostium naves capit.

Interim Varus classem, quam antea Uticæ hiemis 62
gratia subduxerat, cognito legionis VII., et VIII. ex Sicilia adventu, celeriter deducit: ibique Gætulis remigibus, epibatisque complet; insidiandique gratia progressus Adrumetum cum LV. navibus pervenit. Cujus adventus inscius Cæsar L. Cispium cum classe XXVII. navium [88] ad Thapsum versus in stationem, præsidii gratia, commeatusque sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII. navibus longis Adrumetum eadem de causa præmitit. Cispius, quo erat missus, celeriter pervenit. [89] Aquila tempestate jactatus, promontorium superare non potuit, atque angulum quemdam tutum a tempestate nactus, cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in litore vagantibus, partim in oppido victas sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfugis cognitis, occasionem nactus vigilia secunda [90] Adrumeto ex Cothone egressus, primo mane

88 *Ad Thapsum versus.*) Sic veteres libri constanter: posteriores sine *ad*. Ratio sæpe exposita. Vide vel hujus libri cap. 7. sect. 23. cum adnotatis nostris.

89 *Aquila tempestate jactatus superare.*) Vetus liber, quem sæpe laudavi, interserit quædam, *jactatus* (*cum classe proprius*) *promontorium*, cætera: quæ vero, etiam a proximis, ut superflua, resecta sunt. Rubenius tamen Elect. II. 4. censet restituenda.

90 *Adrumeto ex Cothone egressus.*) Portum quemdam *Cothone* significari non dubitatur. Strabo libr. XVII. Carthagini portum, seu navale hujus nominis tribuit, ὁ Σοθωννήσιον, περικερὲς εὐρισκω περιεχομένον, ἔχοντι νεωσοίνους ἑκατέρωθεν κύκλῳ. Et, si Servio credimus, ad Æneid. I. vers. 427.

Hic portus alii effodiunt.

Carthaginienses *Cothona fossa utuntur, non naturali portu.* Ad hujus similitudinem videntur Adrumetini suum portum etiam Cothonem dixisse.

Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quæ longius a portu in salo stabant, incendit, [91] et penteres
63 duas vacuas a defensoribus nullo repugnante cepit. Cæsar interim celeriter per nuntios in castris, cum opera circuiret, certior factus, quæ aberant a portu millia passuum IV., equo admisso, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique moratus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvum conscendit; in cursu Aquilam multitudine navigiorum perterritum, atque trepidantem nactus, hostium classem sequi cœpit. Interim Varus celeritate Cæsaris, audaciaque motus, cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit. Quem Cæsar in millibus passuum IV. consecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX. in ea nave captis, triremem hostium proximam, quæ in repugnando erat commorata, onustam remigum, epibatarumque cepit. Reliquæ naves hostium promontorium superarunt, atque Adrumetum in Cothonem se universæ contulerunt. Cæsar eodem vento promontorium superare non potuit, atque in salo in anchoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit; ibique navibus onerariis, quæ erant extra Cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut subductis, aut in Cothonem compulsis, paullisper commoratus, si forte vellent classe dimica-
64 re, rursus se recipit in castra. In ea nave captus est P. Vestrius eques Romanus, et [92] P. Ligarius Afranianus, quem Cæsar in Hispania cum reliquis dimiserat; et postea se ad Pompejum contulerat: inde ex prælio effugerat, in Africamque ad Varum venerat. Quem [93] ob perjurium, perfidiamque Cæsar jussit necari. P. Vestrio autem, quod ejus frater Romæ pecuniam imperatam

91 *Et penteres duas.*) πεντήρες, *quinqueremis* navis, ab ἐρέσσω. Vide cap. in hoc sect. 63. usus et Græco nomine est de B. Alexandr. cap. 14. sect. 47.

92 *P. Ligarius Afranianus.*) Qui sub Afranio, Pompeji legato, in Hispania militaverat.

93 *Ob perjurium, perfidiamque.*) Quia jurejurando se obstrinxerat, cum dimitteretur a Cæsare, se contra ipsum haud amplius militaturum esset.

numeraverat, et quod ipse suam causam Cæsari probaverat, se Nasidii classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse reservatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

CAPUT XXV.

Mos Africanorum, qui frumentum sub terra condunt. Labienus castra in quodam colie ponit, per quem Cæsar transiturus est; insidiantes fugat. Labienus suis frustra occurrit. Juba de iis, qui fugerant, supplicium sumit.

Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris, 65
et in omnibus fere villis sub terra specus, condendi frumenti gratia, clam habeant; atque id propter bella maxime, hostiumque subitum adventum præparent. Qua de re Cæsar certior per indicem factus, tertia vigilia legiones II. cum equitatu mittit a castris suis millia passuum X., atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus progressus a suis castris millia passuum VII. per jugum, et collem, per quem Cæsar pridie iter fecerat, ibi castra II. legionum facit; atque ibi ipse quotidie existimans Cæsarem eadem sæpe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu, levique armatura insidiaturus locis idoneis consedit. Cæsar interim de insidiis Labieni ex 66
perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto sæpe idem faciendo in negligentiam adduceretur, subito mane imperat porta Decumana legiones se VIII. veteranas cum parte equitatus sequi. Atque, equitibus præmissis, nec opinantes insidiatores subito in convallibus latentes levi armatura concidit circiter D.; reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienum cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis cum equites pauci Cæsariani jam sustinere non possent, Cæsar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno, ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui loco

amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

CAPUT XXVI.

Cæsar, dato negotio obsidendi Adrumetum, et Thapsum Cispio, et Aquilæ, ad obsidendum oppidum Agar proficiscitur. Cæsarem subsequitur. Cæsar oppido Zetta potitur.

67 Cæsar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit, atque præsidio Lepti, Ruspinæ, Accillæ relicto, Cispio, Aquilæque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsideret, ipse, castris incensis, IV. noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur, et pervenit [94] ad oppidum Agar, quod a Gætulis sæpe antea oppugnatum, summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno invento hordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici, atque recreato exercitu, rediit in castra. Scipio interim, cognito Cæsaris discessu, cum universis copiis per jugum Cæsarem subsequi cœpit; atque ab ejus castris millia passuum VI. longe, trinis castris dispartitis copiis,
68 consedit. [95] Oppidum erat Zetta, quod aberat a Scipione millia passuum X. ad ejus regionem, et partem castrorum collocatum, a Cæsare autem diversum, ac remotum, quod erat ab eo longe millia passuum XVIII. Huc Scipio legiones II. frumentandi gratia misit. Quod postquam Cæsar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem, ac tutiora loca collocatis, atque ibi præsidio relicto, ipse IV. vigilia egressus, præter hostium castra proficiscitur cum copiis, et oppido potitur.

94 *Ad oppicum Agar.*) XVI. millibus passuum a Thapso situm *infr.* c. 31. sect. 79. Unde conjectura de positione.

95 *Oppidum erat Zetba.*) Nec hujus oppidi situs est certior. Quidam putant Strabonis *Zellam* esse. Ortelius longius aberrat, Ptolemæi Ζεθα *Zeitha* promontorium, ultra Syrtheum minorem situm huc retrahens.

Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: et, cum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere suppetias. Quæ res ejus impetum retardavit. Itaque, capto C. Mutio Regino equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido præerat, et P. Atrio equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII. regis adductis, præsidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere cœpit ad castra.

CAPUT XXVII.

Labienus, et Afranius egressi ex insidiis prælium cum Cæsareis sæpius committunt, majus tamen damnum ipsi patiuntur.

Cum jam non longe a castris Scipionis abesset, 69
quæ eum necesse erat prætergredi; Labienus, Afraniusque cum omni equitatu, levique armatura, ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se offerunt, atque ex collibus primis existunt. Quod postquam Cæsar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam cœptum est fieri, primo impetu legionum equitatus, et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa, et dejecta est de colle. Cum jam Cæsar existimasset hostes pulsos, deterritosque finem lacessendi facturos, et iter cœptum pergere cœpisset, iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt: atque eadem ratione, qua antea dixi, in Cæsaris legionarios impetum faciunt Numidæ, levisque armaturæ, mirabili velocitate præditi; qui inter equites pugnabant, et una, pariterque cum equitibus accurrere, et refugere consueverant. Cum hoc sæpius facerent, et Julianos proficiscentes insequerentur, et refugerent instantes, propius non accederent, et singulari genere pugnæ uterentur, eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent, Cæsar intellexit, nihil aliud illos conari, nisi ut se cogerent castra in loco ponere, ubi omnino aquæ nihil esset; ut exercitus ejus jejunus, qui a quarta vigilia usque ad horam X. diei nihil gustasset, ac jumenta siti perirent. Cum jam 70

ad solis occasum esset, et non totos c. passus in horam IV. esset progressus, equitatu suo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium placide, leniterque procedens, per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiæ dextra, sinistraque per colles percurrere, coronæque in modum cingere multitudine sua Cæsaris copias, pars agmen extremum insequi: Cæsaris autem non amplius tres, aut quatuor milites veterani, si se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos conjecissent, amplius II. millium numero ad unum terga vertebant, ac rursus ad aciem passim, conversis equis, se colligebant, atque in spatio consequebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Cæsar modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto, noctis hora prima omnes suos ad unum in castra incolumes, sauciis x. factis, reduxit. Labienus circiter CCC. amissis, multis vulneratis, ac defessis, instando omnibus, ad suos se recepit.

CAPUT XXVIII.

Scipio legiones in castra reducit: at Cæsar suos exercet, quaque ratione sese contra hostes gerere debeant, edocet: inde hostes ad pugnam invitat, quam illi respuunt. Legati ex oppido Vacca ad Cæsarem veniunt, atque ab eo auxilium poscunt.

Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie terroris gratia in conspe-
71 ctu Cæsaris collocaverat, reducit in castra. Cæsar contra ejusmodi hostium genera copias suas, non ut Imperator exercitum veteranum, victoremque maximis rebus gestis, sed [96] ut lanista tirones gladiatores, condocefacere, quo pede se reciperent ab hoste, et quemadmodum obversi adversariis, et in quantulo spatio resisterent, modo procurrerent, modo recederent,

96 *Ut lanista tirones gladiatores.*) Lanista magister gladiatorum, quos docebat, et præparabat ad depugnandum.

comminarenturque impetum, ac prope quo loco, et
quemadmodum tela mitterent, præcipit. Mirifice enim
hostium levis armatura, anxium exercitum nostrum,
atque sollicitum habebat: quia et equites deterrebat
prælium inire propter equorum interitum, quod eos
jaculis interficiebat; et legionarium militem defatiga-
bat propter velocitatem. Gravis enim armaturæ miles
simul atque ab his insectatus constiterat, in eosque im-
petum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vita-
bant. Quibus ex rebus Cæsar vehementer commove- 72.
batur: quia quodcumque prælium, quoties erat com-
missum, equitatu suo, sine legionario milite, hostium
equitatui, levique armaturæ eorum nullo modo par
esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod non-
dum hostium legiones cognoverat; et quonam modo
sustinere se posset ab eorum equitatu, levique arma-
tura, quæ erat mirifica, si legiones quoque accessis-
sent. Accedebat etiam hæc causa, quod elephantorum
magnitudo, multitudoque militum animos detinebat
in terrore: cui uni rei tamen invenerat remedium. Nam-
que [97] elephantos ex Italia transportari jusserat, quo
et miles noster speciem, et virtutem bestiæ cogno-
sceret, et cui parti corporis ejus telum facile adjici pos-
set; ornatusque, ac loricatus elephantus cum esset,
quæ pars ejus corporis nuda sine tegmine relinquere-
tur, ut eo tela conjicerentur, præterea ut jumenta be-
stiarum odorem, stridorem, speciem consuetudine ca-
ptarum non reformidarent. [98] Quibus ex rebus largiter

97 *Elephantos ex Italia transportari.*) Veteres libri scripti, et impressi in *Italiam*: quod Goduinus tuendum suscipit. At si in Italia milites adsueti elephantis fuerunt, unde novus in Africa metus? cur *terroris gratia* (hoc libr. sect. 70. ante castra Scipio produxit.) Ciacconius hoc primum vidit, deinde Lypsius (Elect. II. 22. et *ex Italia* legendum censuerunt.) Confirmat Dio Cassius l. XLII. sub initium ὁ Καῖσαρ ἐκ τῆς Ἰταλίας ἐλέφαντας μετεπέμπετο.

98 *Quibus ex rebus largiter erat consecutus.*) Locus male sanus. Scaliger hamatis virgulis verba *quibus ex rebus* inclusit, quasi aliena: quem adhuc fere omnes editores secuti sunt. Cui displicet brevitas, *Largiter erat consecutus*, nec cætera putat frustra in libris esse, forte non inepte sic, ut simili modo suppleverit. *Quibus ex rebus*, *quod optaverat*, *largiter est consecutus.*

erat consecutus; nam et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant; equitesque in eas [99] pila præpilata conjiciebant, atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerant.
73 Ob has causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Cæsar, tardiorque, et consideratior erat factus, et ex pristina bellandi consuetudine, celeritateque excesserat. Nec mirum: copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos homines apertos, minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum dimicare consueverunt. Tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque quo hæc celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco continerent, sed per causam frumentandi, huc, atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se, suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem III. productas accuratius suas copias, sicut instruxerat, propter hostium castra prætergressus, æquo loco invitat ad dimicandum. Postquam eos abherrore
74 videt, reducit sub vesperum legiones in castra. Legati interim [100] ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zettæ, cujus Cæsarem potitum esse demonstravimus, veniunt: petunt, et obsecrant, „ut sibi præsidium mittat: se res complures, quæ utiles bello sint, administraturos. Per id tempus, [1] Deorum voluntate, studioque erga Cæsarem [2] transfuga suos cives facit certiores, Jubam regem celeriter cum copiis suis, ante-

99 *Pila præpilata.*) Non cuspide præfixa, sed obtuso acumine, et instar pilæ rotunda. Plinius l. IX. 30. de locustæ marinæ cornibus, *sunt propria rotunditate præpilata.* Et Quinctilianus l. v. 12. *Declamationibus ad pugnam forensem velut præpilata exerceri solebamus.* Lipsium lege Poliorcet. l. IV. dialog. IV.

100 *Ex oppido Vacca.*) Neque de hoc oppido plura constant, quam finitimum fuisse Zettæ, atque ita in Africa propria. Alia ergo Vacca Numidiæ, forum rerum venalium totius regni, de qua Salust. Jugurth. 2. 47. et alibi.

1 *Deorum voluntate, studioque erga Cæsarem.*) Glossema hæc verba Lipsius Elect. II. 22. censet; inepte enim intrusa sunt, nec cum cæteris cohærent.

2 *Transfuga suos cives.*) Vaccenses legatos, qui cum Cæsare erant.

quam Cæsaris præsidium eo perveniret, ad oppidum accurrisse, atque adveniente multitudine circumdata eo potitum: omnibusque ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum, delendumque militibus." [3] Cæsar interim, lustrato exercitu ad XII. 75
Kal. April. postero die productis universis copiis, processus a suis castris millia passuum V. a Scipionis circiter II. millium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam satis, diuque adversarios a se ad dimicandum invitatos supersedere pugnæ animadvertit, reducit copias.

3 *Cæsar ... processus a suis castris.*) Id est, progressus. Rara forma participii: tamen etiam Scribonius Largus Compos. C. *in processa ætate.* Et cognato verbo Rutilius V. 313. *decessis umbris.*

CAPUT XXIX.

Cæsar ad oppidum Sarsuram iter habet. Labienus dum Cæsaris extremum agmen infestat, pulsus turpiter fugit, postea iterum subsequitur Cæsareos. Oppidó Sarsura potitus Cæsar Tisdram pervenit, inde redit ad Agar; quo et Scipio se confert.

Postero die castra movet, atque iter [4] ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat præsidium, frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu, levique armatura agmen ejus extremum carpere cœpit; atque ita lixarum, mercatorumque, qui plaustris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius, audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere, ac sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quæ res Cæsarem non fefellerat; namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat. Itaque eos in equitatum Labieni immissos turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum con-

4 *Ad oppidum Sarsuram*) Videri posset Ptolemæi *Sasura* esse, nisi hæc longius in austrum, quam Cæsaris itinera ferebant, deducta esset.

spectu perterritus, turpissime contendit fugere, multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire cœperunt. Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul mi-
76 lites subsequi non desistit. Postquam Cæsar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis, interfecto præsidio Scipionis, cum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante [5] P. Cornelio Scipione evocato, qui ibi præerat, atque a multitudine circumvento, interfectoque, oppido potitur: atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi præsidio, cohorteque sua gladiatorum. Cæsar, oppidi natura perspecta, [6] atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter millia passuum IV. ad aquam facit castra, atque inde IV. die egressus, redit rursus ad ea castra, quæ ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

5 *P. Corn. Scipione evocato.*) De *evocatis* dixit ad lib. VII. B. Gall. c. 24. sect. 65. et ad I. Civ. c. 8. sect. 17.

6 *Atque inopia deterritus.*) Lipsius dicto loco *aquæ inopia*, non *atque* legit, quod locus castrorum, de quo proxime sequitur, suadet. Alii *inopia* rerum, ad oppugnationem necessariarum, deterritum autumant.

CAPUT XXX.

Thabenenses Legati a Cæsare auxilium petunt, idque impetrant, Cæsar suos milites jam instructos jubet in hostes impetum facere, a quibus acriter pugnatur; tandem hostes fugiunt. Pacidius pilo ictus interit.

77 Thabenenses [7] interim, qui sub ditione, et potestate Jubæ esse consuessent, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio præsidio, legatos ad Cæsarem mittunt; rem a se gestam docent. Petunt, orantque, ut suis fortunis, de populo Roma-

7 *Thabenenses sub ditione Iubæ.*) Et hi incogniti, ab oppido *Thabena*, quod mox memoratur, dicti. Dicuntur in extrema regni regione maritima *locati*. Videque quæ supra c. 18. sect. 43. notavimus.

ro quod bene meriti essent, auxilium ferret. Cæsar, eorum consilio probato, M. Crispum Tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus præsidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut [8] commeatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad millia IV. equites, CD. funditores, sagitariique [9] uno commeatu Cæsari occurrerunt. Itaque tum his copiis, et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, VIII. millibus passuum a suis castris, ab Scipionis vero IV. millibus passuum longe constitit in campo. Erat [10] oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi præsidium equestre circiter CD. habere consueverat. Eo equitatu dextra, sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longius fere M. passuum ab suis munitionibus progressus,
in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio 78
commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur, Cæsar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem, levemque armaturam, sagittarios, funditoresque eodem submittit. Quod ubi cœptum est fieri, et equis concitatis Juliani impetum fecissent, Pacidius suos equites exporrigere cœpit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundere, et nihilominus fortissime, acerrimeque pugnare. Quod ubi Cæsar animadvertit, CCC., quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quæ ei prælio in acie constiterat, jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, sauciisque, ac defatigatis integros, recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani CD. vim hostium ad IV. millia numero sustinere non poterant, et a levi armatura Numidarum

8 *Commeatu dato.*) Venia ad suos, vel alio abeundi a signis.

9 *Uno commeatu.*) Una navigatione, transportatione.

10 *Oppidum nomine Tegea.*) Erant, quibus eadem hæc Ptolemæi *Tege* est, quæ longissime ab hac belli sede in interiora accedit, Sirti majori, quam minori, propior.

vulnerabantur, [11] minutatimque cedebant, Cæsar alteram alam mittit, qui [12] satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublati universi in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis. Insecuti per III. millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Cæsar in horam X. commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus. In quo prælio Pacidius graviter [13] pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces, ac fortissimus quisque interfecti, vulneratique sunt.

11 *Minutatimque cedebant.*) Verus codex *cædebantur.*

12 *Satagentibus.*) Laborantibus Julianis subvenirent, *Satagere* enim est anxie torqueri difficultate rei conficiendæ.

13 *Pilo per cassidem caput ictus.*) Circa caput, in capite, Græca ellipsi præpositionis κατά. Sic infra c. 33. sect. 85. *brachium gladio percussus.*

CAPUT XXXI.

Cæsar Thapsum petit, ibique castris positis, oppidum munit. Scipio cum Cæsare pugnaturus prope Thapsum castra ponit. Cæsar ad Scipionis castra proficiscitur, ibique suos ad pugnam incitat.

79 Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in æquum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere propter aquæ penuriam se posse animadverteret, [14] adversarios non eorum virtute confidere, [15] sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit: pridie nonas Aprilis tertia vigilia egressus ab Agar XVI. millia passuum nocte progressus, ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi præsidio præerat, castra ponit: oppidumque eo die circummunire cœpit, locaque idonea, opportunaque complura præsidiis occupare: ne hostes intrare ad se, ac loca interiora ca-

14 *Adversarios non eorum virtute confidere.*) Non sua virtute.

15 *Sed aquarum inopia.*) MSS. tres *copia.* Vide Goduin. Inopia Cæsaris: copia Scipionis.

pere possent. Scipio interim cognitis Cæsaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos, et Vergilium amitteret, confestim Cæsarem per superiora loca consecutus, millia pasuum VIII. a Thapso binis castris consedit. Erat stagnum salinarum, inter quod 80
et mare angustiæ quædam non amplius mille, et quingentos passus intererant, quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre conabatur, quod futurum, Cæsarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino præsidio relicto, ipse cum reliquis copiis, lunatis castris, Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die, et nocte confecta, cœlo albente, non longe a castris, præsidioque, quod supra commemoravimus, MC. passibus, ad mare versus consedit, et castra munire cœpit. Quod postquam Cæsari nuntiatum est, milite ab opere deducto, castris præsidio Asprenate proconsule cum legionibus II. relicto, ipse [16] cum expedita copia in eum locum citatim contendit, classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad litus appelli, signumque suum observare: quo signo dato, subito clamore facto, ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut perturbati, ac perterriti respicere post terga cogerentur. Quo postquam Cæsar pervenit, et animadvertit aciem pro vallo Scipio- 81
nis castris, elephantisque dextro, sinistroque cornu collocatis, et nihilominus partem militum castra non ignaviter munire; ipse, acie triplici collocata, legatione X., secundaque dextro cornu, VIII. et IX. sinistro, oppositis V. legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinis cohortibus, contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, levique armatura inter equites interjecta, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum, præliaque superiora commemorans, blandeque apellans, ani-

16 *Cum expedita copia.*) Cum copiis, seu parte exercitus expedita. Vide supra cap. 4. sect. 10.

mos eorum excitabat. Tirones autem, qui nunquam in acie dimicassent, hortabatur, „ut veteranorum virtutem æmularentur, eorumque famam, nomen, locum-
82 que, victoria parta, cuperent possidere.“ Itaque in circumeundo exercitum, animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro, citroque pavidos concursare, et modo se intra portas recipere, modo inconstanter, immoderateque prodire. Cumque idem a pluribus animadverti cœptum esset, subito legati, evocatique obsecrare Cæsarem, „ne dubitaret signum dare; [17] victoriam sibi propriam a Diis immortalibus portendi.“

17 *Victoriam sibi propiam.*) Ut supra cap. 12. sect. 32.

CAPUT XXXII.

Dato pugnæ signo Cæsar in hostes irrumpit, prælium-que committit. Commendatur egregium facinus cujusdam militis cum elephanto pugnantis.

Dubitante Cæsare, atque eorum studio, cupiditatique resistente, sibique eruptione pugnari non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante; subito dextro cornu, injussu Cæsaris, tubicen a militibus coactus canere cœpit. Quo facto ab universis cohortibus signa in hostem cœpere inferri, cum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites, ne injussu Imperatoris concurrerent, nec
83 quidquam proficerent. Quod postquam Cæsar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, [18] signo „Felicitatis dato, equo amisso in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores, sagittariique concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto bestiæ stridore fundarum, lapidumque perterritæ, sese convertere, et suos post

18 *Signo Felicitatis dato.*) Tessera suis inter pugnandum data verbo FELICITAS.

se frequentes, stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, præsidio deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circuitis, legiones vallo hostium sunt potitæ: et paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt. Non videtur esse 84
prætermittendum de virtute militis veterani v. legionis. Nam cum in sinistro cornu elephantus vulnere ictus, et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, genu innixus, pondere suo, proboscide erecta, vibrantique stridore maximo premeret, atque enecaret: miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiæ offerret. Quem postquam elephantus ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere, militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo cum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, quo erat circumdatus, cædere quantum viribus poterat non destitit: quo dolore adductus elephantus, milite abjecto, maximo cum stridore, cursuque conversus, ad reliquas bestias se recepit.

CAPUT XXXIII.

Oppidani fugituri ex Thapso erumpunt, sed in oppidum repelluntur. Scipionis copiæ in regia castra fugiunt, ultimo a Cæsareis occiduntur. Cæsar castris potitus, Vergilium frustra ad deditionem invitat. Uticam proficiscitur.

Interim Thapso qui erant præsidio, ex oppido eru- 85
ptionem porta maritima faciunt: et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita [19] per mare umbilici fine ingressi, terram petebant. Qui a servis, puerisque, qui in castris erant, lapidibus, pilisque pro-

19 *Per mare umbilici fine.*) Umbilico tenus. Sic Sallustius fragm. ex libr. III. Hist. *fine inguinum ingrediuntur mare.*

hibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Cæsaris legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quæ petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent; ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate, imperioque rem gererent. Qui postquam adverterunt, neminem ibi esse præsidio, protinus [20] armis abjectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, eaque ab Julianis teneri vident; desperata salute, in quodam colle consistunt, atque armis demissis, salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo præsidio fuit. Namque milites veterani ira, et dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, [21] quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt: in quo numero fuit Tullius Rufus quæstorius, qui pilo transjectus consulto a milite interiit. Item Pompejus Rufus [22] brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Cæsarem accurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani, senatoresque perterriti ex prælio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumpsissent immoderate peccandi, impunitate propter maximas res gestas, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Cæsaris implorarent, inspectante ipso Cæsare, et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti. Cæsar trinis castris potitus, oc-
86 cisisque hostium x. millibus, fugatisque compluribus, se recepit, L. militibus amissis, paucis sauciis, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit, elephantosque LXIV. ornatos, armatosque cum

20 *Armis abjectis.*) Non omnibus, sed quæ impedimento fugæ erant, scuto maxime, nam sequitur illico: *armis demissis salutationem faciunt.*

21 *Quos auctores apellabant.*) Lipsius sæpe dicto Electorum loco *fautores* substituit, puta, causæ Pompejanæ. Aut *auctores* rerum intellige, quæ militibus displicuerant.

22 *Brachium gladio percussus.*) Vide supra c. 30. sect. 78.

turribus, ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit. Id hoc consilio, si posset Vergilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestæ suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Vergilium apellavit, invitavitque ad deditionem, suamque lenitatem, et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat, totumque exercitum veteranum donavit. Præmia fortissimo cuique, ac bene merenti pro suggestu tribuit. Ac statim inde digressus, C. Rebilo proconsule cum III. ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum II. Tisdræ, ubi Considius præerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante præmisso cum equitatu ipse eodem iter facere contendit.

CAPUT XXXIV.

Scipionis equites oppido Parada potiti, oppidanos igne consumunt; inde Uticam petunt: ibi primum castra ante portam oppidi posita oppugnant, inde oppidum ingressi cives interimunt. Cato oppidanos ad defensionem hortatus, sed nihil proficiens semet occidit, quem Uticenses sepeliunt. Magna Cæsaris clementia erga omnes conspicitur.

Equites interim Scipionis, qui ex prælio fugerant, 87
cum Uticam versus iter facerent, perveniunt [23] ad oppidum Paradam. Ubi, cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Cæsaris præcurrisset, vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt: atque ejus oppidi incolas cujusque generis, ætatisque, vivos, constrictosque in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio. Deinde proti-

23 *Ad oppidum Paradam.*) De distantia ab Utica nihil certi habemus. Strabo l. XVII. p. 572. Φαρὰν *Pharam* hoc oppidum appellat.

nus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus [24] propter beneficium legis Juliæ parum in suis partibus præsidii esse existimaverat, plebem inermem oppido ejecerat, et [25] ante portam Bellicam castris, fossaque parvula dumtaxat munierat, ibique custodiis circumdatis habitare coegerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare cœperunt, ideo quod eos partibus Cæsaris favisse sciebat; ut, eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex Cæsaris victoria, lapidibus, fustibusque equites repulerunt. Itaque, postquam [26] castris non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt; atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnaverunt, ac diripuerunt. Quibus cum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et cæde, rapinisque desisterent; et, quid sibi vellent, sciret: sedandæ eorum importunitatis gratia, singulis H. S. c. divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica
88 proficiscitur, atque in regnum ire contendit. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt. Quos omnes Cato convocatos [27] una cum ccc., qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum cum partem assentire, partem animum, mentemque

24 *Propter beneficium legis Juliæ.*) De libertate civitatis provinciarum, antea liberis, conservanda. Cicero in Pison. c. 16. *Lege Cæsaris justissima, atque optima populi liberi plane, et vere erant liberi.*

25 *Ante portam Bellicam.*) Sic ante ducentos, et plures annos expressum fuit: perperam postea *belli causa* castris a quibusdam substitutum. Fuit enim portæ nomen oppidanæ Uticensium.

26 *Castris non potuerant potiri.*) Sic in tribus MSS. Goduinus invenit: in uno scripto, et vetusto impresso (Venet. 1499.) *castra capere.* Scaliger, et sequaces *castra potiri*: de qua syntaxi ad Nepotis Eumenem cap. 3. sect. 4. vide quæ notavimus.

27 *Una cum* ccc.) Hi trecenti Romani cives erant, ἐν δὲ Δ βὺη πραγματευόμενοι ἀπὸ ἐμπορείας καὶ δανεισμῶν *in Africa mercaturam, et fœnus exercentes*, quorum consilio, et opera Cato utebatur. *Plutarchus Catone, p. 78.* Adi, quæ noster mox cap. 35. sect. 90.

perterritam, atque in fugam destinatam habere intellexisset; amplius de ea re agere destitit, navesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse, omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Cæsari, qui tum ei pro quæstore fuerat, commendatis, et sine suspicione vultu, atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transjecit. Qui dum anima nondum exspirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus, familiaresque continere, atque vulnus obligare cœpissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit, atque animo præsenti se interemit. Quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen, propter ejus singularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto, L. Cæsar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portæ aperirentur: se in Cæsaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Cæsari Imperatori obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

CAPUT XXXV.

Cæsar Uscetam, postea Adrumetum proficiscitur; eidem Uticam petenti plures occurrunt vitam deposcentes, quos omnes Cæsar salvat; Uticensibus gratias agit; multos, qui accusati fuerant, concessa vita, ex oppido jubet egredi.

Cæsar interim a Thapso progressus [28] Uscetam 89
pervenit; ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, cæterarumque rerum cum parvo præsidio habuerat. Hoc adveniens potitur: deinde Adru-

28 *Uscetam pervenit.*) Videtur Ptolemæi Οὐζηκία, *Uzecia* esse oppidum mediterraneum, diversum ab Uzita: nam utrumque Ptolemæus in illo tractu memoravit.

metum pervenit. Quo cum sine mora introisset, armis, frumento, pecuniaque considerata, [29] Q. Ligario C. Considii filio, qui tum ibi fuerat, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Lunejo Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit: cui in itinere fit obvius L. Cæsar, subitoque se ad genua projecit, vitamque sibi, nec amplius quidquam, deprecatur. Cui Cæsar facile pro sua natura, et instituto concessit. Idem Cecinnæ, C. Atejo, P. Arrio, L. Cellæ patri, et filio, M. Eppio, M. Aquinio Catonis filio, Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit: circiterque noctem luminibus accensis Uticam perve-
90 nit, atque extra oppidum ea nocte mansit. Postero die mane oppidum introit, concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum studio erga se agit: cives autem Romanos negotiatores, et eos, qui inter cos. pecunias contulerant Varo, et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiori habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit; „se eis dumtaxat vitam concessurum, bona quidem eorum se venditurum; ita tamen ut qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem incisurum, et pecuniam mulctæ nomine relaturum, ut incolumitatem retinere possent.“ Quibus metu exanguibus, de vitaque ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes, cupidique conditionem acceperunt; petieruntque a Cæsare, ut universis ccc. uno nomine pecuniam imperaret. Itaque [30] bis millies H. S. his imposito, ut per triennium sex pensionibus pop. Romano solverent, nullo eorum recusante, ac se eo die demum natos prædicantes, læti gratias agunt Cæsari.

29 *Q. Ligario.*) Pro quo exstat Cic. oratio.

30 *Bis millies* H. S.) Quinque millionibus uncialium, seu tonnis, ut vocantur, quinquaginta. Consule summos viros Gronov. de Sestert. p. 166. Grævium ad Cic. l. II. ep. x.

CAPUT XXXVI.

Juba in suum regnum pervenit, ubi ingressu oppidi Zamæ prohibitus, in quod omnia sua bona comportaverat, in villam suam se recepit. Zamenses a Cæsare per Legatos auxilium contra Jubam petunt; ipse Cæsar in eorum auxilium it; equitibus regni veniam dat.

Rex interim Juba, ut ex prælio fugerat, una cum 91
Petrejo interdiu in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in oppidum pervenit: atque [31] ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem antea oppidani, rumore exoptato de Cæsaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt; quod bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zama lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis, eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque una cum liberis, conjugibus, civibus, cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Juba ante portas diu, multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde cum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se ad suos Deos penates admitterent, ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec minis, nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent: tertio petit ab eis, ut sibi conjuges, liberosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M. Petrejo, paucisque equitibus se confert. Zamenses interim legatos 92
de iis rebus ad Cæsarem Uticam mittunt, petuntque ab eo,

31 *Ad oppidum Zamam.*) Longe a mari ad australes prope fines Numidiæ hoc oppidum situm est. Vid. Geograph.

„uti antequam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum, seque ei reservare.“ Legatos collaudatos Cæsar domum jubet antecedere, ac suum adventum prænuntiare. Ipse postero die Utica egressus, cum equitatu ire in regnum contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Cæsarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat. Quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate, clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Cæsarem; ab eoque sunt metu, periculoque liberati.

CAPUT XXXVII.

Considius oppidum Tisdram deserit, et dum in regnum contendit, a Gætulis in itinere occiditur. C. Vergilius Caninio se tradit. Petrejus a Juba, is a quodam suo servo de medio tollitur. Faustus, et Afranius a P. Sitio capti, orta dissensione in exercitu, interimuntur. Scipio, et alii occumbunt.

93 Dum hæc utrobique geruntur, Considius, qui Tisdræ cum familia sua, gladiatoria manu, Gætulisque præerat, cognita cæde suorum, [31] Domitiique, et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit. Quem Gætuli sui comites in itinere, prædæ cupidi, concidunt; seque, in quascumque potuere partes, conferunt. C. interim Vergilius, postquam terra, marique clausus, se nihil proficere intellexit, suosque interfectos, aut fugatos: M. Catonem Uticæ sibi ipsi manus intulisse; regem vagum a suis desertum ab omnibus aspernari; Saburam, ejusque copias ab Sirio esse deletas; Uticæ Cæsarem sine mora receptum; de tanto exercitu reliquias esse nullas, quæ sibi, suisque liberis prodessent; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, se, et sua omnia, et oppidum proconsuli tradit. Rex
94

31 *Domitiique, et legionum.*) Vide supra c. 33. sect. 86.

interim Juba ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, [33] cum jam conatus esset cum Petrejo, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecilliorem Juba Petrejum facile ferro consumpsit. Deinde ipse sibi cum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret, idque obtinuit. P. interim Sitius, 95
pulso exercitu Saburæ præfecti Jubæ, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem faceret, forte incidit in Faustum, Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant, et erant numero circiter MD. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, præter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit: Afranium, et Faustum vivos capit cum conjuge, et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, [34] Faustus, et Afranius interficiuntur. [35] Pompejæ cum Fausti liberis Cæsar incolumitatem, suaque omnia concessit. Scipio interim cum Damasippo, et Torquato, et 96
Plætorio Rustiano navibus longis diu, multumque jactati, cum Hispaniam peterent, [36] ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sitii per id tempus erat. A qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur: ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interiit.

33 *Cum jam conatus esset.*) Posteriores cum Scaligero uncis hæc verba, quasi suspecta, et superflua, includunt. Servari possunt, quæ in omnibus libris exstant, si cum Goduino legas *convivatus* loco *conatus*. Florus sane IV. I. *Juba cum sese recepisset in regiam, magnifice epulatus postero die cum Petrejo, fugæ comite, super mensas, et pocula interficiendum se ei præbuit.*

34 *Faustus, et Afranius interficiuntur.*) Hic videtur tumultui militari cædes tribui; at Florus IV. 2. *imperio* Cæsaris hos interfectos dicit: Eutropius VI. 18. *Faustus a Cæsare interfectus est.* Suet. c. 75. dubitat.

35 *Pompejæ cum Fausti liberis.*) Pompeji Magni filia Fausto, Sullæ dictatoris filio, nupserat.

36 *Ad Hipponem regium.*) Regius cognominatur hic Hippo, quia in regno Numidarum situs erat: post clarior facta civitas Augustini Episcopatu. Alter Hippo, Diarrhytus cognomine, fuit Africæ propriæ, haud procul ab Utica.

CAPUT XXXVIII.

Cæsar multis rebus Zamæ peractis, Uticam petit, ubi multis tributis variis populis impositis, in Sardiniam postea contendit; inde Sulcitanis mulctatis, Romam venit.

97 Cæsar interim, Zamæ auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, præmiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispio Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse Zama egressus, Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba, Petrejoque ordines duxerant, Thapsitanis H. S. xx. millia, conventui eorum H. S. xxx. millia, Adrumetanis H. S. xxx. millia, conventui eorum H. S. L. millia mulctæ nomine imponit. Civitates, bonaque eorum ab omni injuria, rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis Juba bona diripuerat, et qui ad senatum questi per legatos, atque arbitros a senatu datos sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos mulctat; ideo quod initio per dissensionem principum societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecunia juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti mulctat.

98 His rebus gestis, idibus Jun. Uticæ classem conscendit, et post diem III. [37] Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium, ejusque classem receperant, copiisque juverant, H. S. C. millibus mulctat, et pro decumis octavas pendere jubet: bonaque paucorum vendit, et ante diem III. Kal. Quinct. naves conscendit; et a Caralibus secundum terram provectus, duodetrigesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

37 *Carales in Sardiniam.*) Caralis, et Carales, utroque numero, Sardiniæ oppidum cum portu: et in australi latere hujus insulæ *Sulci* oppidum aliud, unde *Sulcitani*, qui sequuntur.

A. HIRTII PANSÆ COMMENTARIORUM

DE BELLO HISPANIENSI

LIBER UNUS.

CAPUT I.

Cn. Pompejus præsidia comparat, et provinciam vastat. Italiæ civitates auxilium conquirunt contra Pompejum.

Pharnace superato, Africa recepta, qui ex iis præ- 1
liis cum adolescente Cn. Pompejo [1] profugissent, cum et [2] ulterioris Hispaniæ potitus esset, dum Cæsar [3] muneribus dandis in Italia detinetur, quo facilius præsidia contra compararet Pompejus, in finem uniuscujusque civitatis confugere cœpit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, provinciam vastare cœpit. Quibus in rebus nonnullæ civitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullæ portas claudebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompejo meritus civis esset, propter pecuniæ magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato, ex ejus pecunia [4] latronum lar-

1 *Profugissent.*) Profugerant. Sic sæpe auctor. Vide infra c. 5. sect. 11. notata.

2 *Ulterioris Hispaniæ.*) Ante Augustum omnis Hispania in citeriorem, et ulteriorem divisa erat. Utraque separatim provincia Romana illis temporibus fuit.

3 *Muneribus dandis.*) Spectaculis populo dandis.

4 *Latronum largitio.*) Plus partibus suis auctor favet, quam bonum decebat historicum.

gitio fieret. Ita paucis commodis [5] hoste hortato, majores augebantur copiæ. Ideoque crebris nuntiis in Italiam missis, civitates contrariæ Pompejo auxilia sibi depostulabant.

5 *Hoste hortato.*) Obscure dictum, et, ut videtur passive: quod an usus Latinitatis in hoc verbo ferat (nam in aliis deponentibus non est insolitum) non possum dicere.

CAPUT II.

Cæsar in Hispaniam petit; ad eum legati Cordubenses se conferunt, eumque monent de facili expugnatione Cordubæ. Pompejus Uliam oppugnat. Cæsar Uliæ petitum subsidium concedit.

2 C. Cæsar [6] dictator III. desgnatus IV. multis itineribus ante confectis, cum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam convenisset, legati Cordubenses, qui a Cn. Pompejo discesserant, Cæsari obviam veniunt, a quibus nuntiabatur, „nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provincia potitus esset, simulque quod tabellarii a Cn. Pompejo dispositi omnibus locis essent, qui certiorem Cn. Pompejum de Cæsaris adventu facerent.„ Multa præterea verisimilia proponebant: quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui præfecerat, Q. Pedium, et Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores, ut quem sibi equitatum ex provincia fecissent, præsidio mitterent. Ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit; atque,
3 ut ipse voluit, equitatum sibi præsido habuit. Erat per

6 *C. Cæsar dictator* III. *designatus.*) Cæsar dictaturam cum annis et consulatibus, contra morem patrium repetebat. Primum dictator factus, cum ex Hispania rediret, B. Civ. II. c. 7. sect. 21. postea se abdicavit Civ. III. cap. I. sect. 2. Iterum adsumpsit dictaturam cum consulatu tertio. Nummo apud Ursinum Familiar. p. 128. COS. TERT. DICT. ITER. Et alio p. 131. C. CAES. DICT. QUAR. et in aversa, COS. QUINC. Igitur vere Suetonius, c. 76. *Honores nimios recepit, continuum consulatum, perpetuam dictaturam*; et nummo p. 127. CAES. DICT. PERPETUO.

idem tempus Sex. Pompejus frater, qui cum præsidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciæ caput esse existimabatur. Ipse autem Cn. Pompejus adolescens [7] Uliam oppidum oppugnabat, et fere jam aliquot mensibus ibi detinebatur: quod ex oppido, cognito Cæsaris adventu, legati clam præsidio Cn. Pompeji, Cæsarem cum adissent, petere cœperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Cæsar eam civitatem omni tempore optime de Pop. Rom. meritam esse sciens, XI. cohortes secunda vigilia jubet proficisci, parique equites numero, quibus præfecit hominem ejus provinciæ notum, et non parum scientem, [8] L. Julium Paciecum: qui cum ad Cn. Pompeji præsidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa, vehementique ventu afflictaretur. Qua vi tempestatis ita obscurabatur, ut vix proximum cognoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis præbebat. Ita cum ad locum venerunt, jubet binos equites incedere, et recta per adversariorum præsidia ad oppidum contendere: mediisque ex præsidiis cum quæreretur, "qui essent, *unus ex nostris respondit*, ut sileat verbum facere: nam id temporis conati ad murum accedere, ut oppidum capiant; „et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam præstare, partim illo responso deterrebantur. Cum ad portam appropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti: et pedites, equitesque clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud cum inscientibus accidisset; existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos.

7 *Uliam oppidum oppugnabat.*) Ulia non procul a Corduba in meridiem sita: perperam in libris *Ulla* scripta. In nummis enim est *Ulia*, et vetus inscriptio apud Grut. p. 271. ORDO REIP. ULIENSIUM, quod etiam ad Bell. Alex. c. 18. sec. 61. demonstravimus.

8 *L. Julium Paciecum.*) Videtur *Patietus* esse, cujus apud Cic. Attic. XII. epist. II. est mentio; aut (nisi utrobique idem est) de quo libr. VI. famil. epist. IV. ad Leptam: *Cæsar ad vos misit exemplum Pactæci literarum.* Quod Hispanici generis nomen exstat apud Valer. Maximum, libr. V. 4. 3.

CAPUT III.

Cæsar Cordubam petit. Cordubenses prælium committunt. Sext. Pompejus a fratre auxilium petit, is ad Cordubam proficiscitur.

4 Hoc misso ad Ullam præsidio, Cæsar, ut Pompejum ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit: ex itinere loricatos viros fortes cum equitatu [9] ante præmisit. Qui simul in conspectum oppidi se dederunt, [10] in equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animadverti. Appropinquantibus, et oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum cum exisset, loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt, et magnum prælium fecerunt, sicut ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sext. Pompeius literas fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Cæsar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Ita Cn. Pompejus Ulla prope capta, literis fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere cœpit.

9 *Ante præmisit.*) Sic libri πλεοναστικῶς

10 *In equis recipiuntur.*) Locus dubie sanus. Goduinus legit *ex equis* quia sequitur, *loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt.*

CAPUT IV.

Cæsar exercitum fluvium Bætim transducit; Pompejus prope Cæsarem castra ponit. Utrinque crebra prælia committuntur. Cæsar Ateguam petit, Pompejus Cordubam; inde ipse quoque ad oppidum Ateguam, quod Cæsar oppugnat, se confert. Pompejus castra inter Ateguam, et Ucubim ponit; copiarum numerus recensetur, a quibus quoddam Cæsaris castellum oppugnatur, sed Cæsaris adventu omnes fugantur.

5 Cæsar, cum ad flumen Betim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos dimisit. Ita insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tenebant ad-

versus oppidum e regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc cum Pompejus cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Cæsar, ut eum ab oppido, commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere cœpit. Pari idem conditione Pompejus. Hic inter duces duos fit contentio, [11] uter prius pontem occuparet. Ex qua contentione quotidiana minuta prælia fiebant, ut modo hi, modo illi superiores discederent. Quæ res cum ad majorem contentionem venisset, ab utrisque cominus pugna inita, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, et fluminis ripis appropinquantes coangustati præcipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortes mortibus exagerabant, sed tumulos tumulis exæquabant. Ita diebus compluribus cupiebat Cæsar, si qua conditione posset, adversarios in æquum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere. Cum animadverteret adversarios minime velle, quos ideo a via retraxerat, ut in æquum deduceret; copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita firmissimum ejus præsidium [12] Ateguam proficiscitur. Id cum Pompejus ex perfugis rescisset, ea die per viarum angustias carta plura, multasque ballistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Cæsar munitionibus Ateguam oppugnare, et brachia circumducere cœpit. Cujus rei Pompejo cum nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, præsidii causa, Cæsar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestres copiæ in statione, et in excubitu, castris præsidio esse possent. Hic in adventu Pompeji incidit, ut matutino tempore nebula esset crasissima. Itaque in illa obscuratione cum aliquot cohortibus, et equitum turmis circumcludunt Cæsaris equites, et concidunt sic, ut vix in ea cæde pauci effugerent. Inse-

11 *Uter prius pontem.*) Vetus liber Ven. *quis prius*: quod Vossius Anal. IV. 2. tuetur. At Gryph. Scal. cæterique omnes *uter*.

12 *Ateguam proficiscitur.*) Ategua, et Attegua oppidum Bæticæ, inter Bætim et Singulim fluvios.

quenti nocte castra sua incendit Pompejus, et [13] trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam, [14] et Ucubim in monte constituit. Cæsar in munitionibus, cæterisque, quæ ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem, vineasque agere instituit. Hæc loca sunt montosa, et natura edita ad rem militarem, quæ planitiæ dividuntur Salso flumine: proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompejus in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas habuit, et signa XIII. legionum: sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, [15] duæ erant vernaculæ, quæ a Trebonio transfugerant; et una facta ex coloniis, quæ fuerunt in his regionibus: quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat: reliquæ ex fugitivis auxiliares consistebant; nam de levi armatura, et equitatu longe et virtute, et numero
8 nostri erant superiores. Accedebat huc, [16] ut longius bellum duceret Pompejus, quod loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea. Nam fere totius ulterioris Hispaniæ regio propter terræ fœcunditatem, inopem, difficilemque habet oppugnationem, et non minus copiosam aquationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quæ sunt ab oppidis remota, turribusque, et munitionibus retinentur, sicut in Africa, [17] rudere, non tegulis teguntur. Simulque in his habent speculas, et propter altitudinem longe, lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus

13 *Trans flumen Salsum.*) In Singulim a dextra se Salsum flumen infundit.

14 *Et Ucubim.*) Oppidum prope Ateguam.

15 *Duæ erant vernaculæ.*) De his legionibus, quæ antea sub Varrone, Pompejo legato fuerant, post Cæsari traditæ, ipse de Bello Civili libr. 2. cap. 6. sect. 20. agit. His Longinus præfectus est a Cæsare, eique mortuo suffectus C. Trebonius: a quo defecerunt Africano Bello, atque ita Pompejanam causam rursus tueri susceperant. Dio Cass. XLIII. p. 718.

16 *Ut longius bellum duceret.*) protraheret, differret. Cic. l. VII. epist. III. *suadere instituit, ut bellum duceret.* Adi Cæs. Bell. Gallic. l. 3. 4.

17 *Rudere, non tegulis.*) Vide de Bello Alex. c. 1. sect. 1.

provinciæ montibus fere munita, et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus, adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniæ non facile ab hostibus capiantur: quod in hoc contigit bello. Nam ubi inter Ateguam, et Ucubim, quæ oppida sunt scripta, Pompejus habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum IV. [18] grumus est excellens natura, qui appellatur Castra Posthumiana. Ibi præsidii causa castellum Cæsar habuit constitutum. Pompejus, qui eodem jugo tegebatur loci 9
natura, et quod remotum erat a castris Cæsaris, animadvertebat loci difficultatem; et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse permissurum Cæsarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Ita fretus opinione, tertia vigilia profectus, castellum oppugnare cœpit, ut laborantibus succurreret. Nostri cum appropinquassent, clamore repentino, telorumque multitudine jactus facere cœperunt; uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto, cum ex castello repugnare cœpissent, et majoribus castris Cæsari nuntius esset allatus, cum III. legionibus est profectus, et cum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti: complures capti, in quibus multi præterea armis exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX.

18 *Grumus est excellens.*) Pompejus Festus: *Grumus terræ collectio minor tumulo.* Et Nonius Marcellus: *Grumus dicitur agger a congerie dictus.*

CAPUT V.

Pompejus Cordubam versus it. Rex Indo interficitur. Q. Marcius trib. et C. Fundanius ad Cæsarem fugiunt. Duo milites capti occiduntur. Tabellariis Pompeji manus amputantur. Prælium cum Cæsareis commissum. Oppidanorum conditiones respuit Cæsar; aliud prælium commissum.

10 Insequenti [19] luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum retulit v., quæ ab oppidanis cœpit. Suo loco præteritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Cæsarem venissent. Ea nocte Pompejus castra incendit, et ad Cordubam versus iter facere cœpit. [20] Rex, nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est, et inter-
11 fectus. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeji ex oppido portabant. Ex iis capti L. cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius tribunus militum [21] qui fuisset Pompeji, ad nos transfugit. Et noctis tertia vigilia [22] in oppido acerrime pugnatum est; ignemque multum miserunt, sicut et [23] omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti. Hoc præterito tempore, C. Fundanius eques Romanus ex castris adver-
12 sariorum ad nos transfugit. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse. Cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio, et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data

19 *Insequenti luce.*) Die sequenti Cic. pro Mil. c. 35. *Centesima lux est hæc ab interitu P. Clodii.* Sic et infra noster c. 7. sect. 19.

20 *Rex, nomine Indo.*) De hoc rege, vel regulo nihil notum est.

21 *Qui fuisset Pompeji.*) Qui fuerat. Sic sæpe hic auctor. Vid. c. 1. sect. 1. et c. 5. sect. 13. et c. 7. sect. 19. c. 12. sect. 32. et c. 14. sect. 35.

22 *In oppido acerrime est pugnatum.*) In oppido Ategua: seu ex oppido, ab obsessis.

23 *Omne genus, quibus.*) Synthesis.

facultas, et a militibus nostris interfecti sunt. Eodem
tempore capti tabellarii, qui e Corduba ad Pompejum
missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant;
præcisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine, vi-
gilia secunda, ex oppido ignem multum, telorumque
multitudinem jactando, bene magnum tempus consum-
pserunt, compluresque vulneribus affecerunt. Præterito
noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fece-
runt, cum in opere nostri distenti essent, acriterque
pugnare cœperunt; quorum vis repressa a nostris, etsi
oppidani superiore loco defendebantur. Quinquaginta,
cum eruptionem facere cœpissent, tamen virtute mi-
litum nostrorum, qui, etsi inferiore loco premebantur,
tamen repulsis adversariis, bene multis vulneribus af-
fecti in oppidum se contulerunt. Postero die Pompejus 13
ex castris suis [24] brachium cœpit ad flumen Salsum fa-
cere: et cum nostri equites pauci in statione fuissent
a pluribus reperti, de statione sunt dejecti, et occisi
tres. Eo die A. Valgius senatoris filius, cujus frater
in castris Pompeji fuisset, omnibus suis rebus reli-
ctis, equum conscendit, et fugit. Speculator de legione
secunda Pompejana captus a militibus, et interfectus
est. Idem temporis glans missa est inscripta, „quo die
ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse
positurum.“ Qua spe nonnulli, dum sine periculo mu-
rum adscendere, et oppido potiri posse se sperarent,
postero die ad murum opus facere cœperunt, et bene
magna prioris muri pars dejecta est. Quo facto ab
oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati,
missos facere loricatos, quique præsidii causa præ-
positi oppido a Pompejo essent, orabant. Quibus re-
spondit Cæsar, „se conditiones dare, non accipere
consuevisse.“ Qui cum in oppidum reversi essent, re-
lato responso, clamore sublato, omni genere telorum
emisso, pugnare pro muro toto cœperunt: propter
quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris
essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent

24 *Bruchium cœpit facere.*) Vide Alex. c. 9. sect. 30. et
Munitionem longius profectam. Afric. cap. 21. sect. 51.

facturi. Ita, corona circumdata, pugnatum est aliquandiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem dejecit: qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, v. dejecti sunt, et [25] puer, qui ballistam solitus erat observare.

25 *Puer qui ballistam solitus observare.*) Ut milites moneret, quando excutiebatur, quo sibi caverent.

CAPUT VI.

Pompejus trans Salsum castellum ponit. Cæsarei cum Pompejanis præliantur. Occisorum numerus.

14 Eo præterito tempore, Pompejus trans flumen Salsum castellum constituit, neque a nostris prohibitus: falsaque illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmæ cum levi armatura, impetu facto, loco sunt dejectæ, et propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protritæ. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur, et majore Pompejani exsultabant gloria, longius quod nostris cedentibus prosequi cœpissent. Qui cum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto, aversati sunt prælium facere.

15 Fere apud exercitus hæc est equestris prælii consuetudo: cum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite progreditur, nequaquam par habetur: id quod in hoc accidit certamine. Cum pedites ex levi armatura lecti ad pugnam equitibus nostris nec opinantibus venissent, idque in prælio animadversum esset, complures equites descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre prælium facere cœpit; usque eo, ut cædem proxime a vallo fecerint: in quo prælio adversariorum ceciderunt cxxiii. compluresque armis exuti; multi vulneribus affecti in castra sunt redacti. Nostri ceciderunt iii., saucii xii. pe-

dites, et equites v. Ejus diei insequenti tempore, pristina consuetudine, pro muro pugnari cœptum est. Cum bene magnam multitudinem telorum, ignemque nostris defendentibus injecissent, nefandum, crudelissimumque facinus sunt aggressi: in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare, et de muro præcipites mittere cœperunt, sicut apud barbaros, quod post hominum memoriam nunquam est factum.

CAPUT VII.

Tabellarius missus a Pompejanis ad Cæsareos cum mandatis. Eruptione ex castello facta, acriter pugnatur. Cæsarei a pugna victores discedunt. Pœnitet Junium occisionis oppidanorum ab eo factæ. Tullius legatus Cæsarem alloquitur. Tiberius Tullius manum C. Antonio abscindit. Quidam servus dominum suum jugulat: idem in Pompeji castra se recipit, et Cæsarem de eo, quod in oppido agitur, commonet. Cæsar oppido potitur. Pompejus castra movet Ucubim versus: idem facit Cæsar. Multi a Pompejo deficiunt, et ad Cæsarem se conferunt.

Hujus diei extremo tempore a Pompejanis clam ad 16
nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres, aggeremque incenderent, et tertia vigilia eruptionem facerent. Ita igne, telorumque multitudine jacta, cum bene magnam partem muri consumpsisset, portam, quæ e regione, et in conspectu Pompeji castrorum fuerat, aperuerunt; copiæque totæ eruptionem fecerunt, secumque extulerunt [26] calcatas ad fossas complendas, et harpagones ad casas, quæ stramentitiæ ab nostris hibernorum causa ædificatæ erant, diruendas, et incendendas: præterea argentum, et vestimenta, ut dum nostri in præda detinerentur, illi cæde facta ad præsidia Pompeji se reciperent. Nam, quod existimabat eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod

26 *Calcatas ad fossas complendas.*) Vox insolens, crates tamen, et sarmenta videtur significare.

factum licet nec opinantibus nostris esset gestum, tamen virtute freti, repulsos, multisque vulneribus affectos [27] oppido represserunt; prædaque, et armis eorum sunt potiti, virosque aliquos ceperunt, qui postero sunt interfecti die. Eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta, clamasse, „facinus se nefandum, et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali pœna afficerentur, qui eos ad aras, et focos suos recepissent, eosque hospitium scelere contaminasse:„ multa præterea dixisse: qua oratione deterritos amplius jugula-
17 tionem non fecisse. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit, et apud Cæsarem verba fecit. „Utinam quidem Dii immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeji, factus essem; et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate præstarem. Cujus funestæ laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani indigentes præsidii, propter patriæ luctuosam perniciem dedamur hostium numero; qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus victoriam: qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis, diurnisque operibus gladiorum ictus, telorumque missus exspectantes, victi, et deserti a Pompejo, tua virtute superati, salutem a tua clementia deposcimus, petimusque, ut, qualem te gentibus præstitisti, similem in civium deditione præstes.“ Et qualem, ait, gentibus me præstiti, similem in civium deditione præ-
18 stabo. Remissis legatis, cum ad portam venisset Tiberius Tullius, cum eum introeuntem C. Antonius insecutus non esset, [28] reversus est ad portam, et hominem apprehendit. Quod Tiberius cum fieri animadvertit, simul et pugionem eduxit, manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Cæsarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit, et nuntiavit, quo die eque-

27 *Oppido represserunt.*) In oppidum: ut illud Maronis: *It clamor cœlo.*

28 *Reversus ad portam, et hominem.*) Quis? Quem? An Cato Lusitanus Antonium? nam Tiberius Tullius animadvertit id fieri. Nisi ergo aliquid deest, omnia confuse sunt proposita.

stre prælium factum esset, suo signo periisse homines xxxv., neque licere castris Cn. Pompeji nuntiari, neque dici periisse quemquam. Servus, cujus dominus in Cæsaris castris fuisset, uxoremque, et filium in oppido reliquerat, dominum jugulavit, et ita clam a Cæsaris præsidiis in Pompeji castra discessit; et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Cæsar, quæ in oppido ad defendendum compararentur. Ita, literis acceptis, cum in oppidum reversi essent, qui mittere glandem scriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugæ nuntiarunt, quam Pompejus concionem habuisset: „quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum: unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugæ ostenderent:" tum qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant, quorum literas Cæsar oppidanis objecit; et qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere. Id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. [29] Ita facturus de ligno, cum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nuntiavit, Pompejum, et Labienum de jugulatione oppidanorum indignatos esse. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quæ nostra fuisset, ab imo vitium fecit; usque ad tabulatum secundum, et tertium. Eo- 19
dem tempore pro muro pugnatum acerrime, et turrem nostram, ut superiorem, incenderunt: idcirco, quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, et ad nos transiliit, dixitque se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Cæsarem: illam oppressam, et jugulatam. Hoc præterea tempore tabellæ de muro sunt dejectæ, in quibus scriptum est inventum: „L. Minutius Cæsari: Si mihi vitam tribunis, quoniam a Cn.

29 *Ita facturus de ligno.*) Si genuina lectio, *lignum* est lignea turris, eo tropo, quo materia pro opere inde facto est.

Pompejo sum desertus, qualem me illi præstiti, tali
virtute, et constantia futurum me in te esse præsta-
bo." Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea
exierant, Cæsarem adierunt, si sibi vitam concederet,
sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus re-
spondit, „se Cæsarem esse, fidemque præstaturum."
Ita ante diem xi. Kal. Martii oppido potitus imperator
20 est apellatus. Et Pompejus ex perfugis cum deditio-
nem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim
versus. sed circum ea loca castella disposuit, et mu-
nitionibus se continere cœpit. Cæsar movit, et pro-
pius castra castris contulit. Eodem tempore mane lo-
ricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit, et
nuntiavit: Pompejum oppidanos Ucubenses convocas-
se, iisque imperavisse, ut diligentia adhibita, perqui-
rerent, qui essent suarum partium, itemque adversa-
riorum victoriæ fautores. Hoc præterito tempore, in
oppido, quod fuit captum, servus est deprehensus in
cuniculo, quem supra demonstravimus dominum ju-
gulasse. Is vivus est combustus. Eodemque tempore
centuriones loricati viii. ad Cæsarem transfugerunt
ex legione vernacula, et equites nostri cum adversa-
riorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot oc-
ciderunt ex levi armatura. Ea nocte speculatores pre-
hensi servi iii. et unus ex legione vernacula. Servi sunt
21 in crucem sublati, militibus cervices abscissæ. Postero
die equites cum levi armatura ex adversariorum castris
ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter xi. equi-
tes ad aquatores nostros excurrerunt, nonnullos inter-
fecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus
capti sunt equites viii. Insequenti die Pompejus secu-
ri percussit homines lxxiv., qui dicebantur esse fauto-
res Cæsaris victoriæ. Reliquos in oppidum jussit de-
duci, ex quibus effugerunt cxx., et ad Cæsarem vene-
runt.

CAPUT VIII.

Legati Bursavolensibus rem ad Ateguam gestam referunt. Legati Cæsaris, et multi ex oppidanis occiduntur. Plures in Beturiam territi fugiunt.

Hoc præterito tempore, qui in oppido Ategua 22
[30] Bursavolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompejo, cum viderent hospites jugulari? præterea multa scelera ab iis fieri, qui præsidii causa ab his reciperentur. [31] Qui cum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani, et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, præterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultro, citroque acceptis, et redditis, cum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de præsidio insecuti, ex aversione legatos jugularunt. Duo reliqui, qui ex eis fugerunt, Cæsari rem gestam detulerunt, et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui cum certum comperissent (legatorum responsa) ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, eum qui legatos jugulasset, lapidare, et ei manus intentare cœperunt: illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Cæsarem proficisci, illi se satisfacturum. Potestate data, cum inde esset profectus, præsidio comparato, cum bene magnam manum fecisset, et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit. Principibus, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recepit. Hoc præterito tempore, servi transfugæ nuntiaverunt, oppidanorum bona vendere, ne cui extra vallum liceret exire, nisi dis-

30 *Bursavolenses.*) Ubi oppidum situm fuerit *Bursabola*, ignoratur. In Bætica fuisse, nec longius ab Ategua remotum, non dubitamus.

31 *Qui cum ad oppidum venissent.*) Oppidum Bursavolam: *Goduin.* Ateguam, *Rbellicam.* Adeo turbate hæc sunt disposita.

cinctum; idcircoque ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures [32] profugere in Bæturiam, neque sibi ullam spem victoriæ propositam; et si quis ex nostris transfugeret, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI. accipere.

32 *Profugere in Bæturiam.*) Regionem inter Bætim, et Anam fluvios. Plin. libr. III. c. I. *Quæ regio a Bæti ad fluvium Anam tendit, Bæturia appellatur.*

CAPUT IX.

Magna adversariorum turba Cæsareos brachium ad Salsum ducentes aggreditur. Acre prælium committitur vario eventu. Pompejus oppido excluditur. Antistius Turpio, et Q. Pompejus Niger singulari certamine inter se dimicant.

23 Insequenti tempore Cæsar castris castra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere cœpit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decurrerunt. Nec detinentibus nostris, multis telis injectis, complures vulneribus affecere. Hic tamen, ut ait Ennius, *nostri cessere parumper.* Itaque, præter consuetudinem, cum nostros animadversum esset cedere, centurionibus ex legione V. flumen transgressi, duo restituerunt aciem, acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, cum is compar prælium facere cœpisset, et cum undique se circumvenire animadvertisset, parumper ingressus pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, cum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere cœperunt. Ita, dum cupidius intra præsidia illorum student cædem facere, a turmis, et levi armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. Nam et munitione præsidii ita coangustabantur, ut equites spatio intercluso vix se defendere possent. Ex utroque genere pugnæ complures

sunt vulneribus affecti, in queis etiam Clodius Aquitius: inter quos ita cominus est pugnatum, ut ex nostris, præter II. centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes. Postero die 33 ab Soricaria utræque convenere copiæ. Nostri brachia ducere cœperunt. 24
Pompejus cum animadverteret castello se excludi Aspavia, quod Ucubi millia passuum v. distat, hæc res necessario vocabat, ut ad dimicandum descenderet. Neque tamen æquo loco sui potestatem faciebat, sed ex Grumo excelsum tumultum capiebat, usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo facto, cum utrorumque copiæ tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, dejectique planitie. Quæ res secundum nostris efficiebat prælium. Undique autem cedentibus adversariis, nostri magna in cæde versabantur: 34 quibus mons, non virtus, saluti fuit; quo subsidio tunc, nisi advesperasset, a paucioribus nostris omni auxilio privati essent. Nam ceciderunt ex levi armatura CCCXXIV., ex legionariis CXXXVIII. præterquam quorum arma, et spolia sunt ablata. Ita pridie II. centurionum internecio hac adversariorum pœna est litata. Insequenti die pari consuetudine, cum ad eumdem 25
locum ejus præsidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto. Nam præter equites nullo loco æquo se committere audebant. Cum nostri in opere essent, equitum copiæ concursus facere cœperunt; simulque vociferantibus legionariis, cum locum efflagitarent, ut, consueti insequi, existimare possent se paratissimos esse ad dimicandum: nostri ex humili convalle bene longe sunt aggressi, et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congrediendum in æquum locum non sunt ausi descendere, præter unum Antistium Turpionem, qui fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem cogitare cœpit. Hic

33 *Ab Soricaria.*) Ignotum nomen loci: nec divinare licet, oppidum an villa, aut simile fuerit. Infr. c. 10. sect. 27. *Soritia* vocatur. Adeo pravata, et incerta sunt omnia.

34 *Quibus mons, non virtus.*) *Quibus* refertur ad eos, in quorum cæde Cæsariani versabantur. Goduinus *hostibus* substituit. Bene, si quis codex vetustus suaderet.

ut fertur, 35 Achilis, Memnonisque congressus fuit. Q. Pompejus Niger eques Romanus 36 Italicensis ex acie nostra ad congrediendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositæ. Nam inter bellatores principes dubie erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi, cupidique suarum quisque partium, expertorum virorum, fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri cum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis præfulgens opus cælatum opponerent, quorum pugna esset prope profecto dirempta, nisi propter equitatum concessum, ut supra demonstravimus, levis armatura præsidii causa non longe ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi clamore facto impetum dederunt. Ita metu perterriti cum in fuga essent, mul-
26 tis amissis, in castra se recipiunt. Cæsar ob virtutem turmæ Cassianæ donavit millia XIII., et præfecto torques aureos II., et levi armaturæ millia X.

35 *Achillis, Memnonisque congressus.*) Horum singulare certamen, quo Memnon periit, copiose scriptum est a Quinto Calabro Smyrnensi libr. II. a versu 441. Attigit etiam Dictys Cretensis libr. VI. seq.

36 *Italicensis.*) Ex Bæticæ colonia, quæ *Italica* dicebatur: de qua supra B. Civ. c. 6. sect. 20.

CAPUT X.

A. Bæbius cum duobus aliis ad Cæsarem fugit. Pompeji literæ deprehensæ recitantur. Quorumdam servorum fuga in Cæsaris castra.

Hoc die A. Bæbius, et C. Flavius, et A. Trebellius, 37 equites Romani Astenses, argento prope tecti, ad Cæsarem transfugerunt, qui nuntiaverunt,

37 *Equites Romani Astenses.*) Ex colonia Asta ad ostia versus fluminis Bætis sita. Mela l. III. c. I. *castellum Ebora, in litore, et procul a litore Asta colonia.* Adi infra nostri c. 14. sect. 36.

runt, equites Romanos conjurasse omnes, qui in castris Pompeji essent, ut transitionem facerent: servi indicio omnes in custodiam esse conjectos, e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item hoc die literæ sunt deprehensæ, [38] quas mittebat Ursaonem Cn. Pompejus: S. V. G. E. V. „Etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos habemus; tamen, si æquo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio est, bellum confecissem. Sed exercitum tironum non audent in campum deducere, nostrisque adhuc freti præsidiis [39] bellum ducunt, nam singulas civitates circumsident: inde sibi commeatus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conservabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere. Profecto nostro commeatu privati, necessario ad dimicandum descendent."

Insequenti tempore cum nostri temere in oppere distenti, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nuntiaverunt, ad III. Non. Martii prælio, [40] ad Soritiam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et Actium Varum circum castella præesse. 27

38 *Quas mittebat Ursaonem.*) In libris plerisque *Ursaonem*: vet. Ven. et Gryph. *Saonem* mutile, tamen cum A: Plin. libr. III. c. 7. *Urso* dicta colonia, quæ cognominata sit *Genua Urbanorum*. Et Grut. Inscr. d. 259. n. 2. RESP. URSONENSIUM, sita inter Hispalim, et Mundam.

39 *Bellum ducunt.*) Vide supra c. 8. sect. 13.

40 *Ad Sortiam.*) Non puto alium locum esse, quam qui supra c. 24. dicitur *Soricaria*.

CAPUT XI.

Pompejus circa Hispalim castra ponit. Cæsar in Carrucam iter habet, et contra Pompejum castra ponit. Descriptio loci, in quo pugnatur. Numerus occisorum, quibus justa persolvuntur.

Eo die Pompejus castra movit, [41] et circa Hispalim

41 *Et circa Hispalim.*) Urbem nobilem ad Bætim, quæ nunc *Sevilla* est.

in oliveto constitit. Cæsar prius, quam eodem est profectus, luna hora circiter VI. visa est. Ita castris motis, Ucubim præsidium, quod Pompejus reliquit, jussit, ut incenderent, et deusto oppido, in castra majora se reciperent. Insequenti tempore 42 Ventisponte oppidum cum oppugnare cœpisset, deditione facta 43 iter fecit in Carrucam, contraque Pompejum castra posuit. Pompejus oppidum, quod contra sua præsidia portas clausisset, incendit: milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset, interceptus est a nostris, et fuste percussus. Hinc itinere facto, 44 in campum Mundensem cum esset ventum,
28 castra contra Pompejum constituit. Sequenti die cum iter facere Cæsar cum copiis vellet, renuntiatum est ab speculatoribus, Pompejum de III. vigilia in acie stetisse. Hoc nuntio allato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versaonensium civitati fuissent fautores. Antea literas miserat, „Cæsarem nolle in convallem descendere; quod majorem partem exercitus tironum haberet.“ Hæ literæ vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus, totum se facere posse existimabat. Etenim et natura loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta. Namque, ut superius demonstravimus, loca excellentia tumulus continet, interim nulla planitia dividit. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod
29 eo incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat, circiter millia passuum V., ut auxilia Pompeji duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi, et loci natura. Hinc dirigens proxima planities æquabatur, cujus decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem. Nam palustri, et voraginoso solo currebat ad dextram partem: et Cæsar, cum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in æquum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc ac-

42 *Ventisponte oppidum.*) Inter Hispalim et Mundam. Cætera de situ ignorantur.

43 *Iter fecit in Carrucam.*) Ignobilis locus ejusdem tractus.

44 *In campum Mundensem.*) Munda oppidum Bæticæ, haud longe a mari positum, quod ultimum Cæsaris prælium, cum Pompeji filiis commissum, nobilitavit.

cedebat, ut locus illa planitie equitatum ornaret, et diei, solisque serenitas: ut mirificum, et optandum tempus prope ab Diis immortalibus illud tributum esset ad prælium committendum. Nostri lætari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res, fortunæque omnium deducerentur, ut, quidquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt: id quod adversarios existimabamus esse facturos. Qui tamen a munitione oppidi M. passibus longius non audebat procedere, in quo sibi prope murum adversarii constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum æquitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam. Neque tamen illi a sua consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco, aut ab oppido discederent. Nostri pede presso propius rivum cum appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt. [45] Erat acies XIII. aquilis constituta, quæ a lateribus equitatu tegebatur, cum levi armatura millibus VI. Præterea auxiliares accedebant prope alterum tantum. Nostra præsidia LXXX. cohortibus, et VIII. millibus equitum. Ita, cum in extrema planitie iniquum in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum. Quod cum a Cæsare esset animadversum, nequid temere culpa sua secus admitteretur, [46] eum locum definire cœpit, quod cum hominum auribus esset objectum, moleste, et acerbe accipiebant, se impediri, quominus prælium conficere possent. Hæc mora adversarios alacriores efficiebat: Cæsaris copias timore impediri ad committendum prælium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. [47] Hic Decumani suum locum cornu dextrum tenebant, sinistrum III., et V. legio, itemque

45 *Erat acies* XIII. *aquilis.*) Tredecim legionibus. Signum pro signato. Supra c. 4. sect. 7. noster ad eumdem modum: *Aquilas habuit, et signa* XIII. *legionum.*

46 *Eum locum definire cœpit.*) Determinare, quousque milites progrediantur: et prohibere, ne quis ultra pergeret.

47 *Decumani.*) Legio decima, quam maximi Cæsar faciebat, ut ex Bello Gallico liquet.

cætera auxilia, et equitatus. Prælium clamore facto
31 committitur. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adversarii loco superiore defendebantur acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missu concursus; sic, ut prope nostri diffiderent victoriæ. Congressus enim, et clamor, quibus rebus maxime hostes conterrentur, in collatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnæ, cum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur, et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus Decumanos cornu tenuisse; qui etsi erant pauci, tamen propter virtutem, magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere cœperunt, ut ad subsidium, 48 ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum traduci cœpta sit ad dextrum. Quæ simul est mota, equitatus Cæsaris sinistrum cornu premere cœpit. At ii eximia virtute prælium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniendi non daretur. Ita, cum clamor esset intermissus gemitus, gladiorumque crepitus auribus oblatus; imperitorum mentes timore præpediebat. Hic, ut ait Ennius, *pes pede premitur, armis teruntur arma*, adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere cœperunt: quibus oppidum fuit subsidio. Ita 49 ipsis Liberalibus fusi, fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo prælio ceciderunt millia hominum circiter XXX., et si quid amplius: præterea Labienus, et Actius Varus: quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani partim ex urbe, partim ex provincia ad millia III. Nostri desiderati ad hominum M. partim peditum, partim equitum, saucii ad D. advesariorum aquilæ sunt ablatæ XIII.

48 *Ut ab latere nostri occuparent.*) Ex Thuani duobus MSS. emendatur Goduinus, etiam sensu postulante. Vulgo *occuparentur.*

49 *Ipsis Liberalibus.*) Liberalia Libero patri, id est, Bacho sacer dies, XVI. kal. Aprilis. Ovidius Fast. III. vers. 712.

Tertia post idus lux est celeberrima Baccho.

Cic. libr. XII. epist. XXV. ad Cornifium: *Liberalibus literas accepi tuas.*

et signa, et fasces. Præterea duces belli XVII. capti sunt. Hos habuit res exitus.

CAPUT XII.

Cæsarei circumvallant adversarios, qui oppidum quoddam ad præsidium occuparant; bujus rei ordo refertur. Valerius Sext. Pompejo rem gestam narrat. Cn. Pompejus Cartejam contendit. P. Calvitius lecticam a Pompejo petit, qua in oppidum deferatur.

Ex fuga hac cum oppidum Mundam sibi constituis- 32
sent præsidium, nostri cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis, pro cespite cadavera collocabantur, scuta, et pila pro vallo, insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata: ad oppidum [50] hostium conversa universa timorem, virtutisque insignia proposita viderent, et vallo circumcluderentur adversarii. Ita Galli tragulis, jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus complexi, oppugnare cœperunt. Ex hoc prælio Valerius adolescens, Cordubam cum paucis equitibus fugiens, Sext. Pompejo, qui Cordubæ fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites, quod pecuniæ secum habuit, eis distribuit, et oppidanis dixit, se de pace ad Cæsarem proficisci, et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompejus autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus ad navale præsidium parte altera [51] contendit Cartejam, quod oppidum abest a Corduba millia passuum CLXX. Quo cum ad octavum milliarium venisset; P. Calvitius, qui [52] castris antea Pompeji præpositus esset, ejus verbis nuntium mittit: „cum minus belle haberet, ut mitteret lecticam, qua in oppidum deferri posset." Literis missis, Pompejus Cartejam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus: qui arbitrari sunt clanculum venisse, ut ab eo, quæ vellent, de bello requirerent.

50 *Hostium timorem virtutisque insignia.*) Mutila hæc, et vicina asteriscis notata a Criticis.

51 *Contendit Cartejam.*) Carteja ad fretum Herculeum sita.

52 *Castris antea Pompeji... ejus verbis.*) Cn. Pompeji fratris majoris.

Cum frequentia convenisset, de lectica Pompejus eorum in fidem confugit.

CAPUT XIII.

Cæsar Cordubam petit. Fugitivi quidam de ponte cum Cæsareis dimicant. Duo servi jussu Scapulæ intereunt. Dissensio orta inter oppidanos. Cæsar oppido potitus castra ad oppidum Hispalim ponit.

33 Cæsar ex prælio, [53] munitione circumdata, Cordubam venit. Qui ex cæde eos refugerant, pontem occupaverant. Cum eo esset ventum, conviciari cœperunt, „nos ex prælio paucos superesse: quo confugeremus?" Ita pugnare cœperunt de ponte. Cæsar flumen transjecit, et castra posuit. [54] Scapula totius seditionis familiæ, et libertinorum caput, ex prælio Cordubam cum venisset, familiam, et libertos convocavit; pyram sibi exstruxit, [55] cœnam afferri quam opimam imperavit: item optimis superadditis vestimentis, pecuniam, et argentum in præsentia familiæ donavit. Ipse de tempore cœnavit, resinam, [56] vinum, et nardum identidem sibi infudit. Ita novissimo tempore servum jussit, et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram
34 incendere. Oppidani autem, simul Cæsar castra contra oppidum posuit, discordare cœperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret, fere inter Cæsarianos, et inter Pompejanos. Erant hic legiones, quæ ex perfugis conscriptæ, partim oppidanorum servi, qui erant a Sext. Pompejo manumissi, tunc in Cæsaris ad-

53 *Munitione circumdata.*) Mundæ oppido.

54 *Scapula totius seditionis familiæ.*) Scapula hic Treboníum, Cæsaris præfectum, expulerat, omnemque Bæticam perduxerat ad seditionem. Cic. l. IX. epist. XIII. ad Dolabellam: *bellum commotum a Scapula.* Vide quæ nos ad illam epistolam notavimus ex Dione, qui libr. XLIII. p. 228. hæc persequitur.

55 *Cœnam afferri quam opimam.*) Sic morituri quidam faciebant, ut inter lautitias exirent ex vita. De Juba, et Petrejo idem tradidit Florus 32. 2.

56 *Vinum, et nardum.*) Sic in tribus MSS. Goduinus invenit: sic et veteres impressi. Posteriores, *resinam, et nardum.*

ventum descendere cœperunt. Legio XIII. oppidum
defendere cœpit: nam cum jam repugnarent, turres
ex parte, et murum occuparunt. Denuo legatos ad
Cæsarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromit-
teret. Hoc cum animadverterent homines fugitivi, op-
pidum incendere cœperunt: qui superati a nostris
sunt, et interfecti hominum millia XXII. præterquam
extra murum qui perierunt. Ita Cæsar oppido potitus,
dum hic detinetur ex prælio, [57] quos circummunitos
superius demonstravimus, eruptionem fecerunt, et be-
ne multis interfectis, in oppidum sunt redacti. Cæsar 35
Hispalim cum contendisset, legati deprecatum vene-
runt. Ita cum oppidum sese tueri dixisset, Caninium
legatum cum præsidio intromittit. Ipse castra ad op-
pidum ponit.

57 *Quos circummunitos superius demonstr.*) Mundenses munitione circumdederat Cæsar cap. 13. sect. 33.

CAPUT XIV.

Philo in Lusitaniam proficiscitur, et Cæcilium Nigrum convenit. Pompejus in potestatem Cartejensium devenit. Lusitani naves quasdam ad Bætim irruptione factæ incendunt. Cæsar Astam versus pergit; oppidani Astæ, et Mundenses se Cæsari dedunt; ii postea inter se conjurant. Pompejus saucius fugit. Didius naves Cartejenses invadit.

Erat bene magnum intra Pompejanas partes præsidium, quod Cæsaris præsidum receptum indignabatur, [58] clam quemdam Philonem, illum, qui Pompejanarum partium fuisset defensor acerrimus. Is tota Lusitania notissimus erat. Hic clam præsidio in Lusitaniam proficiscitur, et Cæcilium Nigrum, nomine Barbarum [59] ad Lenium convenit, qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur, præsidium

58 *Clam quemdam Philonem.*) Supplet Goduinus *mittit.*

59 *Ad Lenium convenit.*) Ignoti oppidi nomen *Lenium.*

vigilesque jugulant, portas præcludunt: de integro pu-
36 gnare cœperunt. Dum hæc geruntur, legati Cartejenses renuntiarunt, quod Pompejum in potestate haberent: quod ante Cæsari portas præclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucrifacere. [60] Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Cæsar cum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent, et mœnia delerent: ita consilio habito noctu, patitur Lusitanos eruptionem facere: id quod consulto non existimabant fieri. Ita irrumpendo naves, quæ ad Bætim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio distinentur, illi profugiunt, et sab equitibus conciduntur. Quo facto [61] oppido recuperato, [62] Astam iter facere cœpit; ex qua civitate legati ad deditionem venerunt: Mundensesque, qui ex prælio in oppidum confugerant, cum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt: et, cum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent, illi cædem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte, vigilia tertia, tessera data, extra vallum omnes sunt con-
37 cisi Mundenses duces. Cæsar in itinere reliqua oppida oppugnat, quæ propter Pompejum dissentire cœperant. Pars erat, quæ legatos ad Cæsarem miserat: pars, quæ Pompejanis partibus favebat. Seditione concitata portas occupant. Cædes fit magna. Saucius Pompejus naves xxx. occupat longas, et profugit. [63] Didius, qui Gadis classi præfuisset, ad quem simul nuntius allatus est, confestim sequi cœpit, partim peditatibus, et partim equitatibus ad persequendum celeriter iter faciens. Item iv. die navigatione confecta, in-

60 *Lusitani Hispali pugnare.*) Goduinus ita ex duobus codd. Thuani: Vulgati, *Hispalim oppugnare.* At intus erant et recepti in urbem. Qui ergo illam oppugnare potuerunt?

61 *Oppido recuperato.*) Hispali, a Lusitanis nuper intercepta.

62 *Astam iter facere.*) Vide supra c. 10. sect. 26.

63 *Didius, qui Gadis classi præfuisset.*) Alii dixissent *Gadibus*, ut ipse noster cap. 15. sect. 40. item *præfuerat.*

sequuntur. Qui imparati a Carteja profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit. Pom- 38
pejus cum paucis profugit, et locum quemdam munitum natura occupat. Equites, et cohortes, quæ ad persequendum missæ essent, speculatoribus ante missis, certiores fiunt: diem, et noctem iter faciunt. Pompejus humèro, et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quæ res maxime impediebat. Ita lectica a turre, qua esset allatus, in ea ferebatur.

CAPUT XV.

Lusitanus a Cæsareis circumcluditur; fitque aliquod prælium. Pompejus interimitur, cujus caput ad Cæsarem defertur. Lusitani contra Didium proficiscuntur; insidias struunt: Didii mors. Cæsarei cæde hostium facta Ursaonem petunt, oppidum illum oppugnaturi.

Lusitanus more militari, cum a Cæsaris præsidio fuisset conspectus, celeriter equitatu, cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas. Nam idcirco, quod propter suos a nostro præsidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura ceperat sibi Pompejus, quem vix magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent. Subeuntes in adventu nostri depelluntur telis: quibus cedentibus, cupidius insequebantur adversarii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc sæpius facto, animadvertebatur nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit: pari autem, et celeri festinatione circum munitiones in jugo dirigunt, ut æquo pede cum adversariis congredi possent. A quibus cum animadversum esset, fuga sibi præsidium capiunt. Pom- 39
pejus, ut supra demonstravimus, saucius, et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem, neque equo, neque vehiculo saluti suæ præsidium parare poterat. Cædes a nostris

undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem, atque exesum locum in spelunca, Pompejus se occultare cœpit; ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Cum Cæsar gradiebatur Hispalim, pridie Idus Aprilis caput allatum, et populo datum est inconspectum.
40 Interfecto Cn. Pompejo adolescente, Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus lætitia, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. [64] Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt, et bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas; tamen nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursiones ejiciebatur; et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuit. Erant parati, qui naves incenderent, incensisque qui subsidium repeterent. Ii sic dispositi erant, ut a nullo conspectu omnium ad pugnam contenderent. Ita cum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur: naves incenduntur: simulque qui in castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiæ clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur. Nonnulli ea pugna scaphas, quæ ad litus fuerant, occupant. Item complures nando ad naves, quæ in salo fuerunt, se recipiunt. Anchoris sublatis, pelagus remis petere ceperunt. Quæ res eorum vitæ subsidio fuit. Lusitani præda potiuntur. Cæsar a
41 Gadibus rursus ad Hispalim recurrit. Fabius Maximus, [65] quem ipse ad præsidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere, facta cæde bene magna, eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem

64 *Lusitani, qui ex pugna.*) Supple, tumultuaria ad Hispalim, cap. 14. sect. 36. *superfuerunt.*

65 *Quem ipse ad præsidium oppugnandum.*) Sic veteres libri Ven. Bas. Gryph. et cod. MS. quem Goduinus vidit: alii *ad Mundam præsidium opp.* manifesto mendo. Præsidium autem oppidi Mundæ erat; quod glossema ex margine receptum fuit.

non prætermittunt, et reliquos vivos capiunt, ac deinde Ursaonem proficiscuntur: quod oppidum magna munitione continebatur; sic, ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura editus, [66] ab oppugnando hoste averteret. Huc accedebat, quod aqua, preterquam in ipso oppido, non erat; nam circumcirca ribus nusquam reperiebatur propius millia passuum VIII. Quæ res magno erat adjumento oppidanis. Tum præterea accedebat, quod agger, materiesque, unde solitæ sunt turres agi, propius millia passuum VI. non reperiebantur. Ac Pompejus, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiam circum oppidum succisam intro congessit. Ita necessario diducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiam illo deportarent.

66 *Ab oppugnando hoste averteret.*) Goduinus ita. Alii ad *oppugnandum hostes adverteret.*

CAPUT XVI.

Mutila Cæsaris oratio ad milites.

Dum hæc ad Mundam geruntur, et Ursaonem; Cæ- 42
sar, cum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocata, commemorat: [67] „Initio quæsturæ suæ eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse, et quæ potuisset, eo tempore beneficia largitum esse. [68] Insequenti prætura ampliato honore, vectigalia, quæ Metellus imposuisset, a senatu petisse, eis pecuniis provinciam liberasse: simulque patrocinio suscepto, multis legibus ab se in Senatum inductis, simul publicas, privatasque causas, multorum inimicitiis susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quæ potuisset, commoda provinciæ tribuisse. Eorum omnium commodorum esse

67 *Initio quæsturæ.*) Quæstori Cæsari ulterior Hispania obvenerat: quam etiam obivit: *Sueton. cap.* 7.

68 *Insequenti prætura.*) Ex prætura etiam ulteriorem sortitus Hispaniam, nec vero in eam profectus est: absens vero profuit. *Sueton. cap.* 18.

et immemores, et ingratos in se, et in Populum Romanum, hoc bello, et præterito tempore cognosse: vos jure gentium, inquit, et civium Romanorum institutis cognitis, more barbarorum Populi Romani Magistratibus sacrosanctis manus sæpe, et sæpius attulistis: luce clara [69] Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desint Populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompejus adolescens a vobis receptus, fasces, imperiumque sibi arripuit. Multis interfectis civibus auxilia contra populum Romanum comparavit, agros, vestramque provinciam vestro impulsu depopulavit. In quo vos victores existimabatis? An me deleto, non animadvertebatis x. habere legiones Populum Romanum, quæ non solum vobis obsistere, sed etiam cœlum diruere possent? quarum laudibus, et virtute."

DESUNT RELIQUA.

69 *Cassium in medio foro nefarie.*) Lege de Alexandr. Bello, quod Hirtius scripsit, cap. 15. sect. 52.

HISTORIÆ C. JULII CÆSARIS FRAGMENTUM EX U. C.

CAPUT V.

De quo scias, reperta fuisse ista in Cujacii codice sine ullo nomine; in codice autem eadem Petaviano, sub nomine TETRARCHÆ: quæ quia videbantur facere ad eum librum ultimum, addere nos hic voluisse.

„Nam diuturnitas belli pacem, labor requiem, triumphum victoriæ flagitant; non civiles quidem istæ, sed hostiles illæ, de quibus antea dixeramus. Quo modo autem triumpharet, aut qua ratione quiesceret, de quo scriptum sit: nihil actum credens, cum quid superesset. Pompeji magni filii Hispanias occupaverant (sequebatur autem illos non quidem patris virtus, sed hominum favor ingens, et paternum nomen) Cneus, et Sextus. Sic pro uno duos substituerat fortuna Pompejos. Egeratque Cn. major natu, cui plus industriæ inerat, atque conslii, confugiendo in fidem, et clientelam omnium Hispaniæ civitatum, præcandoque et fortunam suam miserando, Patrisque memoriam renovando, ut sibi multum jam licentiæ partum esset. Nec precibus tantum, sed vi etiam congregato exercitu incipe-

„ ret provinciam vastare, ita ut pedetentim qui favorabi- „ les ab inito fuerant, esse inciperent odiosi. Hunc sibi „ novissimum belli actum minime negligendum ratus Cæ- „ sar, eo raptim proficiscitur. Duo in hoc iter vix audi- „ tu credibilia inciderunt. Nam etiam ab urbe Romana „ in Hispaniam ulteriorem immensum terræ spatium e- „ mensus, IV. et XX. die pervenit: viatori, ne dicam exer- „ citui, celeritas optanda. Magnum: hoc quod sequitur, „ majus. Horum siquidem tam paucorum spatio dierum, „ tam multas inter curas, poœma scripsit, quod in- „ scripsi Iter; quod illud scilicet in itinere edidisset. „ Sic Pierides armis inserere, etiam nunquam otiosus „ esse didicerat. Primo Cæsaris in Hispaniam adventu „ civitatum motus ingens fuit, undique legati ad eum, „ undique transfugæ. Jam enim Pompejani juvenes si- „ ve in odium, sive in tædium verti cœperant: etiam „ ut nulla esset in eis culpa. Mos est tamen antiquus „ populorum semper novos dominos, novas res optare. „ Et jam fama Cæsaris haud immerito super omnes ex- „ creverat, ut universi homines ejus splendore caperen- „ tur, cuperentque coram cernere, quem usque adeo „ mirabilem audiebant. In hoc principio ipso maris in „ ostio, ubi Oceanus terris illabitur, etiam Mediterra- „ neum hoc pelagus nostrum parit, inter legatos invi- „ cem partium hinc Didium, illinc Varum, et am- „ bobus cum ipsa tempestate certatum est. Nec minus „ a ventis, et fluctibus, quam ab hostibus, periculi, „ atque horroris, dum et hic hostes sævirent, et il- „ lius sævitiam, rabiemque hominum maria coercerent, „ utraque classe bello simul, et naufragio laborante, „ duæ partes, duo maria, duplex furor, duæ elemen- „ torum, atque hominum procellæ. Per hos dies a „ Cæsarianis duo pedites capti sunt, qui se servos dice- „ rent. Non licuit in his Cæsari suam consuetudinem „ servare. Antequam ad eum deducerentur, quod a Cæ- „ sariano exercitu transfugissent, recogniti etiam a mi- „ litibus interfecti sunt. Et tabelliones capti, qui ad „ Pompejum Corduba mittebantur, etiam præcisis illico „ manibus sunt remissi. Similiter speculator Pompeja- „ nus captus, atque occisus est. Credo ego iratos bello

„ milites, et Imperatoris sui morum conscios, atque cle-
„ mentiæ, hoc remedii genus excogitasse, ne quis fa-
„ ciem ejus videret, ut sic nullus evaderet. Cordubam
„ Pompeji tenebant, Cæsar obsidebat. Illis tamen ab-
„ sentibus, multis ibi etiam magnis præliis decertatum
„ est. Cumque die quodam ferro, et flammis solito
„ etiam gravius pugnaretur, oppidani ira in furorem
„ versa hospites, qui securi secum jure veteris hospi-
„ tii morabantur, inspectante Cæsaris exercitu, jugu-
„ latos e muris præcipitare, quasi crudelitate, non vir-
„ tute victoria quæreretur, inceperant. Spectaculum mi-
„ serum, atque horrendum. Qua re ex gemitu morientium
„ audita, unus, qui ad tutelam muri sub terram in cu-
„ niculo erat, exclamavit: Tetrum scelus, et immane
„ flagitium, nullaque non barbarie detestandum commi-
„ sistis absque ulla causa. Nihil enim mali mereban-
„ tur, qui nihil mali fecerant; qui ad vos, vestrasque
„ se aras, et focos infausta fiducia contulissent. Jus ho-
„ spitii sanctum gentibus soli vos sprevistis, atque uti-
„ nam sprevisse sufficeret. Inhumano illud scelere vio-
„ lastis. Multa quoque in hanc sententiam dixit, quo-
„ rum verecundia repressi cives ab hospitum cædibus
„ se continerunt. Sic interdum unius boni viri multos
„ inter malos valuit oratio; etiam inter hostes, etiam
„ suum honorem virtus invenit. Ea res relatu transfu-
„ gæ in exercitu primum Cæsaris innotuit. Die pro-
„ ximo Tullius quidam cum Catone quodam Lusitano
„ legatus ex oppido ad Cæsarem venit. Hujus prima
„ pars orationis fuit optare, ut suus potius felicitate,
„ quam illius miseria præstitisset. Finis autem fuit,
„ se a Pompejo desertos, victos a Cæsare, se, et op-
„ pidum dedere, atque orare, ut clementiam, quam
„ victis gentibus præbuisset, suis civibus non negaret.
„ Multa præter hæc locutus est, quæ scriptorum vi-
„ tio confusa vix intelligi possunt. Unum illud intelli-
„ gitur, quod multis ultro, citroque dictis tunc deditio
„ non processit. Crescebat, ut fit, in dies obsidio, nec
„ Pompejus exspectatam opem aut ferebat, aut mittebat
„ obsessis. Quin etiam pro concione dixisse ferebatur,
„ ut quoniam eis auxilio adesse non posse, ipse noctu

„ etiam beneficio tenebrarum e conspectu hostium eva-
„ derent. Quod cum diceret, unum ex astantibus, re-
„ spondisse, ut pugnæ potius, quam fugæ signum daret;
„ cumque qui id dixisset, quasi duci ignaviam expro-
„ brasse, neci datum. Hæc quoque res ex profugis a-
„ gnita, intus quoque in oppido angustiæ, ita necesse
„ est, crescebant. Matrona e muro desiliens, dixit se
„ cum ancilla sua statuisse transfugere: illam, forte
„ cognito proposito, jugulatam: se fuga præcipiti eva-
„ sisse. Tabellæ quoque e muris projectæ sunt inventæ,
„ in quibus sic ad literam scriptum erat: C. Munatitus
„ Cæsari: si mihi vitam tribuis, quoniam a Cn. Pom-
„ pejo sum desertus, qualem me illi præstiti, tali vir-
„ tute, etiam constantia futurum me in te præstabo.
„ Simul et legati, qui prius venerant, ad Cæsarem re-
„ dierunt. Eorum oratio simplex fuit, et aperta, et
„ brevis. Si eis vitam largiretur, se die proximo oppi-
„ dum dedituros. Quibus Cæsar hoc unum breve re-
„ spondit: Cæsar sum, fidem præstabo. Sic effectum
„ est, ut ante diem XI. Kalend. Martii oppido potire-
„ tur. Id cum a Pompejo cognitum est, deposita spe,
„ curaque Cordubæ defendendæ, castrisque motis,
„ abscessit, ac Ucubim oppidum petiit. Ibique convo-
„ catis, quos sibi fidos arbitrabatur, imperavit, ut
„ summo studio perquirerent, qui ad eum, quive ad
„ Cæsarem proni essent. Quod cum ad se relatum es-
„ set, LXIV. ex his, qui faventes Cæsaris victoriæ di-
„ cebantur, quasi Cæsarem amare ingens crimen esset,
„ securi ictos occidit. Reliquos intra oppidum inclu-
„ sit, * equitibus CCX. reclusis custodiis ad Cæsarem
„ transfugerunt. Multa præterea ab ipsis Pompejanis
„ per eosdem dies crudeliter gesta sunt, ceu præsagien-
„ tibus fati diem sibi instare, et (qui mos ferus est quo-
„ rumdam) inferias sibi præmittere aliena cæde quæ-
„ rentibus. Pompejus hoc tempore magnanimitatem
„ suam, etiam metum Cæsaris simulabat. Inventæ sunt
„ literæ ejus continentes: Cæsarem non audere in cam-
„ pum copias educere, suis tironibus diffidentibus; qui
„ si copiam æquis in locis aliquando faceret, se rem
„ omnium opinione celerius confecturum; idque se ex-

„ spectare, etiam sperare. Ibat præterea Hispanias ambiendo, ut ipse dicebat, civitates suarum partium conservando. Itaque Hispalim venit, contraque urbem in oliveto castra posuit. Inde alias, atque alias adiit. Ad extremum Mundæ substitit, quam supremis cladibus ejus fortuna delegerat. Eo et Cæsar venit, contraque Pompejum castra metatus est. Pompejus Fausto scripserat, qui, quantum datur intelligi, intra oppidum erat, Cæsarem mediam in vallem nolle descendere, quod exercitus sui magna pars tironum esset. Quæ literæ miris modis oppidanorum animos attollebant. Cupide enim spes arripiunt omnes mortales; etiam ea sibi fingunt animis, quæ nec esse, nec fieri posse cognoscunt. Tam dulce est non dicam sperare, sed cogitare, quæ delectant. Quod enim impossibilia sperentur, non intelligo. Cogitari autem possunt omnia. Dum se sic Pompejus, sic alios solaretur, et ingenti, quantum arbitror, sollicitudine agitatus, magna parte noctis instructis staret aciebus: Cæsar, nescio quonam iter acturus, castris egrediebatur. Cui cum status hostium nuntiatus esset, constitit, constituitque aciem. Concursum est magnis hinc inde clamoribus, sed majoribus animis, ineffabilibus odiis, atque immensis, pugnatumque acriter, ac pertinaciter, et (quod pene pudendum dixeris humanæ fragilitatis indicium) nusquam Cæsari aut cum hostibus, aut cum civibus tam anceps eventus, extremove periculo propius res fuit: Usque adeo ut (sicut elegantissime ait Florus) plane videretur nescio quid deliberare fortuna: etiam quid aliud rear, nisi, an amicum suum usque in finem rara etiam sibi prorsus insolita fide comitaretur, an eo extremo jam calle desereret, ad alium transiret? Tantaque hæc fortunæ declinatio, tam diuturna, ut inter moras prælii, neutram in partem inclinante victoria, cum jam veterana illa militum manus tot probata victoriis (Cæsaris oculis insuetum dedecus) sensim retrofugeret, nec quominus palam fugeret, tam virtute, quam pudore teneretur (quod nunquam ante illum diem fecerat) dubitare Cæsar cœperit, atque diffidere, etiam

„ solito mestior ante aciem stare, ita tamen ut nihil „ idem de solita imperatoria virtute remitteret: imo „ equo desiliens, et furenti simillimus, primam peditum in aciem evolaret, clamans, increpans, obsecrans, atque exhortans, nec tamen voce, et oculis, „ sed manu, et pectore fugam sistens, etiam fugere incipientes in prælium vi retorquens. Tanta denique „ trepidatio lucis illius fuit, tamque diu ambiguus pugnæ finis, ut cogitasse Cæsarem de extremis, scriptorum plurimi tradiderint; et eo vultu fuisse, quasi „ jam mortem sibi consciscere cogitaret. Quamquam „ apud eos, qui prælio interfuerunt, nulla penitus rei „ hujus est mentio. Et est sane difficile non tantum absentibus, sed præsentibus, definire quid quisque secum cogitet, ego autem haud difficile ad credendum „ ducat, quod si de victoria Cæsar timuit, simul et „ de morte cogitavit. Quando enim, quove animo uni „ adolescenti terga vertisset is, qui patrem ejus talem „ virum, qui tot Reges, qui tot populos, tot duces, „ non urbium modo, sed regionum, toties terga sibi vertere coegisset? Utique igitur si vinci timuit, mori optavit, vincere solitus, non vinci. Sed an vinci timuerit, „ quis novit? Dicunt tamen etiam, quidam etiam pro „ comperto afferunt. Tamdiu hæc rerum ambiguitas duravit, donec quinque cohortes hostium a Labieno castris laborantibus directæ, mediamque per aciem properantes fugæ speciem prætenderunt. O, fortuna in „ omni re, ut creditur, potens, sed in bello potentissima! Siquidem Cæsar sive illas vere fugere arbitratus, sibi credulitatem simulans ducum sagacissimus, „ veluti in perfugas impetum fecit, animosque etiam „ suis addidit, ut fugere hostes rati sequerentur, etiam „ hostibus demisit, ut, dum suos fugere arbitrabantur, „ fugerent. Ita Labienus Cæsaris desertor, ac transfuga, suique pristini ducis hostibus inexorabilis, cui „ parare perniciem quærebat, victoriam insperatam peperit. Eo enim prælio et ipse concedit, unaque secum Actius Varus, et cum eis xxx. millia hominum „ cecidere. Concidissent plures, nisi tam proximum urbis profugium fuisset. De victoribus ad tria millia

„ hominum cæsi, plures saucii equitum, ac peditum.
„ Itaque cum Cæsar muris obsidionem admovisset, agger flebilis, etiam horrendus de cadaveribus factus est, per quem ad oppugnationem urbis ascenderetur, quæ telis, ac mucronibus velut calce compacta invicem cohærebant; murique officium ministrabant. Ite nunc miseri, et civilibus bellis incumbite, dumque aliis invidetis, vos ipsos opprimite. Ecce de vestris cadaveribus superstites oppugnantur. An aliud petitis? an quidquam furoribus etiam nunc vestris deest? An vult aliud Labienus tam fervidus insultator? Et alii cecidere tuis instigatibus, Labiene, et tu miser cum aliis cadaver unicum jaces: quamvis et tibi etiam, Vare, sepulcra facta reperiam. Et quoniam tuis in eo statu vacasse non arbitror, æstimo illa Cæsareæ (tibi prorsus indebitæ) fuisse clementiæ, satisque auguror, si sic est, te obstinato, ut eras, animo inhumatum abjici maluisse. Cneus quidem Pompejus et humero, et lævo crure saucio inter medias cædes prælio pulsus excessit. Hunc in lectica, quod nec equo, nec vehiculo uti posset, nemorosa avia penetrantem fuga humili, et occulta, atque in speluncis latitantem, Cæsonius Cæsaris legatus resistentem adhuc, etiam miseræ spei reliquias refoventem, assequutus ad Lauronem (id est loco nomen) obtruncat. Caput ad Cæsarem refertur, talibus assuetum muneribus non gaudentem. Hujus germanum Sextum Pompejum in Celtiberia abscondisse fortunam tradunt, ne quando scilicet deessent bellis civilibus alimenta. Munda post prælium expugnata quidem a Cæsare, sed ingenti prius sanguinis perfusa diluvio. Per eosdem dies oppugnata rursus Corduba: quæ qualiter defecisset, non invenio. Magni ibi motus, ingens in civitate dissensio, parte una ad Cæsarem, altera in contrarium inclinante; cumque esset ad arma discursum, vicit pars, quæ Cæsarem colebat, sibique oppidum cessit. De parte adversa duo et viginti millia cecidere; quamvis magnæ urbi civibus insigni strages. Cæsar Hispali digressus Idibus Aprilis, Gades petit: inde rursum Hispalim rediit,

„ ut Hispanas res, velut ultima voluntate, disponeret;
„ quo reversurus amplius non erat. Ibi vero concione
„ advocata, beneficia sua in eam urbem commemora-
„ vit et antiqua, et nova. In fine eos arguit, tanquam
„ mala pro bonis omni tempore reddidissent, in pace
„ seditiosi, in bello autem ignavi: Quod Cneus Pom-
„ pejus adolescens, eorum fretus auxilio, cæsis civi-
„ bus agros, et viciniam vastasset: etiam illic contra
„ se, fasces, etiam imperium suscepisset; imo vero con-
„ tra populum Romanum, cujus ipse regimen teneret.
„ Quid enim? Crederentne forsitan Hispalenses, Ro-
„ manos vincere, quod eorum provinciam populati es-
„ sent? An exstincto Cæsare, qui mortalis esset, non
„ sentirent Romanum populum immortalem; et in præ-
„ sens decem habere legiones, quæ non tantum Hi-
„ spalensibus resistere, sed cœlum ipsum diruere sint
„ potentes? Quo in verbo non solum illa inest altitu-
„ do, quæ omnibus patet; sed illa etiam occultior,
„ quod in recensendis viribus Romanis non omnes, sed
„ suas tantum dinumerat legiones, quasi reliquas nul-
„ lius pretii, et ne memoria quidem dignas censeat.
„ Multa hic historiæ in loco scripta, scriptorum vitio
„ confusa, prætereo, ad finem properans. Hic ergo
„ bellorum civilium finis.

C. JULII CÆSARIS

FRAGMENTA.

EX LIBRIS EPISTOLARUM

AD M. T. CICERONEM.

Cæs. Imper. S. D. Ciceroni Imper.

Quum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui, neque audire me commode potuisset: cum properarem, atque essem in itinere, præmissis jam legionibus, præterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem, gratiasque agerem: etsi hoc officium et feci sæpe, et sæpius mihi facturus videor: ita de me mereris: in primis a te peto, quoniam confido, me celeriter ad Urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim, ad propositum revertar: festinationi meæ, brevitatique literarum ignosces: reliqua ex Furnio cognosces. Vale. *Ex Cic. l. 9. epist. ad Attic. epist. 5.*

Cæsar Imper. Ciceroni Imper. S. D.

Recte auguraris de me (bene enim tibi cognitus sum) nihil a me abesse longius crudelitate, atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te, triumpho, et gaudeo: neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quam et me mei similem esse, et illos sui. Tu velim mihi ad urbem præsto sis ut tuis consiliis, atque opibus, ut consuevi, in omnibus re-

bus utar. Dolabella tuo nihil mihi scito esse jucundius: hanc adeo habeo gratiam illi, neque enim aliter facere potui: tanta ejus humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia. Vale. *Ex Cic. l.* 10. *ad Attic. epist.* 9.

Cæsar Imper. Ciceroni Imp. S. D.

Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum judicarem, tamen permotus hominum fama, scribendum ad te existimavi, et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereris inclinata jam re, qua integra etiam progrediendum tibi non existimasses; namque et amicitiæ graviorem injuriam feceris, et tibi minus commode consulueris, si non fortunæ obsecutus videbere: omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur; nec causam secutus; (eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse judicasti) sed meum aliquod factum condemnasse; quo mihi gravius abs te nihil accidere potest: quod ne facias, pro jure nostræ amicitiæ a te peto. Postremo, quid viro bono, et quieto, et bono civi magis convenit, quem abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt, tu, explorato et vitæ meæ testimonio, et amicitiæ judicio, neque tutius, neque honestius reperies quidquam, quam ab omni contentione abesse: xv. Kal. Maji ex itinere. Vale. *Ex Cic. libr.* 10. *ep. ad Attic. epist.* 9.

M. Furium, quem mihi commendas, vel regem Galliæ faciam, vel Leptæ legatum: si vis tu, ad me alium mitte, quem ornem. *Ex Cic. libr.* 7. *epist. ad Fam. epist.* 5. *ad Cæsar.*

Neque pro cauto, ac diligente se castris continuit. *Ex Charis. l.* 1.

Quid quæris, quid Cæsar ad me scripserit? quod sæpe, gratissimum sibi esse, quod quierim: oratque, in eo ut perseverem. *Ex Cicer. libr.* 8. *epist. ad Attic. epist.* 11.

De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Cæsar nominatim Curtio pa-

ratum esse rescripsit. *Ex Cicer. libr.* 3. *epist. ad Quinct. Fratr. epist.* 1.

Quod quidem propemodum videor ex Cæsaris literis, ipsius voluntate facere posse, qui negat neque honestius, neque tutius mihi quidquam esse, quam ab omni contentione abesse. *Ex Cicer. libr.* 10. *ad Attic. epist.* 10.

Cæsar mihi ignoscit per literas, quod non venerim, seseque in optimam partem id accipere dicit. Facile patior, quod scribit, secum Tullium et Servium questos esse, quia non idem sibi, quod mihi remisisset, etc. sed tamen exemplum misi ad te Cæsaris literarum. *Ex Cic. libr.* 10. *epist. ad Attic. epist.* 3.

Sextius apud me fuit, et Theopompus pridie: venisse a Cæsare narrabat literas: hoc scribere, sibi certum esse Romæ manere, causamque eam adscribere, quæ erat in epistola nostra, ne se absente leges suæ negligerentur, sicut esset neglecta Sumptuaria. *Ex Cic. l.* 13. *epist. ad Attic. epist.* 7.

Sed heus tu, celari videor a te; quomodonam, mi Frater, de nostris versibus Cæsar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me ante: et prima sic, ut neget se ne Græca quidem meliora legisse. Reliqua ad quemdam locum ῥαθυμώτερα, hoc enim utitur verbo, etc. *Ex Cic. l.* 2. *epist. ad Quinctum Fratrem epist.* 15.

Ex Britannia Cæsar ad me Kal. Septembr. dedit literas, quas ego accepi ad IV. Kal. Octobr. satis commodas de Britanicis rebus: quibus ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit se sine te fuisse, cum ad mare accesserit, etc. *Ex Cic. libr.* 3. *epist. ad Quinctum Fratem epist.* 1.

Cum hanc jam epistolam complicarem, tabellarii a vobis venerunt ad XI. Kal. Septembr. vicesimo die. O, me sollicitum! quantum ego dolui in Cæsaris suavissimis literis. Sed quo erant suaviores, eo majorem dolorem illius ille casus afferebat. *Ex Cic. l.* 3. *epist. ad Quinctum Fratrem epist.* 1.

EX LIBRIS EPIST. AD C. OPPIUM, ET BALBUM CORNELIUM.

Cæsar Oppio, et Cornelio S. D.

Gaudeo mehercule vos significare literis, quam valde probetis ea, quæ apud Corfinium sunt gesta, consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me præberem: tentemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare, et diuturnitate odium effugere non potuerunt, neque victoriam diutius tenere, præter unum L. Sullam, quem imitatus non sum: hæc nova sit ratio vincendi, ut misericordia, et liberalitate nos muniamus: id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt: de his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis. Cn. Magium Pompeji Præfectum deprehendi: scilicet meo instituto usus sum, et eum statim missum feci. Jam duo præfecti fabrûm Pompeji in meam potestatem venerunt, et a me missi sunt; si volent grati esse, debebunt Pompejum hortari, ut malit mihi esse amicus, quam iis, qui et illi, et mihi semper fuerunt inimicissimi: quorum artificiis effectum est, ut Resp. in hunc statum perveniret. *Ex Cic. libr. 9. epist. ad Attic. epist.* 8.

Cæsar Oppio, et Cornelio S. D.

Ad VII. Id Mart. Brundusium veni; ad murum castra posui. Pompejus est Brundusii: missit ad me Cn. Magium de pace, quæ visa sunt, respondi: hoc vos statim scire volui, cum in spem venero, de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam. Valete. *Ex Cic. l. 9. epist. ad Attic. epist.* 16.

De Cæsare fugerat me ad te scribere. Video enim quas tu literas exspectaris. Sed ille scripsit ad Balbum fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat et mea, et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse: ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam; sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quæ rescripsit his verbis: De Cicerone video te

quiddam scripsisse, quod ego non intellexi: quantum autem conjectura consequebar, id erat hujusmodi, tu magis optandum, quam sperandum putarem. Itaque postea misi ad Cæsarem eodem illo exemplo literas. Jocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus, etc. *Ex Cic. l. 2. epist. ad Quinctum Fratrem epist.* 11.

Libri sunt epistolarum C. Cæsaris ad C. Oppium, et Balbum Cornelium, qui res ejus absentis curabant. In his epistolis quibusdam in locis inveniuntur literæ singulares, sine coagmentis syllarum, quas te putes positas incondite; nam verba ex literis confici nulla possunt: erat autem conventum inter eos clandestinum, de commutando situ literarum, ut inscriptio quidem alia aliæ locum, et nomen teneret; sed in legendo locus cuique suus, et potestas restitueretur, etc. Est autem Probi Grammatici commentarius satis curiose factus, de occulta literarum significatione epistolarum C. Cæsaris scriptarum. *Ex Gell. l. 17. c. 9.*

EX LIBRO EPISTOLARUM AD Q. PEDIUM.

Cæsar Q. Pedio S. D.

Pompejus se oppido tenet: nos ad portas castra habemus: conamur opus magnum, et multorum dierum, propter altitudinem maris: sed tamen nihil est, quod potius faciamus: ab utroque portus cornu moles jacimus, ut aut illum quamprimum trajicere, quod habet Brundusii copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus. *Ex Cic. libr. 8. epist. ad Attic.*

EX LIBRO EPISTOLARUM AD PISONEM.

Locellum tibi signatum remisi. *Ex Char. l.* 1.

EX LIBRO EPISTOLARUM AD ANTONIUM.

Nam ad me misit Antonius exemplum Cæsaris ad se literarum, in quibus erat: se audivisse, Cæsarem, et L. Metellum in Italiam venisse, Romæ ut essent palam; id sibi non placere; ne qui motus ex eo fierent; prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam co-

gnovisset : deque eo vehementius erat scriptum. *Ex Cic. ad Attic. libr.* 11.

EX LIBRO EPISTOLARUM AD SERVILIUM.

P. Servilius pater ex literis, quas sibi a Cæsare missas esse dicebat, significat valde se sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Cæsarem humanissime, diligentissimeque locutus esses. *Ex Cicer. libr.* 3. *epist. ad Quinctum Fratrem epist.* 1.

DE C. JULII CÆSARIS EPISTOLIS TESTIMONIA.

Epistolæ quoque ejus ad Senatum extant : quas primus videtur ad paginas, et formam memorabilis libelli convertisse : cum antea Consules, et Duces nonnisi transversa charta mitterent scriptas. Extant et ad Ciceronem ; item ad Familiares domesticis de rebus, in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est, sic structo literarum ordine, ut nullum verbum effici posset ; quæ si quis investigare, et persequi vellet, quartam elementorum literam, id est, O pro A, et perinde reliquas commutet. *Ex Sueton. in Cæs. Harum mentio apud Cicer. in epist.* 11. *libr.* 16. *ad Famil.* Omnino et ipse Cæsar, amicus noster minaces ad Senatum, et acerbas literas miserat, etc.

Scribere, et legere simul, dictare, et audire solitum accepimus : epistolas vero tantarum rerum quaternas pariter librariis dictare, aut si nihil ageret, septenas. *Ex Plin. l.* 7. *c.* 15.

E'ν ἐκείνῃ δὲ τῇ ϛρατείᾳ προσεξήσκησεν ἱππαζόμενος τὰς ἐπιϛολὰς ἐ'παγορύειν, καὶ δυσὶν ὁμοῦ γράφουσιν ἐξαρκεῖν. ὡς δὲ O' ππιος φησι, καὶ πλείοσιν. λέγεται δὲ καὶ το κιὰ γραμμάτων τοῖς φίλοις ὁμιλεῖν. Καίσαρα πρῶτον μηχανήσασθαι. Ex Plut. in Cæs.

EX ORATIONE IN FUNERE JULIÆ.

Quæstor Juliam amitam, uxorem Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris ; sed in amitæ quidem laudatione, de ejus, ac patris sui origine sic refert : Amitæ meæ Juliæ maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus conjunctum

est; nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges; quo nomine fuit mater: a Venere Julii, cujus gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et cæremonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges. *Ex Suet. in Cæsar.*

Ο' τι τῆς Μαρίου γυναικὸς ἀποθανούσης, ἀδελφιδοῦς ὢν αυτῆς, ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθεν, καὶ περὶ τὴν ἐκφορὰν ἐτόλμησεν εἰκονας Μαρίου προθέσθαι. *Ex Plutar. in Cæsar.*

EX ORATIONE PRO BITHYNIS.

C. Cæsar Pont. Max. in oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est: vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate, quorum res agitur, refugere hoc munus, M. Vicini, non potui; nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur; neque clientes sine summa infamia deseri possunt, quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus. *Ex Gell. libr.* 5. *cap.* 13. *Ita Fulvius Ursinus ex libri manuscripti corrupta scriptura.*

Quid ergo? syngraphæ non sunt, sed res aliena est. *Ex Julio Rufiniano de figuris.*

EX ORATIONE PRO LEGE PLAUTIA.

Reperi tamen in oratione C. Cæsaris, qua Plautiam rogationem suasit, necessitate dictam pro necessitudine, id est, jure affinitatis. Verba hæc sunt: Equidem mihi videor pro nostra necesitate, non labore, non opera, non industria defuisse. *Ex Gell. libr.* 13. *cap.* 3. *et Nonio in voce* Necessitas.

EX ORATIONE IN CN. DOLABELLAM.

Cæsar in Dolabellam: * Actionis illibuisti, quorum in ædibus, fanisque posita, et honori erant, et ornatui. In libris quoque Analogicis omnia istiusmodi sine prima litera dicenda censet. *Ex Gell. libr.* 4. *cap.* 16.

* *Alias* Actionis allibuisti, *sed emendata Stephani, et Tornesii editio*: Cæsar in Dolabellam Act. III. Ibi isti, quorum, *etc.*

Nonodecimo ætatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vigesimo Cæsar Dolabellam, altero et trigesimo Asinius Pollio Catonem, non multo ætate antecedens Calvus Vatinium, iis orationibus insecuti sunt, quas hodie cum admiratione legimus. *Ex auctore dialogi de Oratoribus.*

Cæterum composita seditione civili, Cornelius Dolabellam consularem, et triumphalem virum repetundarum postulavit, absolutumque Rhodum secedere statuit. *Ex Sueton. in Cæsar.*

Divus quoque Julius, quam cœlestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columen, vim facundiæ propriæ expressit, dicendo in accusatione Cn. Dolabellæ, quem reum agit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottæ patrocinio. *Ex Valer. Max. l. 8. cap. 9.*

C. Cæsar Cn. Dolabellam accusavit, nec damnavit. *Ex Pediano in orat. pro Marco Scauro.*

Significat et Cæsarem, item adolescentem, in Dolabella reo ex Sicilia, qui quidem damnatus est, quantum oportuit per Hortensiuw, *etc. Ex Pediano in Divin.*

Ε'πανελθὼν δ' εἰς Ρ'ώμην, Δολαβέλλαν ἔκρινε κακώσεως ἐπαρχίας. καὶ πολλαὶ ἀπο τῆς Ε'λλαδος τῶν πολεων μαρτυρίαι αυτῷ πἀρέσχον. μέν οὖν Δολαβέλλας ἀπέφυγε την δίκην. *Ex Plutar. in Cæs.*

EX ORAT. AD MILITES.

Fama vero hostilium copiarum perterritos, non negando, minuendove, sed insuper amplificando, ementiendoque confirmabat: itaque cum exspectatio adventus Jubæ terribilis esset, convocatis ad concionem militibus: Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem afluturum cum x. legionibus, equitum xxx. m. levis armaturæ c. millibus, elephantisque ccc. proinde desinant quidam quærere ultra, aut opinari; mihique, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima nave impositos quocumque ventu in quascumque terras Jubebo avehi. *Ex Suet. in Cæsar.*

C. Cæsar apud milites de * incommodis eorum:

Non frustrabo vos milites. *Ex Diomede libr.* 1. * *Alias* commodis.

EX ORAT. PRO DECIO SAMNITE.

Nisi forte quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite, aut Bruti pro Dejotaro rege, cæterosque cujusdam lenti luminis, ac temporis libros legit, etc. *Ex Auctore Dial. de Orator.*

EX ORAT. PRO SEXTILIO.

Quo enim Jambo, qua procella verborum impium Sextilii caput obrui meretur? quod C. Cæsarem, a quo cum studiose, tum etiam feliciter gravissimi criminis reus defensus fuerat, etc. *Ex Val. Max. l.* 5. *c.* 3.

EX ORAT. DE CONJURATIS.

Catonem primum putat de animadversione dixissé, quam omnes ante dixerant præter Cæsarem, et cum ipsius Cæsaris tam severa fuerit, qui tum prætorio loco dixerit, etc. *Ex Cic. ad Attic. libr.* 12.

Sed Cæsar, ubi ad eum perventum est, rogatus sententiam a Consule, hujuscemodi verba locutus est: Omnes homines, etc. *Ex Sallust. in Conjur.*

Ο' δὲ Καῖσαρ ἀναςὰς, λόγον διῆλθεν πεφροντισμένονως ἀποκτεῖναι μὲν ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι, καὶ γένει λαμπρῶς οὐ δοκεῖ πάτριον, οὐ δὲ δίκαιον εἶναι, μὴ μεν τὰ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης, εἰ καὶ φρουςοῖντο δεθέντεσ ἐι πόλεσι τῆς Ι'ταλίας, ἃς ἂν αὐτὸς ἔληται Κικέρων, μέχρου καταπολεμηθῇ κατακλίνας, ὕςεροϛ ἐν ει' ρήνη καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἑκάςου τῇ βουλῇ γνῶναι παπέξει, οὕτω δε τῆ γνώμης φιλανθρώπου φανείσης, καὶ τοῦ λόλου δυνατῶς, οὐ μόνον οἱ μετὰ τοῦτον ἀνιςάμενοι προσετίθεντο, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν τὰς εἰρημένας γνώμας ἀπειπάμενοι πρὸς τὴν ἐκείνου κατέςησαν, εως ἐπὶ Κάτωνα τὸ πρᾶγμα καὶ Κάτουλον περιῆλθεν. *Ex Plutarch. in Cæs.*

EX ORAT. IN::::::

Sic fac existimes, post has miserias, id est, postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar accusata acerbitate Marcelli (sic enim appellabat) laudataque honorificentissime et æquitate tua, et pru-

dentia, repente præter spem dixit, se senatui roganti de Marcello, ne hominis (L. ominis) quidem causa negaturum. *Ex Cicer. libr. 4. epist. ad Famil. epist. 4. ad Serv. Sulpicium.*

EX ORAT. IN FUNERE CORNELIÆ.

Quæstor Juliam amitam, uxoremque Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris. *Ex Suet. in Cæs.*

Τὸ μὲν οὖν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξιέναι πάτριον ἦν Ῥωμαίοις, νέαις δ' οὐκ ἦν ἐν ἔθει. πρῶτος εἶπεν Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης. *Ex Plutarch. in Cæs.*

DE C. JULII CÆSARIS ORATIONIBUS TESTIMONIA.

Tum Brutus: Orationes quidem ejus mihi vehementer probantur, complures autem legi, etc. *Ex Cicer. in Bruto.*

Orationes aliquas reliquit: inter quas temere quædam feruntur: pro Q. Metello, quam non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam, male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam; nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem pro Metello, sed quam scripsit Metello, cum ex persona Cæsaris sermo sit, Metellum, seque adversus communium obtrectatorum criminationes purgantis: apud milites quoque in Hispania; idem Augustus orationem esse vix ejus putat, quæ tamen duplex fertur, una quasi priore habita prælio, altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem concionandi habuisse eum dicit, subita hostium incursione. *Ex Suet. in Cæs.*

EX LIBRIS IN CATONEM.

Reliquit et de Analogia duos libros, et Anticatones totidem. *Sueton. in Cæs.*

EX LIBRO I.

Cæsar in Anticatone priore: Uno enim excepto,

quem alius modi, atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros. *Priscian. bis l. 6. et 7. et l. 13.*

INCERTA EX IISDEM.

Erunt officia antelucana, in quæ incidere impune ne Catoni quidem licuit, quem tamen C. Cæs. ita reprehendit, ut laudet: describit enim eos, quibus obvius fuerit, cum caput ebrii retexissent, erubuisse, deinde adjicit: Putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos. Potuitne plus auctoritatis tribui Catoni, quam si ebrius tam venerabilis erat? nostræ tamen cœnæ ut apparatus, et impendii, sic temporis modus constet: neque enim hi sumus, quos vituperare ne inimici quidem possunt, nisi ut simul laudent. *Ex Plin. l. 3. epist. ad Attil. Sever.*

C. etiam Cæsar gravis auctor linguæ Latinæ, in Anticatone: Unius, inquit, arrogantiæ, superbiæque, dominatusque. *Ex Gell. l. 4. c. 16.*

DE C. JULII CÆSARIS IN CATONEM SCRIPTIS TESTIMONIA.

Qualis futura sit Cæsaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed eum maximis laudibus meis: itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret: volo enim eum divulgari. *Ex Cicer. ad Attic. libr. 12.*

Hirtii epistolam si legeris, quæ inibi, quasi πρόπλασμα videtur ejus vituperationis, quam Cæsar scripsit de Catone. *Ex libr. 12. ad Attic.*

Cum mihi Balbus nuper in Lanuvino dixisset, se et Oppium scripsisse ad Cæsarem, me legisse libros contra Catonem, et vehementer probasse. *Ex libr. 3. ad Attic.*

Quibus omnibus generibus usus est nimis imprudenter Cæsar contra Catonem meum. *Ex Cic. in Topic.*

M. Ciceronis libro, quo Catonem cœlo æquavit, quid aliud Dictator Cæsar, quam rescripta oratione, velut apud Judices respondit? *Ex Tacit. libr. 4.*

Hisque usum C. Cæsarem in vituperando Caton-

notaverit * Cicero. *Ex Quinctil. libr.* 3. (* in Topicis.)

Ut Catonem Tullius laudans, et duobus voluminibus Cæsar accusans. *Ex Mart. Capell. l.* 5.

Atque utinam ritus veteres, et publica saltem
His intacta malis agerentur sacra, sed omnes
Noverunt Mauri, atque Indi, quæ psaltria penem
Majorem, quam sint duo Cæsaris Anticatones,
Illuc, ect. *Juven. Sat.* 6.

* Πυθόμενος δὲ ὡς ἑαυτὸν ὁ' ἀνὴρ διειργάσατο, δῆλος μὲν ἦν δηχθεὶς, ἐφ' ᾧ δὲ, ἄδηλον. εἶπε δ' οὖ ὦ Κάτων, φθονῶ σοι του θανάτου, καὶ γαρ σή μοι τῆς σωτηρίας ἐφθόνησας. ὁ μὲν οὖν μετὰ ταῦτα γραφεὶς υ'π' αὐτοῦ πρὸς Κάτωνα τεθνεῶτα λόγος, ου δοκεῖ πράως ἔχοντος, ου δὲ εὐδιαλλάκτως σημεῖον εἶναι. πῶς γὰρ ἐφείσατο ζῶντος, εἰς ἀναίσθητον ἐγχέας ὀργὴν τοσαύτην: Paullo post: καὶ τὸν λόγον ἐκεῖνον ουκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίας πολιτικῆς συντετάχθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν. ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος, ὄνομα τῷ λόγῳ θέμενος Κάτωνα. καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς ὡς εἰκὸς, υπὸ του δεινοτατου τῶν ρ'ητόρων εἰς τὴν καλλίςην πεποιημένος ὑπόθεσιν. τουτο ἠνία Καίσαρα', κατηγορίαν αυτου νομίζοντα, τὸν του τεθνεῶνος δὲ αυτον ἔπαινον. ἔγραψεν ουν πολλάς τινας κατὰ του Κάτωνος αἰτίας συναγαγών. τὸ δὲ βιβλίον Α'ντικάτων ἐπιγέγραπται, καὶ σπουδαςὰς ἔχει τῶν λογων ε'κάτερος διὰ Καίσαρα καὶ Κάτωνα πολλούς. *Ex Plut. in Cæs.*

Αυτὸς δ' οὖν ὕςερον ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος αντιγραφῇ παραιτεῖται. μη ςρατιωτικου λογον ἀντεξετάζειν πρὸς δεινοτητα ρ'ήτορος εὐφυους, καὶ σχολὴν ἐπὶ τουρο πολλὴν ἄγοντος. *Ex Plut. in Cæs.*

Ε'κ δὲ τουτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονουμενος, ὥςε καὶ γράψαντι λογον ἐγκώμιον Κάτωνος, ευτιγράφων, τον τε λογον ἀυτου καὶ τὸν βίον, ο'ς μάλιςα τῷ περικλέους ε'οικότα καὶ θηρωμένους ἐπαινεῖν. ὁ μην οὖν Κικέρωνος λογος Κάτων. ὁ δὲ Καίσαρος, Α'ντικάτων γέγραπται. *Ex Plutar. in Cic.*

EX LIBRIS DE ANALOGIA AD M. T. CICERONEM.

Reliquit et de Analogia duos libros, etc. *Ex Suet. in Cæsar.*

EX LIBRO I.

Quin etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum, inquit, in me intuens, de ratione latine loquendi accuratissime scripserit, primoque in libro dixerit, verborum delectum originem esse eloquentiæ:

tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit, quam se dicere, laudem singularem; (nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus: Ac si cognita præclare eloqui possent, nonnulli studio, et usu laboraverunt, cujus te pene principem copiæ, atque inventorem, bene de nomine, ac dignitate Populi Rom. meritum esse existimare debemus,) hunc facilem, et quotidianum novisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. Tum Brutus, Amice hercule, inquit, et magnifice te laudatum puto, quem non solum principem, atque inventorem copiæ dixerit, quæ erat magna laus sed etiam bene meritum de Populi Romani nomine, et dignitate. *Ex Cic. in Bruto.*

C. Cæsar ille perpetuus Dictator, Cn. Pompeji socer, a quo familia, et appellatio Cæsarum deinceps propagata est, vir ingenii præcellentis, sermonis præter alios suæ ætatis castissimi, in libris, quos ad M. Ciceronem de Analogia scripsit, Arenas vitiose dici existimabat, quod Arena nunquam multitudinis numero appellanda sit, sicut neque Cælum, neque Triticum: contra autem Quadrigas, etiamsi currus unus equorum quatuor junctorum unum sit, plurativo semper numero dicendas putat; sicut Arma, et Mœnia, et Comitia, et Inimicitias, etc. *Paullo post*: Tum prolato libro de Analogia prima verba hæc ex eo pauca memoriæ mandavi: nam cum prædixisset, neque Cœlum, Triticumve, neque Arenam multitudinis significationem pati: Num tu, inquit, harum rerum natura accidere arbitraris, quod unam terram, et plures terras, et urbem, et urbes, et imperium, et imperia dicamus? neque quadrigas in unam nominis figuram redigere, neque Arenam in multitudinis appellationem convertere possumus? *Ex Gell. libr.* 19. *c.* 8.

Atque id, quod a C. Cæsare excellentis ingenii, ac prudentiæ (*ita Gellius, Macrobius* providentiæ) viro in primo de Analogia libro scriptum est, habe semper in memoria, atque in pectore, ut tanquam scopulum sic fugias inauditum, atque insolens verbum: *Ex Gell. libr.* 1. *c.* 10. *et Macrob. l.* 1. *Saturnal. c.* 5.

EX LIBRO II.

C. Cæsar in libro de Analogia secundo, hujus die, et hujus specie dicendum putat. *Ex Gell. l. 9. c.* 14.

Panium Cæsar de Analogia libro secundo dici debere ait, sed Verrius contra: nam *i* detracta Panum ait dici debere. *Ex Charis. l.* 1.

Cæsar de Analogia secundo, Fagos, Populos, Ulmos. *Ex Charis. l.* 1.

Cæsar de Analogia secundo Turbonem, non Turbinem, etiam in tempestate dici debere ait, ut Cato Catonis, non ut homo hominis. *Ex Charis. l.* 1.

Lacer, an Laceris, etc. Cæsar de Analogia secundo, necnon Vaigius de rebus per epistolam quæsitis. *Ex Charis. l.* 1.

Is homo, idem compositum facit, nisi quia Cæsar libro secundo (*de Analogia videlicet*) singulariter Idem, pluraliter Iidem dicendum affirmat: sed consuetudo hoc non servat. *Ex Charis. l.* 1.

EX IISDEM NON DISTINCTO LIBRO.

C. Cæsar gravis auctor linguæ Latinæ in libris Analogicis omnia istiusmodi (puta, *Senatu*, *Victu*, *Aspectu*, *etc.*) sine *i* litera dicenda censet. *Ex Gell. libr.* 4. *cap.* 16.

Hic, et hæc Samnitis: Sic Cæsar de Analogia. *Ex Prisc. l.* 6.

Partum. Cæsar de Analogicis harum partum. *Ex Charis. l.* 1.

EX IISDEM, UTI VEROSIMILE EST, NON ADSCRIPTO TAMEN UBI LAUDANTUR LIBRO.

Mihi autem placet Latinam rationem sequi, quousque patitur decor: neque enim jam Calypsonem dixerim, ut Junonem: quamquam secutus antiquos C. Cæsar utitur hac ratione declinandi. *Quinct. l.* 5. *c.* 5.

M. Tullius, et C. Cæsar, mordeo, momordi; pungo, pupugi; spondeo, spopondi dixerunt. *Gell. libr.* 7. *cap.* 9.

C. Cæsar ait *L* litera nominativo singulari neutra finita nomina, eamdem definitionem capere, quam ca-

piant *E* litera terminata: huic animali, et ab hoc animali, huic puteali. *Charis. l.* 1.

Aplustre. Omnium nominum, quæ sunt neutri generis, et in *E* terminantur, ait Plinius, Cæsarem scisse eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares. *Charis. l.* 1.

AR literis nomina neutralia terminata ait Cæsar, quod dativo, et ablativo pari jure funguntur: ut idem Plinius scribit. *Charis. l.* 1.

Jubar. Plinius ait, inter cætera etiam istud Cæsarem dedisse præceptum, quod neutra nomina *AR* nominativo clausa, per *i* dativum, ablativumque singulares ostendant: Jubar tamen, et Far ab hac regula dissidere: nam huic jubari dicimus, ab hoc jubare, et huic farri, ab hoc farre. *Charis. l.* 1.

Ac ne illa ratio recepta est, quam Cæsar ponit in femininis, ut puppim, restim, pulvim: hoc enim modo et ab hoc cani, et ab hoc cane. *Charis. l.* 1.

Tribus III junctis, qualis posset syllaba pronuntiari? nam postremum I pro vocali recipiendum, quod Cæsari artis Grammaticæ doctissimo placitum fuisse a Victore quoque in arte Grammatica de syllabis comprobatur. *Priscian. libr.* 1.

V loco consonantis posita eamdem prorsus in omnibus vim habuit apud Latinos, quam apud Æoles digamma F, pro quo Cæsar hanc figuram F scribere voluit: quod quamvis illi recte visum est, tamen consuetudo antiqua superavit. *Prisc. l.* 1.

Hæc pollis pollinis: sic Charisius. Probus autem, et Cæsar, hoc pollen pollinis declinaverunt. *Prisc. l.* 6.

Præterea Cæsar declinat, pubis puberis: Probus, pubes puberis: quidam puber puberis. *Prisc. l.* 6.

Quamvis Cæsar non incongrue protulit ens a verbo sum, es, est. *Prisc. l.* 18.

Hoc lutum, atque macellum singulari exire memento, licet Ennius, ista macella dicat, et Cæsar luta. *Ex Capro.*

Lacrumæ, an Lacrymæ, maxumus, an Maximus, et si quæ similia sunt, scribi debeant, quæsitum. Terentius Varro tradidit, Cæsarem per *I* ejusmodi verba solitum esse enuntiare, et scribere, inde propter aucto-

ritatem tanti viri consuetudinem factam. Sed ego in antiquorum, etc. *Cassiodor. ex Anneo Cornuto de Orthograph.*

Varie etiam scriptitatum est, Mancupium, Aucupium, Manubiæ: siquidem C. Cæsar per I scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. *Ex Velio de Orthogr.*

An ideo minor est M. Tullius Orator, quod idem artis hujus (*Grammaticæ*) diligentissimus fuit, et in filio, ut in Epistolis apparet, recte loquendi usquequaque asper quoque exactor? Aut vim C. Cæsaris fregerunt editi de Analogia libri? *Quinct. l. 1. cap. 7.*

APOPHTHEGMATA.

Sed tamen ipse Cæsar habet peracre judicium: et, ut Servius frater tuus, quem literatissimum fuisse judico, facile diceret, hic versus Plauti non est, hic est, quod tritas haberet aures notandis generibus poetarum, et consuetudine legendi: sic audio Cæsarem, cum volumina jam confecerit Α'πωφθεγμάτων, si quid afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, rejicere solere; quod eo nunc magis facit, quia vivunt mecum fere quotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa, quæ fortasse illis cum dixi, nec illiterata, nec insulsa esse videantur. Hæc ad illum cum reliquis actis perferuntur. Ita enim ipse mandavit. Sic fit, ut, si quid præterea de me audiat, non audiendum putet. *Cic. libr. 9. epist. ad Famil. epist.* 16. *ad Pap. Pætum.*

DICTA COLLECTANEA.

Feruntur et a puero, et ab adolescentulo quædam scripta, etc. item Dicta collectanea, quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Suet. in Cæs.*

EPHEMERIDES.

C. Julius Cæsar cum dimicaret in Gallia, et ab hoste raptus equo ejus portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus, qui eum nosset; et insultans ait * Cecos Cæsar, quod Gallorum lingua, Dimitte, significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Cæsar in Ephemeride sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem. *Servius in l. 11. Æneid. Virgilii.*

* *Alias* Cetos Cæsar. *Servius P. Danielis* Cæsar, *quod quid velit, docti examinent.*

LIBRI AUSPICIORUM.

Sed contra Julius Cæsar XVI. Auspiciorum libro negat, nundinis concionem advocari posse, id est, cum populo agi, ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse: *Macrob. l.* I. *Saturn. c.* 16.

AUGURALIA.

Cæsar in Auguralibus: si sincera pecus erat: *Prisc. libr.* 6.

DE DIVINATIONE.

Genus eloquentiæ dumtaxat adolescens: adhuc Strabonis Cæsaris secutus videtur: cujus etiam ex Oratione, quæ inscribitur, Pro Sardis, ad verbum nonnulla transtulit in Divinationem suam. *Suet. in Cæsare. Erunt forte, qui hoc ad Orationum Fragmenta pertinere existimabunt, me non multum repugnante.*

ASTRONOMICA.

Nam Julius Cæsar, ut Siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Ægyptiis disciplinis hausit: ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad Solis cursum finiendi anni tempus extenderet. *Macrob. l.* I. *Saturn. c.* 26.

Tres autem fuere sectæ, Chaldæa, Ægyptia, Græca: his addit apud nos quartam Cæsar Dictator, annos ad Solis cursum redigens singulos, qui prius antecedebat. *Plin. l.* 18. *c.* 25.

A Bruma in Favonium Cæsari nobilia sidera significant; Kal. Januarii matutino Canis occidens. *Paullo post*: Pridie Nonas Januarii Cæsari Delphinus matutino exoritur, et postero die Fidicula, quo Ægypto Sagitta vesperi occidit. *Paullo post*: a Favonio in æquinoctium vernum Cæsari significat XVII. Kal. Martii triduum variæ, et VIII. Kal. Hirundinis visu, et postero die Arcturi exortu vespertino, item III. Nonas Martii Cæsar Cancri exortu id fieri observavit. *Paullo post*: Cæsar et Idus Martias ferales sibi annotavit Scorpionis occasu. *Paullo post*: III. Nonas Aprilis in Atti-

ca Vergiliæ vesperi occultantur; eædem postridie in Bœotia; Cæsari autem, et Chaldæis, Nonis. *Paullo post*: Cæsari vi. Idus significatur imber Libræ occasu: xiv. Kal. Maji Ægypto Suculæ occidunt vesperi, sidus vehemens, et terra, marique turbidum, xvi. Atticæ, xv. Cæsari, continuoque triduo significat. *Paullo post*: vi. Nonas Maji Cæsari Suculæ matutino exoriuntur et viii. Idus Capella pluvialis. *Ex Plin.* 18. *c.* 26.

A Vergiliarum exortu significant Cæsari postridie Arcturi occasus matutini. *Paullo post*: xi. Kal. Cæsari Orionis gladius occidere incipit: iii. Non. Junii Cæsari, et Assyriæ Aquila vesperi oritur, etc. xi. Kal. ejusdem Orionis gladius Cæsari occidere incipit. *Ex Plin. l.* 18. *c.* 27.

A Solstitio ad Fidiculæ occasum vi. Kal. Junii (*al.* Julii) Cæsari Orion exoritur: *Paullo post*: xviii. Kal. Augusti, Ægypto Aquila occidit matutino, Etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod Cæsar x. Kal. sentire Italiam existimavit, *Paullo post*: Aquila Atticæ matutino occidit: iii. Kal. regia in pectore Leonis stella matutino Cæsari immergitur. *Ex Plin. l.* 18. *cap.* 28.

DE SIDERIBUS.

Etiam aliquid Poeticum edidit.

Sed nec aliquis pene Latinorum de hac arte Institutionis libros scripsit, nisi paucos versus Julius Cæsar, et ipsos tamen de alieno opere mutuatus. *Jul. Firmicus Mathes. l.* 2. *initio.*

Executus est etiam horum Siderum númerum græce Aratus, poeta dissertissimus; latine vero Cæsar, et decus eloquentiæ Tullius. Sed hi tantum nomina ipsorum, et ortus, non autem apotelesmatum auctoritatem ediderunt: ita ut mihi videantur non aliqua Astrologiæ scientia, sed poetica potius elati licentia, docilis sermonis studia protulisse. *Jul. Firmicus Mathes. libr.* 8. *cap.* 5.

POEMATA.

Reliquit et de Analogia libros duos, et Anticatones totidem, ac præterea poema, quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos, in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia et conventibus peractis, ad exercitum

rediret: sequentes sub tempus Mundensis prælii fecit: novissimum, dum ab Urbe in Hispaniam ulteriorem * iv. et xx. die pervenit. *Suetonius in Cæsare * vii. et xx. legit ex Strabone, et Appiano Casaubonus.*

Feruntur et a puero, et ab adolescentulo quædam scripta: ut Laudes Herculis, Tragœdia Œdipus, etc. quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Sueton. in Cæsare.*

Olus quoque silvestre est trium foliorum, D. Julii carminibus præcipue, jocisque militaribus celebratum: alternis quippe versibus exprobavere lapsana se vixisse apud Dyrrhachium, præmiorum parsimoniam cavillantes. Est autem id cyma silvestre. *Plin.* 19. *c.* 8.

Donatus, seu potius Suetonius, in vita Terentii hos sub C. Julii Cæsaris nomine versus producit.

Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
Poneris, et merito puri sermonis amator,
Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis
Comica, ut æquato virtus polleret honore
Cum Græcis, neque in hac despectus parte jaceres.
Unum hoc maceror, et doleo tibi deesse, Terenti.

Sequens etiam Epigramma C. Julio Cæsari inscribunt, alii Germanico.

Thrax puer astricto glacie dum ludit in Hebro,
Pondere concretas frigore rupit aquas.
Dumque imæ partes rapido traherentur ab amne,
Abscidit tenerum lubrica testa caput.
Orba quod inventum mater dum conderet urna,
Hoc peperi flammis, cætera, dixit, aquis.

FELTRIA. PERPETUO. NIVIUM. DAMNATA. RIGORE.
TERRA. MIHI. POSTHAC. NON HABITANDA. VALE.

Falsum Cæsari inscriptum est, etsi quidam in membrana, alii in saxo extare dicant. Ajunt quoque Cæ-

saris Decretum Vitervii in Etruria inventum, hec exemplo.

C. JULIUS. CÆSAR. M. TULLIUM. CICERONEM. OB. EGREGIAS. EJUS. VIRTUTES. SINGULARES. ANIMI. DOTES. PER. TOTUM. ORBEM. NOSTRIS. ARMIS. VIRTUTEQUE. PER. DOMITUM. SALVUM. ET. INCOLUMEM. ESSE. JUBEMUS. C. JABOLENUS.

Nugæ, Nugæ.

INCERTA.

Unguenta dicuntur a locis, ut Telinum, cujus Julius Cæsar meminit dicens: Corpusque suavi Telino ungimur: Hoc conficiebatur in Insula Telo, quæ est una ex Cycladibus, etc. *Isidorus l. 4. Orig. cap.* 12.

Insertum hoc ab Fulvio Ursino Fragmentis de Analogia, ut et illud ex Nonio in voce Cinis, *nec non loc. Plinii ex libr. 7. c. 3. ubi alloquitur M. T. Ciceronem. Quid habuerit causæ, cur hoc fecerit, comminisci non potui. Quocirca inter* INCERTA *referendum duxi. Nisi quis potius Cæsari Straboni, non Dictatori, tribuendum arbitretur: si ad hunc modum addita una vocula scripseris, erit integer Senarius:*

Corpusque suavi Telini unguine ungimur. Idem Ursinus ex Prisc. l. 8. Fragmentum hoc.

C. Cæsar, quæ res augurantur, οἰωνοσκοποῦνται, *ad Auguralia transtulerat: ego prætermisi, cum isto Prisciani loco non* C. Cæsar, *sed* L. Cæs. *legatur. Non est quod corruptum aliquis existimet. Citatur nominatim L. Cæsar a Festo, in voce* Majorem. *Ex eodem fortassis est, quod apud Servium nuper ex Petr. Danielis, et Fuldanæ bibliothecæ membranis editum habemus, Commentario ad Æneid. Virgilii libr.* 1. Occiso, *inquit,* Mezentio Ascanium, sicut J. Cæsar (*verosimile mihi sit legendum* L Cæsar) scribit, Julium cœptum vocari dicunt, vel quasi ἰοβολον, id est, sagittandi peritum, vel a prima barbæ lanugine, quod ἰουλον Græci dicunt, quæ ei tempore victoriæ nascebatur. *Hæc ibi similiter expunxi, quod inter Fragmenta Epistolarum legebatur:*

Vespera fatigatus, luce dormitans.

Non enim apud Charisium libr. 2. unde hæc descri-

pta sunt, nominatur Julius Cæsar, *sed* Aurelius Cæsar *l.* 11. *sive* XI. Epistolarum ad Frontonem. *Quo comperto, auctoritatem Civis Romani insuper habui. Sed quid spuriis his diutius immoror, qui legitima, si quæ porro restant, Fragmenta colligo?*

Apud Cæsarem, et Catulum, et Calvum lectum est: cum jam fulva cinis fueris. *Nonius in voce* Cinis.

Salve primus omnium parens Patriæ appellate, primus in toga triunphum, linguæque lauream merite, et facundiæ, Latinarumque literarum parens: atque (ut Dictator Cæsar hostis quondam tuus de te scripsit) omnium triumphorum lauream adepte majorem, quanto plus est, ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quam imperii. *Plin. l.* 7. *c.* 30. *in fine, ubi de Cicerone.*

Cicero Causarum XIII.: re vendita iterum emptas; unde manifestum fit vendita non dici, sed aut venumdata, aut vendita, ut Cicero. C. Cæs. possessiones redimi, eas postea pluris venditas. *Diomedes l.* 1.

Esseda vehiculi, vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli: Cæsar testis est libro ad Ciceronem III. Multa millia equitum, atque essedariorum habet. Hinc et gladiatores essedarii dicuntur, qui curru certant. *Junius Philargyrus in* 3. *Georg. Virgil.*

Augustus quoque in Epistolis ad C. Cæsarem scriptis emendat, quod is Calidum dicere, quam Caldum (*in libris forte de Analogia*) malit: non quia illud non sit latinum, sed quia sit odiosum, et, ut ipse græco verbo significavit; περιεργου. *Quinctilian. libr.* 1. *c.* 6.

C. JULII CÆSARIS DICTA.

Tu quæso, quicquid novi (multa autem exspecto) scribere ne pigrere: in his, de Sexro satis ne certum, maxime autem de Bruto nostro: de quo quidem ille, ad quem diverti, Cæsarem solitum dicere: Magni refert, hic quid velit: sed quidquid vult, valde vult. (U. C. quidquid volet, valde volet:) idque eum animadvertisse, cum pro Déjotaro Niciæ dixerit, valde vehementer eum visum, et libere dicere. *Cic. l.* 14. *Epist. ad Attic. epist.* 1.

Proxime cum Sextii rogatu apud eum fuissem, exspectaremque sedens, quoad vocarer, dixisse eum: Ego

dubitem, quin summo in odio sim, cùm M. Cicero sedeat, nec suo commodo me convenire possit? Atqui si quisquam est facilis, hic est; tamen non dubito, quin me male oderit. *Cic. l.* 14. *Epist. ad Attic. epist.* 1.

Ajebat, Cæsarem secum, quo tempore Sextii rogatu veni ad eum, cum exspectarem, sedens, dixisse: Ego nunc tam sim stultus, ut hunc ipsum facilem hominem, putem mihi esse amicum, cum tandiu sedens meum commodum exspectet? *Cicer. l.* 14. *Epist. ad Attic. ep.* 2. *Idem cum eo, quod supra ex epist. prima attulimus.*

Quo gaudio elatus, non temperavit, quin paucos post dies frequenti curia jactaret, invitis, et gementibus adversariis adeptum se, quæ concupisset: proinde ex eo insultaturum omnium capitibus, ac negante quodam per contumeliam. Facile hoc ulli feminæ fore responderit quasi alludens, in Assyria quoque regnasse Semiramin; magnamque Asiæ partem Amazonas tenuisse quondam: *Suetonius in Cæs.*

Pharsalica acie cæsos, profligatosque adversarios prospicientem, hæc eum ad verbum dixisse refert Asinius Pollio: Hoc voluerunt; tantis rebus gestis C. Cæsar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petissem. *Suetonius in Cæsare.*

Consecutusque cohortes ad Rubiconem flumen, qui provinciæ ejus finis erat, paululum constitit, ac reputans quantum moliretur, conversus ad proximos: Etiam nunc, inquit, regredi possumus; quod si ponticulum transierimus, omnia armis agenda erunt. *Suet. in Cæs.*

Cunctanti ostentum tale factum est. Quidam eximia magnitudine, et forma, etc. Tunc Cæsar: Eatur, inquit, quo Deorum ostenta, et inimicorum iniquitas vocat. Jacta alea est, inquit *Suet. in Cæs.*

Romam iter convertit; appellatisque de Rep. Patribus, validissimas Pompeji copias, quæ sub tribus Legatis M. Petrejo, et L. Afranio, et M. Varrone in Hispania erant, invasit; professus ante inter suos, ire se ad exercitum sine duce, et inde reversurum ad ducem sine exercitu. *Suet. in Cæs.*

Prolapsus in egressu navis, verso ad melius omine: Teneo te, inquit, Africa *Suet. in Cæs.*

Cum exspectatio adventus Jubæ terribilis esset, con-

vocatis ad concionem militibus, Scitote, inquit, paucissimis his diebus Regem affuturum cum x. legionibus, equitum xxx. M., levis armaturæ c. millibus, elephantis ccc. Proinde desinant quidam quærere ultra, aut opinare; mihique, qui compertum habeo, credant; aut quidem vetustissima nave impositos, quocumque vento in quascumque terras jubebo avehi. *Suet. in Cæs.*

Jactare solitus, Milites suos etiam unguentatos bene pugnare posse: nec milites eos pro concione, sed blandiori nomine commilitones appellabat. (*etiam* Quirites) *Suet. in Cæs.*

Famem, et cæteras necessitates, etc. tantopere tolerabant, ut Dyrrachina munitione Pompejus, viso genere panis ex herba, quo sustinebantur, cum feris sibi rem esse dixerit, etc. *Idem ibidem.*

Quosdam infimi generis ad amplissimos honores pervexit. Cum ob id culparetur, professus est palam: Si grassatorum, et sicariorum ope in tuenda sua dignitate usus esset, talibus quoque se parem gratiam relaturum. *Idem ibidem.*

Interrogatus, cur repudiasset uxorem: Quoniam, inquit, meos tam suspicione, quam crimine judico carere oportere. *Idem ibid.*

Acie Pharsalica proclamavit, ut civibus parceretur. *Idem ibid.*

Nec minoris impotentiæ voces propalam edebat, ut T. Ampius scribit: Nihil esse Rempublicam, appellationem modo, sine corpore, ac specie. Sullam nescisse literas, qui Dictaturam deposuerit. Debere homines consideratius jam loqui secum, ac pro legibus habere, quæ dicat. *Idem ibid.*

Eoque arrogantiæ progressus est, ut Haruspice tristia, et sine corde exta sacro quodam nuntiante, futura diceret lætiora, cum vellet: ne pro ostento ducendum, si pecudi cor defuisset. *Idem ibid.*

Triumphanti, et subsellia Tribunitia prætervehenti sibi unum e collegio Pontium Aquilam non assurrexisse, adeo indignatus, ut proclamavit: repete ergo a me Aquilam Rempublicam Tribunus, nec destiterit per continuos dies quidquam cuiquam, nisi sub exceptione polliceri. Si tamen per Pontium Aquilam licuerit. *Suet. in Cæs.*

Plebi Regem se salutanti, Cæsarem se, non Regem esse respondit. *Suet. in Cæs.*

De quo genere optime C. Cæsarem prætextatum adhuc accepimus dixisse: Si cantas, male cantas, si legis, cantas. *Quinctilianus l.* 1.

Elevandi ratio est duplex, ut aut veniam quis, aut jactantiam minuat: quemadmodum C. Cæsar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpiciana, quod ipse se passum pro Cæsare pugnantem gloriabatur. Numquam fugiens respexeris, inquit. Aut crimen objectum ut Cicero, etc. *Quinctilianus l.* 6.

Est et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Cæsar. Nam cum testis diceret a reo femina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare voluisset: Quid enim faceret, inquit, cum tu galeam, et loricam haberes? *Quinct. l.* 6.

Sic fac existimes, post has miserias, id est, postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar accusata acerbitate Marcelli, (sic enim appellabat) laudataque honorificentissime et equitate tua, et prudentia, repente præter spem dixit, se Senatui roganti de Marcello, ne * hominis quidem causa negaturum. (* *Sic Victorius edidit, eumque secutus Lambinus, cui tamen* omnis *legendum videtur, ipsum vide*) *Cicero libr.* 4. *epist. ad Famil. ep.* 4. *ad Serv. Sulpicium.*

Demetrio Megæ Siculo Dolabella rogatu meo Civitatem a Cæsare impetravit; qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Dumque propter quosdam sordidos homines, qui Cæsaris beneficia vendebant, tabulam, in qua nomina civitate donatorum incisa essent, revelli jussisset, eidem Dolabellæ, me audiente, Cæsar dixit: Nihil esse, quod de Mega vereretur; beneficium suum in eo manere. *Cicero l.* 13. *epist. ad Fam. epist.* 36. *ad Acilium.*

DE C. JULIO CÆSARE.

Sed tamen, Brute, inquit Aticus, de Cæsare et ipse ita judico, et de hoc hujus generis acerrimo æstimatore sæpissime audio; illum fere omnium Oratorum latine lo-

qui elegantissime, nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Læliorum, et Domitiorum familiis audiebamus, sed quamquam id quoque credo fuisse, tamen, ut esset perfecta illa bene loquendi salus, multis literis, et iis quidem reconditis, et exquisitis est consecutus, etc. *Ex Cic. in Bruto.*

Sed perge, Pomponi, de Cæsare, et redde quæ restant. Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum Oratoris, etc. Cæsar autem rationem adhibens, consuetudinem vitiosam, et corruptam pura, et incorrupta consuetudine emendat. Itaque cum ad hanc elegantiam verborum latinorum, quæ, etiamsi Orator non sis, et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est, adjungit ille oratoria ornamenta dicendi, tum videntur tanquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine. Hanc cum habeat præcipuam laudem in communibus, non video, cui debeat cedere: splendidam quamdam, minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica, et generosa quodammodo. Tum Brutus: Orationes quidem ejus, etc. atque etiam Commentarios quosdam scripsit rerum suarum, valde quidem, inquam, probandos: nudi enim sunt, recti, et venusti, omni ornatu orationis tanquam veste detracto: sed dum voluit alios habere, parata unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui volunt illam calamistris inurere, sanos quidem homines a scribendo deterruit, etc. *Ex Cic. in Bruto.*

Quid Oratorum? quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? quis sententiis aut acutior, aut crebrior? quis verbis aut ornatior, aut elegantior? *Ex Cic. ad Corn. Nepot. apud Suet. in Cæs.*

Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor, sale vero conditus, et facetiis Cæsar vicit omnes. *Ex Cic. libr. 1. de Offit.*

Reliqui et rerum suarum Commentarios Gallici, Civilisque belli Pompejani: nam Alexandrini, Africique, et Hispaniensis incertus auctor est: alii enim Oppium putant, alii Hirtium: qui etiam Gallici belli inovissimum, imperfectumque librum suppleverit. *Paullo post*: Polio Asinius parum diligenter, parumque inte-

gra veritate compositos putat; cum Cæsar pleraque et quæ per alios erant gesta, temere crediderit, et quæ per se vel consulto, vel etiam memoria lapsus perperam ediderit, existimatque rescripturum, et correpturum fuisse. *Ex Suet. in Cæsar.*

C. vero Cæsar si tantum foro vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat: exornat tamen hæc omnia mira sermonis, cujus propie studiosus fuit, elegantia, *Ex Quinctil. libr.* 10.

Quid tamen nocet vim Cæsaris, asperitatem Cœlii, diligentiam Polionis, judicium Calvi quibusdam in locis assumere? *Id. ibid.*

Hinc vim Cæsaris, indolem Cœlii, subtilitatem Calidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem Casii, diligentiam Polionis, dignitatem Messallæ, sanctitatem Calvi reperiemus *Id. libr.* 12.

At strictior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Cæsar, amarior Cœlius, gravior Brutus, vehementior, et plenior, et valentior Cicero. *Ex Auctor. Dialog. de Orat.*

Λέγεται διὰ καὶ φῦναι πος λογους πολιτικοὺς ὁ Καῖσαρ ἄριςα, καὶ διαπονῆσαι φιλοτιμοτατα τὴν φύσιν, ὡς τὰ δευτεραῖα μὲν ἀδηρίτως ἔχειν. *Ex Plut. in Cæs.*

Ε'ν δὲ Ρ'ώμῃ πολλὴ μὲν ε'πὶ τῷ λογω περὶ τὰς συνηγορίας αὐτοῦ χάρις ἐξέλαμπεν. *Idem ibid.*

Ac mihi ex Græcis orationes Lysiæ ostentat; ex nostris Gracchorum, Catonisque: quorum sane plurimæ sunt circumcisæ, et breves. Ego Lysiæ Demosthenem, Æschynem, Hyperidem, multosque præterera: Gracchis, et Catoni Polionem, Cæsarem, Cœlium, in primis M. Tullium oppono, cujus oratio optima fertur esse, quæ maxima. *Ex Plin. l.* 2. *epist.*

Sed ego verear, ne me non satis deceat, quod decuit M. Tullium, C. Calvum, Asinium Polionem, M. Messallam, etc. Divum Julium, Divum Augustum, Divum Nervam, Tib. Cæsarem, etc. *Id. libr.* 5. *epist.*

INDEX RERUM

Juxta sectionem Transalpinam, margini adjectam.

* *Numeri sine litera præfixa libros belli Gallici notant: cum* C. *belli Civilis*: *cum* A. *bellum Alexandrinum*: *cum* Afr. *Africanum* : *cum* H. *Hispaniense*.

A

Acarnania C. 3. 55.
Acco rebellis 6. 4. et. 43. et 7. 1.
Achillas dux Ægyptius C. 3. 104. Pompejum interficit, ib. ab Arsinoe interficitur A. 4.
Achilis, Memnonisque congresus H. 25.
Acholla opp. Afr. 33.
Acilla opp. Afr. 33.
Adduasdubis fluv. 1. 38.
Adrumentum C. 2. 23. Afr. 3.
Atuatica Tungri 6. 32.
Aduatici 2. 4. et 6. 33. ex Cimbris orti 2. 29.
Ædui 1. 10. fratres Romanorum 1. 33. ab Ariobisto oppressi 1. 36.
Ægimurus insul. Afr. 44.
Æginium C. 3. 79.
Ægypti duo claustra A. 76.
Ægypto reges Cæsar constituit A. 33.
L. Æmilius 1. 23.
Ærarium sanctius C. 1. 14.
Æstus marini intervalla 3. 12.
Ætolia C. 3. 35.
Afranius legatus Pompeji in Hisp. C. 1. 38. seq. dedit se Cæsari C. 1. 84. interficitur Afr. 95.
Africæ limes per Alex. A. 14.
Agar opp. Afr. 67.
Agendicum opp. 6. 3. not. et 7. 10.
Aliacmon, vide Haliacmon.
Alarii 1. 51.
Alva Fucentis C. 1. 16.
Albici populi C. 1. 34. et 56.
Alces *animal* 6. 27.
Alesia opp. 7. 68. ejus operosa obsidio 7. 69. seq. deditio 7. 89.
Alexandria C. 3. 103. ab incendio tuta A. 1. suffosa A. 5.
Alexandrini belli initia C. 3. 112.
Allobroges 1. 14.
Alpes 1. 10. summæ 3. 1.
Amagetobria opp. 1. 31.
Amantica C. 3. 40.
Amantini C. 3. 12.
Amanus mons C. 3. 31.
Ambacti *clientes* 6. 15.

Ambarri pop. 1. 11.
Ambialites pop. 3. 9.
Ambiani pop. 2. 4.
Ambibari pop. 7. 75.
Ambiorix princeps 5. 41.
Ambibareti 7. 75.
Ambibariti alii 4. 9.
Ambracia C. 3. 36.
Amicum P.R. appellari 1. 3.
Amphilochi pop. C. 3. 55.
Amphipolis C. 3. 102.
Anartes pop. 6. 25.
Anas fluv. C. 1. 38.
Ancalites pop. 5. 21.
Ancona C. 1. 11.
Andes pop. 2. 35.
Androsthenes C. 3. 80.
Antiochia C. 3. 102.
Antiochus Comagenus C. 3. 4.
Anntistius Regius 6. 1. et 7. 83.
M. Antonius legatus 7. 81. quæstor 8. 24.
Apollo morbos depellit 6. 16.
Apollonia *ad mare* C. 3. 78.
Aponiana insul. Afr. 2.
Apsus fluv. C. 3. 13.
Apulia 1. 14.
Aqua dulcis in litoribus A. 8.
Aquileja 1. 10.
Aquitania 3. 11.
Aquilaria *locus Afr.* C. 2. 23.
Arar fluv. 7. 89. et 1. 12.
Arduenna silva 5. 3. et 6. 31.
Arecomici Volcæ 7. 7.
Arelate opp. C. 1. 36.
Ariarathes Cappadox A. 66.
Ariminum opp. C. 1. 11. et 12.
Ariobarzanes rex A. 66.
Ariovistus rex Germanorum 1. 31. in Galliam arcessitus 1. 31. rex et amicus ab Romanis appellatus 1. 43. Gallice didicerat usu XIV. annor. 1. 47. colloquitur cum Cæsare 1. 43. et 44. legatos Rom. in catenas conjicit 1. 47., victus, et fugatus 1. 53.
Ariovisti mors 5. 29.
Armenia minor A. 34.
Armoricæ civitates 5. 53. et 7. 75.
Aretium opp. C. 1. 11.
Arsinoe A. 4. Ganymedem regnum usurpat A. 4. ex regno deducta A. 33.
Arverni pop. 1. 31. et 45.
Asculum opp. C. 1. 16. Picenum C. 1. 15.
Ascurum Afr. 23.
Asia propia A. 78.
Asparagium C. 3. 76. et 41.
Aspavia castell. H. 24.
Asta opp. H. 36.
Ategua H. 6.
Aternus fluv. C. 1. 16. not.
Attrebates pop. 2. 4.
Atuatuca *Eburonum castellum* 6. 31. 3. 4. et C. 34.
Avaricum opp. 6. 13. captum a Cæsare 7. 29.
Avaricensia præmia 7. 47.
Aulerci pop. 3. 17. et 2. 34. Cemomagni 7. 75. Eburovices 3. 17.
Ausci pop. 3. 27.
Ausetani opp. C. 1. 60.
Auximum opp. C. 1. 12.
Axona fluv. 2. 5.

B

Bacenis silva 6. 10.
Bætis fluv. A. 59. H. 36.
Bæturia regio H. 22.
Bagrada fluv. C. 2. 24.
Baleares insulæ Afr. 23.
Baleares funditores 2. 7.
Batavorum insula 4. 10.
Belgæ fortissimi 1. 1. orti a Germanis 2. 4. tert. pars Galliæ 2. 1.
Belgium pars Belgicæ 5. 24. not.
Bellocassi pop. 7. 75.
Bellonæ templum A. 66.
Bellovaci pop. 7. 59. et 2. 4.
Bellum servile 1. 40.
Berones pop. A. 53.
Bibracte Æduorum opp. 1. 23. et 7. 55.
Bibrax opp. 2. 6.
Bibroci pop 5. 23.
Bigerriones pop. 3. 27.
Bisons, bos cervi figura 6. 26. et 27. not.
Bituriges 1. 18. Cubi 7. 5.
Bogud rex A. 61.
Bogudis regnum Afr. 23.
Boja *locus forsan* 7. 14.
Boji 1. 5. et 7. 9. Galliæ virtute cogniti 1. 28.
Bos cervi figura 6. 26.
Bospori regnum datur Mithridati Pergameno A. 78.
Brannovices 7. 75.
Bratuspantium 2. 13.
Britannia 4. 20. Gallis etiam incognita 4. 20. ejus descriptio 5. 12. seq.
Britanniam Cæsar invadit 4. 23. seq. et 5. 8.
Britanni vitro se inficiunt 5. 14.
Britannorum oppida silvæ 5. 21.
Brundusium C. 1. 24.
Brutii pop. C. 1. 30.
Bullidenses C. 3. 12.
Bullis opp. C. 3. 40.
Bursabulenses H. 22.
Buthrotum C. 3. 16.

C

Cabillonum opp. 7. 42.
Cadetes pop. 7. 75.
Cadurci pop. 7. 4. et 75.
Cæresi pop. 2. 4.
Cæsar Pharum occupat C. 3. 112. Ægypto potitur A. 33. Pontum recipit A. 77. victus ad Dyrrachium C. 3. 69. seq. vincit ad Pharsalum C. 3. 93. et ad Thapsum Afr. 83. seq. ad Mundam H. 31.
Cæsari statua Trallibus consecrata C. 3. 105.
Calagurritani C. 1. 60.
Calenus Fufius C. 1. 87.
Q. Calenus *legatus* 8. 39.
Caletes pop. 2. 4. et 8. 7.
Calydon opp. Græc. C. 3. 35.
Camerinum C. 1. 16.
Candavia regio C. 3. 11. et 79.
Caninius Rebilus 7. 83. et 8. 24.
Canopus opp. A. 25.
Cantabri C. 1. 38. et 3. 26.
Cantium prom. 5. 13.
Canusium C. 1. 24.
Cappadocia A. 34.

Capua C. 1. 14. et 3. 21.
Caralis opp. *Sardiniæ* C. 1. 30. not.
Caralitani *Sardiniæ* C. 1. 30.
Carcaso opp. 3. 20. not
Carmona opp C. 2. 19. not. et 57.
Carmonenses in *Hisp.* C. 2. 19.
Carnutes pop. 2. 35.
Carruca opp. H. 27.
Casilinum C. 3. 21.
Cassi pop. 5. 21.
Cassiani A. 61.
Cassianum bellum 1. 13.
Cassius *Lucius* coss. occisus 1. 7. et 12.
Casticus Sequanus 1. 3.
Castulonensis saltus C. 1. 38.
Catonis veteres inimicitiæ C. 1. 4. mors Afr. 88.
Caturiges pop. 1. 10.
Celtæ *Galli* 1. 1.
Celtiberi pop. C. 1. 38.
Celtiberia C. 1. 61.
Cenimagni *Britann.* 5. 21.
Cenomani pop. 7. 75.
Centrones pop. 1. 10. et 5. 39.
Centuriones jam primis ordinibus appropinquantes 5. 44. ordine distincti 1. 40. primorum ordinum 1. 41. et 5. 28.
Ceraniorum terra C. 3. 6.
Cercina insul. Afr. 8. et 34.
Cetrati milites Hisp. C. 1. 48.
Chara radix C. 3. 48.
Cherrhonesus apud Ægypt. A. 10.
Cherusci pop. 6. 10.
Q. Cic. leg. 24. obsessus a Nerviis 5. 41. seq. laudatus a Cæsare 5. 52. oppugnatus a Germanis 6. 35. seq.
Cilicia C. 3. 102.
Cimbri pop. 1. 33.
Cinga fluv. C. 1. 48.
Cingetorix *princeps* 5. 3.
Cingulum opp. 2. 1. 15. a Labieno conditum, ibid.
Cirta opp. Afr. 25.
Cisalpina Gallia 6. 1.
Cleopatra C. 3. 103.
Clodii cædes 7. 1.
Clupea opp. Afr. 2.
Clupeæ opp. *id.* C. 2. 23. *vide not.*
Cocosates pop. 3. 27.
Cælii *Murci* oppressio C. 3. 22.
Cœlius Rufus C. 1. 2.
Comagenus Antiochus C. 3. 4.
Comana opp. A. 34.
Comana Cappadociæ A. 66. templum A. 64.
Comana Pontica A. 34.
Comius Attrebas 4. 27.
Comius rex 4. 21.
Compsa opp. 3. 22. not.
Codrusi pop. 2. 4. et 4. 6.
Confluens Mosæ et Rheni 4. 15.
P. Considius rei militaris peritissimus 1. 21.
Corcyra insul. C. 3.
Corduba C. 2. 19. et H. 4. et A. 52. caput Hisp. ulterioris H. 3.
Corfinium C. 1. 16.

Corus, *ventus* 5. 7.
Cosa Etruriæ opp. C. 3. 22. not.
Cosanus sinus C. 1. 34.
Cotho *portus* Afr. 62.
M. Crassus quæstor 5. 24.
Crastinus incipit pugnam Pharsalicam C. 3. 91.
Cretenses sagittarii 2. 7.
Curiosolitæ pop. 2. 34.
Curio trib. pl. 8. 52. C. 1. 3. oppressus in Africa cum exercitu C. 2. 24.
Cyclades C. 3. 3.
Cyprus C. 3. 102.

D

Daci pop. 6. 25.
Danubius, ibid.
Decetia opp. 7. 33.
Decumana porta 2. 24. et 3. 25.
Decurio equitum 1. 23.
Dejotarus rex A. 34.
Delphos Calenus recipit C. 3. 55.
Delta Ægyptium A. 27.
Diablintes pop. 3. 9.
Dianæ fanum Ephesinum C. 3. 33.
Divico Helvetiorum dux 1. 13.
Divitiacus princeps. 1. 3. rex Suessionum 2. 4.
L. Domitius Ahenobarbus Pompejanus C. 3. 78. et 83. not.
Cn. Domitius Calvinus Cæsarianus C. 3. 78. et 83. not.
Druides Gallorum 6. 21. seq.
Dubis fluv. 1. 38.
Duracium opp. 8. 26.
Durocortum 6. 44. et 2. 3. not.
Dyrrhachium C. 1. 25. et 3. 5.

E

Eburones pop. 2. 4. et 5. 47.
Eburovices pop. 3. 17.
Elaver fluv. 7. 34.
Elephanti ex Italia Afr. 72.
Eleutheri Cadurci 7. 25.
Elis *Elidis, urbs et regio* C. 3. 105.
Elustates pop. 3. 27.
Enipens sanguineus C. 3. 88. not.
Ephesia pecunia C. 3. 105.
Epidaurus *Dalmatiæ* A. 44.
Epirus C. 3. 80.
Equitum in Gallis instituta 6. 14. seq.
Eratosthenes geographus 4. 26.
Esui, *Ædui* 1. 14.
Esus *idolum Gall.* 6. 15. not.
Evocati qui? C. 1. 17. not.
Euphranor Rhodius A. 15.

F

Fabius legatus C. 1. 40. centurio 7. 47.
Falces murales 3. 14.
Fanum opp. C. 1. 14.
Feminæ Germanor. fatidicæ 1. 50.
Ferrariæ Biturigum 7. 22.
Formula, Darent operam coss. ne quid resp. C. 1. 5. et 7.
Frentani pop. C. 1. 23.
Fufius Calenus C. 1. 87.
Fugitivi a saltu Pyrenæo C. 3. 19.

G

Gabali pop. 7. 7.
Gabinius restituit Ptolemæum C. 3. 103. et A. 3.
Gabinius Illirici præses A. 42.

Gades insul. et opp. H. 37.
Gætuli pop. Afr. 25.
Galba rex Suessionum 2. 4.
Serv. Galba *legatus* 3. 1. *ad Suet. Galb.*
Galli a Dite patre se ortos dixere 6. 18. defunctos cremant 6. 19.
Gallia ulterior 1. 7. et 2. 2. late dicta 1. 1. proprie dicta 2. 1. et 3. 11. citerior 8. 23. Togata 8. 24. sub septemtrionibus posita 1. 16.
Galliæ divisio 1. 1.
Gallogræcia A. 67.
Gallorum mores 6. 10. et 12. et 7. 40.
Ganymedes eunuchus potens A. 4. et 33.
Garites pop. 3. 27.
Garocelli pop. 1. 10.
Garumna fluv. 1. 1.
Garumni pop. 3. 27.
Gebenna mons 7. 8.
Genabum opp. 7. 3.
Genabensis cædes 7. 28.
Geneva 1. 6.
Genusus fluv. C. 3. 75.
Gergovia Bojorum 7. 9.
Germani Rhenum transeunt 1. 31.
Germanorum descriptio 1. 39. mores 6. 20. seq. victus 6. 21. dii 6. 21. magistratus 6. 22. seqq. sortes et vaticinationes in committendis præliis 1. 50. aciei ratio 1. 51. equestre prælium 1. 48.
Germaniam Cæsar intravit 4. 18. et 6. 9.
Gomphenses C. 3. 81.
Gomphi pop. C. 3. 80.
Gorduni pop. 5. 39.
Grudii pop. 5. 39.

H

Hadriaticum mare C. 1. 25.
Haliacmon fluv. C. 3. 37.
Harudes pop. 1. 31.
Hastatus primus C. 1. 46.
Helvetiæ divisio 1. 12.
Helvetii 1. 3.
Helvetiorum virtus C. 1. 35.
Helvetii pop. 7. 7. et 75. et C. 1. 35.
Heracles Sentica C. 3. 79. *Lyncestidis*, ib. not.
Hercinia silva 6. 24. ejus feræ 6. 25.
Herculis fanum C. 2. 18. sacra extra urbes, ibid.
Herminius mons A. 48.
Hibernia 5. 13.
Hiempsal rex Afr. 56.
Hippo Regius opp. Afr. 96.
Hirtii, an Oppii supplementa Cæsaris Vid. seriem oper.
Hispalis opp. H. 27.
Hispania ulterior H. 8.

I

Iadersini A. 42.
Iberus fluv. C. 1. 68.
Iberi pons C. 1. 62.
Icius portus, vide Itius.
Igilium insul. C. 1. 34.
Iguvium opp. C. 1. 12.
Ilerda opp. C. 1. 41. et 78.
Illurgavonenses C. 1. 60.
Illyricum regio 5. 1.
Illurgis opp. A. 57.
Imperatorem ex victoria ap-

pellari C. 2. 26.
Indutiomarus Princeps 5. 3.
Intercessio tribunorum C. 1. 7.
Issa insula A. 47. et C. 3. 9.
Italica *colonia Hisp.* C. 2. 20.
Italicenses A. 52.
Itius portus 4. 23. not. et 5. 2.
Ituræi Afr. 26.
Iubæ regni fines Afr. 43. not. mors Afr. 94.
Iulia lex C. 1. 14.
Iura mons 1. 2. et C. 1. 8.

L

Labienus legatus Cæsaris 1. 21. ad Pompejum defecit C. 3. 13. perit ad Mundam Afr. 16.
Lacetani pop. C. 1. 60.
Lapsana radix C. 3. 48. not.
Larinates C. 1. 23.
Larissa C. 3. 80.
Larissæi C. 3. 81.
Latinæ feriæ C. 3. 2.
Latobrigi 1. 5.
Legatus pro prætore 1. 21.
Legati Cæsaris C. Antistius Reginus 6. 1. et 7. 83. M. Antonius 7. 81.
L. Arunculejus Cotta 2. 11. et 4. 22.
Q. Calenus 8. 39.
C. Rebilus 8. 24.
Q. Cicero 5. 24.
C. Fabius 5. 24. et 8. 24.
Serv. Galba 3. 1. et *Suet. Galb.* 3.
T. Labien. legat. pro præt. 1. 21.
Q. Pedius 2. 2.
Munat. Plancus 5. 24. et 25.
L. Roscius 5. 53.
T. Sextius 6. 1.
M. Silanus 6. 1.
Titurius Sabinus 2. 5. et 3. 17. et 4. 22.
C. Trebonius 7. 81. et 8. 46.
P. Vatinius 8. 46.
Legio decima fortissima 1. 40.
Legionis distributio 1. 40. not.
Lemanus lacus 1. 2. et 8.
Lemovices 7. 4. et 75.
Lepontii pop. 4. 10.
Leptis opp. Afr. 10.
Leptitani C. 2. 38.
Levaci pop. 5. 39.
Leuci pop. 1. 40.
Lex Pompeja de ambitu C. 3. 1.
Lege Julia Capuam coloni deducti C. 1. 14.
Lexobii pop. 3. 9.
Lexovii idem 7. 75.
Liberalia *festum* H. 31.
P. Ligarius a Cæsare necari jussus Afr. 64.
Liger fluv. 3. 9.
Lilybæum Afr. 1.
Limonum pop. 8. 26.
Lingones pop. 1. 26.
Liscus princeps 1. 16.
Lissus opp. C. 3. 26.
Lucani pop. C. 1. 30.
Luceria C. 1. 24.
Luna causa æstuum maris 4. 29.
Lusitania C. 1. 38.
Lutetia Parisiorum 6. 3.
Lycomedes A. 66. not.

M

Macedoniæ pars Libera dicta C. 3. 34.

Magius Cremonensis C. 1. 24.
Malaca opp. A. 64.
Malco Nabathæus A. 1.
Mandubii 7. 78. et 68.
Marcomanni 1. 51.
Marrucini pop. C. 1. 23.
Marsi pop. C. 1. 16.
Massilia C. 1. 34. et 2. 1.
Massiliensium xv. primi C. 1. 35.
Matisco opp. 7. 89.
Matrona fluv. 1. 1.
Mauritania Afr. 22. et C. 1. 6. et 39.
Mazaca urbs A. 16.
Mediomatrici pop. 4. 10.
Medrobrega opp. A. 48.
Meldæ pop. 5. 5.
Melodunum opp. 7. 58.
Menapii pop. 2. 4.
Mercurius Gallorum 6. 16. Deus cognominatus ib. not.
M. Messala 1. 35.
Messana C. 2. 3. et C. 3. 101.
Metiosedum opp. 7 61. not.
Metropolis *nomen prop.* C. 3. 81.
Metropolitæ C. Ib.
Milo ubi occisus C. 3. 22.
Minerva tradit initia operum 6. 16.
Mitylena, vide Mytilene.
Mona insul. 5. 13.
Morini pop. 2. 4. et 3. 9.
Mosa fluv. 4. 10.
Munatius Plancus 5. 24.
Munda H. 32.
Mundensis campus H. 27.
Murus xix. M. P. 1. 8.
Murorum Gallicorum forma 7. 23.
Musculi C. 2. 10.
Mytilene C. 3. 102.

N

Nabatei Arabes A. 1.
Nabatæorum rex A. 1.
Nannetes pop. 3. 9.
Nantuates pop. 3. 1. et 4. 10.
Narbo urbs 3. 20.
Naupactus opp. C. 3. 35.
Neapolis Ital. C. 3. 21. Zengit. Afr. 2.
Nemetes pop. 51. et 6. 25.
Nemetocenna 8. 52.
Tib. Nero pater imperatoris A. 25.
Nervi pop. 2. 4. Q. Ciceronem obsident. 5. 42.
Nicomedes Bitynius A. 66.
Nicopolis Armeniæ A. 36.
Nili aqua limosa, atque turbida A. 5.
Nitiobriges 7. 7. eorum rex 7. 31.
Noreja opp. 1. 5. not.
Noricus ager 1. 5. rex C. 1. 18.
Noviodunum opp. 2. 11. Æduorum 7. 55. Biturigum 7. 12.
Numejus. 1. 7.
Numidarum velocitas Afr. 69.
Numidæ gens Afr. 19. not. sine frænis equitantur Afr. 19.
Numidia Afr. 22.
Nymphæum Illyridis C. 3. 26.

O

Obucula opp. A. 57.
Ocelum 1. 10.
Octodurus *vicus* 3. 1.
Octogesa opp. C. 1. 61.

Ordines primi 5. 28. 44.
Orgetorix princeps. 1. 2. moritur 1. 4.
Oricum opp. C. 3. 8. et 78. et 40.
Orici portus, ibid.
Oscenses Hisp. C. 1. 60.
Osismii pop. 7. 75. et 2. 34. et 3. 9.

P

Pæmani pop. 2. 4.
Pagi Helvetiorum 1. 12. Suevorum 1. 37. et 4. 1.
Palæopharsalus A. 48.
Palæste *locus* s. *portus* C. 3. 6.
Paludati exibant in provincias C. 1. 6.
Parada opp. Afr. 87.
Paretonium A. 8.
Parisii 7. 4.
Parthicum bellum Cæsar molitur 8. 54.
Parthini pop. C. 3. 42.
Parthinorum opp. C. 3. 41. præsidium C. 3. 11.
Peligni C. 1. 16.
Pelusium C. 3. 103.
Petra C. 3. 42.
Petrocorii pop. 7. 75.
Phalanx Germanorum 1. 24.
Pharitæ, Phari incolæ A. 17.
Pharus insul. C. 3. 112. et A. 14.
Philippus Trib. C. 1. 6.
Picenus ager C. 1. 12.
Pictones pop. 3. 11. et 8. 26. et 7. 4.
Pirustæ Illyric. pop. 5. 1.
Pisaurum opp. C. 1. 11. et 12.
Piso Aquitanus 4. 12. censor C. 1. 3.
L. Piso 1. 12.
M. Piso 1. 35.
Pleumosii pop. 5. 39.
Pompeja lex de ambitu C. 1.
Pompejus Magnus vincitur C. 3. 94. fugit C. 3. 96. interficitur C. 3. 104.
Pompeji filii vincuntur H. 32.
Portæ castrorum 2. 24. not.
Portus Itius 5. 23. not. superior 4. 28. ulterior 4. 23.
Posthumiana castra H. 8.
Pothinus procurator regni C. 3. 108.
Prælium cum Ariovisto 1. 52.
Præciani pop. 3. 27.
Primipilus 1. 46.
Primorum ordinum centuriones 5. 28. et 1. 41. et 5. 37.
Ptolemais C. 3. 105.
Ptolemæus Auletes C. 3. 103. ejus testamentum C. 3. 108.
Ptolemæus puer C. 3. 103.
Pyrenæi montes 1. 1.
Pyrenæus saltus C. 1. 37. et 3. 19.

R

Ravenna C. 1. 5.
Rauraci pop. 1. 5. et 6. 25. et 7. 75.
Rhedones pop. 2. 34.
Regem a S. R. appellari 1. 3. et 43. et C. 1. 4.
Remi pop. 2. 3.
Rhemi idem qui Remi not.
Rheni decursus 4. 10.
Rhenum flumen 1. 1.
Rhenus finit imperium R. 4. 16. ponte a Cæsare junctus 4. 17. seq. et 6. 8.
Rhodanus fluv. 1. 1.
Rhodiorum navalis belli initia A. 11.

Roscillus allobrox C. 3. 79.
L. Roscius legatus C. 1. 10.
Rostra, suggestus C. 3. 21.
Ruspina opp. Afr. 7.
Rutheni pop. 1. 45. et 7. 7. provinciales 7. 7.
Rutheni 7. 75. ipsi Rutheni.

S

Sabis fluv. 2. 16.
Sabura dux Jubæ C. 2. 38. seq.
Salona opp. A. 43.
Salonæ plur. C. 3. 8.
Salsum flumen H. 7.
Samarobriva opp. 5. 24. et 47.
Santones pop. 1. 10. et 7. 75.
Santoni pop. 3. 11.
Sardinia C. 1. 30.
Sarsura opp. Afr. 75.
Scaldis flumen 6. 33.
Scævæ scutum cxxx. foraminum C. 3. 53.
Scapula seditionis caput H. 33.
Sedulius Lemovix 7. 88.
Seduni pop. 3. 1.
Sedusii pop. 1. 51.
Segni pop. 6. 31.
Segontiaci pop. 5. 21.
Segoviæ Bæticæ A. 57.
Segusiani pop. 1. 10. et 7. 64.
Senatus extra urbem C. 1.
Senones pop. 6. 2. et 3.
Septimius Pompeji in
C. 3. 104.
Sequana fluv. 1. 1
Sequani pop. 7. 7 3.
Servile bellum
Sesuvii pop. 2.
T. Sextius 6. 1
Sibutsates pop
Sicambri pop.
Sicoris fluv. C
M. Silanus 6. 1.
Silicense flumen A. 57.
Soldurii devoti 3. 22.
Soricaria H. 24.
Soritia H. 27.
Soriates pop. 3. 20.
Sotium opp. 3. 21. not.
Suessiones pop. 2. 3.
Suevorum descriptio 4. 1. pagi 1. 37.
Sulla Publius C. 3. 51.
Sulmonenses C. 1. 18.
Sulpitius Rufus 4. 22.
Supplicatio xv. dier. 2. 35. xx. dierum 4. 38.

T

Tamesis fluv. 5. 11.
Tarbelli pop. 3. 27.
Tarraco C. 1. 78.
Tarraconenses C. 1. 60.
Tarsus urbs A. 66.
Tarusates pop. 3. 27.
Tauris insul. A. 45.
Taurois, seu Taurentum, castell. C. 2. 4.
Taxus arbor 6. 32.
Tegea opp. Afr. 78.
Tenchteri pop. 4.
Tergestini in Car
Teutoni pop. 1.
Thabenenses
Thapsus opp
Thebæ Bœ
Thessalia
Thurinu
Tiguri
Tisdr
Tisd
To
T

Tralles urbs C. 3. 105.
Transrhenani 4. 16.
C. Trebonius legatus 5. 24. et 7. 81. et 8. 46.
Treviri 4. 10. et 5. 53. et 1. 37.
Trinobantes Britanni 5. 20.
Triboci pop. 4. 10. qui et
Tribocci pop. 1. 52.
Tribuni cohortium C. 2. 20.
Tulingi pop. 1. 5.
Turones pop. 2. 35. et 7. 4.

V

Vacalos fluv. 4. 10. not.
Vacca opp. Afr. 74.
Vahalis fluv. 4. 10. not.
Valerius Flaccus C. 1. 30. et C. 3. 53.
Valeriani milites C. 3. 48. not.
Valerius Procillus e vinculis liberatur 1. 53.
Valis, Vahalis fluv. 4. 10.
Vangiones pop. 1. 51.
Varum flumen C. 1. 87.
P. Vatinius legatus 8. 45.
Ubii proxime Rhenum incolunt 1. 53. et 4. 3.
Ubii in German. barb. 6. 29.
Ucubis opp. H. 7.
Velauni pop. 7. 75.
Vellaunodum 7. 11.
Velocasses 8. 7. et 2. 4.
Venas aquæ dulcis litora naturaliter habent A. 8.
Veneti pop. Gall. 2. 34. rei nauticæ periti 3. 8.
Veneticum bellum 3. 18.
Ventisponte opp. H. 27.
Veragiri pop. 3. 1.
Vercingetorix 7. 89.
Vergiliarum signum Afr. 47.
Vergilius Thapsi præfectus Afr. 79.
Vergobretus Æduorum magistratus 1. 16.
Veroductus 1. 17.
Veromandui pop. 2. 4.
Vesontio Sequanorum opp. 1. 39.
Vetones opp. C. 1. 38.
Vexillo proposito ad arma convocatur 2. 20.
Vibullius C. 3. 15. not.
Victimæ Gallorum humanæ 6. 16.
Vienna urbs 7. 9.
Vinæ viminibus contextæ C. 2. 2.
Ulia opp. A. 61. not. H. 3. 1.
Unelli pop. 3. 7. et 7. 75.
Vocates pop. 3. 23. et 27.
Vocio rex 1. 53.
Vocontri 1. 10.
Vogesus mons 4. 10.
Volcæ Arecomici C. 1. 35. et 7. 7. Tectosages 6. 14.
C. Volusenus Quadratus 4. 21. et 8. 23.
Urbi genus pagus 1. 27.
Uri boves 6. 27.
Ursao opp. H. 41.
Ursaonensium civitas H. 28.
Uscera opp. Afr. 89.
Usipetes pop. 4. 1.
Utica C. 1. 31. et C. 2. 14. Afr. 87.
Uxellodunum opp. 8. 32.
Uzita opp. Afr. 41.

Z

Zama opp. Afr. 91.
Zamenses Afr. 91. et seq.
Zela opp. Afr. 72.
Zetta opp. Afr. 68.

INDEX LATINITATIS.

A

A Gallicis armis cognovit, *ex* 1. 22.
Ab Arimino mittit C. 1. 11. *cum præpositione, vide not.*
Ab Dite 6. 18.
Ab Druidibus, ibid.
Ab latere 7. 82.
Ab legionibus C. 1. 87.
Ab quibus 4. 22. et 23.
Ab se 4. 6.
Ab spe C 2. 40.
Ab Zela A. 72.
Abdere se in silvas 1. 12. tabernaculi 1. 39.
Abdicare se munere C. 3. 2.
Abditus latet 2. 20.
Abesse bello 7. 63.
Abest illi diligentia ad H. 40.
Abfuerunt tantum, ut A. 22.
Abrogare cui fidem 6. 23.
Abscindere cervicem H. 20. funes 3. 14.
Non absimili forma 3. 14.
Absolvere opera 8. 15.
Abstinere infantibus 7. 47. se cibo 8. 44. prælio 1. 22.
Abstractus commeatu C. 3. 78.
Abstrahere in servitutem 7. 42. et 14.
Absumitur oratio frustra A. 7.
Accedunt ad suspiciones res certissimæ 1. 19.
Accelerare iter C. 2. 39.
Acceptam cui salutem referre C. 3. 57.
Acceptus plebi 1. 3.
Accessiones facere A. 22. et 48.
Accidat si quid Romanis 1. 18.
Accidit contra opinionem 3. 9. pejus 1. 31. quid cui per. vim 3. 22.
Accidunt tela gravius 3. 14. non frustra 3. 25.
Accidere arbores 6. 27.
Accipere male adversarios Afr. 18. quid rumore, ac fama 6. 20.
Accitæ copiæ 8. 31.
Acclivis paulatim ab imo 3. 19.
Acclivitas 2. 18.
Accomodare insignia 2. 21.
Accommodatiora 3. 13.
Accuratius ædificare 6. 22.
Acerbe quid accipere H. 30.
Acerbitas inimicorum C. 1. 32.
Acerrimæ tempestates 8. 5.
Acervatim præcipitare se de A. 31.
Aciem instruere 1. 22.
Actuarias naves 5. 1. navigia C. 1. 27.
Acutissimi homines Afr. 3.
Ad duodecim numero 1. 5.
Ad duodecim millium numero C. 3. 53.
Ad hominum millibus IV. occisis 2. 33.
Ad quadraginta millia 2. 4.
Ad manus cominus redire Afr. 18.
Ad mare versus Afr. 80.

Ad mare versus Afr. 80.
Ad multam noctem 1. 26.
Ad unum omnes 5. 37. et 6. 40.
Ad unum *subaudito omnes* C. 3. 14.
Ad urbem cum imperio esse, manere 6. 1.
Adaquari, *aquari* 8. 41.
Adaugere Af. 1. numerum A. 12.
Addicere bona in publicum C. 2. 18. quem servituti 7. 77.
Adduci in potestatem cujus A. 76. negligentiam Afr. 66.
Adductus inopia rerum 1. 27. Oratione 1. 3. precibus 1. 16. pudore 1. 39. rebus 1. 3.
Adæquare cursum 1. 48.
Adequitare ad quem 1. 46.
Affectus valetudine C. 1. 31. vulneribus H. 23.
Afferre facultatem profugiendi A. 76. manum cui H. 42.
Afferre, *nuntiare* C. 3. 15.
Afficere quem lætitia 5. 48. timore H. 31. vulneribus H. 12.
Affligere pilum pectori Afr. 16.
Affingere rumoribus 7. 1.
Afflictantur naves in vadis 3. 12.
Affligere pondere 6. 26.
Aggredi facinus H. 15.
Aggregare se ad amicitiam cujus 4. 26.
Aggressus oppugnare, *particip.* C. 3. 80.
Adigere in sua verba per jusjurandum C. 2. 18. pecus 7. 17.
Adjicere telum 3. 13. et 2. 21.
Aditum commendationis ad quem habere per C. 1. 74. sermonis cum quo habere 5. 41. pedibus habere, *adiri posse*, 3. 12.
Aditus cui non est eo 2. 16.
Adjudicare cui magistratum 7. 37.
Adjuvat multum ad rem 5. 1.
Adlegi suffragio 6. 13.
Alluitur oppidum mari C. 2. 1.
Admaturare 7. 54.
administrare bellum C. 1. 25. cædem H. 39. et reficere amissa C. 2. 15.
Administratio portus C. 1. 25.
Administris uti ad 6. 61.
Admittere in se facinus 3. 9.
Admodum magnus 7. 56.
Admonitu cujus C. 3. 92.
Adnare naves (*ad naves*) C. 2. 44.
Adolescens summæ spei 7. 63.
Adornare naves contra C. 1. 26.
Acquiescere cui Afr. 10.
Adscendere jugum montis 1. 21.
Adscensu alio mittere 7. 50. collis 8. 14.
Adscensu in circuitu 1. 21.
Adsciscere socios 1. 5.
Assignare culpæ cujus, quod Afr. 3.
Assuefactus superari 6. 24.
Assuescere ad homines 6. 28.
Assumere sibi licentiam Afr. 85.
Adversa nox 4. 28.
Adversati sunt prælium facere H. 14.
Adversissimus ventus C. 3. 107.
Adverso flumine proficisci 7. 60. pectore resistere Afr. 82.
Adversum os 5. 35.
Adversus remp. facere C. 1. 2.
Advertere animum Afr. 29.
Advolare ad hostem 5. 17.

Ad urbem esse 6. 1.
ἄδυτα templi C. 3. 105.
Ædificare naves 3. 9.
Ædilitia potestas Afr. 33.
Ædilitas C. 3. 16.
Ægerrime 1. 13.
Æqualiter declivis 2. 18.
Æquare cum quo C. 1. 4.
Æquata dimicatio A. 46.
Æquatum omnium periculum 1. 25.
Æquinoctii dies 4. 36.
Æquissimæ regiones 7. 74.
Æquitas animi 6. 22. conditionum 1. 40.
Æquo Marte dimicare 7. 19. pede congredi H. 38. prælio discedere C. 3. 112.
Æquus locus 7. 28.
Ærariæ secturæ 3. 21.
Æratæ naves C. 2. 3.
Æstatis non multum superest. 5. 22.
Æstimare ex 3. 20.
Æstivorum tempus 8. 6.
Æstuaria 2. 28.
Æstu minuente 3. 12.
Æstu se ex alto incitat 3. 12.
ad Æstus vitandos 6. 22.
per Ætatem inutilis ad 2. 16.
Africus ventus C. 3. 26.
Agere bellum 3. 28. hiemem in 5. 22. perterritos 4. 12. turres 3. 21. vineas 2. 12.
Aggerere terram C. 3. 49.
Agmen explicare 8. 14.
Agri latissimi feracissimique 2. 4.
Alacritas animi C. 3. 92.
Alariæ cohortes 1.73. et C.2.18.
Alarii, *milites* 1. 51.
Albente cœlo C. 1. 68. et Afr. 80.
Albescente cœlo Afr. 11.
Alces, *animal* 6. 27.
Alere civitatem 7. 33. equitatum Afr. 8. se copiis cujus 4. 4. suo sumptu equitatum 1. 18.
In alia omnia ire 8. 53.
Alias, alias 2. 29. et 5. 57.
Alienata pene mente 6. 41.
Alienissimis sua credere 6. 31.
Alieno animo esse in quem C. 1. 6. loco, *iniquo* 1. 15.
Aliquantulus numerus frumenti Af. 21.
Alitur diutius controversia 7. 32.
Altercari cum quo C. 3. 19.
Alterum tantum H. 30.
Altior aqua C. 1. 25.
Altissimum flumen C. 3. 77. et 1. 2.
Altitudo fluminis 1. 9. maris 4. 25.
in altitudinem castra munire 2. 5. depressa vallis 8. 9.
in alto mari 4. 24.
in altum dare vela Afr. 53. provectæ naves 4. 28.
Altus, et erectus animus Afr. 10.
Aluntur vires 6. 21.
Alutæ tenuiter confectæ 3. 13.
Ambacti clientesque 6. 15.
Ambitus damnari C. 3. 1.
Ambulatoriæ turres A. 2.
Amentum 5. 48.
Amicissime de quo loqui C. 2. 17.
Amicissimum præsidium 1. 42.
Amicitiæ cujus se dedere 3. 22.
Amicitiam cujus cupidissime appetere 1. 40.

Ampliare honorem H. 42.
Amplificare auctoritatem cujus 2. 14.
Amplius v. M. passuum intererat 1. 15. x. millia passuum 2. 16. VIII. millibus passuum 2. 7.
Anceps terror C. 3. 72.
Anchoræ catenis revinctæ 3. 13.
Anchorarii funes C. 2. 9.
Anchoras jacere 4. 28. tollere 4. 23. et C. 1. 31.
In anchoris commorari Afr. 63. exspectare 4. 23.
Anfractus intercedit 7. 46.
Angiportus A. 2.
Angusta fides C. 3. 1.
Anguste uti re frumentaria C. 3. 16.
Angustiæ rei frumentariæ C. 3. 17.
Angustiis a quo premi 3. 18.
In angustiis res est C. 1. 54.
Angustissimæ fauces C. 1. 25.
Angustius provenit frumentum 5. 24.
In angusto res est 2. 25.
Angustos fines habere 1. 3.
Animadvertere in quem 1. 19.
Animi avertuntur a quo 1. 20.
Animi magnitudo 2. 27. singularis vir 8. 28.
Animo bono in quem esse 1. 6.
Animis concidere 8. 19.
In animo habeo ad vos mittere H. 26.
Ad animum cui occurrere 7. 85.
Animus augetur cui 7. 70. intentus in re 3. 22. reliquit eum 6. 38.
Annona crescit C. 1. 52.
Annonæ charitas Afr. 47.
Annotinus 5. 8.
Annus consularis C. 3. 1.
Annuum spatium C. 3. 3.
Antecedere agmen 7. 12. ætate C. 3. 108.
Antecessores equites Afr. 12.
Antecursor 5. 47. et C. 3. 36. et C. 1. 16.
Anteire opibus C. 1. 32.
Antemittere, *præmittere* 1. 21.
Antennas demittere A. 45.
Antesignans C. 1. 43.
Antevertere consiliis 7. 7.
Antiquitus 7. 22. et 2. 4.
Anuli ferrei 5. 12.
Anxium quem res habet Afr. 71.
Aperta loca 2. 20.
Apertioribus locis C. 3. 84.
Aperto, ac vasto mari 3. 12. latere 7. 82.
Apertus homo Afr. 73.
Apparet lux 7. 82.
Apparitores Afr. 37.
Appellare alium judicem C. 3. 20. nomine C. 2. 35. cohortarique milites 5. 33.
Appellere turres ad C. 1. 26.
Appetere gladio C. 2. 35.
Appetit dies 6. 35.
Applicare naves ad terram C. 3. 101. se ad arborem 6. 27.
Approperare Afr. 61.
Appropinquatum est locis C. 1. 79.
Aquatio 4. 11. copiosa H. 8.
Aquatores C. 1. 73. et H. 21.
Aquatum venire 8. 40.
Aquilifer 5. 37.
Arbiter et communis amicus C. 3. 109.
Arcessere quem mercede 1. 31.

Arcessiri 5. 11.
Ardentia studia militum A. 22.
Arduus adscensus 2. 33. et 8. 40.
Argento circumcludere 6. 28.
Aridum subst. 4. 24. et 26.
Aries *machina oppugnantium* 2. 32. et Afr. 1. *defendentium* 4. 17.
Armamenta 3. 14.
Armare naves 5. 1.
Armatura levis 2. 10.
In armis esse 1. 49. et 2. 3. erant parati, ut 2. 9. permanere 8. 45.
Sub armis conquiescere C. 1. 42. morari C. 1. 41.
Arripere sibi imperium H. 42.
Arroganter facere 1. 40.
Arrogantia uti 1. 46.
Sine articulis crura 6. 26.
Artificio decernere Afr. 14. vincere 7. 29.
Arctiores silvæ 7. 18.
Arundinum radices C. 3. 58.
Aspernari ab omnibus *passive* Afr. 93.
Asseres C. 2. 2.
Asses et asseres differunt C. 2. 9. not.
Attenuare C. 3. 89.
Attexere ex 5. 40.
Attingere fines populi 2. 15. regionem Afr. 19. cum navibus 4. 23. attingit aries murum 2. 32.
Attribuere cui equum C. 1. 14. naves 7. 60.
Auctionari C. 3. 20.
Auctionem facere Afr. 97.
Auctor armorum dux 8. 47.
Auctore, atque agente eo C. 1. 26.
Auctori cui credere C. 2. 38.
Auctoribus certis quid comperire C. 2. 18.
Auctoritate præstare inter 2. 15.
Aucupari accessum cujus Afr. 58. occasionem Afr. 3.
Audacissime Afr. 6.
Audacius subsistere 1. 15.
Audacter, et fortiter C. 1. 1. tela conjicere 4. 24.
Audiens dicto miles 1. 39.
Auditionem levem pro re comperta habere 7. 42.
Auditiones 4. 5.
Ex aversione H. 22.
Aversos proterere C. 2. 41.
Avertere iter a quo 1. 16. se ab amicitia C. 1. 4.
Augeri lætitia, ac voluntate Afr. 34.
Auriga 4. 33.
Ausu suo gerere quid A. 43.
Autumni pestilentia C. 3. 87.
Auxilia suppetias veniunt Afr. 5.
Auxilium rei reperitur 3. 15.
Auxiliares 3. 35. et H. 30.
Auxiliari pedites 8. 5.

B

Ballistæ C. 2. 2.
Balteus 5. 44.
Basilica A. 52.
Belle habere H. 32.
Bellica laus 6. 23.
Bellicosissimæ gentes 8. 24. provinciæ C. 1. 85.
Belligerandi studium agricultura commutare 6. 22.
Bellum agere 3. 28. facere 3. 29.

Beneficiarii C. 1. 75.
Beneficio silvarum 2. 20.
Bene longe egredi H. 25.
Magna multitudo H. 4.
Magna pars muri H. 13.
Magnum tempus H. 12.
Multa vulnera H. 12.
Bidui via abesse 6. 7.
Bipartito 1. 25.
Bipedalis materia C. 2. 10.
Bis millies sestertium Afr. 90.
Bonitas agrorum 1. 28.
Brachia, *munitiones* A. 30. H. 13.
Brevitas nostra contemptui est 2. 30.
Sub bruma nox est 5. 13.
Brumalis dies 8. 4.
Buccinator. C. 2. 35.

C

Cadunt non omnia secunda C. 3. 73.
Cæcum vallum C. 1. 28.
Ex cæde refugere 8. 36.
Cædem facere H. 15. et 23.
Cædere silvas 3. 29.
Cælatum opus H. 25.
Cæremoniæ gravissimæ 7. 2.
Cæruleus color 5. 14.
Cæspites, vide cespites.
Calamitatem inferre qui 1. 12. et 2. 14.
Calcaribus incendere 8. 48.
Calcatæ H. 16.
Calones 2. 24.
Campestris munitio 7. 81.
Canalibus immissa aqua C. 2. 10.
Cancelli, septa Afr. 15.
Cantus tubarum 8. 20.
Capita fluminis, ἐκβολαὶ 4. 10. not. tignorum extrema C. 2. 9.
Capite demisso terram intueri 1. 32.
Capitis damnatur C. 3. 110. pœna 7. 71.
Caput fontis 8. 41.
Capiunt portum naves 4. 36.
Caprea 6. 27.
Capreoli, *lignei* C. 2. 10.
Captus Germanorum 4. 3.
Carere crimine 8. procem. patria, civitateque Afr. 22.
Carina planior 3. 13.
Carpere agmen extremum Afr. 75. atque impedire C. 1. 78.
Carpi vocibus cujus 3. 17.
Carra complura H. 6.
Carri singuli ducerentur 1. 6.
Carrorum numerus 1. 3.
Cassides 7. 45.
Castellani A. 42.
Castra habere contra quem 1. 44. movere ex loco 1. 15. ponere A. 52.
Castris castra ponere, *opponere*, 7. 35. convertere C. 1. 81.
In eo casu diei C. 2. 5.
Casu magno accidit 6. 30.
Ad casum extremum deducta res 3. 5.
Ne casu quidem minimo 6. 42.
Casus adversus 8. 13.
Catapulta C. 2. 9. et Afr. 31.
Catascopus Afr. 26.
Catenæ ferreæ 3. 23.
In catenas quem conjicere 1. 17.
Catenis vinctum trahere 1. 53.
Catervatim perfugere Afr. 32.
Cavere a C. 1. 21. inter se de 7. 2. obsididus de 6. 2.
Causa una omnium est 6. 32.

Causæ dictionis diem constituere 1. 4. satis est, quare 1. 19.
Causam dicere ex vinculis 1. 4.
Per causam frumentandi Afr. 73. valetudinis quid facere C. 3. 87.
Causa virtutis, (virtutis causa) 6. 40.
Causula parvula Afr. 54.
Cautes timere 3. 13.
Celari cui A. 7.
Celeritati studere C. 3. 79.
Celerius opinione 2. 3.
Censere deditionem in concilio 7. 77.
Censu habito 1. 29.
Centones C. 2. 9.
Centuriatim producti milites C. 1. 76.
Centurionibus omnium ordinum adhibitis 1. 40.
Cernere coram 6. 8.
Certamen prælii A. 16.
Certamine acri fit prælium 8. 28.
Certiorem fieri per exploratores 4. 4.
Certo vento vehi Afr. 2.
Cervi, *instrum. milit.* 7. 72.
Cespites circumcidere 5. 42. comportare 3. 25.
Cetratæ cohortes C. 1. 39.
Chara, *radix* C. 3. 48.
Cibariorum inopia 3. 18.
Cippi, in *munitionibus*, 7. 73.
Ut Circino circumductum 1. 38.
Circiter meridiem 1. 50. noctem A. 86.
Circuitis castris 3. 25.
Circulari, *cœtus facere* C. 1. 64.
Circumcirca H. 41.
Circumcisus ex omni parte collis 7. 36.
Circumcludere quid argento 6. 28. vallo H. 32.
Circum esse C. 2. 10.
Circumfundere turmas Afr. 78.
Circumfusa multitudine 6. 34.
Circumfusi cedentibus 8. 29.
Circumjicere multitudinem mœnibus 2. 6.
Circummittere 5. 51.
Circummitti in omnes partes 7. 63.
Circummunire oppidum vallo C. 1. 18.
Circummunitio oppidi C. 1. 19.
Circummunitus castellis 2. 30.
Circumplecti locum opere 7. 83. oppidum H. 32.
Circumpositi oppido colles A. 72.
Circum provinciam Afr. 26. se habere 1. 18.
Circumsistunt naves 3. 15.
Ne circumsisteretur 7. 43.
Circumspicere animo 6. 5. suas 5. 31.
Circumvallare hostem H. 32. urbem 7. 11.
Circumvallati hostes 7. 44.
Circumvehi collibus 7. 45.
Circumvenitur Pharon A. 14. circumvenire montem opere C. 3. 97. quem per fidem 1. 46.
Circumveniri a quo insidias 1. 42.
Citatim contendere in locum Af. 80.
Citatum flumen fertur 4. 10.
Citissime 4. 33.

Civitas, *natio, populus* 1. 2. *vide notas*, et sic sæpissime *de unius urbis civibus et territorio*; *Tolosa*, *Carcasone*, *Narbone* 3. 20.
Civitate quem donare 1. 47.
Clamore facto Afr. 80. sublato 7. 81.
Clariore voce dicere 5. 30.
Claritate nominis præditus Afr. 22.
Classiarii A. 12.
Classicum canitur apud ducem C. 3. 82.
Claudere agmen 1. 25.
Clementia, ac mansuetudine uti in quem 2. 14.
Coacervare cadavera 2. 27.
Coacta lana C. 3. 44. not.
Coactu cujus quid facere 5. 27.
Coagmenta lapidum C. 3. 105.
Coagmentare trabes 7. 23.
Coangustari H. 5. et 23.
Coacervari portis angustis 7. 70.
Coempti equi 7. 55.
Cogere equitatum 1. 15. multitudinem 1. 4. naves in 3. 9. undique 1. 4.
Cogi in supplicium cujus 8. 38.
Ad cogitationem reliquam se recipere C. 3. 17.
Cognationes hominum 6. 22.
Cognationis magnæ homo 7. 32.
Cognitus hostis C. 3. 38.
Cognoscere de 4. 11. et 7. 75. et statuere de A. 78. quid ab armis ex 1. 22.
Cohibere milites a præda Af. 3.
Cohibet timor hoc facere 8. 23.
Cohortati magnopere 2. 5.
Collabefieri C. 2. 6.
Collatione 8. 8.
In collatu pari esse conditione H. 31.
Colligere auctoritatem 6. 120. se ex timore C. 65.
Collis ab summo æqualiter declivis 2. 18. ad planitiem redit 2. 8. ex planitie editus 2. 8. dejectus ib. fastigiatus ibid.
Collocare atque administrare res 3. 4. quem cui 1. 18.
Colloquia habere C. 3. 19.
Colloniçæ cohortes C. 2. 19.
Columnaria pecunia C. 3. 32.
Columella C. 2. 10.
Comitatus, *passive* 7. 47.
Comitatus, *turba comitans*, C. 1. 48.
Commeatibus duobus reportare exercitum 5. 23.
Commendare se fugæ Afr. 34.
Commendationem formæ habere A. 41.
Commentarios conficere 8. *proœm.*
Commissura pluteorum atque aggeris 7. 72.
Committere prælium 1. 22. et 4. 14. rem prælio C. 3. 74.
Non committere, ut 1. 46.
Communicari cui an Latinum? C. 3. 18. not.
Communicare cum quo de C. 3. 18. gloriam 8. 19. præmium 7. 37. honorem 6. 13.
Compar prælium facere H. 23.
Comparare fugam 4. 18. alicui, *cum quo* 8. proœm. se ad Afr. 14. et 7. 79.
Compendio capti ex direptis 7.

43. privato, *questui* C. 3. 32.
Compertum quid a quo habere per 1 44.
Complanare opera A. 63.
Complere montem hominibus 1. 24. murum *armatis* 7. 12. naves militibus C. 1. 56. quem bona spe C. 2. 21.
In complexum cujus venire C. 3. 8.
Componere controversias C. 1. 9.
Compositio *pacis* C. 1. 26. et C. 3. 57. et 19.
Comprehendere ignem, concipere 5. 43.
Comprimere lacrymas cujus A. 24.
Conata perficere 1. 3.
Conatum efficere H. 16.
Concelebrare fama et literis C. 3. 72.
Concessu cujus habere 7. 20.
Concidere animis 8. 19.
Concidere fugientes 2. 11.
Conciliare quem cui 5. 4. regnum cui 1. 3.
Concilium commune 2. 4. dimittere 1. 18. in diem certam indicere 1. 30.
Concinunt signa C. 3. 92.
Concionari apud C. 1. 7.
Pro concione dixit Afr. 19.
Concipere in se scelus C. 1. 74.
Concipit flammam turris C. 2. 14.
Concisa æstuariis itinera 3. 9.
Concita tela Afr. 83.
Concitati cursu C. 1. 70.
Concitator belli 8. 38. multitudinis 8. 21.
Conclamare vasa C. 1. 66. victoriam 5. 37.
Conclamari *absolute* C. 1. 67. et C. 3. 75.
Conclusio diutina C. 2. 22.
Conclusum mare 3. 9.
Concrepare armis 7. 21.
Concubinus H. 33.
Concurrere ad arma 2. 20.
Concurritur ad 7. 4.
Concursare C. 1. 28. et 5. 33. et 50.
Concursum est eo 2. 33.
Concursum facere H. 22. 23.
Concursus magni domum cujus fiunt C. 1. 53.
Condemnari iniquitatis 7. 19.
Condensare Afr. 13.
Condensæ turmæ Afr. 14.
Condensum olivetum arboribus Afr. 50.
Conditionem conferre cui, ut Afr. 25. pacis accipere 2. 15.
Conditionibus impositis A. 65.
Conditionum æquitas 1. 40.
Condocere Af. 19.
Condocefacere elephantos Afr. 27. tirones Afr. 71.
Condonare, *donare* 8. 4. precibus cujus 1. 20. præterita 1. 20.
Conducere eo 1. 4.
Conductor C. 3. 21.
Confecta hiems 6. 3. vigilia prima 7. 3.
Confectis bellis 1. 54.
Confectus ætate 6. 31. itinere C. 2. 39. siti, inopiaque Afr. 53. vulneribus C. 3. 9.
Conferre animum ad A. 9.
Castra castris 8. 9. castra oppido A. 36.

Conferta equitum acies Afr. 13.
Conferri milites. 2. 25.
Confertissima acies 1. 24.
Confertissimum agmen 2. 23.
Confestim 4. 32.
Conficere bellum 1. 30. et A. 77. delectum 6. 1. iter 4. 4. Et 2. 12. millia centum 2. 4. prælium H. 30. sermonem C. 1. 8. tempus in loco C. 3. 28.
Confici in fuga 8. 19. vulneribus 5. 45.
Confidentia A. 52.
Confidere animo et spe Afr. 1. sibi in quo Afr. 19.
Confieri difficilius 7. 58.
Configere turres A. 2.
Confinium 5. 24.
Confirmare homines C. 1. 15. quem animo ad 5. 49. libertati C. 1. 14. se animo ad C. 2. 4. se auxilio C. 1. 29.
Confixus clavis ferreis 3. 13.
Conflare bellum 8. 6.
Conflictari annona gravi Afr. 14. inopia C. 1. 52. incommodis 5. 35.
Ad confluentem Mosæ et Rheni 4. 15.
Confusum agmen 8. 14. congredi armis 1. 36. impari numero C. 1. 40.
Congressus est classi cum 3. 13.
Conjectura judicare de C. 3. 78. sciri non potest A. 58.
Conjecturam capere ex 7. 35.
Conjicere animos in terrorem Afr. 16. in fugam 7. 62. et C. 1. 82. prælium in noctem Afr. 52. quem in locum 2. 16.
Conjunctim rationem rei habere 6. 19.
Conjungere sibi quos 8. 32.
Conjurare contra quem 2. 1. inter se 3. 8. in bonam partem 7. 1.
Conjurationem facere 1. 2. et 8. 1.
Conniti virtute in C. 1. 46.
Conquiescere meridie 7. 46.
Conquisitor A. 2.
Conscendere classem Afr. 10. et 13. navem 4. 23.
Conscientia animi Afr. 31. et C. 3. 60. facti 8. 38. peccatorum Afr. 28.
Consciscere sibi mortem 3. 22. et 1. 4.
Conscium sibi esse, quam 8. 44.
Conscribere legiones 2. 2.
Consecratus locus 6. 13.
Consectari hostem 6. 7. naves 3. 15.
Consensu communi 1. 30.
Consequitur eum in re celeritas 8. 31.
Conserere manum C. 1. 20.
Conferta multitudo A. 30.
Consideratior factus est Afr. 73.
Considere, castra metari 1. 21. et 31. et 48.
Considunt in loco, habitant 6. 13. contra 7. 58. et 79.
Consiliandi causa C. 1. 19.
Consiliantibus eis hæc C. 1. 73.
Consilii magni viri 3. 5. res est 7. 38. sui est 1. 21.
Consilio aliquo quid facere 3. 6. deorum fieri 1. 12.
Consilium duplex munitionis 8. 10.
Consimilis 5. 12. figura 6. 26.

fugæ profectio 2. 11.
Consistere fluctibus 4. 24.
Conspectus patens Afr. 41.
In conspectu cujus adsistere 6. 18.
In conspectum regionis venire Afr. 2.
Conspicari 1. 25. 5. 9.
Conspicatæ equitatum cohortes C. 1. 24.
Conspirare 3. 10.
Constanter nuntiare 2. 2.
Constat victoria morte virorum 7. 19.
Consternati confugiunt 8. 19. sunt animo 7. 30.
Consternere cratibus 4. 17.
Constipare se 5. 43.
Constipatus C. 3. 46.
Constituere de 6. 13.
Constrata palus pontibus 8. 14.
Constratæ naves C. 3. 27. et A. 17.
Consuefacere quem Afr. 73.
Ex consuetudine Afr. 89. et 1. 52.
In consuetudinem licentiæ venire C. 3. 110. se adducere 4. 1.
Consuetudinis hoc est 4. 5.
Consuetudo fert 6. 7. et 8. 12. itineris 2. 17. pervulgata A. 74.
Consuetus bellare Afr. 73.
Consuevit hoc accidere 5. 33.
Consularis annus C. 3. 1.
Consultare de 5. 53. exitu fortunarum 7. 77.
Consulto 5. 16.
Consulunt, quid agant 7. 83.
Consumere pabulum 7. 18. quem ferro Afr. 94. tela C. 1. 46.
Consumi fame 7. 20. siti 8. 41.
Consurgere ex insidiis C. 3. 37.
Consurgitur ex consilio 5. 31.
Contabulare murum 7. 22. turres 5. 40.
Contabulatio C. 2. 9.
Ex contagione incommodi 6. 13.
Contaminare scelere hospitium H. 16.
Contaminatus facinore 7. 43.
Contegere in tecta ædes 8. 5.
In contemptionem cui venire 5. 49.
Contemptui esse 2. 30.
In contemptum cui venire 3. 17.
Contendere bello 7. 67. dolo 1. 13. inter se de 5. 3. ire 1. 10. maximis itineribus 1. 7. prælio 8. 47. virtute 1. 13.
Contentione summa dimicare 8. 29.
Conterritus metu H. 22. et 25.
Contestari deos, ut 4. 25.
Contignatio C. 2. 9.
Continens flamma 8. 15. labor 7. 24. labor totius diei C. 3. 97.
Continenter bellum gerere 1. 1. ire 1. 26. pugnare 3. 5.
Continentes silvæ, ac paludes 3. 28.
Continentia bella 5. 11.
Continenti impetu 7. 28.
Continentior in pecunia C. 1. 23.
Continere in occulto 2. 18. intra silvas 2. 18. regionem in pace 8. 49. se castris 1. 40.
Continere suos a prælio 1. 15.
Continetur mare montibus 4. 23.
Contingunt inter se trabes 7. 23.

Continuare iter C. 3. 11. laborem C. 1. 62.
Continuatio imbrium 3. 29.
Continui dies 5. 13. complures dies 4. 34.
Continuos dies quid facere 1. 48.
Contortum viribus pilum Afr. 16.
Contra atque 4. 13. et C. 3. 12. consistere 2. 17. quem castra habere 1. 44. venire obviam 7. 28.
Contrahere sibi pœnam 8. 22.
Contributi populi C. 1. 60.
In controversiam quid deducere 7. 63.
Contumelia verborum 5. 58.
Contumeliam perferunt naves 3. 13.
Contumeliam accipere 7. 10.
Contumeliosæ voces. C. 1. 69.
Convallis 3. 20. et 5. 32.
Convehere C. 2. 15.
Convellere gratiam cujus 8. 50. munitiones 8. 26.
Convenire aliquem 1. 27.
Conventus Campanus C. 1. 14.
Conventus agere 1. 54. peragere 5. 1.
Conversa signa inferre 1. 25.
Convertere castra castris C. 1. 81. iter in 7. 56.
Converti in terrorem Afr. 40.
Convicio correptus C. 1. 2.
Convulnerare Afr. 5. hostes jaculis Afr. 7.
Coortum est bellum 3. 7.
Copia, sing. copiæ, milites Afr. 10.
Copia expedita Afr. 80.
Copiæ plur. cibaria 4. 4. et C. 10. opes 2. 10. et 4. 10.
Copiam frumenti facere cui 1. 28.
Copiosa provincia ad alendos exercitus A. 42.
Copiosissimi agri 8. 2.
Copiosissimum oppidum 1. 23.
Coram adesse 1. 32. cernere 6. 8.
Corbis H. 5.
Coronæ valli, muri 8. 9.
Corona militum cingere 7. 72.
Coronis castra inædificare 8. 9.
Corpus navium C. 1. 54.
Corus ventus 5. 7.
Crassitudo 3. 13. parietum C. 2. 8.
Crates in militia C. 1. 25. et 5. 40.
Cratibus aditus expedire 7. 86.
Creberrima ædificia 5. 12.
Cremari igni 1. 4.
Crepitus gladiorum H. 31.
Crescit flumen ex nive 7. 55.
Crinibus mulierum præsectis tormenta effecerunt C. 3. 9.
In cruce suffigere Afr. 66.
In crucem tollere H. 20.
Cruciabiliter interfici Afr. 46.
Cum cruciatu necare 5. 45.
Per cruciatum quem dare cui 7. 71.
In cruciatum summum venire 1. 31.
Cruciatus perferre 1. 32.
Crudelitate naturæ asperius facere 8. 44.
Cujusque modi generis naviculæ Afr. 23.
Culmina Alpium 3. 2.
Culpam rei conjicere in 4. 27.
Cum tum præcipue A. 75.

Cunctatio aliquot dierum 3. 18.
Cuneatim consistere 7. 28.
Cuneus, militum 6. 40.
Cuniculi aperti 7.22. tecti 8.41.
Cuniculis subtrahere aggerem 7. 22.
Cuniculos agere 3. 21.
Cupa 8. 42.
Cupere cui 1. 18. quid summe C. 3. 15.
Cupidius insequi 1. 15.
Cupidus bellandi 1. 3. rerum novarum 1. 18.
Cursu magno contendere 3. 19.
Custodes cui ponere 1. 20.

D

Dare hostem in fugam 4. 26. se in conspectum oppidi H. 4. se quieti C. 2. 14.
Dativus IV. declin. in *u*. 1. 16. not.
De media nocte 7. 45.
De nocte proficisci C. 1. 51.
De tertia vigilia 1. 12.
Decedere provincia 8. 50.
Decernere de bello H. 5. quæstionem de 7. 43.
Decessus æstus 3. 13.
Decidere equo 1. 48.
Decimæ legionis laus 1. 40.
Declive fastigium 8. 14.
Declivis, ac præceps locus 4. 33.
Declivitas 7. 85.
Decreto cujus non stare 6. 13.
Decumana porta 2. 24.
Decumanus miles Afr. 16.
Pro decumis octavas pendere Afr. 98.
Decurritur ad S. C. C. 1. 5.
Decursus planitiei H. 29.
Decusso præsidio Afr. 50.
Dediscere disciplinam C. 3. 110.
Dedititii 1. 27. et A. 9.
Deditione facta 2. 33.
In deditionem accipere 1. 28. et 2. 13. recipere 3. 21. venire C. 3. 99. et 6. 3.
Deditionem facere H. 27. et 36.
Deducere præsidia 2. 33. quem ad sententiam 2. 10. rem ad arma C. 1. 4. se clam ex conspectu H. 18.
Deductio navium 5. 2.
Deerrant naves Afr. 8. et 11.
Deesse saluti communi 5. 33.
Defatigatione factum est, ut 3. 19.
Defectio 3. 10.
Defendere ab incendio 7. 23. ab injuria 5. 20. bellum 1. 44.
Bellum illatum 2. 29. ictus C. 2. 9. injurias, *ulcisci* C. 1. 7. se ab hoste 1. 11. se a contumeliis C. 1. 22.
Defendit se ipsum locus 7. 20.
Deferrerem ad concilium 3. 23.
Defessus diuturnitate pugnæ 3. 4.
Deficere animo 7. 30. et C. 1. 19. et C. 3. 112. metu Afr. 11.
Deficeretur a viribus C. 3. 64. not.
Deficiunt eum omnia 5. 33. quem vires lassitudine C. 2. 41. quem sanguis, viresque 7. 50. tela pugnantes 3. 5.
Definire locum H. 30.
Deforme opus in speciem 7. 23.
Deformia jumenta 4. 2.
Defugere alicujus aditum, sermonemque 6. 12.

Degenerare a moribus A. 24.
Dejectus collis 2. 22. spe 1. 8.
Dejicire se per 3. 26.
Dejici opinione 5. 48. principatu 7. 63.
Delectus conficere 6. 1. habere C. 1. 2.
Delegare causam peccati mortuis 8. 22.
Deligata ad anchoram navis 4. 28. et 5. 9.
Deligere domicilio locum 1. 30.
Delitescere in 4. 32.
Dementiæ summæ est. 4. 13.
Demesso frumento 4. 32.
Demigrare de 4. 19. undique diligenter 8. 7.
Demissa loca 7. 72.
Demissiores ripæ A. 29.
Demississime, atque subjectissime C. 1. 84.
Demittere se animo 7. 29. in locum 5. 32.
Demorari eruptiones C. 1. 81. iter 3. 6.
Demotus præjudicio C. 2. 32.
Denegare cui auxilia 8. 45.
Densiores silvæ 3. 29.
Densissima flamma 8. 16.
Denuntiare cui, ut C. 2. 20.
Depelli a consiliis C. 3. 73.
Dependere stipendium 1. 44.
Deperdere nihil sui 1. 43. opinionem 5. 54.
Deperierant naves tempestate 5. 23.
Deperiit magna pars C. 3. 87.
Deponere magistratum 7. 33. memoriam rei C. 2. 28. onus jumentis C. 1. 80. terrorem Afr. 48.
Depopulari agros 2. 7.
Depopulata Gallia 7. 77.
Deposcere ad mortem C. 3. 110. supplicium 8. 38.
Deposcere quem præmiis 7. 1. sibi munus C. 1. 57.
Depostulare sibi auxilia H. 1.
Deprecandi causa legatos mittere 6. 4.
Deprecari, ac petere quid 2. 31. a militibus Afr. 85. mortem 7. 40. periculum C. 1. 5. et A. 57. precibus amovere 4. 7. sibi vitam Afr. 89.
Deprecatio inertiæ 8. procem.
Deprecatore quo impetrare 1. 9.
Depressus locus Afr. 51.
Deprimere fossam 8. 9.
Depugnare cominus Afr. 7.
Derelictæ naves ab æstu 3. 13.
Derivare flumen 8. 40.
Derivatum inter se flumen A. 27.
Descendere ad consilium 5. 29. Verborum contumelias C. 3. 83. vim atque ad arma 7. 33.
Desectis auribus 7. 4.
Deserti præsidio Afr. 83.
Desertor, ac proditor 6. 23.
Desiderare milites, *amisisse* C. 3. 71.
Designare quem oratione 1. 18.
Desilire ad pedes 4. 12. ex 4. 2. et 25.
Desistere a defensione C. 2. 12. fuga 4. 12. pertinacia 1. 42. oppugnatione C. 2. 13.
Despectus habere, *in alto situm esse* 2. 29.
Despectus propinq. in mare 3. 14.

Desperare sibi 5. 50. suis fortunis 3. 12.
Desperationem salutis afferre 8. 43.
Despicere patientiam cujus Afr. 30.
Destinare, *attingere* 7. 22. *consequi ibid.* falces ibid. rates anchoris C. 1. 25.
Destinatam in fugam mentem habere Afr. 88.
Destinati operi milites 7. 72.
Desuper vulnerare quem 1. 52.
Detegere ædificium A. 13.
Detensa tabernacula C. 3. 85.
Detergere remos C. 1. 58. et A. 15.
Deterrere, ne 1. 17. quin 2. 3.
Detestari quem omnibus precibus 6. 31.
Detrimenta accipere C. 3. 31.
Detrimentum reconcinnare C. 2. 15. sarcire C. 3. 67.
Detrudere in proclive A. 76.
Deturbare de loco 7. 81.
Devehere equis 1. 43.
Devenire ab opere in locum 2. 21.
Devexa loca 7. 88.
Devocare in dubium fortunas suas 6. 7.
Devolvere de muro in C. 2. 11.
devoti, *clientes* 3. 22.
Devovere Marti prædam 6. 16. se amititiæ cujus 3. 22.
Deurere oppidum H. 27.
Dextram cujus prehendere 1. 20.
Dextrorsus Afr. 75.
Dicare se in clientelam cui 6. 11. in servitutem cui 6. 22.
Dicare jus ibid.
Dicrota triremis A. 47.
Dictio causæ 1. 4.
Dictitare, *dicere* C. 3. 22.
Dicto audiens esse 5. 54. et 1. 39.
Diducere manus hostium C. 3. 40.
Diem constituere cum quo 1. 8. dicere, qua 1. 6. ex die ducere, qua 1. 6. ex die ducere 1. 16.
Ad diem hæc facta sunt 2. 5.
Diem longiorem decedendi postulare A. 71.
Diem sumere ad deliberandum 1. 7.
Dies instat 1. 26. transeunt 3. 2.
Differre ignem in omnem locum 5. 43. in posterum 7. 11.
Differunt Germani ab hac consuetudine 6. 20.
Differt ventus ignem C. 2. 14.
Difficillimum anni tempus 8. 6.
Difficilis, atque impedita palus 7. 19.
Difficultas hiemis 8. 5. et A. 44. navigandi 3. 12. viarum 7. 56.
In difficultate magna res est C. 3. 75.
Difficultate 1. 20. belli gerendi 3. 10. in difficultatibus ei res est, ne 7. 35.
Diffluere in plures partes 4. 1.
Diffugere prælium C. 1. 82.
Diffunduntur rami 6. 21.
Digitus pollex 3. 13.
Digredi a loco Afr. 7.
Diligenterque, industrieque 7. 60.
Dimenso opere 2. 19.
Diminuere quid de jure, aut

legibus 7. 33.
Diminutæ copiæ 7. 31.
Dimittere auctoritatem Afr. 48. oppugnationem 7. 17. ripas relinquere 5. 18. se in locum 7. 28. victoriam 7. 52.
Directo itinere abest locus C. 2. 24.
Dirempto prælio Afr. 19.
Dirigere aciem Afr. 13.
Dirimere colloquium 1. 46. prælium C. 1. 40.
Ditissimæ tempestates A. 43.
Diruere cœlum H. 42.
Discedere ab armis 5. 41. et C. 1. 9. a bello 7. 33. a sententia C. 1. 2.
Disceditur a consilio 7. 2.
Disceptare de 7. 37. jure 8. 55. et C. 3. 107.
Discessionem facere 8. 52.
Discinctus H. 22.
Disclusis quibus 4. 17.
Discutere nivem 7. 8.
Dispar genus 7. 39.
Disparare 7. 28.
Dispari prælio contendere 5. 16.
Dispartitis copiis Afr. 67.
Dispergi opere 3. 28.
Dispoliare quem armis 2. 31.
Dispositos, directosque oculos ad quid habere Afr. 26.
Dissimiliter se gerere Afr. 54.
Distare paribus intervallis 7. 23.
Distat junctura 4. 17.
Distentus in opere H. 12.
Distinendæ manus causa A. 17.
Distinet flumen legiones 7. 59.
Distribuere jura in quos A. 78.
Distringere gladium C. 1. 25.
Sub dictione, atque imperio esse 1. 32. et potestate esse Afr. 77.
Diversissima pars religionis 8. 24.
Divinam rem facere Afr. 86.
Diurna, nocturnaque itinera 1. 38.
Diutina lætitia 5. 52.
Diutinus labor C. 2. 13.
Divulgare consilium C. 1. 20.
Docere quem C. 1. 5.
Docti usu C. 3. 50.
Documentum constituere Afr. 54.
Dolabratis cacuminibus 7. 73.
Dolere graviter ex re 1. 14.
Per dolum dimicare Afr. 73.
Domesticum bellum 5. 9.
Domum reditio 1. 5.
Dormitum ire Afr. 88.
Dorsum jugi æquum 7. 44.
Dubia victoria 7. 80.
Dubitanter A. 14.
Dubitatione nulla interposita 7. 40. sublata A. 7. minus dubitationis datur cui 1. 14.
Dubium non habere quem H. 29.
Ducere bellum 1. 38. in hiemem C. 1. 61. longius rem 7. 11. ordinem C. 13. et Afr. 45. primum pilum 5. 35. quem in numero hostium 6. 31. vallum in 8. 33.
Duci ad necem Afr. 28. diutius, *procrastinari* 1. 16.
Duodetrigesimus dies Afr. 98.
Duplicare iter diei C. 3. 75. numerum 4. 36.
Durare se labore 6. 27.

Durissimæ tempestates 8. 5.
Durissimum tempus anni 7. 8.
Duritiæ studere 6. 20.
Durius consulere vitæ suæ C. 1. 22.
Dynastæ C. 3. 3.

E

Edicere cui, ut Afr. 31.
Edictum proponere Afr. 46.
Editissimus collis A. 72.
Edocere quem nuntiis C. 3. 108. quid 7. 38.
Edocti, quæ pronuntiarent 7. 20.
Edoctus vetusto usu Afr. 27.
Educere copias ex hibernis 1. 10. gladium 5. 44. pugionem H. 18.
Effarcire intervalla saxis 7. 23.
Effeminare animos 1. 1.
Efferre se gloria H. 23.
Efferri in vulgus 1. 46.
Efferuntur consilia 7. 1.
Effossis oculis 7. 4.
Effundere se in agros 5. 19.
Egressus optimus e mari, *locus appellendi* 5. 8.
Ejicere naves, *appellere* C. 3. 25. et 5. 28. se ex castris 4. 15. silvis 5. 15. ex navibus A. 17.
Elatus iracundia 8. 19. studio C. 1. 45. stulta arrogantia C. 3. 59.
Elegantia scribendi 8. procem.
Elicere hostem ex silvis 7. 32.
Eliditur navis C. 3. 27.
Ellipsis τοῦ *cœpit* 3. 4. et A. 1.
Eludi fallaciis A. 24.
Eminens jugum in mare C. 2. 24.
Eminentia promontoria C. 2. 2.
Emittere tela H. 13.
Enim pro autem 5. 7. et C. 2. 32.
Enixe quem juvare C. 3. 36.
Enuntiare consilia hostibus 1. 17. rem per indicium 1. 4.
Ephippiati equites 4. 2.
Ephippium ibid.
Ephibatæ A. 11. et Afr. 20.
Epulæ amplissimæ 6. 28.
Equestre prælium 1. 18.
Ex equis colloqui 1. 43.
Equitatus magnos *raro exemplo plur.* C. 1. 61.
Equit. specie, ac simulatione 7. 45.
Equo admisso accurrere 1. 22. conferre in C. 3. 94.
Per quos dispositos nuntii lati C. 3. 101.
Equum detrahere cui 1. 42.
Erectus animus Afr. 10.
Ergastula solvere C. 3. 22.
Ericius portis objectus C. 3. 67.
Eripere se per aliquem, ne 1. 4.
Errabundæ naves Afr. 2.
Error navium Afr. 7.
Erumpunt se portis foras C. 2. 14.
Eruptionem facere 1. 33. portis 3. 6.
Eruptione pugnare ex oppido 7. 76.
Esseda, *currus* 4. 24.
Essedarii ibid.
Essedum 4. 32.
Etesiæ C. 3. 107.
Eventum rei experiri 3. 3.
Eventus navium 4. 31.
Evitare casum 8. 20.

Evocare nominatim 3. 20.
Evocati 7. 65. centuriones C. 1. 17. not.
Evolant ex silvis hostes 3. 28.
Exacta hiems 6. 1. Prope æstas 3. 28.
Exactores C. 3. 32.
Exæquare cum quo C. 1. 4.
Exaggerare mortem morti H. 5.
Exanimare se 6. 30.
Exanimari 5. 44.
Exanimati, *anhelantes* 3. 19. et
Exanimatus ad pondus 5. 12. 2. 23.
Examinatum verberibus corpus 3. 38.
Exanimatus cursu, et lassitudine 2. 23.
Exarescit fons æstibus C. 3. 69.
Exarsit gravius dolore 5. 4.
Exaudire 5. 30.
Excedere domo 4. 14. ex pristina consuetudine Afr. 73. prælio 2. 25.
Exceptare quem 7. 47.
Excepti uri parvuli 6. 27.
Excipit quem eventus C. 1. 21.
Excitarre turres C. 1. 25.
Exercitus literis H. 4.
Exclusus tempore 6. 30.
Excruciare quem fame, vinculisque 7. 20.
Excubare ad mare C. 1. 73. ad opus 7. 24. in armis 6. 11.
Excubitores 7. 69.
In excubitu esse H. 6.
Exculcari terra 7. 73.
Excursiones facere 2. 30.
Excusare se de 4. 22.
Sine excusatione hiemis Afr. 46.
Exemplum introducere C. 1. 7.
Exercitatio pugnarum 3. 19.
Exercitatissimus in armis 3. 36.
Exesus locus spelunca H. 59.
Exhaurire terram 5. 42.
Ex humili loco ad dignitatem sumam perduci 7. 39.
Exigue dierum xxx. frumentum habere 7. 71.
Exiguitas, *paucitas* 3. 23. temporis 2. 21. et 23.
Exinanire region. frumento Afr. 20.
Exinanita provincia A. 43.
Exinanitæ civitates C. 1. 48.
Exiere e finibus 1. 5.
Existimatio vulgi 1. 20.
Existunt subito, *erumpunt* Afr. 7.
Exitum fortunæ eumdem ferre 2. 8.
Exonerare naves Afr. 8.
Expedire arma 7. 18. naves C. 2. 4. sibi locum ad C. 2. 9.
Expeditæ in occulto vinæ 7. 27.
Expediti in armis milites C. 1. 42.
In expeditionem mittere milites 5. 10.
Expeditiores ad iter C. 1. 81.
Expeditus omnibus membris 4. 24.
Expellere dubitationem rei 5. 48. memoriam rei C. 1. 34.
Expiare incommodum 5. 52.
Expiata exempla C. 1. 7.
Expiato suo dolore 8. 48.
Expletur altitudo 7. 23.
Explicare agmen 8. 14. consilium C. 1. 78. rem frumentariam 8. 4. se turmatim C. 3. 93. sumptus A. 32.
Explicitius consilium C. 1. 78.

Explorata omnia habere de 6. 5.
Exporrigere in longitudinem Afr. 78. munitiones Afr. 43.
Exposcere a Deo C. 2. 5.
Expositæ copiæ in collibus 4. 23.
Expressit agger turres 7. 22.
Exquirere sententias 3. 3.
Ex rupibus planitiem nactus C. 1. 70.
Exsanguis metu Afr. 90.
Exscindere portas 7. 50.
Exserti humeri ibid.
Exsistere ex loco, *erumpere* Afr. 69. subito Afr. 7.
Exsolvere æs alienum A. 49.
Expectatio fit utrimque A. 14.
Expectatissimus triumphus 8. 51.
Expirata nondum anima Afr. 88.
Exspoliare quem dignitate 8. 50.
Extare ex aqua solo capite 5. 18.
Extinguere rumores C. 1. 60.
Exstincta gloria rei militaris 5. 29.
Exsultare gloria H. 14.
Extendere se itineribus C. 3. 76.
Exterior hostis 7. 74.
Exterritus timore pœnæ 7. 43. et 7. 77.
Extimescendi rerum casus 3. 13.
Extorqueri cui beneficium C. 1. 9. obsides 7. 54.
Extrahere diem mora C. 1. 32.
Extrahitur æstas 5. 22.
Extraordinarius honor C. 1. 32.
Extremæ res 2. 25.
Extrema fortuna 7. 40.
Extremum diei tempus 8. 15. et H. 16.
Extrusum aggere mare 3. 12.
Exturbatis campo copiis Afr. 40.
Exuere quem armis 3. 6. et H. 9.
Exurere oppida 1. 5.
Εὐφημία 1. 18. not.

F

Facere bellum 3. 29.
Facere bene magnam manum H. 22. prælium 1. 13.
Facilia redigere ex difficillimis 2. 27.
Facinus in se admittere 3. 9.
Factione paucor. oppressus C. 1. 22.
Facultas ad ignoscendum H. 12. circumfundere Afr. 78. summa omnium erat 1. 38.
Facultatem dare ad 1. 38. liberam habere 8. 32. navium habere 3. 9. sui colligendi host. relinquere 3. 6.
Facultates magnas comparare 1. 18. omnium rerum præbere C. 1. 4.
Falcatæ quadrigæ A. 75.
Falces murales 3. 14. laqueis avertere 7. 22. præacutæ 3. 14.
Falcibus vallum rescindere 7. 86.
Fallacissimæ disciplinæ A. 24.
Fama percrebuit per orbem C. 3. 43. præcurrit Afr. 87.
Famem tolerare aliquo 1. 28.
Fame extrema 7. 17.
Familiæ gladiatoriæ C. 1. 14.

amiliam armare, *famulos* C. 1. 75.
asces stramentorum 8. 15.
as non putant 5. 12.
astigiatus collis 2. 8.
astigium altitudinis 7. 69.
auces portus C. 1. 25. et C. 3. 24.
elicitas loci A. 74.
eminis crassitudine stipites 7. 73.
erire pugione A. 52.
eritas Germanorum 8. 25.
eroculus Afr. 16.
erramenta 5. 42.
errariæ magnæ 7. 22.
erreæ manus C. 2. 6.
erre conditionem cui, ut Afr. 25. quid dolore magno 7. 63. sermonibus C. 2. 17.
erri in aliam partem 2. 24. studio spectandi A. 20.
ert consuetudo 6. 7.
ertilissima agri regio 7. 13.
ertilitas loci 2. 4.
ertur flumen 8. 40.
ervefacta jacula 5. 43. pix. 7. 22.
estinare ac properare A. 71.
estinatio celeris, H. 2.
Fibulis distinere 4. 17.
In fidem, atque potestatem cujus se permittere 2. 3. venire 2. 13.
Fidem cui facere jurejurando 4. 11. cujus invocare 8. 48. cujus sequi 4. 21. dare inter se 1. 3. rerum cui abrogare 6. 23. habere 1. 19. servare de 6. 35.
Fide egregia 1. 19.
Fiducia loci 7. 19.
Fiduciaria opera C. 2. 17.
Fiduciarium regnum A. 23.
Figi telis A. 30.
Filiis, filiabus A. 33. not.
Finem facere injuriis 1. 33. oppugnandi nox fecit 2. 6. orandi facere 1. 20.
Finem umbilici usque Afr. 85.
Finire temporis spatia numero noctium 6. 18.
Finitimum bellum C. 2. 38.
Finit Rhenus imperium R. 4. 16.
Firmare locum munitionibus 6. 29. obsidibus 8. 48. pacem 4. 28. quem ex terrore Afr. 18.
Firmitas materiæ C. 2. 11.
Firmiter insistere 4. 26.
Firmitudo 3. 13. operis 4. 17.
Fistucis adigere 4. 17.
Flagitare quem frumentum 1. 16.
Flatus vento pulvis Afr. 52.
Flectit se silva 6. 25.
Fletu magno petere 1. 32.
Florens civitas 4. 3.
Florentissimæ res 1. 30.
Fluctuum, tempestatumque magnitudo 3. 13.
Flumen Apsus C. 3. 19. difficili transitu 6. 7.
Flumine adverso 7. 60. secundo 7. 60.
Foramina scuti C. 3. 53.
Fores portis imponere 8. 9.
Fors quo tulerat 8. 19.
Fortissima ligna C. 2. 2.
Fortissimum oppidum A. 66.
Fortuna parvis momentis ma-

gnas rerum commutationes effecit C. 3. 68.
Fortunæ gratiam habere, quod C. 3. 73.
Fortunam eamdem experiri 2. 16. industria sublevare C. 3. 73.
Fortunas consumere 1. 12.
Frangitur animus 8. 53.
Fraternum nomen longe ab his abest 1. 36.
Fratres, consanguineique populi 2. 3.
Fraudare stipendium cujus C. 3. 59.
Frænati equi 8. 15.
Frænatus equitatus Afr. 59.
Frequentare copias Afr. 20.
Frequentiam cui præstare 8. 50.
Frequentissimi conveniunt 4. 11.
Una fronte castra munire C. 1. 80.
Fructum percipere pro labore 7. 27.
Frumentariæ provinciæ C. 3. 37.
Frumentaria navis C. 3. 96.
Frumentari 4. 12. et 8. 35.
Frumentatio 6. 39. et 7. 16.
Frumentatum proficisci Afr. 9.
Fugæ se mandare 1. 12. commendare Afr. 34.
Fugam facere C. 2. 3. reprimere 3. 14.
In fugam conjicere 7. 62. et 3. 6. hostem dare 4. 26.
Ex fuga evadere 3. 19.
Fuga salutem petere C. 2. 42. et 4. 14.
In fuga sibi subsidium ponere 2. 11.
Fugere conspectum cujus 7. 30. Conventus hominum C. 1. 19. ex cæde 7. 38.
Fugiens laboris C. 1. 69.
Fundæ libriles 7. 81.
Fundere glandes Afr. 20.
Funditor 2. 7.
Funditus ad internetionem Afr. 52. Deleri de prælio A. 27.
Funes distinent antennas 3. 14.
Funesta laus H. 17.
Funus facere cui H. 31.
Furore, atque amentia impelli 1. 40.
Fusilis glans 5. 43.

G

Gæsum, *telum* 3. 4.
Galeare milites Afr. 12.
Generatim copias constituere, *per genera* not. 1. 51. distribui in 7. 19. gratias agere C. 2. 21.
Genere amplissimo natus 4. 12.
Gerere factum H. 16. inimicitias cum C. 1. 3. præ se animum altum Afr. 10. quid in colloquio 1. 46. rem gladiis 7. 88.
Glandes fundere Afr. 20. ex argilla 5. 43.
Glastum 5. 14. not.
Gleba sevi, ac picis 7. 25.
Gloriari insolenter 1. 14.
Gradu certo accedere 8. 9.
De gradu dejici A. 54.
Græcis literis 1. 29. et 6. 14.

Satis grandis peditatus Afr. 18.
Grando saxea Afr. 47.
Gratiam plurimum, minimum posse 1. 20.
Gratia valere C. 2. 44.
Gratiam referre pro C. 1. 23.
Gravatus pondere Afr. 47.
Gravioris ætatis homines 3. 16.
Graviter quid ferre 5. 4.
Gravius quid ei accidit ab illo 1. 20.
Grex locupletum A. 49.
Grumus excellens natura H. 8.
Gubernator 3. 9.
Gustare leporem 5. 12.
Gymnasia A. 13.

H

Habere quem pro hoste 1. 44.
Haberi peritissimum rei 1. 21.
Habetur accessus periculo H. 30.
Habitus magnæ auctorit. vir 7. 77.
Hæsitare 7. 19.
Hamus ferreus 7. 73.
Harpagones 7. 83. et C. 1. 57. in herbis sunt frumenta C. 1. 48. in hiberna exercitum deducere 1. 54.
In hibernis exercitum collocacare 3. 29.
Hibernis trinis hiemare 5. 33.
Hibridæ libertini Afr. 19.
Hiemare in provincia 2. 1.
Hippotoxotæ C. 3. 4. Afr. 19.
Homines Galli 2. 50.
Honestissime se recipere Afr. 31.
Honorifice appellare 8. 49.
Honoris causa 2. 15.
Horrea constituere C. 3. 42.
Hostili modo A. 59.
Hortatu cujus C. 3. 86.
Ex humili loco ad dignitatem summam perduci 7. 39.
Multo humiliorem, infirmioremque facere quem 4. 3.
Humiliores opposit. potentioribus 6. 21.
Humilis convallis H. 25. parvaque turris C. 2. 8.
Humilitas, *tenuis potentia*, 5. 27. animi C. 1. 15. navium 5. 1.

I

Iacere aggerem C. 1. 25. et 2. 12. lapides in murum 2. 6. moles in mare Afr. 26. tela tormentis 8. 41.
Iactare rem, *multa verba facere*, 1. 18.
Iactis in mare molibus C. 2. 112.
Iacturæ, *impedia*, *largitiones*, 6. 11.
Iactura honoris C. 1. 9.
Iacturam facere, *sumptus* A. 49.
Iactus facere H. 9. ignis C. 2. 2.
Per Iactus ignem mittere H. 11.
Ictu pilorum transfixum scutum 1. 25.
Ictus graviter Afr. 19. vulnera Afr. 84.
Idonea loca castellis A. 61.
Id quod, quasi ἐκ παρενθέσει 4. 29. et 7. 66. et 8. 10.
Ignarus, quid agatur 8. 43.
Ignaviter Afr. 81.
Ignobilis, atque humilis civitas 5. 28.

Ignota peccata, *dimissa*, Afr. 31.
Illo adverb. C. 3. 78. et H. 4.
Ubi illuxit C. 1. 23.
Imæ radices montis 8. 40.
Imbecillitas animi 7. 77. materiæ C. 2. 15.
Immanis magnitudo 6. 15.
Immolare homines pro victimis 6. 16.
Immunitatem omnium rerum habere 6. 13.
Imparatus omnibus rebus C. 1. 30.
Impar prælium A. 29.
Impedimenta, et carri 4. 14.
Impedimenti loco esse C. 3. 17.
Impedire quem in jure suo 1. 36.
Impediri ad committendum H. 30. flumine 7. 35.
Impeditiores loci 3. 18.
Impeditis animis 5. 7.
Impeditissimæ silvæ 8. 18.
Impeditissima itinera C. 3. 75.
impeditos aggredi 1. 12.
Impeditus, atque iniquus locus 6. 7.
Imperare cui militum numerum 1. 7.
Imperata facere 2. 3.
Imperat fieri 5. 1.
Imperatorem prælio appellari C. 3. 71.
Imperatorias partes sibi sumere C. 3. 51.
Imperat hostem prævallari A. 19.
Ad imperatum non venire 6. 2.
Imperfectus pons 6. 34.
Imperia administrare, *mandare*, 2. 22. perferre 1. 17.
Imperia imperantes C. 3. 32. novi generis C. 1. 85.
Imperiis novis studere 2. 1.
Cum imperio esse 6. 1.
Imperium civitatis obtinere 1. 3. totius belli 2. 4.
Imperitus rerum 1. 44. et 5. 27.
Impetrare a quo de salute 5. 36.
Impetum facere in quem 46. 4. sustinere 8. 18.
Impetus maris apertus 3. 8. ventorum sustinere 3. 13.
Implorare auxilium a quo 1. 31.
Imponere vulnus 8. 48. necessitatem 8. 49.
Importatitium frumentum Afr. 20.
Importunitatem cujus sedare Afr. 87.
Impositis conditionibus A. 65.
Impressionem facere in fines 8. 6. hostem Afr. 78.
De improviso celeriusque omnium opinione 2. 3.
Imprudentes naves Afr. 11.
Imprudentibus omnibus 8. 36.
Impugnare dignitatem cujus 8. 53.
Impulsi nuntiis 5. 26.
Impunitas diuturnior 1. 14.
Impunitate peccare Afr. 65.
Inædificare 8. 5. castra coronis 8. 9.
Inæquare terra C. 1. 27.
Incautus, atque imparatus 6. 29.
Incendia facere 5. 19.
Incendit res dolore A. 29.
Incensus calcaribus equus 8. 48

Incerta itinera 5. 37.
In incerto sunt omnia A. 16.
Incertus locorum Afr. 7.
Incessit dolor ex incommodo C. 3. 74. timor A. 7.
Si inciderit bellum 2. 14.
Incidit terror exercitui C. 3. 13.
Incitant se naves in hostem C. 3. 14.
Incitare cogitationes cujus 8. 10. cursum 2. 26. lintres 7. 60.
Incitato equo 4. 12.
Incitat se vis aquæ 4. 17.
Inclinat se fortuna C. 1. 52.
Incolere agros 8. 7. ripas 2. 3. trans flumen 1. 5.
Incommodum accipere 7. 29. et A. 40. 42. et 43. naturæ A. 44.
Inconsultius procedere C. 1. 45.
Increbuit auster C. 3. 26.
Incredibilis auditu Afr. 4. 7.
Increpitare, atque incursare 2. 15. vocibus 2. 30.
Incumbere in bellum animo et opibus 7. 76.
Incursus navium C. 1. 25.
Incusare quem vehementer 1. 40.
Indagine munitus campus 8. 18.
Per indicem certior factus, est Afr. 65.
Indicio cujus contendere quo 6. 29.
Indicta causa interfici 7. 38.
Indignari de H. 18.
Indignissime 7. 38.
Indignitas rei 7. 56.
Indignitates, contumeliasque perferre 2. 14.
Indiligentius quid servare 2. 33.
Inducere coria super C. 1. 10. scuta pellibus 2. 33.
Induciis dies erat petitus 4. 12.
Inductus spe salutis 1. 27.
Induere galeas 2. 21. se stimulis 7. 82. vallis 7. 73.
Indulgere præcipue civitati 7. 40.
Ineunte æstate 2. 2.
Infamia rei 7. 56.
Infamiam habent latrocinia 6. 23.
Infatuare quem verbis Afr. 16.
Infecta re redire 6. 11.
Inferior animo 3. 24.
Inferiores ætate, aut viribus 8. 14.
Inferre controversiam de C. 1. 86.
Calamitatem cui 2. 14. terrorem 8. 52.
Infesta itinera 3. 79. lancea 8. 48. signa 6. 7.
Infestare munitiones A. 3.
Injicere se vitro 8. 14.
Infidelitas 8. 23.
Infimæ radices montis C. 1. 42.
Infinita magnitudo 6. 9.
Infinitus equitatus Afr. 1.
Infirma civitas 7. 17. navis 4. 36.
Infirmitas populi 4. 5. virium 7. 26.
Inflammatus audacia Afr. 19. spe, ibid.
Inflari re, *superbire* 8. 10.
Inflatur, atque incitatur ani-

mus 8. 12.
Inflatius adv. C. 3. 79. perscribere C. 2. 17.
Inflatus pollicitationibus C. 3. 108.
Influit lacum flumen 1. 8.
Infra quid magnitudine esse 6. 27.
Infringere conatus cujus C. 2. 21.
Insulæ supplicum C. 2. 12.
Infundere sibi quid H. 33.
Ingeniosissimi homines A. 3.
Ingratus in referenda gratia C. 3. 1.
Ingravescit annona C. 1. 52.
Ingredi in remp. Afr. 22. sermonem C. 3, 13. intra fines 2. 4.
Inibi Afr. 23.
Injectum cui studium 1. 46.
Injicitur cui alacritas, studiumque 1. 46.
Inimicitias privatas habere cum C. 3. 16.
Inimico in quem animo esse 1. 7. et 5. 44.
Iniqua pugna H. 5.
Iniquior locus 2. 10.
Iniquitas rerum 2. 22.
Inire consulatum C. 1. 5. numerum 7. 76.
Inita æstate proxima 1. 35. hieme 3. 7.
Initium capere a 1. 1. fit fugæ a 1. 18. facit transeundi 2. 9. silvarum 3. 28.
Inito consilio 2. 33.
Injungere cui onus C. 2, 18. expeditionem 8. 6. servitutem 7. 77.
Injuriam accipere a 2. 33.
Injussu suo 1. 19. et 3. 89.
Innata cupiditas belli 1. 41. temeritas 7. 42.
Inopinans, et inscius 4. 4.
Inopinantes 7. 82.
Inopinatum malum C. 2. 12.
In primis vero A. 1.
Insciente quo 1. 19. et 5. 7.
Inscientia, levitasque vulgi 7. 43.
Inscitia locorum 3. 9.
Inscius, inopinansque 4. 4.
Inscius quid geratur 7. 77.
Insectatus ab hoste, *passive* Afr. 71. ut Plaut. Cap. 3. 4. insectabit.
Insequenti nocte 8. 23.
Insequi quem gladio 2. 23.
Inservire omnibus rebus, quo 8. 8.
Insidias collocare in 5. 32. disponere 8. 12.
Ex insidiis collocare 3. 20.
Insidiosa natio Afr. 10.
Insignia ducum 2. 21.
Insignis calamitas 1. 12.
Insimulatus proditionis 7. 20.
Insinuare se inter 4. 53.
Insistere in jugo 4. 33.
Insistit totus et mente, et animo in bellum 6. 5.
Insolens belli C. 2. 36.
Inspectante eo C. 2. 20.
Inspectantibus adversariis Afr. 76. nobis 7. 25.
Instabilem motum habere 4. 23.
Instaurare bellum A. 42.
Insternere vestimentis H. 33.
Instituto cujus facere 7. 24.
Instrumentum hibernorum 5. 31. militare 6. 39.

Insuefactus, *adsuefactus* 4. 24.
Insueta corpora ad C. 1. 78.
Insuetus labor 7. 30. navigandi 5. 6.
In summa A. 71.
Insuper injicere C. 2. 9.
Integer a labore 3. 26.
Integere fossam cratibus 7. 73. tentoria 8. 5.
Integerrima omnia sunt ad C. 1. 85.
Integris rebus 8. 32. viribus repugnare 3. 4.
De integro pugnare H. 35.
In integrum restituere C. 3. 1.
Intempesta nox Afr. 47.
Intentare manus H. 22.
Intenti oculi, mentesque ad 3. 25.
Intercedere, *protestari* 8. 52.
Intercedunt silvæ 1. 39.
Intercepta epistola 5. 48.
Intercessio C. 1. 2. tribunitia C. 1. 7.
Intercidere venas fontis 8. 43.
Intercipere H. 27.
Intercipi adventu 5. 39.
Intercisi colles vallibus A. 73. spatio A. 73.
Intercisum jugum A. 8. 14.
Intercludere cui fugam 7. 11. quem commeatu 1. 48. re frumentaria 1. 23.
Interclusa itinera 3. 3.
Interclusus omni exitu 7. 44.
Interdicere cui aqua, et igni 6. 43. loco 1. 46.
Interdiu Afr. 91.
Interesse casibus belli A. 75. quantopere 2. 5.
Interjecto brevi spatio 3. 4.
Interjectum spatium Afr. 59.
Interjicere aliquos 7. 80.
Interitio centurionum H. 24.
Intermissa collibus planities 7. 70.
Intermissæ paribus spatiis trabes 7. 23.
Intermissa paullum flamma 5. 43.
Non intermissa tempora ad laborem 5. 11.
Intermissis magistratibus 7. 33.
Intermisso brevi tempore 4. 34. vento 5. 8. uno die 7. 81.
Intermittere neque diem, neque noctem 5. 38. tempus a labore C. 1. 32.
Intermittit flumen 1. 38. hostis 2. 25.
Internetio exercitus 1. 13.
Ad internetionem funditus deleri Afr. 52.
Gentem redigere 2. 28.
Internuntii C. 1. 20.
Interpellare dicentem C. 2. 3. victoriam C. 3. 70.
Interponere fidem cui 5. 6. in re omni A. 63.
Interposita causa 1. 42.
Interpretes quotidiani 19.
Interrumpere colloquium C. 1. 75. orationem C. 3. 19. pontem 7. 19. et C. 1. 16.
Interscindere aggerem 7. 24. pontem 2. 9.
Intersepire A. 6.
Intervallo pedum duorum 4. 17.
Interventu noctis 3. 15.
Intexere quid coriis 7. 22.
Intexta vimina 2. 33.
Intoleranda frigora 8. 4.

Intolerantius adv. 7. 51.
Intorquere talum H. 38.
Intrinsecus adoriri aciem Afr. 17.
Introducere exemplum in rep. C. 1. 7. exercitum in 2. 10.
Introitus C. 1. 21. præclusi 5. 9.
Intromittere subsidio H. 34.
Introrsus pertinet silva 6. 9.
Introrumpere 5. 51.
Invenire ex quo, *cognoscere* 2. 16.
In versus 7. 8.
Inveterascit consuetudo 5. 41. exercitus in 2. 1. miles C. 1. 44.
Inventerasse bello C. 3. 110.
Invicem in armis esse 4. 1. integri succedunt defatigatis 7. 85. præliari 8. 19. requiescere C. 3. 98.
Invisus, *non visus*, C. 2. 4.
Inultum pati quid 8. 48.
Invocare fidem cujus ibidem.
Involare ad A. 52.
Inutilis ad 4. 29.
Ire iter constitutum Afr. 6.
Inceptum Afr. 75. subsidio cui 7. 62.
Irridicule 1. 42.
Irrisui esse C. 2. 15.
Irrumpere oppidum C. 2. 27.
Istius ætatis cum esset Afr. 22.
Iter angustum, et difficile convertere 1. 6. facile, et expeditum idem. Habere ad C. 1. 24. paucorum dierum 4. 7.
Ex itinere locum oppugnare 2. 6.
Itineribus maximis 1. 7.
Iuba equi 1. 48.
Iussit, ne an Cæsaris C. 3. 98. not.
Iudicavissent sibi ipsi 7. 52.
Iudicium optimum de quo facere 1. 41. senatus servare 1. 45.
Iugulationem facere H. 16. et 22.
Iugum montis summum 1. 21.
Sub jugum mittere 1. 7.
Iugi collibus occupatis 7. 36.
In jugo consistere 6. 39.
Iumenta prava 4. 2.
Iunctura tignorum 4. 17.
Iungere equum equo 8. 48.
Iurare in verba C. 1. 76.
Iurejurando obstringere quem 1. 31.
Iuris sui civitas 8. 52.
In jus adire C. 1. 87.
Ius dicere 6. 22.
Ius jurandum inter se dare sanctissimum 7. 66.
Ius legatorum conservare 3. 16.
Ius suum exequi armis 1. 4.
Iusta altitudo 7. 23. funera conficere 6. 19. magnitudo ad Afr. 44.
Iustus timor 8. 48.

L

Labefacta magna parte muri C. 2. 22.
Labi spe 5. 55.
Laberetur plebs propter imprudentiam 5. 3.
Laborantibus subsidio mittere 1. 52.
Laborare ab re frumentaria 7. 10. animo, ut 7. 31. ex ære alieno C. 3. 22.

Laborem sumere 4. 14.
Laboris summi esse 4. 2.
Labra cornuum 6. 27.
Labra summa distabant 7. 72.
Lacessere hostem 4. 34. prælio 1. 15. et C. 1. 42. et C. 1. 81.
Lacrymas tenere 1. 39.
Cum lacrymis multis complecti quem 1. 20.
Lædere fidem 6. 7.
Languide, negligenterque Afr. 18.
Languidius versari in opere 7. 27.
Lanista Afr. 71.
Lapidare H. 22.
Lapilli minuti Afr. 27.
Capsana radix C. 3. 48. not.
Largiter posse apud quem 1. 18.
Laterculus C. 2. 9.
Ab latere aperto 4. 26.
Latere aperto adgredi 1. 25.
Lateritium C. 2. 9. murus C. 2. 15.
Lateritia turris C. 2. 11.
Lati sunt nuntii C. 3. 101.
Latitudo fossæ 2. 12.
Latius fama percrebuit C. 3. 79. perscribere C. 2. 17.
Latissimum flumen 2. 27.
Lator C. 1. 5.
Latrociniis se alere 8. 47.
Laus bellica 6. 23.
Legatio communis 3. 8.
Legationem ad quem suscipére 1. 3.
Legatos mittere de re 1. 27. 2. 2., et C. 1. 32.
Legitimum tempus C. 1. 32.
Legumina C. 3. 46.
Lenis ventus 4. 18.
Lenitas fluminis 1. 12.
Leniter acclivis 2. 29. et 7. 19. declivis 7. 83. consequi Afr. 12. iter facere Afr. 6.
Lentius agere A. 71.
Lenunculus navigium C. 2. 43.
Lenunculari, ibid. notis.
Lex, *pactio*, *fœdus* 1. 3.
Libenti animo Afr. 33.
Libentissimo animo C. 1. 15.
Liber abire 7. 56.
Liberaliter oratione prosequi 2. 5.
Liberius, atque audacius dicere 1. 8.
Libertas vitæ 4. 1.
Libertatem eripere cui 1. 17.
Libertati natura studere 3. 10.
Ad libram quid facere C. 3. 40.
Libriles fundæ 7. 81.
Licentia nocturni temporis C. 1. 41.
Liceri contra 1. 18.
Lignari Afr. 31.
Lignatio 5. 39.
Lignatores 5. 26.
Lilium ex similitudine 7. 73.
Limosa aqua A. 5.
Linguæ scientia 1. 47.
Lingula terræ, *montis* 3. 12.
Lini inopia 3. 13.
Linter 1. 53.
Lintribus, et scaphis C. 2. 28.
Liquescit aqua A. 5.
Litata est internectio H. 24.
Litem æstimare 5. 1.
Litore constituere naves 4. 23.
Literis confisos minus memoriæ studere 6. 14.
Loca completa multitudine 3. 3.

Locatum castellum in monte Afr. 36.
Loci patentes 1. 10. frumentarii ibid.
In loco eo res est 2. 26.
Loco eodem quem habere, quo 1. 26. ilustriore natus 6. 18. quem pellere Afr. 9. summo natus 5. 39.
Locum amicitiæ apud quem tenere 1. 20. capere ex omni prospectu A. 15. misericordiæ relinquere C. 1. 84.
Locus opportunus, atque idoneus 2. 8.
Longe amplissimus 3. 8.
Non longe ex loco 5. 12.
Longe millia passuum xv. A. 7. 16.
Longinqua consuetudo 1. 47. oppugnatio C. 3. 80.
Longinquæ nationis 7. 77.
Longinquitas temporis C. 1. 29.
In longiorem diem quid conferre 1. 40.
Longurii 7. 84. et C. 3. 46.
Longuriis adfixum 3. 14.
Loqui ad hunc modum 2. 31.
Loricatus elephantus Afr. 72.
Loricula viminea 8. 9.
Prima luce 1. 22.
Sub lucem 7. 61.
Lucrifacere maleficium H. 36.
Luctuosa pernicies H. 17.
Ludus, *locus gladiatorum*, C. 1. 14.
Luminibus jam accensis Afr. 56.
Luna nova 1. 50. plena 4. 29.
Lunata castra Afr. 80.
Lustrare exercitum. 8. 52.

M

Maceriam transcendere 7. 70.
Machinationes instituere 2. 30. tantæ altitudinis 2. 31.
Magistratus creatur annuus 1. 16.
Magistratu summo præesse 1. 16.
Magnificentia 8. 51.
Magnitudo aquæ C. 1. 40.
Non magnopere servare ordines C. 1. 44.
Majores natu 2. 13.
Malacia, atque tranquillitas 3. 15.
Maleficium C. 1. 22.
Sine maleficio ullo iter facere 1. 7. transire 1. 9.
Male haberi C. 1. 81. vagari Afr. 21.
Mali navium 3. 14.
Malis commissis turrium 7. 22.
Malleolis A. 14.
Mandare cui magistratum C. 3. 59.
Mandata dare Afr. 2.
In mandatis cui quid dare 1. 43.
Cum mandatis mittere 1. 35.
A mane diei Afr. 41.
Primo mane Afr. 62.
Manere ad exercitum 5. 53.
Manatur 5. 31.
Manipulares C. 3. 53.
Manipulos laxare 2. 25.
Manipulos militum 6. 35.
Mansuefieri 6. 27.
Manubalista 7. 25. not.
Manufactus tumultus A. 72.
Manumittere servitia Afr. 88.
manus dare cui, *cedere* 5. 31.

Per manus tractus 6. 37.
Manus tendere ad 2. 13.
Mare conclusum 3. 9.
Mare Oceanus 3. 7.
Mari uti 3. 8.
Maritimæ res 4. 23.
Marte pari prælium inire 8. 19.
Matara, *tellum* 1. 26.
Materia, *trabes* 4. 18. et C. 2. 11. 3. 29.
Materiari 7. 73.
Materies arida 7. 24.
In matrimonium filiam cui dare 1. 3.
Maturæ hiemes 4. 29.
Maturare proficisci 1. 7. facere 2. 5.
Maturescere frumenta inciperent 6. 28.
A maturitate multum abesse C. 1. 48.
Maturrime rebus occurrere 1. 33.
Mederi inopiæ 5. 24.
Ad mediam noctem 5. 31.
De medio quem tollere H. 1.
Mediterraneæ regiones 5. 12.
Memoriæ studere 6. 14.
Paullo supra memoriam hanc 6. 18.
Memoriam injuriarum deponere 1. 14.
Memoriam predere 1. 13.
Memoria cujus sollicitus 8. 34.
Mens resistens ad calamitates 3. 19.
Mensuræ certæ ex aqua 5. 13. itinerum 6. 24.
Mente alienata 6. 40.
Mente, atque animo C. 1. 21.
Mercari victum Afr. 62.
Merces habitationis annua C. 3. 21.
Meridiano tempore C. 3. 75.
Metatis castris 8. 15.
Metiri frumentum militibus 1. 16.
Ad milliarium octavum H. 23.
Quam minimum spatii 3. 19.
Minus 11. passuum millia 2. 7.
Minuta prælia Afr. 29.
Minutatim Afr. 31. cedere Afr. 78.
Mirifica corpora Afr. 40.
Mirificum, et optandum tempus H. 29.
Miserari fortunam 7. 1. mortem suam C. 2. 41. periculum 1. 39.
In misericordia consistere C. 1. 85.
Miserrima rei memoria 8. 34.
Missi sunt facti H. 12.
Missum quem facere Afr. 54.
Missionis præmium ferre C. 1. 86.
Misso senatu ad vesperum C. 1. 3.
Missu Cæsaris 5. 27.
Missus telorum H. 17.
Mitissime appellare quem 7. 43.
Mittere frumentatum 4. 32. lapillos contra Afr. 37. legatos 8. 4. rogatum auxilium 1. 11.
Signa timoris dare C. 1. 71. tela Afr. 71. 38.
Mitti oratio ex ore alterius videtur C. 1. 2.
Mobilis in consiliis capiendis 4. 5.

Mobilitas animi, et levitas 2. 1. equitum 4. 33.
Mobiliter, celeriterque 3. 10. et A. 17.
Moderari, ac flectere equos 4. 33. rem 8. 52.
Moderatius insequi 8. 12.
Modum certum agri habere 6. 21.
In modum coronæ Afr. 70.
Ad modum hunc factæ naves 3. 13.
Moles adæquata mœnibus 3. 12.
Molimentum 1. 34.
Molita cibaria 1. 5.
Molire clivum 7. 46.
Mollis mens 3. 19.
Mollities animi 7. 20. et C. 77.
Momenta parva C. 1. 21. et C. 3. 68.
Momento levi æstimare quid 7. 39.
Momentum magnum adferre ad C. 1. 51.
Momentum magnum in utramque partem habere C. 3. 70.
Mons impendebat 1. 6.
Montibus contineri 3. 1.
Montosa loca C. 1. 66. et C. 3. 42.
Mora diei illata C. 3. 75. interposisa ibid.
Morentur auxilia 7. 78.
Morari, atque impedire iter cujus 7. 40. dextram cujus 5. 44. paulisper apud 1. 7. quem a spe C. 2. 39.
Moratur circumdare 8. 24.
Non moratur dolorem suum, quin A. 55.
Moratur id reditum C. 3. 82.
Mortem sibi consciscere 1. 4.
Mortiferum vulnus 8. 23.
Ad motum fortunæ se movere C. 2. 37.
Motus regionis 5. 5.
Movere castra Afr. 6. quem loco C. 3. 74. se loco 3. 15.
Mulio 7. 45.
Ad multam noctem 1. 26.
Multa nocte 3. 26.
Mulctare agris 7. 54.
Multitudinem tantum posse 2. 8.
Multo die 1. 22.
Munera amplissima mittere 1. 43.
Munimenta instar muri 2. 17.
Munitissima manu castra 5. 57.
Munitum manu oppidum 3. 23.
Munus militiæ sustinere 6. 17.
Muralia pila 5. 40.
Muralis falx 3. 14.
Ex muro quid petere 2. 13.
Musculi, *machina* 7. 84. et 2. 10.
Mutilus cornibus 6. 26.
Mutuari auxilia a quo ad 8. 21. pecuniam C. 3. 60.
Mutuas pecunias sumere a C. 39.
Pro mutuo C. 3. 32.
Myoparo, navis A. 46.

N

Nardus H. 33.
Nascitur initium belli 8. 6. collis pari acclivitate 2. 18.
Nata a timore profectio 7. 43.
Natus amplissimo genere 4. 12. imperio 7. 37.

Natum est victoriæ initium A. 76.
Nativus murus 6. 9.
Ad naturale, ac domesticum bonum A. 12.
Naturalis tumulus A. 72.
Naturaliter innata alacritas C. 3. 92.
Navalia castra 5. 22.
Naves præparatæ ad incendium C. 3. 101.
Navibus transire flumen 4. 17.
Navicula 1. 53. et C. 2. 3.
Navigatio impedita 3. 9.
Navigiolum parvum Afr. 63.
Navigium minus C. 3. 28.
Navis e portu profecta 3. 14. ornatissima ibid. paratissima ibid.
Nausea confectus C. 3. 28.
Nauticarum rerum scientia 3. 8.
Nebula crassissima H. 6.
Ad necem duci Afr. 28.
Necessarii, et consanguinei populi 1. 11.
Ad necessitatem constituta ædificia 8. 5.
Necessitates 7. 89. privatæ C. 1. 8.
Necessitudines regni, *amicitiæ* C. 3. 106.
Necubi 7. 35. negotiandi caussa consistere. 7. 42.
Negotium cui dare, ut 2. 2.
Ad neminem unum, *nemini soli* C. 3. 18.
Neque multum abfuit, quin C. 2. 33.
Nequidquam implorare C. 1. 1. quærere fugam 8. 19.
Neu, perturbarentur 2. 21.
Nihil aliud, nisi Afr. 69.
Nihilo secius 4. 17.
Nimbus ingens exortus est Afr. 47.
Niti ad faciendum quid 7. 63. contra quem C. 2. 37.
Nix altissima 7. 8. profluit ex montibus C. 1. 48.
Nobilis fama 7. 77.
Nobilitas omnis 1. 31.
Nobilitatem virtutis, et generis habere summam 8. 45. habet locus A. 72.
De media nocte 7. 45.
Nocte multa 3. 26. et 7. 28.
De nocte proficisci C. 1. 51.
Nocte media 2. 7.
Noctis tempus H. 12.
Nocturna concilia 5. 53.
Nomen capere ex 1. 13.
Nominatim conspectus 1. 29. quos appellare 2. 25.
Nomine obsidum 3. 40. prædæ 8. 4. suo quem odisse 1. 18.
Non aliter jam sentire, quin 7. 44.
Non nemo Afr. 3.
Notare ignominia C. 3. 74. armis, cohibere C. 1. 7.
Notitiam feminæ habere 6. 21.
Novis rebus studere 1. 9.
Novissimum agmen 1. 15.
Novus homo Afr. 57.
Nudare naves militibus A. 11.
Nudata castra 2. 23.
Nudata pars defensoribus 3. 4.
Nudo corpore pugnare 1. 25.
Numerare pecuniam, solvere Afr. 64.
Numero additur numerabilibus 1. 1. et 2. 4. et C. 3. 53.

hostium quem habere 6. 6.
Numerum inire 7. 76.
Numerus frumenti 8. 38. et Afr. 8.
Nuncupatis votis C. 1. 6.
Nuptum collocare 1. 18.
Nutricius C. 3. 108. et 112.

O

Obærati 1.. 4.
Obcæcatus metu, ac terrore Afr. 40.
Obducere fossam 2. 8.
Objectare quid cui C. 3. 48.
Objectatio C. 3. 60.
Objectu plutei C. 2. 15.
Objicere auribus hominum H. 30.
Obire omnia per se 5. 33.
Obligare vulnus Afr. 88.
Obliquum iter C. 1. 70.
Obsequentia, *obsequium* 7. 29.
Obsessio 7. 36.
Obsessus omnibus rebus C. 1. 84.
Obsidere vias 5. 40.
Obsidibus civitatem firmare 8. 27.
Obsidione premere hostem 7. 32.
Obsistere C. 7. 29.
Obstinate 5. 6.
Obstringere quem jurejurando 1. 31. beneficio 1. 9.
Obtectus armis C. 3. 19.
Obtemperare imperio cujus 4. 21.
Obvenire cui 2. 23.
Obviam contra venire 7. 38. procedere 8. 51.
Occasio temporis C. 3. 79.
Occasionem quærere C. 2. 14.
Occulte constituere inter se 7. 83.
Occultare se inter 7. 38.
Occultissime C. 3. 67.
Ex occulto insidiari 6. 33.
In occulto quæri 1. 32.
In occultum se abdere 7. 30.
Occultus locus 5. 32.
Occupatum animum habere in A. 15.
Occurrere bello 4. 6. subsidio Afr. 18.
Occusare gladio 5. 4.
Ad Oceanum versus 6. 32.
Oceanum mare C. 3. 7. vastissimo, et apertissimo Oceano 3. 9.
Ab octavis ordinibus C. 3. 53.
Octoni ordines 7. 73.
Sub oculis acceptum detrimentum C. 1. 71.
Sub oculis omnium dimicare 5. 16.
Oculis judicare 1. 12.
Offendere pedem H. 23.
Offensio animi 1. 19.
Offerre se hostibus 4. 12. ultro morti 7. 77.
Officere iter Afr. 61. prospectui A. 52.
Officinæ armorum C. 1. 34.
Officinas ferrarias instruere Afr. 20.
In officio continere 3. 11.
Ab officio discedere 1. 40.
Officium quotidianum itineris C. 1. 80.
Olivetum arboribus condensum Afr. 50.
Oneraria navis 4. 22.
Onus injungere 8. 6.

Onusta remigum triremis Afr. 69.
In opere esse 8. 24.
Opere munitus locus 5. 9.
Operosa machinatio A. 9.
Operose 8. procem.
Opima cœna H. 35.
Opinione celerius 2. 3.
Propter opinionem virtutis 2. 8.
Opinionem habere virtutis 7. 83. virtutis capere 8. 8. rei perferre ad 2. 35. timoris præbere 3. 17.
Oppidum Uzitæ Afr. 58.
Oppidani 2. 7.
Opplere lapidibus A. 19.
Opportunissimus, ac fructuosissimus locus 1. 30.
Opportunitas datur 3. 17.
Opportunitatem summam habet ad 7. 23.
Opportunitates loci 3. 12.
Oppressus luce 8. 14.
Oppugnare impetu 2. 6.
Oppugnationis scientia 7. 29.
Si quid opus est facto 1. 42.
Ora maritima 3. 8.
Orare precibus 7. 78. et Afr. 91.
In orbem consistere 5. 33.
Orbem facere 4. 37. et A. 40.
In orbem se recipere A. 49.
Ordinatim sequi Afr. 12. struere C. 2. 10.
Ordinem ducere apud quem, C. 3. 104. In ordines ampliores. C. 1. 77. inferiores legionum 6. 39. militiæ octavi C. 3. 53. primi 5. 44. et 6. 6.
Oriuntur Belgæ, habitare incipiunt 1. 1.
Oritur silva 6. 24.
Ostentare se inani simulatione 7. 15. ostiaria pecunia C. 3. 31.

P

Pabulari 5. 17. et 3. 65.
Pabulatio 7. 16.
Pabulatores 5. 17. C. 1. 40. et 80.
Pabulum consumere 7. 18.
De pace ad quem venire 2. 6.
Pacem redimere datis obsidibus 1. 37.
Per pactiones C. 3. 19.
Pactiones interponere A. 71.
Paludatus C. 1. 6.
Palus non magna 2. 9.
Palustris locus 7. 20.
Panicum, *frumentum* C. 2. 22.
Parare arma contra 8. 55, bellum 8. 2.
Fugam 7. 61. se ad casum 7. 41. sibi fuga salutem Afr. 85.
Parat exspectare 7. 71.
Paratissimus animus 8. 42.
Paratus ad pericula subeunda 1. 5.
Paratus animo 7. 19. decertare 1. 44.
Parce, et paullatim metiri frumentum 7. 71.
Parcendo longius toleratur A. 71. parentare cui 7. 15.
Parere sibi salutem per C. 3. 99. fuga Afr. 50.
Partiri exercitum 3. 10. inter se officia C. 1. 38.
Partitis temporibus 7. 24.
Partito exercitu 6. 32.
Parvula causa C. 3. 72. proclivitas Afr. 37. prælia 5. 10. et 2. 30.

Ab parvulis studere labori 6. 20.
Parvulum detrimentum 5. 52.
Passim fugere 4. 14.
Passis manibus petere 2. 13. implorare 1. 51. obtestari 7. 47.
Palmis petere C. 3. 98.
Passus capillus 7. 48.
Patefacere iter per 3. 1.
Patentioribus locis 7. 28.
Patere in latitudinem 1, 2. et 2. 7.
Patet latitudo 6. 23. planities in 7. 69. silva in longitudinem 6. 29.
Patienter ferre 7. 77. et C. 1. 85.
Patres familiæ C. 2. 44.
Patrocinari loco H. 29.
Pavimentum C. 5. 105.
Paulatim proceditur C. 1. 80.
Paullulum frumenti C. 1. 78.
Paullum abfuit, quin C. 2. 35.
Paullum modo 4. 25.
Peccare cujus nomine A. 50.
Peccare in quo 1. 47.
Peccatorum conscientia Afr. 28.
Pecuniaria res C. 3. 59.
Pedale lignum C. 2. 2.
Pedalis trabs 3. 13.
Pedem referre 4. 25.
Pede presso appropinquare H. 29.
Pedestre prælium 4. 24. H. 15.
Pedestria itinera 3. 9.
Pedibus, præliari 4. 2.
Peditatus 5. 38.
Pelagus petere remis H. 40.
Sub pellibus contineri 3. 29. hiemare C. 3. 13.
Pellibus scuta inducere 2. 33.
Pendere pœnas 6. 8.
Penes quem sunt amissa C. 1. 87.
Pensionibus pecuniam solvere A. 90.
Penteris, *navis* A. 47.
Per ætatem, *propter* 2. 16.
Peracto consulatu C. 1. 11.
Peragitatus a quo C. 1. 80.
Percitus ira Afr. 46.
Percrebuit fama per C. 3. 43.
Percurrere conventus omnes 8. 46.
Per temonem 4. 35.
Percunctatio 5. 13.
Percutere caput gladio 8. 23. fœdera A. 44. securi H. 21.
Percuti gladio brachium Afr. 85.
Perditi homines 3. 17.
Perdolere C. 2. 15.
Perducitur res disputatione ad mediam noctem 5. 31.
Perendino die 5. 30.
Perennis fons 8. 43.
Perequitare per 7. 66.
Perfacile factu 1. 3. et. 7. 64.
Perficere bellum C. 2. 13. cursum C. 2. 3.
Per fidem quem circumvenire 1. 46.
Perforare triremem A. 25.
Perfringere hostium phalangem 1. 25.
Perfuga 1. 22.
Perfugere ad quem 1. 27.
Pergere ad castra 3. 18. iter cœptum Afr. 69.
Periclitari quid 2. 8.

Periclitatur vita 6. 33.
A periculo abesse 2. 11.
In periculo versari 2. 26.
Periculum facere fortunæ 8. 34. præstare C. 3. 17.
Perimpeditus locus Afr. 58.
Periti regionum C. 1. 17.
Peritissimus rei militaris 1. 21.
Peritus scientia mirabili Afr. 31.
Perlui in flumine 6. 20.
Permistos cum 7. 62.
Permittere se in quem, *irruere* 8. 48. tela longius 8. 9.
Permoveri animo 7. 53.
Permulcere cujus animum 4. 6.
Ad perpendiculum dirigere 4. 17.
Perperam pervenire H. 12.
Perpetuæ paludes 6. 5. silvæ ib. trabes 7. 23.
Persequi bello quem 1. 13. injurias suas 7. 28.
mortem cujus 7. 38.
Perseverare cursum Afr. 18.
Perspeculari de vallo Afr. 31.
Perstare in sententia 7. 26. et Afr. 91.
Pertentare vadum A. 17.
Pertinaciter 8. 41.
Pertinent ad summas Alpes *pertingunt* 3. 1.
Pertinet silva a flumine ad 5. 3.
Pertingere a loco ad C. 3. 68.
Pertractare bestiam manibus Afr. 74.
Perturbari animo 2. 21.
Pervulgare C. 2. 19. et A. 72.
Pestilentia conflictari C. 2. 2. consumpsit multos C. 3. 87.
Petere, ac deprecari quid 2. 31. auxilium 8. 4.
Petitio sacerdotii 8. 50.
Petulantia Afr. 54.
Phalangæ, *ligna rotunda* C. 2. 10.
Pila conjicere in hostes 1. 52. jacere in 6. 7.
Pilum mittere in hostes 5. 44.
Pinnæ 5. 40.
Piscatoriæ naves C. 2. 4.
Placide, leniterque procedere Afr. 70. progredi 6. 7.
Planitia C. 1. 43. not. et H. 7.
Planities adjecta 3. 1.
Plebes, ac multitudo A. 5.
Plene perfectæ munitiones 3. 3.
Plenissimæ viæ C. 2. 25.
Plenissima legio 3. 2.
Plenus spei, atque animi C. 2. 5.
Plumbum album 5. 12.
Plutei, *machinæ* C. 2. 9. et C. 1. 25.
Plutei turrium, *tabulæ* 7. 25.
Pœnam sibi contrahere 8. 22.
Pœna sequitur damnatum, ut 1. 4.
Pœnas a quo repetere 1. 30. persolvere 1. 12.
Pœnitet, quod C. 2. 32.
Pollere plurimum in C. 1. 4.
Pollicitationibus magnis cui persuadere 3. 18.
Pondere adfigere 6. 27.
Et pondo argenti xx. millia C. 2. 18.
Ponere arma 4. 37. castra pro oppido 7. 36 insidias. H. 40. salutis auxilium in re 5. 48.
Pons erat in flumine 2. 5.
Pontem interscindere 2. 9.
Pontes consternere 8. 9.
Pontones C. 3. 29.

Porrecta loca 2. 19.
Porrigere aciem Afr. 17.
Portibus ratis 3. 12.
Portoria 1. 18. et A. 13.
Posita contra regiones provincia 3. 9. sub septemtrionibus 1. 16.
Positum certamen in 3. 14.
Positus est vicus in valle 3. 1.
Positum munitum oppidum A. 72.
Posse largiter apud quem 1. 18. nihil equitatu 2. 17. quid virtute 2. 8.
Possessionibus expellere 6. 21.
Post castra quæ erant 2. 5.
Posteritatis rationem habere C. 1. 13.
Posterum diem constituere 3. 23.
Post montem se occultare 7. 83.
Postulationes 1. 15.
Potentatus 1. 31.
Potentiam cujus diminuere 1. 18.
In potestatem habere C. 1. 25.
Potestatem pugnandi facere cui 1. 50. sui facere 1. 40. et H. 24. vitæ, necisque in quem habere 1. 16. et 6. 18.
Potiorem vita rem habere C. 1. 9.
Potiri Galliæ 1. 3. hostium A. 18. imperio 1. 2. præda 8. 5. victoria 3. 24.
Præacutæ falces 3. 14. trabes 2. 29.
Præaltum jugum Afr. 37.
Præbita facultas 8. procœm.
Præcavere sibi, ne 1. 38.
Præcedere virtute quem 1. 1.
Præceps locus 8. 42.
Præcidere manus cui 8. 44.
Præcipere animo quid, *antecapere* coloniis C. 3. 87. triumphi lætitiam 8. 51. opinione 7. 9.
Præcipitare muro C. 2. 11. se in flumen 4. 15.
Præcipitat hiems C. 3. 25.
Præcipitem quem mittere de H. 15.
Præcipites se fugæ mandabant 2. 24.
Præcisis manibus H. 12.
Præclarissime re gesta A. 30.
Præcludere portas C. 2. 19.
Præcurrere ante C. 2. 34. celeritate 7. 9.
Præcurrit fama Afr. 87.
Præditus diligentia Afr. 22.
Præducere 7. 69. fossas viis C. 1. 27.
Præfecturæ oppida, a coloniis, et munipiis opposita C. 1. 15. not.
Præferre se cui 2. 27.
Præfixi cuspidibus asseres C. 2. 2.
Præfulgens H. 25.
Præjudicia belli Africi C. 2. 32.
Prælium facere H. 23.
Præmeruere cui 7. 49.
Præmunire C. 3. 58.
Prænuntiare adventus cujus A. 92.
Præocupare iter C. 3. 13. vias 7. 26.
Præoccupat timor animos 6. 46.
Præoptant emittere 1. 25.

Præpedire mentes timore H. 3.
Præpendere C. 2. 9.
Præpilata pila Afr. 72.
Præponere hibernis quem 1. 54.
Prærumpuntur funes falcibus 3. 14.
Præruptæ ripæ 6. 6.
Præruptissima saxa 8. 32.
Præruptus descensus 8. 40.
Præscriptione honesta, *prætextu* 3. 32.
Præscripto cujus facere quid C. 1. 87.
Ad præscriptum alterius 1. 35.
Præsectis crinibus C. 3. 9.
Præsensisse 5. 43.
Præsenti animo loqui Afr. 46. se interimere Afr. 88.
præsentissimo animo pugnare A. 40.
Præsentire, et animo providere 7. 30.
Præsepire aditus C. 1. 27.
Præsepto aditu 7. 77.
Præsidia deducere 2. 33.
Præsidium literarum 9. 13.
Præsidium parare saluti H. 39. sibi capere fuga H. 38.
Præstare auctoritate inter 2. 15. gratiam parem in Afr. 40.
Præstolari adventu cujus C. 23.
Præter castra proficisci Afr. 68.
Prætermittere diem 4. 13.
Prætextati, pueri A. 58.
Prætoria cohors C. 1. 75.
Prætorium C. 1. 76.
Prævallare pontem A. 19.
Prævertere rei 7. 33.
Præustus 5. 40.
Precibus detestari, *imprecatione* 6. 30.
Precibus omnibus petere, ut 5. 6.
Prehensiones, *machinæ cochleares* C. 2. 9.
Prima luce 1. 22.
Primi civitatis 2. 3.
Primipilus 2. 25.
Primum pilum ducere 5. 35. et 6. 31.
Primum tum etiam accedebat 3. 2.
Princeps consilii 2. 14. primus 2. 12. et Afr. 83. prior centurio C. 3. 64. sceleris 8. 38.
Principatum obtinere 1. 17.
Principatu dejici 7. 63.
Principes primi fugiunt Afr. 83.
Privatim a quo petere de 5. 3.
Plus posse, quam 1. 17.
Privatus ager, ac seperatus 4. 1.
Pro mutuo C. 3. 32.
Pro id est tamquam, ut pro perfuga 3. 18. pro arbitrio C. 3. 109.
Pro castris copias constituere 1. 51.
Pro oppido castra 7. 36.
Pro portis esse in statione 4. 32.
Pro suggestu pronuntiare 6. 3.
Proboscide erecta Afr. 84.
Pro viso quid renuntiare 1. 22.
Quantum processerunt opera C. 1. 81.
Procedit opus C. 1. 82.
Processum nullum habet virtus A. 29.
Processus particip. progressus

Afr. 75.
Proclinatam rem adjuvare 7. 42.
Proclivia omnia sunt iis Afr. 10.
Proclivitas parvula Afr. 37.
Procumbere cui ad pedes 7. 15.
Procumbunt frumenta imbribus 6. 42.
In procuratione regni esse C. 3. 104. et 108.
Prodere memoriam. 1. 13.
Proditio oppidi C. 3. 21.
Producere copias pro castris 1. 48. rem in hiemem 4. 30. vitam aliqua re Afr. 24.
Producitur res C. 1. 83.
Præliari armis C. 3. 74. contra 8. 28.
Prælia secunda facere 3. 1.
Prælio facto C. 3. 111.
Prælium adversum 1. 18. facere 1. 13. restituere 1. 53.
Profectio, *iter* 1. 3. et C. 6. 4.
Profectum nequidquam est quo minus 3. 4.
Profectus ad iter C. 2. 69.
Proferre in conspectu 7. 48. munitiones C. 1. 8.
Proficere celeritate 5. 28. nihil in 7. 26. plus 7. 82.
Proficitur nihil his rebus 3. 21. parum ad 7. 66.
Profiteri se adjutorem ad rem 5. 38.
Profundere gaudio lacrymas A. 24.
Profudit se multitudo C. 3. 93.
Prognatus A. 6.
Prohibere portu C. 1. 31. *itinere* 1. 30. senatu C. 3. 23. a contumeliis C. 1. 23. vim hostium A. 1. 11. quo minus 8. 34.
Prohiberi egressu C. 1. 84.
Projectus, ac proditus a C. 1. 30.
Projicere lacrymas A. 24. se ad pedes 1. 27. se ex navi 4. 25. virtutem patriam 2. 15.
Prolatio diei C. 3. 32.
Proloqui verba Afr. 35.
Ex promerito suo Afr. 90.
Promiscue 6. 20.
Promissus capillus 5. 24.
Promontoria eminentia C. 2. 23.
Promovere castra 1. 48. in latitudinem Afr. 14. machinationes 2. 31.
Pronuntiato signo 8. 15.
Propinqua dies 4. 36.
Propinquitas hostium 2. 20.
Propinquitates silvarum 6. 10.
Propinquitatibus, affinitatibusque conjuncti. 2. 4.
Propius locum movere castra 7. 18. et 20. quem accedere ibidem.
Proponere edictum C. 3. 102.
Propositam sibi spem habere H. 22.
Propositum tenere C. 1. 83.
Propter castra prætergredi Afr. 73.
Proripere se portis foras C. 2. 12. sese subito C. 1. 80.
Prorumpebat fons 8. 41.
Proruptæ munitiones 3. 26.
Prosequi oratione 2. 5. vocibus C. 1. 69.
Prospectum adimere 7. 81.
Prospetus impeditur 2. 22.
Prospicere rei frumentariæ 1. 23.
Protegere scutis 5. 44.
Proterere hostem in fuga 8. 48.

Provenerat frumentum angustius 5. 24.
Proventus felicitas, *felix eventus*, C. 2. 38.
In provinciam redigere 1. 45.
Provisa re frumentaria 2. 2.
Provisum est ab eo, ne 7. 20. et 3. 3.
Provocare ad jus C. 1. 3.
Provolare subito 2. 19.
Proxime ab vallo H. 15.
Proximum dignitati suæ ducebat 8. 24.
Proximus mare, *ad mare* 3. 7. not.
Publicani in sorte C. 3. 32.
Puer ætate C. 3. 103.
A pueris exercitati A. 12.
Pugnæ rationem insistere 3. 14.
Pugnare inter se præliis Afr. 29.
Pulsus remorum 3. 13.
Puntum temporis C. 2. 14. et Afr. 16.
Pupium altitudo 3. 14.
Purgare se 4. 13.
Purgatus cui 1. 28.
Purissimi campi Afr. 19.
Puteos facere Afr. 51. fodere A. 9.
Pyra H. 33.
Pyram constituere Afr. 91.

Q

Quadrageni pedes 7. 23.
Quadratum agmen 8. 8. saxum A. 2.
Quæstionem habere de quo 6. 18.
Quæstionis est res 6. 4.
Quæstorius vir Afr. 34.
Quæstui habere C. 3. 60.
Quæstus pecuniæ 6. 16.
Quam ad causam C. 3. 88.
Quamdocumque fors obtulerat A. 22.
Post diem IV. quam 4. 28.
Quaternæ cohortes C. 1. 83.
Quater tantus Afr. 19.
Queri gravius; quod 1. 16.
Querimonia, et miseratio C. 1. 85.
Quietissime se recipere C. 3. 46.
Quieto, et æquo animo ferre C. 1. 85.
In quicuncem dispositi ordines 7. 73.
Quin post deterrere 2. 3.
Quinqueremis Afr. 63.
Id quod erat suspicatus 4. 32.
Quod nisi; quod redundante, ut in quod si; 1. 44. quod si (in principio) 1. 40. et 15. et C. 45.
Quoquoversus 3. 23. et 7. 4. dimittere C. 1. 36.

R

Radices collis 7. 69. montis 8. 40. et C. 1. 42.
Rapidissimum flumen C. 1. 50.
Rapiditas fluminis 4. 7. et C. 1. 62.
Raptare legiones huc atque illuc Afr. 73.
Raptim, atque turbate agere C. 1. 5.
Rari propugnabant 5. 9.
Pro rata parte C. 1. 17.
Ratione, ac consilio vincere 1. 40.
Ea ratione fecit, quod 1. 28.

In ratione quantum est 8. 6.
Rebellio facta 3. 10. et 4. 39.
Recens prælium 4. 13.
Recentes succedebant defatigatis 5. 16.
Recentioribus viribus equites Afr. 78.
Receptaculum C. 2. 8. et Afr. 9.
In receptu H. 25.
Receptu sibi consulere C. 3. 69.
Receptui canere 7. 47. et Afr. 40. timere C. 3. 69.
Receptum habere ad 6. 8. et C. 1. 1. expeditum 4. 33.
Receptus fugitivis substantiv. C. 3. 110.
Recessum dare cui 5. 43.
Recidit casus ad 7. 1.
Recipere se fuga 1. 11. ex timore. 4. 34.
Recipit casus rem C. 1. 78.
Recipere quem domum hospitio C. 2. 20. se ex pavore 2. 12. honestissime Afr. 31. in 3. 6.
Recipi tecto 7. 66.
Reciproci pronominis neglectio Afr. 79.
Reclinatus paullum modo 6. 26.
Recondita templi C. 3. 105.
Recreare se a timore A. 27.
Recta regione 7. 46.
Recto itinere contendere ad C. 1. 69.
Recurrere ad conditiones C. 2. 16.
Recusare de stipendio 1. 44.
Periculum pro 7. 19. quo minus 1. 31.
Redacti in castra H. 15.
Reddere cui jus 6. 12. judicia in quem C. 2. 18.
Redemptio sacramenti A. 56.
Redimere parvo pretio 1. 18. voluntate cujus largitione C. 1. 39.
Redintegrare animum 2. 25. copias 7. 31. prælium 1. 25. et Afr. 18. redintegratur spes 7. 25.
Redit ad arbitrium ejus summa rerum 6. 10.
Reditum habere in locum 8. 24.
Reditur cominus ad manus Afr. 18.
Reditus in amicitiam patet 8. 3.
Referrentur naves eo 4. 28.
Reficere exercitum ex labore, atque inopia 7. 32. equos C. 2. 42. naves 4. 29. quem quiete a labore 8. 1. sese ex labore 3. 5. et 7. 83.
Refringere vim fluminis 7. 56.
Refugere instantes Afr. 69.
E regione turris 7. 25.
Regnum civitates deferre cui 5. 6.
Regredi retro Afr. 50.
Regulæ quadratæ C. 2. 10.
Rejectæ tempestate naves 5. 5.
Rejicere equitatum 1. 24. hostem in oppidum 2. 33.
Relanguescunt animi 2. 15.
Cum relativo repetitur nomen ipsum, ut: erant omnino itinera duo, quibus itineribus, 1. 6. et cætera ultra eum locum, quo in loco, 49. et clamor oriretur, quo clamore 5. 53.

Religione mendacii obstrictus C. 1. 11.
Religiones sibi fingere ex loco, omnia mala, 6. 36.
Religionibus deditus 7. 16. impediri 5. 6.
Relinquere sibi tempus ad 5. 40.
Relinqui tempus munitioni voluit 5. 9.
Nihil reliqui sibi fecerunt ad celeritatem 2. 26.
Si quos reliquos fecisset fortuna 8. 24.
Remedia dare malis C. 1. 81.
Remigrare in suos vicos 4. 4.
Remis incitare navigium 3. 14.
Remissiora frigora 5. 12.
Remissior ventus C. 3. 26.
Remissus, ac languidus animus C. 1. 21.
Remissus animo Afr. 1. C. 2. 14.
Remittere cui 7. 20. de celeritate 5. 49. memoriam 6. 13.
Remittitur virtus 2. 15.
Remollescunt homines 4. 2.
Remos detergere C. 1. 58.
Removere se a prospectu Afr. 62.
Remulco abstrahere navem C. 2. 23. ducere A. 11. C. 2. 23.
Remunerari præmio quem 1. 44.
Rhenones, *animal* 6. 19.
Rhenonum tegumenta 6. 21.
Rursus renovare animos Afr. 18.
Renovare bellum C. 3. 102. consilia 8. 3.
Renovato cursu Afr. 14.
Repelli a spe 5. 42.
Reperire, *inquirendo cognoscere* 1. 18.
Reperit ab aliis secreto, *cognoscit* 1. 18.
Replere exercitum frumento 7. 56.
Reportari navibus 4. 29.
Reposcere a quo rationem 5. 30.
Repræsentare quid 1. 40. not.
Reprimere hostem oppido H. 16. vim hostium H 12.
Repudiare gratiam 1. 40.
Repugnat unum rebus, quod 1. 19.
Repulsæ dolor C. 1. 4.
Requirere a quo de H. 32.
Rescindere pontem 1. 7.
Rescribere ad equum 1. 42.
Reservare quid ad extremum consilium 3. 3.
Residet memoria virtutis in consilio 7. 77.
Resident mentes a bello 6. 64.
Resina H. 33. not.
Res occasionis, non prælii 7. 45.
Respicere post terga Afr. 80.
Restagnat lacus C. 2. 24.
Restinguere 7. 24.
Restituere oppida 1. 28. prælium 1. 53. et 7. 87. quem in antiquum locum gratiæ, atque honoris 1. 18.
Retardare impetum Afr. 68.
Retinere ægre, quin C. 2. 15.
Non retineri, quin 1. 47.
Retorquere agmen C. 1. 69.
Retro regredi Afr. 50.

Revellere scuta manibus 1. 52.
Reversus, particip. 6. 41.
Reversus est H. 18.
Revertuntur 7. 5. *Sic veteres libri, recentiores male* revertunt.
Revincere introrsus 7. 23.
Revinctus in contrariam partem 4. 17.
Revocare quem a labore 3. 17.
Rheda 1. 51.
Ripæ altissimæ 2. 27.
Ex robore factæ naves 3. 13.
Ros nocturnus C. 3. 15.
Rostratæ naves C. 3. 101.
Rubis, sentibusque interjectis efficere, ut 2. 17.
Rudere teguntur ædes A. 1.
Ruina turris concidit C. 2. 11.
Ruinis quid dejicere A. 1.
Rumores adferuntur ad quem 2. 1.
Rumoribus incertis servire 4. 5.

S

Sacerdotium, auguratur 8. 50.
Sacerdotii petitio ibid.
Sacramenti redemptio A. 56.
Sacramento dicere C. 1. 86. rogare 6. 1.
Sacramentum dicere *apud quem* C. 1. 23.
Sacrosanctus magistratus H. 42.
Sæpe, et sæpius H. ibid.
Sæpenumero 1. 33.
Saginatus cæde Afr. 46.
Sagulum 5. 42. purpureum Afr. 47.
Salinæ C. 2. 37.
Salinarum stagnum Afr. 80.
In salo naves flant Afr. 62.
Salo, nauseaque confectus 3. 28.
Salubritas locorum 8. 52.
Salutationem facere Afr. 85.
Ad salutem contendere 3. 3.
Salutis auxilium ponere in quo 5. 48.
Sanare consolatione timentes animos 8. 38. incommodum commodis 7. 29. mentem cujus C. 1. 35.
Sanciri jurejurando, ac fide 7. 2.
Sanctius ærarium C. 1. 14.
Sanctum inviolatumque nomen 3. 9.
Sanctum legibus, *sancitum* 6. 19.
Sanctum quem habere, *inviolabilem* 6. 22.
Sanitas, *mentis* 1. 42.
Ad sanitatem perducere 8. 22. et Afr. 4. reverti 1. 42. revocare A. 24.
Pro sano nihil facere 5. 7.
Sarcinæ militum 7. 18.
Sarcinaria jumenta C. 1. 81.
Sub sarcinis exercitum adoriri 2. 17.
Sarcire detrimentum C. 3. 67. infamiam C. 3. 74.
Sarmenta 3. 18.
Sata manu C. 3. 44.
Satis est causæ, quare 1. 19.
Satisfacere de injuriis 5. 2.
Satis habere, sequente infinito 5. 15. profectum ad utilitatem arbitratus 4. 19.
Sauciare quem plagis A. 52.
Saxa magni ponderis 2. 29.

Scalis admotis C. 3. 63.
Scandere manu vallum 5. 51.
Scandulæ 8. 42.
Scaphæ A. 17. Antonianæ C. 3. 24.
Scienter A. 17.
Scientia linguæ 1. 47.
Scientiam summam rei habere 3. 23.
Scientius adverb. 7. 21.
Scindere vallum 3. 5. et 5. 51. not.
Scopulis contineri 3. 13.
Scorpio *machina bellica* 7. 25.
Scrobes fodere 7. 73.
Scutati milites C. 1. 39.
Scutisque tegmenta 2. 21.
Scutulæ, *phalangæ* C. 3. 40.
Secessio populi C. 1. 7.
Nihilo secius 4. 17. et C. 3. 26.
Secreto colloqui cum quo C. 1. 19. agere de 1. 31.
Sectionem vendere 2. 33.
Secturæ ærariæ 3. 21.
Secunda in quem voluntas C. 2. 20.
Secundis rebus, et fortuna A. 43.
Secundiores res 1. 14.
Secundius prælium 2. 9.
Secundissimum prælium 7. 62. et A. 11.
Secundum flumen. 2. 18.
Securibus subjecta, *Romanis parere* 7. 77.
Seditiosa cujus natura A. 58. oratio 1. 17.
Seditiosissima oratio Afr. 28.
Semel atque iterum 1. 31.
Sementes facere 1. 33.
Semestre imperium C. 1. 9.
Semifacta porta Afr. 83.
Semihora Afr. 38.
Semotus locus a C. 1. 84.
In sententiam eamdem loqui C. 1. 1.
Sentinæ vitiis conflictari C. 3. 28.
Sentire de re ex 5. 32.
Senûm pedum crassitudo C. 2. 15.
Seorsum positis castris Afr. 48.
Separatim dicere 1. 19.
Ad septemtriones vergere 1. 1.
In septemtriones spectare 1. 1.
Sepultura quem afficere Afr. 88.
Sequius quid admittere H. 30.
Serenitas diei, solisque H. 29.
Serissime adverb. C. 3. 75.
Sermone cujus nota res 8. procem.
Serpit latius ignis C. 3. 101.
Servare ordines rectis lineis 7. 23.
In servilem modum 6. 18.
Serviles tumultus 1. 40.
Servire auribus cujus C. 2. 27. bello 7. 34. necessitati temporis A. 13.
Servitia agere A. 73.
Sesquipedalis 4. 17.
Sestertium cum adverb. C. 2. 18. sexagies C. 1. 23.
Severitas imperii 7. 4.
Sevocare quem 5. 6.
Sexagies sestertium C. 1. 23.
Sexies seni dies C. 3. 20.
Siccitas paludis 4. 38.
Siccitates 5. 24.
Sigillatim 3. 2. et 5. 4.

Signa concinnunt C. 3. 92.
Signatæ literæ Afr. 4. tabellæ Afr. 3.
Signifera 2. 25.
Significare voce 2. 13.
Significatio fit adventus 6. 28.
Significationem ignibus facere 2. 33.
Signum, *tessera* 2. 20.
Signo felicitatis dato Afr. 83.
Sileat, *verbum facere* H. 3.
Silentio audiri a quo C. 3. 19. egredi 7. 11. et 7. 18. noctis 7. 26. et 7. 36.
Silva oritur 6. 24. flectit se ibidem.
Silvestris collis 2. 18.
Simul, simulac C. 1. 30.
Simulatio itineris 6. 7.
Simultates summæ 5. 44.
Sincere pronuntiare 7. 20.
Singularis, *separatus* 4. 26.
Sub sinistra 5. 8.
Sinistrorsus 6. 24.
Si qua ex parte 7. 28.
Si quando quid Pompejus faceret C. 3. 82.
Situs oppidorum 3. 12.
Societas consiliorum 8. 3.
Solis occasum 1. 50.
Sub solis occasum 2. 11.
Ad solis occasum jam esset Afr. 70.
In solitudinem se abdere 4. 18.
Solitudines circum se habere 6. 22.
Sollicitare quem, ut 3. 8.
Sollicitare a quo 2. 1. metu, ac tristitia Afr. 10.
Sollicitatus a quo pecunia 7. 37.
Solvere a terra C. 3. 101. naves 5. 8.
Solvit tertia vigilia, *incipit navigare* 4. 23.
Solum agri 1. 11.
Soror ex matre 1. 18.
Sors incommodi 8. 1. mali incidit illi 8. 12.
Sortes, et vaticinationes 1. 50.
Sortibus de quo consulere 1. 53.
Nihil spatii cui dare ad 4. 13.
Spatio, ac tempore dato 8. 31. æquo abesse a 1. 43. intercluso H. 23.
A spatio magno instituere quid 2. 30.
Spatium annuum C. 3. 3. convalescendi dare Afr. 25. diei 2. 11. itineris longum C. 1. 24. magnum abesse 2. 17. magnum conficere 3. 29. non fuit tali tempore ad 7. 40.
Relinquere ad 7. 42. tridui 4. 11.
Speciaria C. 3. 53.
Ad speciem re uti 1. 51.
Speciem theatri efficit Afr. 37.
Species nova, atque inusitata 2. 31.
Speciosa causa A. 49.
Speciosissime instruere Afr. 48.
Spectare in septemtriones 1. 1.
Speculari eventum 8. 23.
Speculator 2. 11.
Speculatores, apparitoresque Afr. 37.
Speculatoria navigia 4. 26.
Spe dejectus 1. 8.
A spe repelli 5. 42.
Spem inferre 2. 25.

In spem magnam venire, fore 1. 42. summam venire rei obtinendæ 1. 18.
Spes consistit in 2. 33. discessit ei 2. 7. extrema salutis 2. 27. fefellit eum de 2. 10. major proponitur C. 3. 49.
Spiritus plur. *superbia* 1. 33. accedit cui C. 1. 72. magnos sibi sumere 2. 4.
Sua sponte reperire A. 3.
Stabilitas pedum 4. 33.
Stant naves in salo Afr. 62.
Stationes equitum 2. 18.
Stativa castra C. 3. 30.
Stare per eum, quominus C. 1. 41. et C. 2. 13.
Statuere de quo 1. 19. gravius in quem 1. 20.
Statumina navium C. 1. 54.
Statura alitur 6. 20.
Staturæ tantulæ homines 2. 30.
Ad statutum diem C. 2. 19.
Stili cæci Afr. 31.
Stimulis se inducere 7. 82.
Stipendiariæ civitates 1. 30.
Stipendiarii Æduorum 7. 10.
Stipendiarios fieri 1. 36.
Stipendiario liberatus, *tributo* 5. 27.
Stipendio octavo functa legio 8. 8.
Stipendium deponere 1. 44. imponere victis ibid.
Stirpem sceleratorum hominum interficere 6. 33.
Stirps civitatis tollitur 6. 33.
Storiæ, *tegumenta* C. 2. 9.
Stramenta 7. 45.
Stramentitiæ casæ H. 16.
Stramentis tectæ casæ 5. 43.
Strepitus rotarum 4. 33.
Stricta folia ex arboribus C. 3. 18.
Studere prædæ 7. 28.
studio multitudinis impelli ad 7. 20.
Studiose interficere feras 6. 27.
Studiosissime permanere in labore 8. 4.
Studium cui accedit re 2. 7.
Stupa C. 3. 101.
Subactus inopia 7. 77.
Subcoactus, gewaleht C. 3. 44.
Sub discessum 8. 49.
Sub ditione cujus esse A. 66.
Subdola oratio 7. 31.
Subducere naves C. 3. 23. vela A. 45. se clam Afr. 93.
Subductiones navium 5. 1.
Subest hiems 3. 27. nox C. 3. 97.
Subjicere navigationem hiemi 4. 36.
Subire conditionem pacis 7. 78. crimen 8. procem. deditionem C. 1. 81. iniquum locum 2. 27. in locum A. 74.
Subita, et repentina consilia 3. 8.
Sublati prælio, *superbi* 1. 15.
Sublatus victoria 5. 38.
Sublicæ 4. 17.
Sublicis in terram dimissis C. 3. 49.
Sub lucem 7. 83.
Subluit flumen montem C. 3. 97. radices collis 7. 69.
Subministrare auxilia Afr. 19. defatigatis integros Afr. 78. frumentum 1. 40.
Submissa oratio C. 3. 19.

Submissior calamitate 8. 31.
Submittere auxilia Afr. 78. copias auxilio 7. 81. subsidia cui 4. 26.
Submotis hostibus 6. 31.
Submovere quem longius 6. 10.
Subnubila nox C. 3. 54.
Subruere arbores a radicibus 6. 26. murum 2. 6.
Subruta turris C. 2. 12.
Subrutos tenebris, aquaque Afr. 47.
Subsequi cum legionibus 2. 11. quem 4. 26.
Subsidere in loco 6. 35.
Subsidit aqua A. 5.
Subsidiari 8. 13.
Subsidiaria acies Afr. 59.
Subsidiariæ cohortes C. 1. 83. naves A. 14.
Subsidio ducere 2. 8. ire Afr. 15.
Subsidium mittere 2. 9. inopiæ C. 1. 48. ponere sibi in re 2. 11.
Ad subsidium venire H. 31.
Subsistere in loco C. 1. 79.
Substructiones operis C. 2. 25.
Subtrahere aggerem cuniculis 7. 22.
Subvectiones duræ 7. 10.
Subvehere quid flumine navibus 1. 16.
Succedere portis 2. 6.
Succedit tempus melius C. 3. 49.
Succensa est turris 5. 43.
Succidere arbores 5. 9. frumenta 4. 19.
Succumbere labori 7. 86.
Sudibus acutis munitus 5. 18.
Suffodere equos 4. 12.
Suffragari consilio C. 1. 61.
Suffragiis rem permittere 7. 63.
De suggestu dicere Afr. 54.
Pro suggestu pronuntiare 6. 3.
Sumere oppidi partem ad obsidendum 8. 37 sibi actoritatem 2. 4. supplicium de 6. 43.
Summæ copiæ 5. 17.
Summa belli 1. 41. exercitus 6. 33. et C. 1. 67. rerum 1. 29. victoriæ 7. 11. et C. 1. 28.
Summam belli ad quem deferre 2. 4.
Ab summo præacutus 7. 73.
Sumptuosa funera 6. 18.
Suopte consilio A. 23.
Superare promontorium Afr. 62. vita 6. 18.
Superat sententia 5. 31.
Supercilium excelsum, *eminentia loci* Afr. 53.
Superior equitatu 7. 65.
Superiora loca 3. 14.
Superiores numero 8. 12. pugna 7. 80.
Supersedere prælio 2. 8. pugnæ Afr. 75.
Quoad suppeteret vita Afr. 92.
Suppetias ire Afr. 39. occurrere suis Afr. 66. proficisci cui Afr. 25.
Suppetit copia frumenti 1. 3. pabuli 1. 16.
Supplementum adducere ex 7. 7.
Supplicatio xv. dies decreta est 2. 35. xx. dierum indicitur 7. 90.
Suppliciter loqui 1. 27. et C. 3. 19.

Supplicium sumere de 1. 31.
Supprimere iter C. 1. 66.
Suspensiore animo Afr. 48.
Suspicari certo Afr. 3.
Suspicatur, fore id, quod accidit, ut C. 1. 40.
Suspicio interposita 4. 32. non abest, quin 1. 4.
Sustentare impetum H. 17. oppidum, *defendere* 2. 6.
Sustentatur ægre dies 5. 39.
Sustinent agri commeatum 2. 9.
Sustinere se diutius 2. 6.

T

Tabernacula statui C. 1. 81.
Tabulæ literis Græcis contectæ 1. 29. novæ C. 3. 21.
xv. tabulatorum turris 6. 28.
Tædio confectus A. 23.
Talea 7. 73.
Tantulæ staturæ homines 2. 30.
Tantularum rerum occupationes 4. 22.
Tantulum spatium 7. 19.
Tatumdem patet, quantum 7. 72.
Tardare ab accessu H. 38. auxilia 6. 28. celeritatem insequendi 8. 14. quem ad insequendum 7. 26.
Tardari ad fugiendum H. 39. frigore 7. 24.
Taxo se exanimare 6. 30.
Tegere quem a conspectu cujus 8. 15.
Tegmenta scutorum 2. 21.
Tela conjicere in quem 1. 16.
A temeritate remota consilia 8. 8.
Temo 4. 33.
Temperare ab injuria 1. 7. a maleficio, ibid.
Non temperare sibi, quin 1. 33.
Temperatiora loca 5. 12.
Tempestates secutæ sunt 4. 3.
Tempestatibus naves detinentur 3. 12.
In tempore Afr. 3.
Tempore omni 2. 14.
De tempore facere H. 33.
Tempus anni 1. 54.
In tempus reliquum 3. 16.
Tempus tam necessarium 1. 16.
Tendere, *tentoria figere* 6. 36.
Tendere ante signa Afr. 17. cui manus 7. 48. sub vallum 6. 36.
Tenent cursum equites 4. 26. naves 4. 28.
Tenere propositum C. 1. 83.
Non tenere se A. 11.
Teneri vento, quominus 4. 22.
Tenetur mons a 1. 22.
Tentare fortunam 7. 64. loca prærupta ex adscensu 7. 86. opera 7. 73.
Tentoriolum Afr. 47.
Tenuissima valetudo 5. 40.
Tenuiter 3. 13.
Teretes stipites 7. 73.
Terga vertere 1. 53. et 3. 19.
Tergiversatio Afr. 8.
Terrestres copiæ C. 3. 10.
Terreus tumulus 1. 43.
Territate 5. 54. metu 5. 6.
Terror incidit cui C. 3. 13.
Mentem capit A. 18.
Testamenta obsignare 1. 39.
Testatior pœna 8. 44. virtus 8. 42.

Testudinem facere. 2 6.
Teter odor C. 3. 49.
Tetrarchæ C. 3. 3. et A. 78.
tigna transversa C. 2. 9.
transversaria C. 2. 15.
Timere de quo Afr. 11. loco cuidam 7. 44. nihil de 3. 3. rebus 4. 16. receptui C. 3. 69. sibi Afr. 25.
In timorem pervenire C. 1. 61.
Timor exercitum occupat 1. 39. mentes, animosque perturbat ibid. ortus est a 1. 39.
Tirocinium exercitus Afr. 31.
Tiro gladiator Afr. 71.
Tolerare longius parcendo 7. 71. vitam re 7. 77.
Tollere clamorem 7. 81. et 6. 7.
Tormenta bellica 2. 8.
Tormentis excruciatum interficere 6. 18.
Torreri flamma 5. 43.
Totæ copiæ A. 76.
Tractare conditiones C. 3. 28.
Tragula, *telum* 1. 26. transjicitur femur 5. 35.
Trahi mente, atque animo in partem C. 1. 21.
Trajectus, *locus* ubi trajicitur, fretum A. 56.
Transcendere in 3. 15. valles C. 1. 68.
Transcurrentes remi C. 1. 58.
Tradere arma ex 2. 13. cui legiones 5. 25. quid juventuti 6. 13. se 8. 43. se hostibus 7. 77.
Tradit initia operum Minerva 6. 16.
Traditur summa imperii 7. 57.
Transducere copias flumen 1. 12.
Transferre concilium 6. 3.
Transgredi flumen 2. 19.
Transiectus brevissimus in 4. 21. commodissimus in 5. 2.
Transjicere femur lancea 8. 48. gladio A. 52. se, *interficere* Afr. 88. se ad quem, *transire* C. 3. 112.
Transilire ad hostem H. 19.
Transit in alia senatus 8. 53. tempus C. 3. 25.
Transitur flumen vado 7. 55.
Transmarina auxilia A. 3.
Transmarinæ res 6. 23.
Transmissus trajectus 5. 2.
Trasnare flumen A. 29. et 1. 53.
Transrhenani 4. 16.
Transtra 3. 13.
Transversa fossa 2. 8. et C. 1. 27.
Transversum vallum contra mare C. 3. 63.
Trepidantius, timidiusque agere quid C. 1. 19.
Trepidatio rei subita A. 75.
Trepidatus 6. 36.
Tribuere cui vitam H. 19. virtuti suæ, quod 1. 13.
Tributa pendere 6. 13.
Trichilæ C. 3. 96. not.
Triclinia strata 8. 51. et C. 3. 96.
Trinum præsidium Afr. 80.
Tripartito adire 6. 6. distribuere H. 40 divisus 7. 67.
Triquetra insula 5. 13.
Trucidare oppida Afr. 26.
Trunci arborum 4. 17.
Tueri mare ab hostibus Afr. 8.
Tum demum 1. 50.

Tumultuari, *tumultum fieri*, 7. 61.
Tumultuarii milites A. 34.
Tumultuosius pervagari 7. 45.
Tumulus manu factus A. 72. naturalis, ibid.
Turbida tempestate C. 2. 22.
Turbulentissimus homo C. 1. 5.
Turmæ equitum 4. 33.
Turmatim 8. 18. et C. 3. 39.
Turpitudinem delere 1. 27.
Turres agere 3. 21. excitari 8. 9.
Turris ambulatoria A. 2. lignea C. 3. 9. tanti oneris 2. 30.
Turriti elephanti Afr. 30.
Tutari inopiam C. 1. 52.
Tutum reddere a quo 2. 5.
Tutus ab hostibus 2. 5.

V

Vacant agri 4. 3.
Vacatio militiæ 6. 13.
Vacuum relinquere locum 7. 25.
Vacuus a defensoribus 2. 12.
Vada angusto transitu A. 14.
Vadis fluminis perrumpere 1. 9.
In vadis navis consistit 3. 13.
Vado flumen transitur 1. 6.
Vadosum mare C. 1. 25.
Vadum fluminis 5. 58.
Vadimonio teneri A. 49.
Vagari late 1. 2.
Valere bene exercitu A. 50.
Valet auctoritas cujus apud 1. 17.
Vallis in altitudinem de præda 8. 9.
Vallum cæcum C. 1. 28. manu scindere 5. 51.
Vassa conclamare C. 66.
Vastare fines civibus 8. 24.
Vaticinatio 1. 50.
Vectibus promovere saxa C. 2. 11.
Vectigalem quem habere 3. 8.
Vectigalem sibi facere populum 4. 3.
Vectigales regis Afr. 8.
Vectorium navigium 5. 8.
Vectura frumenti C. 3. 42.
Vehemens fuga 8. 48.
Vehementissimus cursus 8. 15.
Velis reguntur navis onera 3. 13.
Velocitate mirabili præditus Afr. 69.
Velocitatis summæ homo 8. 36.
Venæ fontis 8. 43.
In venationibus esse 4. 1.
Vendere sub corona 3. 36.
Venditionem indicere Afr. 90.
Dum veniatur ad C. 1. 87.
Venire alicui in amicitiam 6. 5. in deditionem 3. 99.
Venisse postulatum 1. 31.
Venit res ad contentionem H. 5.
Ventitare 4. 3. ad quem 5. 27.
Vento se dare 3. 13.
Quo ventus fert 3. 15.
Ventus sævire cœpit 3. 13.
Verba, atque orationem adversus quem habere C. 2. 18.
Verberat fluctus Afr. 1.
Vere primo 6. 2.
Verisimile magis est quod 3. 13.
Verisimilis causa 8. 1.
Ventus ut sustinere non posset 5. 47. * Ciaconii cod. ne sustinere non posset. Adi Manut. in h. l.
Vernacula legio A. 57.
Vernaculi milites A. 53.

Versari in cæde H. 24. in culpa simili C. 3. 110. in periculo 2. 26. in prælio 1. 48. inter aciem 1. 52.
Versat quem certamen 5. 44.
Vertere in bonum C. 3. 73. in fugam hostem Afr. 17.
Vespere in primo C. 2. 43.
Sub vesperum 7. 60.
Vestigia prælii 8. 20.
E vestigio temporis 7. 25.
In vestigio temporis ibid.
Vestire quid aggere 7. 23.
Veritus navibus 5. 9.
Verutum 5. 44.
Veteres causæ 1. 43.
Vetusto usu edoctus Afr. 27.
Via bidui 6. 6.
Viam tridui procedere 7. 38.
Viator, *apparitor* Afr. 57.
Viatores ὁδοιπόροι 4. 5.
Vicatim distribuit A 5.
Vicinitas propinqua 8. 7.
Vicinitatibus nota loca 6. 33.
Victor exercitus 7. 20.
Victrices naves A. 11.
Vigilia noctis IV. Afr. 67. tertia 1. 12. et 4. 23. quarta C. 4. 22.
Vim, et contumeliam perferre 3. 13. facere 1. 8.
Viminibus contextum C. 2. 2.
Vim maximam habere ad 6. 16.
Per vim tentare quid 1. 14.
Vincit sententia C. 1. 67.
Vindicare in libertatem C. 1. 22. quos gravius 3. 16.
Vineæ, *machinæ* 2. 12. et 7. 27.
Vineas agere 2. 12.
Violare fines 6. 31.
Vires alere 4. 1.
Virgulta 3. 18.
Virilitas A. 70.
Viritim A. 65. distribuere 7. 77.
Viritim A. 65. distribuere 7. 17.
Virtus animi 7. 59.
Vis fluminis 4. 15. magna armaturæ Afr. 1.
Visus Cypri C. 1. 3.
Vitiis tempestatis C. 3. 28.
Vitium castrorum C. 1. 81. commune naturæ C. 2. 4. fecit turris ab imo usque H. 18.
Vivere piscibus, atque ovis 4. 10. lacte 4. 1. pecore 4. 1.
Ulcisci hostem pro injuriis 5. 38.
Ultra quem castra ponere 1. 48.
Ultro, citroque commeare Afr. legatos mittere 1. 42.
Ululatu, et clamore 7. 80.
Ululatum tollere 5. 37.
Umbilici fine ingredi per mare Afr. 85.
Uni Ubii 4. 16.
Vocare ad arma C. 1. 75.
Vocabat res necessario, ut H. 24.
Voce magna dicere 4. 56.
Voluntas in quem summa 1. 19.
Quid voluntatis suæ esset C. 3. 109.
Voraginosum solum H. 29.
Vota nuncupare C. 1. 6.
Urbanæ res 7. 6.
Urbanus motus 7. 1.
Ad urbem esse 6. 1.
Urgere in oppidum Afr. 6.
Ex usu esset 1. 50.

Usui magno esse 7. 41.
Usum habere in re militari 1. 39. in castris ibid.
Usus venit 7. 80.
Usu temporum C. 51.
Ut de, ut et 1. 2.
Ut pro quamvis vide not. 3. 9.
Utrimque pugnatum est 1. 50.
Vulgo procedere C. 1. 74.
Vulgus militum 2. 46.
Vulnere afficere H. 9.
Vulneribus confectus 2. 23.
Ne vultum quidem, atque aciem oculorum cujus ferre potuisse 1. 39.
Vultum fingere idem ibid.